

आनन्दाश्रमसंस्कृतग्रन्थाः

ग्रन्थाङ्कः १०८

श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचितं ।

व्याकरणमहाभाष्यम् ।

(तत्राङ्गाधिकारः) ।

नागोजीभट्टविरचितोद्द्योतसमलंकृतकैयटोपाध्यायकृतप्र-
दीपसमुद्भासितम् ।

षष्ठाध्यायस्थचतुर्थपादमारभ्य सप्तमाध्यायगतद्वितीयपादस्थप्रथमा-
द्विकान्तः प्रथमो भागः ।

एतत्पुस्तकं

वे० शा० सं० रा० शंकरशास्त्री मारुलकर
इत्येतैः संशोधितम् ।

तच्च

बी. ए. इत्युपपदधारिभिः

विनायक गणेश आपटे

इत्येतैः

पुण्याख्यपत्तने

श्रीमन् 'महादेव चिमणाजी आपटे' इत्यभिधेय-
महाभागप्रतिष्ठापिते

आनन्दाश्रममुद्रणालये

आयसाक्षरैर्मुद्रयित्वा

प्रकाशितम् ।

शालिवाहनशकाब्दाः १८६० ।

ख्रिस्ताब्दाः १९३८ ।

(अस्य सर्वेऽधिकारा राजशासनानुसारेण स्वायत्तीकृताः)

मूल्यं पादोनं रूपकत्रयम् (२०१२) ।

आदर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

अस्य सकैयटाङ्गाधिकारभाष्यस्य तथैव विवरणस्य च पुस्त-
कानि यैः परहितैकप्रवणस्वान्तैः संस्करणे सहायभूतानि प्रदत्तानि
तेषां नामादीनि पुस्तकानां संज्ञाश्च कृतज्ञतया निर्दिश्यन्ते—

सकैयटभाष्यम्—

(क.) इति संज्ञितम्—वे० शा० व्याकरणकोविद गणपतिशास्त्री शेंड्ये
इत्येतेषाम् ।

(ख.) इति संज्ञितम्—पुण्यपत्तनीयसंस्कृतपाठशालापुस्तकालयस्थम् ।

(ग.) इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमपुस्तकसंग्रहालयान्तर्गतम् ।

(घ.) इति संज्ञितम्—

” ” ”

(ङ.) इति संज्ञितम्—वे० शा० व्याकरणाचार्य—महेश्वरशास्त्री
जोशी इत्येतेषाम् ।

(च.) इति संज्ञितम्—वे० शा० पण्डितप्राण—भगवान्शास्त्री धारूर-
कर इत्येतेषाम् ।

विवरणम्—

(क.) इति संज्ञितम्—वे० शा० सं० ज्ञ० म० म० वासुदेवशास्त्री
अभ्यंकर इत्येतैः प्रायः परिशोध्य प्रदत्तम् ।

(ख.) इति संज्ञितम्—आनन्दाश्रमग्रन्थसंग्रहालयस्थम् ।

(ग.) इति संज्ञितम्—रत्नागिरीयसंस्कृतपाठशालापुस्तकालयस्थम् ।

समाप्तेयमादर्शपुस्तकोल्लेखपत्रिका ।

महाभाष्यभूमिका ।

पायादपायाज्जगदीश्वरो नः ।

—:×:—

सुप्रथितमेवैतदासेतुहिमाचलं यच्छब्दब्रह्मापरनाम्नीं भगवतीं विबुधगिरं
स्वरूपतः सामर्थ्येण प्रतिपदं निरूपयन्नान्तमधिगतवान् भगवान् सुरगुरुरपि ।
तदुक्तं व्याकरणमहाभाष्ये पस्पशाह्निके—अनभ्युपाय एष शब्दानां प्रतिपत्तौ
प्रतिपदपाठः । एवं हि श्रूयते—बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां
शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच नान्तं जगाम । बृहस्पतिश्च प्रवक्ता । इन्द्रोऽ-
ध्येता । दिव्यं वर्षसहस्रमध्ययनकालः । नान्तं जगाम । किं पुनरद्यत्वे, यः
सर्वथा चिरं जीवति स वर्षशतं जीवतीति (व्या० भा० पृ० १६) । शता-
युर्वै पुरुष इति श्रुतेर्वर्षशतं जीवतीत्युक्तम् । वस्तुतोऽस्मिन्कलिकाले मनुष्याणां
सहस्रेषु कश्चिदेवैको वर्षशतं जीवति ।

तथा सर्वदर्शनसंग्रहे पाणिनिदर्शने माधवाचार्यैरुक्तम्—अधीतिबोधाचरण-
प्रचारणैश्चतुर्भिर्द्युपार्यैर्विद्योपयुक्ता भवति । तत्राध्ययनकालेनैव सर्वमायुरुपयुक्तं
स्यत् । तस्मादनभ्युपायः शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठ इति । अतो दुरव-
गमस्यातिगम्भीरस्य महतः शब्दार्णवस्य पारं जिगमिषवः सारस्वतं सारं
जिघृक्षवो जनाः समाश्रयन्ते सुखकरीं राजपद्धतिमिव व्याकरणशास्त्रतर-
णीम् । तत्र—

नृत्तावसाने नटराजराजो ननाद ढक्कां नवपञ्चवारम् ।

उद्धर्तुकामः सनकादिसिद्धानेतद्विमर्शो शिवसूत्रजालम् ॥

इति चतुर्दशसूत्रव्याख्यायां नन्दिकेश्वरकृतकाशिकायामुक्तत्वात्पणिपुत्रात्पा-
णिनाद्वाक्यां संजातः पाणिनिनामा मुनिस्तपःसमाराधितान्महेश्वराद्ब्रह्मरुनिनादेन
अइउणित्यादिचतुर्दशसूत्ररूपमाक्षरसमाम्नायं लब्ध्वा तदाधारेण

संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।

अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥

इत्युक्तलक्षणाक्रान्तां वृद्धिरादैजित्यादिसूत्राणामष्टाध्यायीमारचय्य तत्र प्रकृ-

तयः प्रत्ययाः स्थानिन आदेशा आगमा धातवो लकाराः समासास्तत्रोदा-
त्तादिस्वरश्चेत्येतत्कल्पयित्वा तेषामेकस्मिँल्लक्ष्ये युगपत्प्राप्तौ परत्वनित्यत्वान्तर-
ङ्गन्त्वोत्सर्गापवादभावैस्तान् यथायथं व्यवस्थाप्य निखिलं शब्दजातमेकतन्त्या-
मिव तन्त्रां निरूपितवान् । सूत्रलक्षणं तु—

अल्पाक्षरमसंदिग्धं सारवद्विश्वतोमुखम् ।

अस्तोभमनवद्यं च सूत्रं सूत्रविदो विदुः ॥ इति ।

वररुच्यपरपर्यायः कात्यायनमुनिरपि तपसा चन्द्रमौलिं समाराध्य तत्पसा-
दालब्धदिव्यदृष्टिस्तेषु पाणिनीयसूत्रेषु न्यूनतां संपश्यंस्तत्पूर्त्यै वार्तिकानि बहु-
न्यारचयामास । वार्तिकलक्षणं तु—

उक्तानुक्तदुरुक्तार्थचिन्ता यत्र प्रवर्तते ।

तं ग्रन्थं वार्तिकं प्राहुर्वार्तिकज्ञा विचक्षणाः ॥ इति ।

तदनु कियत्यप्यनेहसि व्यतिक्रान्ते श्रीमन्मन्त्रायणाज्ञया तत्पर्यङ्कभूतः शेषः
पृथिव्यां कस्मिंश्चिदरण्येऽवततार । तत्र तपश्चरन्तीं कांचन ऋषिपत्नीं गोणि-
कानाम्नीं साध्वीं दृष्टवान् । दर्शनमात्रेणैव च तेजःप्रभावाच्चाकितमनाः प्रणष्ट-
दंशबुद्धिस्तां मातरमित्यभिमन्यते स्म । सा च श्रीसवितारमुद्दिश्य तप-
स्यन्ती महाप्राज्ञं पुत्रं मे देहीति मनसिकृत्य निमीलितनयना यावत्सूर्यायार्घ्यं
ददाति तावदेवायं शेषः सूर्यप्रेरणया तस्या अञ्जलौ सूक्ष्माशिशुरूपेणाऽऽगत्या-
र्घ्येण सह मुनिरूपधारी भूमौ निपपात । दिव्याकृतिं तेजःपुञ्जमिव तं बालकं
संवीक्ष्य एष मे पुत्रः श्रीसवितृप्रसादात्प्राप्त इति मनसा निश्चित्य तदुत्तमाङ्ग-
मुपाध्यायाञ्जलेः पतित इति कृत्वा तं पतञ्जलिनाम्ना आहूतवती । स च तां
मातरं नमस्कृत्य तदनुज्ञां लब्ध्वा दक्षिणोदधितटे भगवन्तं श्रीशंकरं तपसा समा-
राध्य तदनुग्रहलब्धदिव्यदृष्टिर्व्याकरणशास्त्रे भाष्यं विरचयेत्यनुज्ञातः पत-
ञ्जलिर्लोकोपकृतये महाभाष्यं विरचयांबभूव । अध्ययनार्थमागतांश्छात्रौघान्
विधृतफणासहस्रमण्डलो जवनिकान्तर्हितो भूत्वा जवनिकापसारणे कृतनिर्बन्धो
महाभाष्यमध्यापयामास । अथ कदाचित्ते वाऽसरूपसूत्र (पा. सू. ३।१।९४)
पर्यन्तं वृत्ताध्ययना जवनिकान्तःस्थस्वरूपदिदृक्षया मृत्युनेव प्रेरिता जवनि-
कापसारणं चक्रुः । कृतागसस्ते दृष्टिमात्रेणैव च भस्मसाद्भूवुः । तेष्वेकस्त-

दानं तत्र दैववशादसंनिहितोऽवशिष्टोऽभूत् । तदनु स्वमातरं गोणिकां प्रणम्या-
वतारकृत्यं समाप्य त्रिदिवं गतायां स्वमातरि स्वयमपि स्वस्वरूपमगमत्पतञ्जलिः ।
तदेतत्सर्वं म. म. वासुदेवशास्त्रिगुरुचरणैः पतञ्जलिचरितं च रामभद्रदीक्षितैरित्थ-
मभिधायीत्युपक्रम्य विस्तरेण निरूपितं तस्य सारांशः संक्षेपेण मया संगृ-
हीतः । नागोजीभट्टास्तु पतञ्जलिश्चायं गोनर्ददेशे कस्यचिद्वेषेरञ्जलेः संध्या-
करणसमये पतित इत्यैतत्सं लघुशब्देन्दुशेखरे शकन्ध्वादिषु पररूपं
वाच्यमिति वार्तिकविचारप्रसङ्गेन पतञ्जलिरूपसाधनावसरे प्राहुः । पतञ्जलि-
श्चायं ख्रिस्ताब्दात्प्रागेकशतकात्पूर्वमासीदितिहासप्रमाणज्ञा वदन्ति ।

त एते व्याकरणशास्त्रप्रवर्तकाचार्याः पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिमुनयः
शब्द एव ब्रह्मेति शब्दब्रह्मवादिनो भवन्ति । स भूरिति व्याहरत् । स भुवसृ-
जत । इत्युपनिषदि सर्वस्याः सृष्टेः शब्दपूर्वकत्वाभिधानात् । पाणिनिदर्शने
माधवाचार्यैरप्युक्तम्—जगन्निदानं स्फोटारूप्यो निरवयवो नित्यः शब्दो ब्रह्मेवेति
हरिणाऽभाणि ब्रह्मकाण्डे—

अनादिनिधनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं तदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ (वाक्यपदीयम् १।१) इति ।

आद्यन्तरहितं शब्दरूपं ब्रह्म । तच्चानिमित्तकत्वादक्षरं विकारशून्यम् ।
तदेव च जगद्रूपेण भासते । यस्माच्छब्दब्रह्मणः सकाशाज्जगतो रचना भव-
तीति तदर्थः । तथा च श्रीशंकरपूज्यपादवदद्वयब्रह्मवादिन एते मुनय इति
प्रतीयते ।

ननु परमार्थभूता या सांविन्निर्विकल्पकं केनापि विशेषेण रहितं सामा-
न्यज्ञानं तद्रूपा याऽखिलपदार्थानुगता सत्ता सैव घटपटादिसंबन्धिभेदेन घटत्वप-
टत्वादिजातिरूपा घटपटादिशब्दानामर्थ इति जातिसमुद्देशे प्रतिपादितम् ।
तथा च घटत्वादिकमपरं सामान्यं परमार्थतस्ततो भिन्नं न भवतीति सर्वेषां श-
ब्दानां ब्रह्मतत्त्वं वाच्यं तस्य वाचकश्च स्फोटरूपः शब्द इति वाच्यवाचक-
योर्भेदस्य सकललोकप्रसिद्धत्वाद्द्वैतापत्तिः ।

यद्यपि ' कथाप्रसङ्गेन जनैरुदाहृतात्तत्वाभिधानाद्वच्यते नताननः ' इत्या-
दावभिधानश्रवणमात्रेण व्यथाया वर्णानात्तथाऽनुभावाच्च शब्दार्थयोस्तादा-
त्म्यं लभ्यते तथाऽप्याध्यासिकं तन्नतु वास्तविकम् । अध्यासो नामान्यत्रा-

न्यधर्मवभासः । तदुक्तम्—शब्दार्थप्रत्ययानामितरेतराध्यासात्संकरः (पा. यो. सू. ३ । १७) गौरिति शब्दो गौरित्यर्थो गौरिति ज्ञानमिति शब्दार्थज्ञानानां समानाकारतानुभवात्संकरो विवेकाग्रहणम् । वस्तुतस्तेषां भेद एवेत्युक्त्या वृत्तौ नागोजीभट्टैस्तेषामध्यासमूलकत्वमेव प्रदर्शितम् । पातञ्जलमहाभाष्येऽप्युक्तम्—‘ संकेतस्तु पदपदार्थयोरितरेतराध्यासरूपः स्मृत्यात्मको योऽयं शब्दः सोऽर्थो योऽर्थः स शब्दः ’ इति । तादात्म्यं च तद्भिन्नत्वे सति तदभेदेन प्रतीयमानत्वम् । एतच्च भेदाभेदघटितमपि यत्र य उद्भूतरूपत्वेन विवक्ष्यते तत्र स प्रकाशितो भवति । ततश्च भेदस्योद्भूतरूपत्वेन विवक्षायां तस्मै वाचकः प्रणवः । (पा. यो. सू. १ । २९) इति वैयधिकरण्येन निर्देशः कृतः । अत एव राहोः शिर इति भेदेन निर्देशः संगच्छते । अभेदस्योद्भूतरूपत्वेन विवक्षायाम्—‘ ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म ’ इति सामानाधिकरण्येन निर्देशो दृश्यते । तथा च कथमेते मुनयोऽद्वैतवादिन इति कल्पनाऽवकल्पत इति वाच्यमिति चेदुच्यते—

अद्वितीयस्य शब्दब्रह्मणः स्फोटस्य शब्दार्थोभयसंस्काररूपाविद्यामिश्रितत्वात्तदुभयोपादानत्वेन शब्दार्थात्मकस्य सर्वस्य जगद्रूपकार्यस्य स्फोटब्रह्मरूपत्वात् । उपादानत्वमपि विवर्तवादमवलम्ब्य रज्जौ भुजंगवन्मिथ्याभूतस्य जगतोऽनादिमिथ्यावभासानिमित्तकल्पनयेति । ततश्च शब्दार्थयोस्तादात्म्यमेव पारमार्थिकम् । भेदस्तु काल्पनिकत्वात्प्रातिभासिक इति तत्त्वम् ।

एतदनुसंधायैव सर्वदर्शनसंग्रहे पाणिनिदर्शने माधवाचार्यैरुक्तम्—अभ्युपगताद्वितीयत्वनिर्वाहाय वाच्यवाचकयोरविभागः प्रदर्शितः—

वाच्या सा सर्वशब्दानां शब्दाच्च न पृथक्त्वतः ।

अपृथक्त्वेऽपि संबन्धस्तयोर्जीवात्मनोरिव ॥

(आनन्दाश्रममुद्रितपुस्तके पृ० ११६) इति ।

सा ब्रह्मसत्ता सर्वशब्दानां वाच्या । ततो वाचकात्स्फोटरूपाच्छब्दाच्च न पृथक् । रज्जूरगादिवदपृथग्भूतयोः शब्दार्थयोर्ब्रह्मण्यध्यस्तत्वेन परमार्थतस्तयोरपृथग्भावस्यैव लाभात् । एवं वाच्यवाचकयोरभेदेऽपि तयोः संबन्धः केवलं कल्पनावशाद्भासते नतु वास्तवः । परमार्थतस्त्वभेद एवेत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तो

यथा जीवात्मपरमात्मनोर्वास्तवाभेदेऽपि कल्पनावशाद्ब्रह्मरदशायां नियम्य-
निषामकभावः संबन्धरूपयोर्भासते तद्वदिति तदर्थः ।

अत्रेदं बोध्यम्—भौतिकादिप्रलये नियतकालं भोगो येषां तादृशां सर्वप्रा-
णिकर्मणामुपभोगेन प्रक्षयाल्लीनभुक्तभोग्यसर्वप्राणिका माया चेतन ईश्वरे लीयते ।
लयश्चायमपुनः प्रादुर्भावफलको नाऽऽत्यन्तिकः । नाशादुत्तरं सर्गानुपपत्तेः ।
नापि सर्वथाऽभानम् । प्रतिभासमात्रशरीरस्य मिथ्यावस्तुनोऽनवभासे तदभावस्यै-
वाऽऽपत्तेः । किंत्वन्तःकरणादीनामविद्यायां सूक्ष्मशक्तिरूपेण वासनाभिः सह कार्य-
प्रवृत्त्यभावपूर्वकं सुप्तवदवस्थानम् । अविद्यायाश्च ब्रह्मणि । ततश्च रज्जूरगादि-
वदपृथग्भूतस्याऽऽत्यन्त्यध्यस्तस्याखिलप्रपञ्चस्य शुद्धे ब्रह्मणि लयो भवति । स च न
मृदि घटस्थेवानुपलब्धिरूपः किंतु रज्ज्वामहेरिव । ततोऽपरिभुक्तप्राणिकर्मफलो-
पभोगसमयवशेन सिसृक्षावशात् ‘ एकोऽहं बहु स्याम् ’ इति भगवतो बुद्धि-
र्जायते । सैव मायावृत्तिरित्युच्यते । ततो बिन्दुरूपमव्यक्तं त्रिगुणं जायते ।
अस्माद्विन्दोः शब्दब्रह्मापरनामधेयं वर्णादिविशेषरहितं ज्ञानप्रधानं सृष्ट्युपयो-
ग्यवस्थाविशेषरूपं चेतनमिश्रं नादमात्रमुत्पद्यते । एतज्जगदुपादानं स्फोट-रव-परा-
दिशब्दैर्व्यवह्रियते । तदुक्तम्—

विन्दोस्तस्माद्विद्यमानाद्द्रवोऽव्यक्तात्मकोऽभवत् ।

स एव श्रुतिसंपन्नं शब्दब्रह्मोति गीयते ॥ इति ।

एतत्सर्वत्र व्यासमपि प्राणिनां मूलाधारे ज्ञातमर्थं विवक्षोः पुंस इच्छया
जातेन प्रयत्नरूपेण संस्कृतपवनेनाभिव्यज्यते । षण्णवत्यङ्गुलो देहोच्छ्रायः ।
तत्राष्टचत्वारिंशदध उपरि च परित्यज्य मध्ये मूलाधार इति प्राहुः ।
तत्राभिव्यक्तं शब्दब्रह्म स्वप्रतिष्ठतया निष्पन्दं परा वागित्युच्यते ।
एतदेव शब्दब्रह्मार्थभावेन विवर्तते । अविद्यामिश्रितत्वेन तत्त्वाद-
प्रच्युतमेकं भेदानुकारेणासत्यानेकरूपतां प्रतिभासयति । यथा रज्जुः
रूपरङ्गितैव सती मायया सर्पाकारेण प्रतिभासते तद्वत् । एवं चाऽऽरम्भवाद-
परिणामवादौ परित्यज्य विवर्तवादाश्रयणादद्वैतवादिनो व्याकरणशास्त्रप्रवर्तका-
चार्या इति सर्वं रमणीयम् । विस्तरस्त्वत्र लघुमञ्जूषायां सटीकमुद्रितपुस्तके
१७५—१७७ पृष्ठेषु द्रष्टव्यः । निरुक्तभाष्ये षष्ठाध्यायस्थचतुर्थपादारूपेण सप्त-
माध्यायसमाप्तिपर्यन्तमङ्गनाधिकारसत्त्वात्तद्वतं भाष्यमङ्गनाधिकारभाष्यमिति व्यव-

हियते । तदुपरि कैयटकृतता व्याख्या भाष्यप्रदीप इति कैयट इति
 चोच्यते । कैयटोपरि भट्टनगेशकृतता विवरणापरपर्याया भाष्यप्रदीपोद्घोतनाम्नी
 टीका कैयटाशयं विवृण्वती परस्परविरोधपरिहारेण शास्त्रार्थान्निश्चिन्वती
 भाष्यस्थगद्विसिद्धान्तान्प्रकाशयन्ती सर्वोत्कृष्टत्वेन चकास्ति साऽप्यत्र निवेशिता ।
 पेयमिदानीं सुदुर्लभा संजाता । नैतावदेव किंतु क्वापि मुद्रितेत्यपि न कर्णपथ-
 मारोहति । अतोऽत्र दूरदेशे मुद्रितस्यापि सकैयटाङ्गाधिकारभाष्यस्य मुद्रणे
 स्थेयान्प्रयत्नोऽङ्गीकृतः संस्थाकार्यनिर्वाहकैः । तदेवं वेदत्रयीमिवातिगम्भीरां
 ग्रन्थत्रयीं संशोधयितुर्मम मतिमान्द्यादनुपस्थितेभ्रान्तेः पुरुषधर्मत्वाद्वा कीलकयो-
 जकानवधानाद्वा यानि स्थले स्थले स्वलितानि तत्प्रदर्शनेन मामनुगृह्णन्तु दया-
 लवः पण्डिताः । येन द्वितीयावृत्तौ तत्परिमार्जनाय प्रयतिष्य इति सविनयं
 संपार्थ्य श्रीसच्चिदानन्दचरणयोः समर्पयति त्रिदलमिव विवरणकैयटसंवलित-
 ङ्गाधिकारभाष्यस्य प्रथमं भागम्—

पुण्यपत्तने
 शके १८६० ज्ये० शु० १५
 भानुवासरे.

}

मारुलकरोपाह्वः शंकरशास्त्री
 भारद्वाजः ।

चेदानीमपरिहारो भवति । यत्तदुक्तमङ्गन्यत्वाच्च सिद्धमिति* । अस्तु तर्हा
सप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारः । ननु चोक्तं गुणो यद्भुकोरिति यद्भुग्न-
हणं कर्तव्यमिति । क्रियते न्यास एव ।

किं पुनरियं स्थानषष्ठी । अङ्गस्य स्थान इति । एवं भवितुमर्हति+ ।

अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य चाधिकारः ॥ १ ॥

अङ्गस्येति स्थानषष्ठी चेत्पञ्चम्यन्तस्य चाधिकारः कर्तव्यः । अङ्गादित्यपि
वक्तव्यम् । अनुच्यमाने ह्यतो मिस ऐस्भवतीत्यत इति पञ्चम्यङ्गस्येति स्था-
नषष्ठी तत्राशक्यं विविभक्तिकत्वादत इति पञ्चम्याऽङ्गं विशेषयितुम्× । तत्र

प्र०-संप्रसारणं संप्रसारणे परतः प्रतिषिध्यते तदैतदुदाहरणम् । यदा तु संप्रसारणभाविनि
यणि परतः पूर्वस्य संप्रसारणप्रतिषेध इति पक्षः समाश्रीयते तदा ववश्चेति सिद्धमेवेत्य-
प्रयोजनमुदत्त्वेऽङ्गाधिकारस्य । अङ्गान्यत्वाच्च सिद्धमिति । सन्वल्लघुनि चङ्पर इत्य-
त्रामीमपदित्यादौ सन्वद्वावादभ्यासलोपः प्राप्नोति इति चोदिते परिहारः । अङ्गान्य-
त्वाच्च सिद्धमिति । सन्यङ्गानां मीमादीनामभ्यासलोप इत्युच्यत एतान्यङ्गान्तराणीत्य-
भ्यासलोपाभावः । सति चाभ्यासविकारेऽङ्गाधिकारेऽयं परिहार उपपद्यते नान्यथा । एष
तु परिहारस्तत्रैव दूषयिष्यत इह तु सिद्धवदुपपन्नस्तः । किं पुनरिति । यदाऽङ्गस्येति
शब्दस्वरूपमनपेक्षितार्थमधिक्रियते तदा षष्ठी स्थानेयोगेत्यस्याः परिभाषाया उपस्थानं
नास्ति । अनेकसंबन्धसंभवे संबन्धविशेषप्रतिपादनफलत्वात्तस्याः परिभाषायाः । यदा त्व-
र्थाधिकारपक्षस्तदा परिभाषोपस्थानमिति द्वैतसंभवात्पञ्चः । आचार्यदेशीयः परिभाषा-
श्रयेणाऽऽह—एवं भवितुमर्हतीति । चोदक आह—अङ्गस्येति । स्थानषष्ठी चेदिति ।
चशब्दात्पञ्चम्यन्तस्य चेति विज्ञेयम् । तत्राशक्यं विविभक्तिकत्वादिति । ननु चात
इति संबन्धादङ्गस्येत्यस्य विभक्तिविपरिणामो भविष्यति । यथोच्चानि देवदत्तस्य गृहा-

उ०-यदा त्विति । तत्र कृते संप्रसारणादौ निषेधसामर्थ्यात्पुनः संप्रसारणं नेति भावः । भाष्ये
दूषणान्तरमाह—स चेदानीमिति । प्रागभ्यासविकारेभ्योऽङ्गाधिकारे सति स वक्ष्यमा-
णोऽपरिहारश्च भवतीत्यर्थः । अङ्गान्तराणीति । ण्यन्तत्वादिति भावः । सिद्धवदिति ।
तस्योक्तिसंभवोऽपि न स्यादिति अत्रोच्यत इति भावः । नन्वत्र शास्त्रे परिभाषोपस्थि-
तेनियतत्वात्किं पुनरिति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—यदाऽङ्गस्येति । तत्र शब्दाधिकारे तत्र
तत्रोपस्थितस्य यत्र यादृशार्थयोग्यता तत्र तादृशार्थकत्वं भविष्यति । अर्थाधिकारे तु
परिभाषोपस्थित्या तदर्थकस्य यत्रान्वययोग्यत्वाभावस्तत्र तदनुपस्थितिरेव स्यात्तत्र कस्य
पक्षस्य ग्रहणमिति प्रश्नोपपत्तिरित्यर्थः । चशब्दादिति । पञ्चम्यन्तस्य चेति चशब्दा-
दित्यर्थः । विपरिणाम इति । एनमित्यस्य विशेषापेक्षायां देवदत्तमिति प्रतीतेरिति भावः ।

को दोषः । अकारात्परस्य भिस्मात्रस्यैस्भावो भवतीतीहापि प्रसज्येत । ब्राह्मणभिस्सा ओदनभिस्सदेति ।

अवयवषष्ठ्यादीनां चाप्रसिद्धिः ॥ २ ॥

अवयवषष्ठ्यादयश्च न सिध्यन्ति । तत्र को दोषः । शास इदङ्गलोः
[६. ४. ३४] इति शासेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च । ऊदुपधाया गोहः
[६. ४. ८९] इति गोहेश्चान्त्यस्य स्यादुपधामात्रस्य च ।

सिद्धं तु परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञाभावात् ॥ ३ ॥

प्र०—पयामन्त्रयसैनमिति । उच्यते । सर्वनामपरामर्शादत्र विपरिणामः । इह तु नान्तरीयकमुत्तरार्थत्वादङ्गस्येत्यस्योपस्थानं स्यादिति कुतो विभक्तिविपरिणामः । यद्येवं विशेष्यासंनिधानादकारान्तादिति कथं तदन्तविधिः । नेदमदसोरकोरिति प्रतिषेधात्सप्तमीशौण्डैरित्यादेर्वा ज्ञापकात्तदन्तविधिर्भविष्यति । क्वचिदकारात्परस्येति पाठः । भिःसाभिःसटाशब्दावोदनतद्विकारयोर्वाचकौ । अवयवषष्ठ्यादीनामिति । आदिशब्दो निमित्तषष्ठीपरिग्रहार्थः । ठस्येक इत्यत्राङ्गस्य निमित्तं यष्टरस्येक इत्याश्रीयते । ननु च षष्ठीस्थानेयोगेत्यत्रैव विचारितं तत्किमर्थं पुनर्विचार्यते । ऊदुपधाया गोह इत्यत्र गोह इत्येषा स्थानषष्ठी स्यादित्येवं तत्र विचारितम् । इह त्वङ्गस्येत्यस्यां स्थानषष्ठ्यां विज्ञायमानायां तत्सामानाधिकरण्याद्गोह इत्यपि स्थानषष्ठी स्यादिति विचार्यते । ततश्च स्थानषष्ठ्या अन्त्येऽत्युपसंहारादुपधाग्रहणाच्च गोहोऽन्त्यस्योत्त्वमुच्येत, उपधामात्रस्य च । आद्यं तावच्चोद्यं परिहर्तुमाह—सिद्धं त्विति । प्रत्ययोत्पत्तौ प्रकृतेर्नि-

उ०—संबन्धानुपपत्तिर्विभक्तिविपरिणामे प्रमाणं स्यादत आह—इह त्विति । तथा चात्र संबन्ध एव नेति न तदनुपपत्तिः प्रमाणमिति भावः । भाष्येऽकारान्तात्परस्येति पाठमाश्रित्य शङ्कते—यद्येवमिति । अङ्गस्येत्यस्य संबन्धाभाव इत्यर्थः । नेदमदसोरिति । भिसाऽऽक्षिप्तप्रकृतिविशेषणत्वेन तदन्तविधाविदं ज्ञापकम् । यद्यपीद्रूपलोपे अ-भिसित्यत्र तदन्तविध्यभावेऽपि प्राप्तेः प्रतिषेध उपपद्यते तथाऽप्यदसः स ज्ञापकः, अकोरिति प्रतिषेधश्चेति भावः । ऐस्विधायकं तु विष्णुवाचकाशब्दादर्थवतो भिस ऐस्विधानेन चरितार्थमित्यभिमानः । तदन्तविध्यभावेऽपि अकारात्परत्वेनेदं सर्वमुपपन्नं वर्णग्रहणे नार्थवत्परिभाषा प्रकृत्याक्षेपे च न मानमित्याशयेनाऽऽह—क्वचिदकारात्परस्येति । ओदनतद्विकारयोरिति । दधौदनो हि भिःसटा । भिःसा स्त्री भक्तमन्धोऽन्नं, भिःसटा दग्धिकेति कोशादिति भावः । अङ्गस्य निमित्तमिति । अन्यथा कर्मठेऽतिप्रसङ्गः स्यादिति भावः । अतो भिस इत्यतोऽस्य को विशेष इति चिन्त्यम् । तस्मादादिशब्दस्याऽऽश्रयवाचित्तया तदाश्रयाणां कार्याणामप्रतिपत्तिरित्यर्थ उचितः । स्थानषष्ठी स्यादिति । षष्ठी स्थानेयोगेति नियमादिति भावः । अङ्गप्रत्ययसंज्ञयोः परस्परापेक्षत्वं कथमत आह—प्रत्ययोत्पत्ताविति । प्रत्ययसंज्ञाविशिष्टस्योत्पत्तावित्यर्थः । संज्ञिनोर्निमित्तत्वेन च संज्ञ-

सिद्धमेतत् । कथम् । परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञे भवतः । अङ्गसंज्ञां प्रति प्रत्ययसंज्ञा प्रत्ययसंज्ञां प्रत्यङ्गसंज्ञा । किमतो यत्परस्परं प्रत्यङ्गप्रत्ययसंज्ञे भवतः ।

संबन्धषष्ठीनिर्देशश्च ॥ ४ ॥

प्र०-मिचित्वेनाऽऽश्रयणात्प्रकृतिमन्तरेण प्रत्ययो नास्ति प्रत्यये परतोऽङ्गसंज्ञाविधानात्प्रत्ययानपेक्षमङ्गं नास्ति । तत्रान्यतरस्मिन्नुपादीयमानेऽव्यभिचारादितरस्याऽऽक्षेप इत्यर्थः । इतरस्तु सत्यपि परस्पराक्षेपे स्थानषष्ठ्यां सत्यां संबन्धान्तरस्य विनाशं मत्वाऽऽह— किमत इति । संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति । अयं भावः । प्रतिसूत्रमङ्गस्येत्यस्य शब्दरूपस्योपस्थाने यत्र विशिष्टसंबन्धो निमित्तनिमित्तिभावादिकः संभवति तत्र परिभाषाया उपस्थानाभावः । यत्रनेकसंबन्धसंभवस्तत्र संबन्धान्तरव्यवच्छेदफलायाः परिभाषाया उपस्थानम् । तत्र संबन्धसामान्येऽनाश्रितविशेषेऽङ्गस्येति षष्ठी न तु स्थान्यादेशसंबन्ध एवेत्ययमर्थः संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति । अधिकारस्य पारार्थ्याद्विषयमाणानेकसंबन्धयु-

उ०-योनिमित्तत्वं भगवतोक्तम् । ननु परस्परापेक्षत्वोपपादनस्य क उपयोगस्तत्राऽऽह— तत्रान्यतरस्मिन्निति । यथाऽत्रैवाङ्गनिमित्तस्य भिस इत्युक्त्या तस्य प्रत्ययत्वे लब्धे तेन प्रातिपदिकरूपप्रकृत्याक्षेपः । आक्षेपश्च प्रातिपदिकात्परस्य भिस इति वाक्यैकदेशत्वानुमानम् । भिस इत्यस्य यस्माद्विहितस्तदादेरित्यस्य योग्यतया पञ्चम्यन्तस्य वा एतदर्थमेवात्र स्थाने भाष्ये परस्परं प्रतीत्युक्तम् । अन्यथा प्रत्ययसंज्ञां प्रत्यङ्गसंज्ञेत्येवाङ्गस्येत्यस्य संबन्धषष्ठीत्वोपपत्तौ तदनुपयोगः स्पष्ट एव । तत्राङ्गनिमित्तस्येत्यस्याभावे ब्राह्मणभिसेत्यत्रातिप्रसङ्गः । प्रातिपदिकात्परस्येत्यस्याभावे तदन्तविध्यलाभः । विभक्तिविपरिणामेनाङ्गात्परस्येत्यर्थेऽपि ब्राह्मणभिसेत्यत्रातिप्रसङ्गः । प्रत्ययलक्षणेन ब्राह्मणेत्यस्याङ्गत्वात् । प्रत्यासत्तिस्तु दुर्ज्ञेयेत्युभयोपादानम् । किंच भिसः प्रत्ययस्यैव ग्रहणमित्यत्र न मानमिति प्रत्यासत्तिरतिदुर्ज्ञेयेति भावः । वस्तुतोऽदन्तादित्यस्य न फलमित्याक्षेपोऽत्र व्यर्थः । परस्परं प्रतीतिस्वरूपकथनमेव दृष्टान्तार्थमित्याहुः । परास्पराक्षेपे तत्प्रयोजके निमित्तनिमित्तिभावे इत्यर्थः । विनाशः अप्रतीतिः । किमत इत्यादेरुत्तरं भाष्ये— संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति । संबन्धसामान्ये या षष्ठी तदन्तस्य शब्दस्यायं निर्देश इति वार्तिकार्थ इत्यभिप्रेत्याऽऽह—अयंभाव इति । यथाश्रुते तु सर्वस्याः षष्ठ्याः संबन्धषष्ठीत्वादनुपपत्तिः स्पष्टैव । यत्र विशिष्टेति । अतो भिस ऐस्, युवोरनाकावित्यादौ निमित्तनिमित्तिभावः । ऊनुपधाया इत्यादाववयवावयविभाव एवेति । तत्रानियमाभावाभियमार्थपरिभाषाया अनुपस्थितिरित्यर्थः । अयमर्थः संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चेति । संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चेत्यस्यायमर्थ इत्यन्वयः । क्वचित्तु तथैव पाठः । नन्वर्थाधिकारपक्षे षष्ठीस्थान इति परिभाषणात्स्थानसंबन्ध एव षष्ठी युक्तेत्यत आह—अधिकारस्येति । एवं चाधिकारपरिभाषयोः पारार्थ्याद्विगुणत्वेन परस्परमसंबन्धात्परिभाषा नोपतिष्ठते इत्यर्थः । नन्वेवं

संबन्धषष्ठीनिर्देशश्चायं कृतो भवति । अङ्गस्य यो भिस्शब्द इति । किंवा-
ङ्गस्य भिस्शब्दः । निमित्तम् । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति ।
प्रत्यये । एवमप्यवयवषष्ठ्यादयोऽविशेषिता भवन्ति । अवयवषष्ठ्यादयोऽपि
संबन्ध एव । एवमपि स्थानमाविशेषितं भवति । स्थानमपि संबन्ध एव ।
एवमपि न ज्ञायते कः स्थानषष्ठी कः विशेषणषष्ठीति । यत्र षष्ठ्यन्ययोगं नापे-
क्षते सा स्थानषष्ठी । यत्र ह्यन्ययोगमपेक्षते सा विशेषणषष्ठी ।

कानि पुनरङ्गाधिकारस्य प्रयोजनानि—

प्र०—ग्रहाय संबन्धसामान्यमुपादाय प्रवृत्ता षष्ठी प्रतियोगमुपतिष्ठमाना यथासंभवं संबन्धवि-
विशेषफलोपतिष्ठते । इह तु प्रतियोग्यनुपादानादपर्याप्ता विशेषमवगमयितुम् । ततो यथा
द्वदत्तस्येति संबन्धमात्राश्रयेणोपात्ता षष्ठी पुनः पाणिः कम्बल इत्येवमादिभिर्विजा-
तीयः संबन्धिभिः संबध्यमाना विशेषावगतिनिमित्तां यात्येवमङ्गस्येत्यपि । तत्र
शब्दस्वरूपं वाऽधिक्रियतामर्थो वा संबन्धमात्रलक्षणः । उभयथा दोषाभावात् । तत्रा-
ङ्गस्य भिसा संबन्धान्तरं न संभवतीति भिसा निमित्तनिमित्तिभावः समाश्रीयत इति
ब्राह्मणभिस्सादावतिप्रसङ्गाभावः । इतरो यथोक्तमर्थमप्रतिपद्य निमित्तनिमित्तिभाव एव संब-
न्धेऽङ्गस्येति षष्ठीत्यनेनोक्तमिति मत्वा पृच्छति—एवमपीति । इतरः पूर्वोक्तेनाभि-
प्रायेणाऽऽह—अवयवषष्ठ्यादय इति । स्थानसंबन्धः सर्वथा परित्यक्त इति मत्वाऽऽ-
ह—एवमपीति । स्थानमपि संबन्ध एवेति । संबन्धनिमित्तत्वात्संबन्ध इत्यर्थः ।
यत्र षष्ठीति । सामर्थ्याद्विषयविभागोऽवतिष्ठत इत्यर्थः । ऊदुपधाया गोह इत्यवयवस्यो-
पादानादङ्गस्य गोह इत्युपधापेक्षाऽवयवषष्ठी संपद्यते । अतो भिस ऐसित्यादौ तु
निमित्तषष्ठी । संबन्धविशेषावधारणहेत्वभावे तु स्थानषष्ठीत्यर्थः । कानि पुनरिति । अर्थव-

उ०—संबन्धसामान्यार्था षष्ठी कथमुत्तरत्र विशेषमुपस्थापयेदत आह—वक्ष्यमाणेति । सामा-
न्यशब्दस्यापि योग्यतावल्लक्षणया वा तत्र तत्र विशेषोपस्थापकत्वमिति भावः । ननु
यथोत्तरत्र विशेषे पर्यवसानं तथेहापि स्यादत आह—इह त्विति । ननूक्तन न्यायेनाव-
यवषष्ठ्यादीनामपि सिद्धत्वादेवमपीत्यादिप्रश्नासङ्गातिरत आह—इतर इति । भाष्ये-
अविशेषिता इति । असंगृहीता इत्यर्थः । भाष्येऽवयवषष्ठ्यादयोऽपि संबन्धे एव जायन्त
इत्यर्थः । यद्वा तद्वाच्यावयवत्वादयोऽपि संबन्धेऽन्तर्भूता इत्यर्थः । स्थानसंबन्धः सर्व-
थेति । संबन्धद्वयमेवानेन गृहीतमिति भावः । ननु प्रसङ्गोऽर्थो वा स्थानं तन्निरूपितो
हि संबन्धो नतु तदेव संबन्धोऽत आह—संबन्धनिमित्तत्वादिति । संबन्धिनौ हि
संबन्धस्य निमित्तं निमित्तनिमित्तिनोरभेदोपचारादेवमुक्तिरित्यर्थः । संबन्धविशेषेति ।
यथा हन्तेर्ज इत्यादौ । अन्यं योगं नापेक्षत इति भाष्यस्य स्थानातिरिक्तसंबन्धिनं नापेक्षत इत्यर्थः ।
अन्ययोगसंबन्धमिति पाठे अन्यसंबन्धनिरूपितं संबन्धमपेक्षत इत्यर्थः । यद्यपि स्थानषष्ठ्यापि

अङ्गाधिकारस्य प्रयोजनं संप्रसारणदीर्घत्वे ॥ ५ ॥

हल उत्तरस्य संप्रसारणस्य दीर्घो भवति* । हूतः जीनः संवीतः शूनः ।
अङ्गस्येति किमर्थम् । निरुतम् दुरुतम् ।

नाम्सनोश्च ॥ ६ ॥

नाम्सनोश्च दीर्घत्वे प्रयोजनम् । नामि दीर्घो भवति+ । अग्नीनाम् वायू-
नाम् । अङ्गस्येति किमर्थम् । क्रिमिणां× पश्य । पामनां पश्य । सनि दीर्घो
भवति÷ । चिचीषति तुष्टूषति । अङ्गस्येति किमर्थम् । दधि सनोति । मधु
सुनोति ।

लिङ्घ्येत्वे ॥ ७ ॥

लिङ्घ्येत्वे* प्रयोजनम् । ग्लेयात् म्लेयात् । अङ्गस्येति किमर्थम् । निर्या-
यात् निर्वीयात् ।

अतो भिस ऐस्त्वे ॥ ८ ॥

अतो भिस ऐस्त्वे++ प्रयोजनम् । वृक्षैः पृक्षैः । अङ्गस्येति किमर्थम् ।
ब्राह्मणभिस्सा ओदनभिस्सटा ।

प्र०—द्वग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सर्वस्येष्टस्य सिद्धिं मत्वा प्रश्नः । संप्रसारणदीर्घत्व इति । हल
इत्यत्राङ्गस्येत्यस्यानुवृत्तस्याऽऽवृत्त्याऽङ्गस्येत्यनेन हत्विशेष्यते संप्रसारणेन चाङ्गं विशे-
ष्यत इति तदन्तविधिर्भवतीत्ययमर्थो भवति—अङ्गावयवाद्दलो यदुत्तरं संप्रसारणं
तदन्तस्याङ्गस्य दीर्घो भवतीति । हूत इति । ह्वेजः कः । जीन इति । ज्या वयो-
हानौ । ग्रहिज्यादिसूत्रेण संप्रसारणम् । त्वादिभ्य इति निष्ठातकारस्य नत्वम् । संवीत
इति । व्येज् संवरणे । कः । यजादित्वात्संप्रसारणम् । संप्रसारणान्ताङ्गग्रहणादिद्व-
इत्यादौ दीर्घाभावः । निरुतमिति । वेजो निरुपसृष्टस्य निष्ठायां संप्रसारणम् । क्रिमिणा-
मिति । क्रिमयोऽस्यां सन्तीति पामादित्वात्प्रत्ययः । टापृप्रत्ययः । द्वितीयैकवचनम् ।
लाक्षणिकत्वादस्य न भवतीति चेन्न । प्रतिपदोक्तस्य नामोऽभावात्षष्ठीबहुवचनस्यापि नुटि
कृते लाक्षणिकमेव नामिति रूपम् । दधि सनोतीति । सानुबन्धोऽयं धातुरिति चेत् ।
प्रत्ययोऽपि नकारेत्संज्ञकत्वात्सानुबन्धकः । धातोश्चाव्यभिचारी नकार इति तस्यैव ग्रहणप्र-

उ०—विशेषणषष्ठ्येव तथाऽपि ब्राह्मणवसिष्ठन्यायेन निर्देशः । हल इत्यत्राङ्गस्येत्यस्य द्वेधोपकारं
दर्शयति—हल इत्यत्रेति । आवृत्तिफलं दर्शयति—विद्ध इत्यादाविति । क्रिमयोऽस्या-
मिति । क्रिमिशब्दस्य नप्रत्ययापेक्षयाऽङ्गत्वेऽपि नाम्निरूपिताङ्गात्वाभावाद्दीर्घाभाव
इत्यर्थः । सानुबन्धक इति । षणु दान इत्युकारानुबन्धत्वात् । ननु येनानुबन्धेन सानु-
बन्धत्वं तदनुच्चारण एव निरनुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्तिरित्यत आह—धातोश्चेति । अङ्गा-
धिकारभावे दधि सनोति, इत्यादावेव स्यान्नतु चिचीषतीत्यादाविति भाष्याशय इति

* ६ ४. २. + ६. ४. ३ × ५. २. १००. ÷ ६. ४. १६. * ६. ४. ६८. ++

लुङादिष्वडाटौ ॥ ९ ॥

लुङादिष्वडाटौ* प्रयोजनम् । अकार्षीत् ऐहिष्ठ । अङ्गस्येति किमर्थम् । प्राकरोत् उपैहिष्ठ ।

इयङुवङुष्मदस्मत्तातङामिनुडानेमुकेह्रस्वयिदीर्घभि-
तत्वानि ॥ १० ॥

इयङुवङौ+ प्रयोजनम् । श्रियौ श्रियः । भ्रुवौ भ्रुवः । अङ्गस्येति किमर्थम् । श्र्यर्थम् भ्र्वर्थम् । युष्मदस्मदोः प्रयोजनम् । साम आकम् [७. १. ३३] युष्माकम् अस्माकम् । अङ्गस्येति किमर्थम् । युष्मत्साम । अस्मत्साम । तातङ्X प्रयोजनम् । जीवताद्भवान् । अङ्गस्येति किमर्थम् । पच हि तावत्त्वम् । जल्प तु तावत्त्वम् । आभि नुट् ÷ प्रयोजनम् । कुमारीणाम् किशोरीणाम् । अङ्गस्येति किमर्थम् । कुमारी आभित्याह । किशोरी आभित्याह । आने मुक् [७. २. ८२] प्रयोजनम् । पचमानः यजमानः । अङ्गस्येति किमर्थम् । प्राणः । के ह्रस्वः *प्रयोजनम् । किशोरिका कुमारिका । अङ्गस्येति किमर्थम् । कुमारीं कायति कुमारीकः । यि दीर्घः++ प्रयोजनम् ।

प्र०—सङ्गः । पच हि इति । हितु निपातौ । तत्राऽऽशिषि लोटो हेरन्यतरस्यां तातङ्गविधानात्पक्षे तदभावादतो हेरिति हेर्लुकि कृते निपातयोरपि तुङ्योः प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवृत्तौ अभावोपक्रमेऽपि तातङ्गप्रसङ्गः । तथा चोच्यते—विभाषिताः प्रयोजयन्ति द्रोग्धा द्रोग्धा द्रोढा द्रोढेति । प्राण इति । प्रपूर्वस्यानितेर्धञि वृद्धौ च कृतायां प्र आन इति स्थिते मुक्प्रसङ्गः सार्वधातुकाधिकारेऽनपेक्ष्यमाणे । ननु धातूपसर्गयोरैकदेशेनान्तरङ्गत्वाद्भाव्यं न तु वृद्ध्या । नैतदस्ति । वाणादाङ्गस्य क्लीयस्त्वात् । तथा च प्रत्यय इत्यादौ सवर्णदीर्घत्वाभावः । अत्र तु लाक्षणिकत्वेनापि मुक्निरासो वक्तुं शक्यते । कुमारिकेति । अल्पादावर्थे प्राणि-

उ०—भावः । अङ्गाधिकारे तु सनि परेऽङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थे प्रत्यासत्त्या सन्प्रत्ययस्यैव तन्निरूपिताङ्गस्यैव च ग्रहणान्न दोष इति बोध्यम् । नन्वेकस्या आकृतेरिति न्यायादभावोपक्रमे कथं तद्भावोऽत आह—अभावोपक्रमेऽपीति । तिङ्ग्यक्तिविषयेऽभावोपक्रमेऽपि निपातविषये तदभावोपक्रमेऽङ्ग इति भावः । किंच सार्थकानेकविषये एवैष न्यायः । नचाभावोऽर्थवानित्यर्थे दृष्टान्तव्याजेनाऽऽह—तथा चेति । सर्वस्य द्वे इत्यत्र पूर्वत्रासिद्धीयमद्वित्वे इत्यस्य प्रयोजनत्वेनैतद्गवता वक्ष्यते । तत्र हि तदभावे घत्वादिभ्यः पूर्वं द्वित्वे द्रोग्धा द्रोढेत्येव स्यादित्यापदितम् । तच्चैतन्न्यायस्य सार्वत्रिकत्वाङ्गीकारे विरुध्यते । मम तु घटयोरनर्थकत्वान्न तद्विषये एतन्न्यायप्रवृत्तिरिति न दोष इति भावः । सार्वधातुकाधिकार इति । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यतः । वाणादाङ्गस्येति । असमानकालप्राप्तिकेऽपि तन्न्यायप्रवृत्तिः । यत्र तु नेष्टा तत्रानित्यत्वमाश्रयणीयमिति भावः । अत एव प्रत्यय इत्यत्र सवर्णदीर्घ बाधित्वा गुणः । सुट्कात्पूर्वं इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या तु शङ्कैवेयं निर्दला । लाक्षणिकत्वेनापीति ।

चीयते स्तूयते । अङ्गस्येति किमर्थम् । दधियानम् मधुयानम् । भि तत्वं**
प्रयोजनम् । अङ्गिः अङ्गयः । अङ्गस्येति किमर्थम् । अब्भारः अब्भक्षः ।
नैतानि सन्ति प्रयोजनानि । कथम्-

अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यां सिद्धम् ॥ ११ ॥

अर्थवद्ग्रहणप्रत्ययग्रहणाभ्यामेवैतानि सिद्धानि । कचिदर्थवद्ग्रहणे नानर्थ-
कस्येत्येवं भविष्यति कचित्प्रत्ययाप्रत्यययोर्ग्रहणे प्रत्ययस्यैव ग्रहणं भवतीति ।
अथवा प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गकार्यमध्येष्ये । यदि प्रत्यय इति प्रकृत्याङ्गका-
र्यमधीषे प्राकरोत् उपैहिष्ठ उपसर्गात्पूर्वमडाटौ प्राप्नुतः । सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे

प्र०-वाक्यः । कुमारीक इति । अत्रापि लाक्षणिकत्वात्कस्य ह्रस्वाभावः सिध्यति । कचिदर्थ-
वद्ग्रहण इति । अयं परिहारो निरुतं विद्ध इत्यादौ संप्रसारणदीर्घत्वे न संभवति । तत्र
किमिणामित्यत्र नाम्न प्रत्ययो नाप्यर्थवान् प्रत्ययत्रयार्थस्य परस्परानन्वयादिति दीर्घाप्रसङ्गः ।
वृद्धिः सनोतीति । सनोऽप्रत्ययत्वाद्दीर्घाभावः । निर्याद्यादित्यादौ संयोगादेरानर्थक्यादेत्वा-
भावः । अडाटोस्तु नायं परिहारः । ब्राह्मणभिस्सेत्यादौ भिसोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्चैसोऽ-
प्रसङ्गः । इयडुवडोस्तु नायं परिहारः । वर्णग्रहणेषु परिभाषाद्वयस्यानुपस्थानाद्यथेको यण-
चीति दध्याशयतीत्यादावप्रत्ययेऽप्यनर्थकेऽप्यचि यणादेशो भवत्येवं इत्यर्थमित्यादावियडुवड-
प्रसङ्गः । गुष्मत्सामेति । साम्नोऽप्रत्ययत्वादानर्थक्याच्चाकमोऽप्रसङ्गः । तुह्योर्निपातयो-
रप्रत्ययत्वात्तातडोऽप्रसङ्गः । एवमामोऽप्रत्ययस्यानुकरणस्य नुडभावः । प्राण इत्यत्राऽऽनस्या-
प्रत्ययत्वान् मुंगभावः । भि तत्वेऽयं परिहारो नोपपद्यते । वर्णग्रहणात् । अत एवाव्यापकत्वमस्य
परिहारस्य मत्वाऽऽह-अथवेति । सिद्धं त्विति । यत्र प्रत्ययो निमित्तत्वेनोपादीयते तत्र
पूर्वः कार्यत्वेन गृह्यमाणो यस्मात्स विहितस्तदादिगृह्यते । एतच्चाङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन
साधितम् । यत्र तु प्रत्यय एव कार्यत्वेनोपादीयते तत्र तदन्तग्रहणमिति द्वे एते परिभाषे ।

उ०-निरनुबन्धपरिभाषालक्षणपरिभाषाभ्यामुभयोर्ग्रहणस्य संभवाच्चिन्त्यमिदम् । भाष्ये कचि-
त्प्रत्ययग्रहणेऽप्रत्ययस्य नेतीति पाठः । न प्रत्यय इति । प्रत्ययत्रयसमुदायस्याप्रत्ययत्वादिति
भावः । अडाटोस्त्विति । सोपसर्गस्यार्थवत्त्वात् । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया असंभवाच्च । लुङा
धात्वाक्षेपेण शक्यवारणमिदम् । वर्णग्रहणेऽप्यिति । इयडादिविधावङ्गाधिकाराभावे प्रत्यय-
स्यासंनिधानादङ्गपवणश्रय एव स इति भावः । अङ्गाधिकारे तु इवर्णाद्यन्ताङ्गस्य निमित्तेऽ-
जादौ प्रत्यये परंतः प्रत्यासत्त्या तस्यैवाङ्गस्येयडादीत्यर्थो बोध्यः । आमोऽप्रत्ययत्वे
हेतुः-अनुकरणस्येति । तत्र पूर्व इति । प्रत्ययविधौ चापञ्चम्या इति निषेधात्तदन्तविधेरभाव
इति भावः । न च प्रत्यये इत्यधिकारेऽपि उक्तरीत्या परस्परान्वयविचारादङ्गाक्षेपेण सिद्धे परि-
भाषापर्यन्तधावनमफलमिति वाच्यम् । प्रत्ययस्योत्पत्तावङ्गापेक्षत्वेऽपि ज्ञाने तदपेक्षत्वाभावेन
शास्त्रे तदाक्षेपे मानाभाव इत्याशयात् । योगविभागेनेति । यस्मात्प्रत्ययाविश्वस्तदादिप्रत्यय
इत्यनेनेत्यर्थः । द्वे एते इति । आद्या योगविभागसिद्धा । अन्त्या तदन्तपरिभाषासिद्धेति बोध्यम् ।

अ. ६ पा. ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ९

यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात्** । सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे
यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवतीत्येवमुपसर्गात्पूर्वमडाटौ न
भविष्यतः ।

हलः । ६ । ४ । २ ।

इह कस्मान्न भवति । तृतीयः ++ ।

अणप्रकरणादृकारस्याप्राप्तिः ।

अणप्रकरणादृकारस्य दीर्घत्वं न भविष्यति । अण इति वर्तते । क प्रष्ठ
तम् । ढ्रलोपे पूर्वस्य दीर्घोऽणः [६. ३. १११] इति । तद्वा इकः काशे
[१२३] इत्यनेनेग्रहणेन व्यवच्छिन्नं न शक्यमनुवर्तयितुम् ।

इग्रहणस्य चाण्विशेषणत्वात् ।

अण्विशेषणमिग्रहणम् । अण इक इति । यदि तर्ह्यण्विशेषणमिग्रहणं चौ X
दीर्घो भवतीतीह न प्रामोति । अवाचा अवाचे । नैष दोषः । अणग्रहणमनु-
वर्तत इग्रहणं निवृत्तम् । एवमपि कर्तृचा कर्तृचे अत्र न प्रामोति । यथाल-

प्र०—अङ्गाधिकारप्रत्याख्यानाय प्रत्ययाधिकारे क्रियमाणे न किञ्चित्प्रयोजनं दृश्यते । अतो
भिस ऐसित्यादिषु विविभक्तिकत्वादिसादीनां प्रत्ययेन संबन्धो दुरुपपादः । हल इति संप्र-
सारणदीर्घत्वं च निरुतं दुरुतमित्यादौ न परिहृतं भवति ।

हलः । अणग्रहणमिग्रहणेन विच्छिन्नमिति मत्वाऽऽह—इह कस्मादिति । अण्वि-
शेषणमिति । प्रकाश इत्यादावकारस्य दीर्घनिवृत्त्यर्थमिकाऽण्विशेष्यत इत्यर्थः । अवा-
चेति । चावित्यत्रेग्रहणानुवर्तनादकारस्य दीर्घाप्रसङ्गः । यथेकः काशे इत्यत्र विरोधा-
भावादाणिकोः संबन्ध एव योगान्तरेऽपीति भावः । लक्ष्यनिबन्धनापेक्षावशादधिकाराणां
निवृत्त्यनुवृत्ती इति मत्वाऽऽह—नैष दोष इति । एवमपीति । केवलाणग्रहणानुवृत्तावपि
दोष इत्यर्थः । तन्निवृत्तौ त्वच्चपरिभाषोपस्थानादकारस्यापि दीर्घः सिध्यति । यथालक्षण-
मिति । मा भूदत्र दीर्घत्वमित्यर्थः । अथाऽऽनन्त्यात्प्रयोगविषयस्य कर्तृचेत्यादिप्रयोगः स्यादि-
त्युच्यते तत्रापि ब्रूमः—अथवेति । चावित्यत्रोभयाननुवर्तनात्कर्तृच इत्यादिसिद्धिः ।

उ०—अयं परिहारः प्रौढ्येत्याह—अङ्गाधिकारेति । न किञ्चित्प्रयोजनमिति । अक्षरसाम्येन
लाघवाभावात् । मात्राधिक्येन गौरवाच्चेति भावः । विभक्तिपरिणामेन कथंचित्संबन्धस्यो-
पपादयितुं शक्यत्वेऽप्याह—हल इतीति । तस्मादङ्गाधिकारः कर्तव्य इति भगवतो
गूढाभिसंधिरिति भावः । नैतानीत्यादिग्रन्थ एकदेश्युक्तिरिति तात्पर्यम् ।

हलः । ननु ढ्रलोप इत्यतोऽणग्रहणानुवृत्तेः पूर्वेणाणग्रहणात्तृतीये दीर्घाप्रसिन्न आह—
अणग्रहणमिति । इकः काश इतीग्रहणेनेत्यर्थः । मा भूदत्रेति । अप्रयुक्ते लक्षणाप्रवृ-

क्षणमप्रयुक्ते । अथवोभयं निवृत्तम् । कस्मान्न भवति तृतीय इति । निपात-
नात् । किं निपातनम् । द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्याण्यन्यतरस्याम् [२. २. ३]
इति ।

नामि । ६ । ४ । ३ ।

किमर्थमामः सनकारस्य ग्रहणं क्रियते न आमि दीर्घ इत्येवोच्येत । केने-
दानीं सनकारके भविष्यति । नुडयमाम्भक्त आम्ग्रहणेन ग्राहिष्यते । अत
उत्तरं पठति ।

नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुडभवेत् ।

नामि दीर्घ आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घत्वे न नुट् स्यात् । अग्नीनाम् इन्दूनाम् ।
इदमिह संप्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां नुडिति* किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नुट् ।
नित्यं दीर्घत्वम् । कृतेऽपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि । नित्यत्वादीर्घत्वे कृते ह्रस्वा-
श्रयो नुड्न प्राप्नोति । एवं तर्ह्याहायं ह्रस्वान्तानुडिति न च ह्रस्वान्तोऽस्ति
तत्र वचनान्द्रविष्यति ।

प्र०-नामि । नुड्दीर्घयोरेकविषयत्वाद्बुधयानुग्रहाय पूर्वं नुटि कृतेऽव्यवधायकत्वादागमानां दीर्घो
भविष्यत्यन्तरेण सनकारकनिर्देशमिति मत्वाऽऽह-किमर्थमिति । इतरश्चोदकबुद्धिपरीक्षार्थ-
माह-केनेदानीमिति । चोदकः स्वाभिप्रायमाह-आमिति । नामि दीर्घ इति । योऽयं नामि
दीर्घ उच्यते स यद्यामीति सूत्रन्यासेनाऽऽमि स्यात्तदा नित्यत्वान्नुटं बाधित्वा दीर्घे प्रवृत्ते
ह्रस्वान्तत्वाभावादग्नीनामित्यादौ नुण्ण स्यादित्यर्थः । इतरस्त्वनवकाशत्वादशक्यो नुड्
बाधितुमिति मत्वाऽऽह-इदमिहेति । नन्वनवकाशत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तौ कथमुच्यते पर-
त्वानुडिति । एवं मन्यते द्वावपि नुड्दीर्घान्वनवकाशौ तत्राङ्गप्रत्यययोर्युगपन्निमित्तनिमि-
त्तिभावाभावादवश्याश्रायेतव्ये क्रमे विप्रतिषेधोपपत्तिः । वाक्यकारेण तु संभवमात्रमाश्रि-
त्योक्तं द्वौ प्रसङ्गावगम्यार्थवैकस्मिन्पुनरुपपत्तौ स विप्रतिषेध इति । तत्रानवकाशत्वात्पुनः-
प्रसङ्गविज्ञानादीर्घत्वम् । नित्यं दीर्घत्वमिति । तिसृणां चतसृणां नृणामित्यत्र सावकाशो
नुडग्नीनामित्यादौ नित्यत्वादीर्घेण बाध्यते । तत्र वचनादिति । भूतपूर्वगत्येति भावः । वच-

उ०-तेरीदृशं लक्ष्यमेव नास्तीत्यर्थः । सिद्धिरिति । वस्तुतो लाघवमाश्रित्यैवोभयनिवृत्तिरुच्यते
इति बोध्यम् ।

नामि । नन्वसति सनकारग्रहणे नित्यत्वात्पूर्वं दीर्घे कृते ह्रस्वान्तस्य विधीयमानो
नुड्न स्यादत आह-नुड्दीर्घयोरिति । अव्यवधायकत्वादेति । नुट् आम्भक्तत्वेन
तद्ग्रहणेन ग्रहणादित्यर्थः । तिसृणां नृणामिति । भिन्नविषयसत्त्वादिति

वचनाद्यत्र तच्चास्ति

नेदं वचनालभ्यम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । यत्र दीर्घत्वं प्रतिषिध्यते । तिसृणाम् चतसृणामिति * । नैतदस्ति प्रयोजनम् । इह तावच्चतसृणामिति षट्चतुर्भ्यश्च [७. १. ५५] इत्येवं भविष्यति । तिसृणामिति त्रिग्रहणमपि तत्र प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । त्रैस्त्रयः [५३] इति । इदं तर्हि । त्वं नृणां + नृपते जायसे शुचिः । नैकमुदाहरणं ह्रस्वग्रहणं प्रयोजयति । तत्र वचनाद्भूतपूर्वगतिर्विज्ञास्यते । ह्रस्वान्तं यद्भूतपूर्वमिति । उत्तरार्थं तर्हि सनकारग्रहणं कर्तव्यम् ।

नोपधायाश्च चर्मणाम् ।

नोपधाया नामि यथा स्यात् × इह मा भूत् । चर्मणाम् वर्मणामिति ।

नामि दीर्घं आमि चेत्स्यात्कृते दीर्घे न नुङ्भवेत् ।

वचनाद्यत्र तच्चास्ति नोपधायाश्च चर्मणाम् ।

प्र०—नादिति । वचनात्स्यादिति चेत् । यत्र दीर्घत्वं नास्ति तत्र वचनस्य चरितार्थत्वात्सांप्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वादग्नीनामित्यादौ कृते दीर्घे नृपन् स्यादित्यर्थः । तिसृणामित्यादौ नुटोऽन्यथासिद्धत्वाद्ग्रन्थलक्षणो नुडनवकाश एवेति दर्शयन्नाह—नैतदस्ति । नैकमुदाहरणमिति । अन्यथा नृनद्यापो नुडिति ब्रूयात् । तदेवं वचनसामर्थ्याद्भूतपूर्वगत्या नुटः सिद्धत्वान्नार्थः सनकारनिर्देशेनेति स्थिते प्रयोजनान्तरोपन्यासः । उत्तरार्थमिति । नोपधायाश्चेति । चशब्दस्तत्त्वर्थे ।

उ०—मत्वेत्युक्तम् । द्वावपि । नुटविषयपरिहारेण दीर्घस्यावकाशाभाव इव दीर्घविषयपरिहारेण नुटोऽप्यवकाशभाव इत्यभिमानः । तत्राङ्गेति । नुट्यङ्गस्य निमित्तत्वं प्रत्ययस्य निमित्तित्वं दीर्घे तु विपरीतम् । विरोधमात्रस्य विप्रतिषेधशब्दवाच्यत्वाद्वा परत्वेन व्यवस्थोक्तेति भावः । सावकाशयोरिवानवकाशयोरपि विरोधे शास्त्रप्रवृत्तिरुचितेति तात्पर्यम् । नन्वेवं विप्रतिषेधलक्षणमसंगतं स्यादत आह—वाक्यकारेण त्विति । सावकाशयोर्विप्रतिषेधः प्रायेण संभवतीति तथोक्तमिति भावः । वस्तुतोऽत्र विप्रतिषेधसूत्राप्रवृत्तावप्युभयोश्चारितार्थ्यान्यत्र पूर्वप्रवृत्तौ परत्वस्य नियामकताया दृष्टत्वेन नुटि दीर्घ इति भाष्यतात्पर्यम् । नित्यस्याप्यनवकाशो बाधक इत्याशङ्क्य नुटः सावकाशत्वमाह—तिसृणामिति । द्वयोर्निरवकाशयोः परत्वमिव नित्यत्वमपि वक्तुं शक्यमिति व्यर्थेषोक्तिरिति तत्त्वम् । नृनद्याप इति । न च भूतपूर्वगत्याश्रयणे पदां दन्तामित्यादावतिप्रसङ्गः । शस्त्रप्रभृतिष्वित्यत्र विवक्षित(विषय)सप्तम्याश्रयणेन भूतपूर्वगत्याऽपि ह्रस्वान्तात्परत्वाभावादित्याशयः । किंच ह्रस्वत्वं नाम मात्राकालिकाच्चत्वम् । तत्र सामर्थ्याद्विशेषणभूतमात्राकालिकत्वांश एव भूतपूर्वगतिर्नतु विशेष्यभूतत्वांशोऽपि मानाभावादित्याशयः । एतद्भाष्यप्रामाण्या-

इन्ह-पूषार्यम्णां शौ । ६ । ४ । १२ ।

सौ च । ६ । ४ । १३ ।

हनः क्वावुपधादीर्घत्वप्रसङ्गः ॥ १ ॥

हनः क्वावुपधालक्षणं दीर्घत्वं प्राप्नोति । अनुनासिकस्य किञ्चलोः
ङ्ङिति [१५] इति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । वृत्रहणौ
वृत्रहण इति । नियमवचनात्सिद्धम् । इन्ह-पूषार्यम्णां शौ
सौ चेत्येतस्मान्नियमवचनादीर्घत्वं न भविष्यति ।

नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे नियमवचनादन्य-
त्रानियमः ॥ २ ॥

नियमवचनात्सिद्धमिति चेत्सर्वनामस्थानप्रकरणे* नियमवचनादन्यत्र नियमो
न प्राप्नोति । कान्यत्र । वृत्रहाणि भ्रूणहनि । एवं तर्हि

प्र०—इन्हन् । हनः क्वाविति । वृत्रं हतवान् । ब्रह्मभ्रूणोति किप् । तत्रानुनासिकस्य किञ्चलोरिति
सर्वत्र दीर्घत्वं प्राप्नोति । सर्वनामस्थाने तु नोपधायाः सर्वनामस्थाने चासंबुद्धाविति
प्राप्नोति । तत्र सर्वनामस्थाने वृत्रहणावित्यादौ नियमविधानसामर्थ्याद्यप्युभयोर्निवृत्तिः
सिध्यति तथाऽपि सर्वनामस्थानप्रकरणात्सर्वनामस्थान एव दीर्घस्य नियमेन निवृत्त्या भाव्यं
नान्यत्रेति वृत्रहणीति सप्तम्येकवचने विभाषा डिङ्योरित्यल्लोपाभावपक्षेऽनुनासिकलक्षणदीर्घ-
प्रसङ्गः । सर्वत्र च हनः कौ दीर्घत्वप्रसङ्गान्न कचिदल्लोपः स्यात् । इतरस्तु यथोक्तमभिप्रा-
यमप्रतिपद्य दूषणार्थं सर्वनामस्थानमुपन्यस्यति—वृत्रहणाविति । अत्र चेदीर्घत्वं मन्यसे
तन्न । यतो नियमवचनात्सिद्धमिति नियमविधानसामर्थ्यात्सर्वस्य दीर्घस्य व्यावर्तनमित्यर्थः ।
इदानीं चोदकः स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्नाह—नियमवचनात्सिद्धमिति चेदिति । एव तर्हीति ।

उ०—त्पट्चतुर्भ्यश्चेत्यस्य गौणेऽपि प्रवृत्तिः । अप्रवृत्तौ मानाभावाच्च । बहुवचनं तु द्विवचनप्रयोगे
गौरवाल्लाघवार्थं भविष्यति । अत्राप्रवृत्तिसाधकभाष्यान्तरस्याभावाच्चेति प्रियचतुसृणामित्यादौ
केन नुद्धिति न वाच्यम् ।

इन्हन्पू० । सर्वनामस्थानप्रकरणादिति । सर्वनामस्थाने चेदीर्घः शिस्वोरेवेति नियमा-
दिति भावः । दोषान्तरमप्याह—सर्वत्र चेति । नित्याल्लोपविषयेऽपीत्यर्थः । अल्लोपापेक्षया
दीर्घस्यान्तारङ्गात्वात्तत्र कृते तपरकरणाल्लोपो न स्यादिति भावः । नन्वेवं पूर्वपक्षिणोऽपि
वृत्रहणावित्यादावभयोर्दीर्घयोर्निवृत्तेरिष्टत्वेन वृत्रहणीत्येवोदाहर्तुमुचितामित्याशङ्क्य वृत्रहणौ
वृत्रहण इति नियमवचनात्सिद्धमित्येकवाक्यरूपं परिहारवादिनो वचनमित्याह—इतरस्त्विति ।
दूषणार्थमिति । चोदकं दूषयितुमित्यर्थः । तदेव वाक्यशेषाध्याहारेण योजयति—अत्र

दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।

दीर्घविधिर्य इहेन्प्रभृतीनां तं सर्वनामस्थाने विनियम्य । इन्हन्पूर्वार्थम्णां सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति । किमर्थमिदम् । नियमार्थम् । इन्हन्पूर्वार्थम्णां सर्वनामस्थान एव नान्यत्र ।

शौ नियमं पुनरेव विदध्यात् ।

ततः शौ । शवेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र । ततः सौ । सावेव सर्वनामस्थाने नान्यत्र ।

भ्रूणहनीति तथाऽस्य न दुष्येत् ॥ १ ॥

तथाऽस्य भ्रूणहनीति न दोषो भवति ।

शास्मि निवर्त्य सुटीत्यविशेषे शौ नियमं कुरु वाऽप्यसमीक्ष्य ।

प्र०—अत्र तु योगविभागः क्रियते । तत्राऽऽद्येन नियमेनान्तरङ्गोऽप्यनुनासिकलक्षणो दीर्घो निवर्त्यते द्वितीयेन वृत्रहणावित्यादौ सर्वनामस्थानलक्षणः । सुट्प्रहणं सर्वनामस्थानोपलक्षणांमिति शसादेशोऽपि शिर्ष्यते । इतिशब्दो हेतौ । स च भिन्नक्रमः । न दुष्येदित्यनेन च संबध्यते । शावेवेति । अस्मिन्नियमे स्थिते सौ चेति सूत्रं विध्यर्थं संपद्यते । यदा तु शौ सौ चेति यौगपदेनापेक्ष्यते तदा प्रत्ययद्वयाश्रयो नियमः क्रियते । भाष्यकारस्तु यौगपद्याश्रयं नियमक्रममाश्रित्य व्याचष्टे—ततः साविति । एवं योगविभागेन चोद्यं परिहृत्यैकस्मिन्नपि योगे परिहर्तुमाह—शास्मीति । शास्म्युपदिशामि तं प्रकारं येनैकयोगेऽपि दोषाभावः । पूर्ववत्सुटीत्येकदेशेन सर्वनामस्थानं लक्ष्यते । सर्वनामस्थानग्रहणं निवर्त्यानाश्रितसर्व-

उ०—चेदिति । दीर्घत्वं दीर्घत्वप्राप्तिम् । एकयोगे नियमद्वयस्यालाभादाह—योगविभाग इति । अन्तरङ्गोऽपीति । सामर्थ्यादित्यर्थः । भाष्ये सर्वनामस्थान एव इत्यस्य तद्विषय एवेत्यर्थः । अयं च हन्विषय एव । अन्येषां ग्रहणमुत्तरार्थमिति भावः । तेन वृत्रहणावित्यादौ न दीर्घः । एवं वृत्रघ्नः स्त्री वृत्रघ्नीत्यादावपि न दीर्घः । अन्यथा वृत्रहाणीति स्यात् । अत एव वार्तिकेन समफलता । एतेनान्यत्रेत्यस्य सुबानन्तर्येणेत्यर्थः । नियमस्य सजातीयापेक्षत्वादित्यपास्तम् । इतिशब्द इति । सुटीति इत्यत्रेतिशब्द इत्यर्थः । न दुष्येदित्यनेनेति । एवं पुनरेवेत्येवकारोऽपि नेत्यनन्तरं योज्यः । तदयमर्थः । तथा योगद्वये सति इति हेतोः । नियमद्वयपरतया व्याख्यानाद्धेतोः । अस्याऽऽचार्यस्य भ्रूणहनीति नैव दुष्येदिति । एतेनेतिशब्दस्य हेत्वर्थत्वे तथेति व्यर्थं स्यादित्यपास्तम् । कथं तर्हि भाष्ये सौ चेत्यस्य नियमार्थमुक्तमत आह—यदा त्विति । एवमपि वाक्यद्वयेन नियमद्वयकथनमयुक्तमत आह—भाष्यकारस्त्विति । एकवाक्यतया यौगपद्याश्रयो यो नियमस्तं स्पष्टप्रतिपत्तये वाक्यभेदेन क्रममाश्रित्य विवृणोतीत्यर्थः । एकस्मिन्नपीति । लाघवाश्रयेणेति भावः । प्रत्ययत्वमात्राश्रयेणेति ।

अथवा निवृत्ते सर्वनामस्थानप्रकरणेऽविशेषेण शौ नियमं वक्ष्यामि । इन्ह-
नृषार्यम्णां शवेव । ततः सौ । सावेव । इहापि तर्हि नियमान्न प्राप्नोति ।
इन्द्रो वृत्रहायते* ।

दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्त यि दीर्घविधौ च न दोषः ॥ २ ॥

उपधालक्षणदीर्घत्वस्य नियमो न चैतदुपधालक्षणं दीर्घत्वम् ।

सुट्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

प्र०-नामस्थानत्वविशेषे प्रत्ययत्वमात्राश्रयेण शौ नियमं कुरु । असत्यपि शास्त्रीयेऽधिकारेऽपेक्षा-
कृतः संबन्धः स्यादिति तन्निवृत्त्यर्थमाह-असमीक्ष्येति । सर्वनामस्थानं विशेषमनपेक्ष्य शौ
नियमः क्रियमाणः प्रत्ययेन तुल्यजातीये सर्वत्र प्रत्ययान्तरे दीर्घनिवृत्तिं करोतीत्यर्थः । इहा-
पीति । विशेषानाश्रयणात् । वृत्रहेवाऽऽचरतीति क्यङ् । अकृत्सार्वधातुकयोरिति दीर्घः । दीर्घ-
विधेरिति । इह यदि येन नाप्राप्त इत्याश्रीयते तदाऽनुनासिकलक्षणस्यैव दीर्घस्य नियमेन
व्यावृत्तिः स्यात् । अथ मध्येऽपवादा इत्याश्रीयते तथाऽपि सर्वनामस्थाने चासंबुद्धावि-
त्यस्यैव व्यावृत्तिप्रसङ्ग इत्यनपेक्षितविशेषं दीर्घत्वमात्रं निवर्त्यते । तत्रोपधाग्रहणानुवृत्त्याऽज-
न्तलक्षणदीर्घत्वस्याकृत्सार्वधातुकयोरिति प्राप्तस्य नियमेनाव्यावर्तनाद्दोषाभावः । हन्तेर्यः
हन्तियः । तस्मिन्यो दीर्घविधित्वात् न दोषः । क्वचिन्तु हन्तेति निपातोऽभिमुखीकरणार्थः
पठ्यते । यिग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादृदण्डीभूत इत्यत्र च्वावपि न दोषः । एकस्मिन्नापि योगे सर्व-
नामस्थानानुवृत्तावपि दोषं परिहर्तुमाह-सुट्यपि वेति । अपिशब्दो भिन्नक्रमः । अप्रकृतप्र-

उ०-अत एव वृत्रघ्नीति सिध्यति । अपेक्षाकृत इति । नियमस्य सजातीयव्यावर्त्यपेक्षाकृत
इत्यर्थः । वार्तिके सुटीति निवर्त्यासमीक्ष्यानपेक्ष्य वेत्यन्वयः । अपिः पादपूरणे । विशेषाना-
श्रयणादिति । सर्वनामस्थानत्वरूपसुप्त्वरूपविशेषानाश्रयणादित्यर्थः । दीर्घविधेरिति । सामा-
न्योक्तौ बजिमाह-यदीति । इदं हन्विषयवाक्याभिप्रायेण । इन्नादिविषये तेन येन
नाप्राप्त्यभावादिति बोध्यम् । अनपेक्षितविशेषं दीर्घत्वमात्रमिति । बाध्यसामान्यचिन्त-
येति भावः । विशेषचिन्तायां दोषादिति तात्पर्यम् । हन्तियीति पाठं व्याचष्टे-हन्तेरिति ।
य इत्यत्राकार उच्चारणार्थः । हन्तेः संबन्धश्च ततः परं श्रूयमाणत्वमेव । दीर्घविधाविति ।
निर्धारणसप्तमी । दीर्घविधीनां मध्ये य उपधालक्षणदीर्घत्वस्य नियमाद्यकारे योऽजन्तलक्षणो
दीर्घस्तत्र न दोष इत्यर्थः । वृत्रहायतेः कर्तरि क्पि वृत्रहा । वृत्रहामित्यादावपि दीर्घो भव-
त्येव । दण्डीभूत इति । दण्डिनशब्दाच्चिः । न चैवं पथीनतीत्यादौ माधवाद्युहाहतो दीर्घो
विरुध्यते । इष्टापत्तेः । हन्तेः कानुपधादीर्घत्वप्रतिषेध इति वार्तिके हन्यग्रहणादिन्नादिभ्य आचा-
रक्किव नेत्येके । अनुवृत्तावपीति । प्रकरणानुरोधादिति भावः । अपिशब्द इति । अप्र-
कृतप्रतिषेधेऽपि व्याप्रियत इत्यर्थ इति भावः । वार्तिके सुटीति सर्वनामस्थानोपलक्षणम् । अन-

अथवाऽनुवर्तमाने सर्वनामस्थानग्रहणेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतस्यापि दीर्घत्वस्य नियामको भविष्यति । कथम् ।

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥ ३ ॥

यस्य हि शिः सर्वनामस्थानं न तस्य सुट् । यस्य सुट्सर्वनामस्थानं न तस्य शिः* । तत्र सर्वनामस्थानप्रकरणे नियम्यं नास्तीति कृत्वाऽविशेषण शौ नियमो विज्ञास्यते ।

दीर्घविधिर्य इहेन्द्रभृतीनां तं विनियम्य सुटीति सुविद्वान् ।

शौ नियमं पुनरेव त्रिदध्याद्भ्रूणहनीति तथाऽस्य न दुष्येत् ॥ १ ॥

शास्मि निवर्त्य सुटीत्याविशेषे शौ नियमं कुरु वाऽप्यसमीक्ष्य ।

दीर्घविधेरुपधानियमान्मे हन्त यि दीर्घविधौ च न दोषः ॥ २ ॥

सुट्यपि वा प्रकृतेऽनवकाशः शौ नियमोऽप्रकृतप्रतिषेधे ।

यस्य हि शौ नियमः सुटि नैतत्तेन न तत्र भवेद्विनियम्यम् ॥ ३ ॥

प्र०—तिषेध इत्यनेन संबध्यते इह द्विविधं सर्वनामस्थानं शिः सुट् च । शिर्नपुंसकसंबन्धी सुट् स्त्री-पुंसयोः । सुडनपुंसकस्येति वचनात् । तत्र तुल्यजातीयापेक्षे नियम आश्रीयमाणे व्यवच्छेद्या-भावादनर्थक एव नियमः स्यादिति नियमविधिसामर्थ्यात्तु सर्वस्य दीर्घस्य नियमेन व्यावृ-त्तिरित्यर्थः । यस्य हीति । यस्य नपुंसकस्य संबन्धिनि शौ नियमः क्रियते सुटि सर्वनाम-स्थानसंज्ञक एतन्नपुंसकं नास्त्यनपुंसकस्येति वचनात् । तेन कारणेन तत्र सर्वनामस्थाने सुटि नियन्तव्यं दीर्घत्वं न संभवतीति सामर्थ्यादविशेषेण नियम आश्रीयते । एतदुक्तं भवति । यदि तुल्यजातीयापेक्षो नियम आश्रीयते तदा शिर्नपुंसकलिङ्गसंबन्धित्वं सर्वनामस्थानत्वं चास्तीति तदाश्रयेण नियमे विज्ञायमानेऽयमर्थः स्यादित्त्वनपुंसकपूषार्यम्णां नपुंसकानां शिवेव सर्वनामस्थाने दीर्घो भवति न सर्वनामस्थानान्तर इति । न च तेषां नपुंसकानामन्यत्सर्वनामस्थानमस्तीति नियमविधानसामर्थ्यात्प्रकरणापन्नं सर्वनामस्थानत्वं सामर्थ्यप्रापितसंनिधानं च नपुंसकत्वमुभय-मप्यविशेषादनपेक्ष्य प्रत्ययमात्रे स्त्रीपुंनपुंसकसंबन्धिनि दीर्घत्वव्यावृत्तिः क्रियत इति सर्व-मिदं सिद्धम् ।

उ०—वकाश इति हेतुगर्भविशेषणम् । तत्र तुल्यजातीयेति । शिर्नपुंसकसंबन्धित्वादिन्नादीनां नपुं-सकानां इत्यन्यसर्वनामस्थानाभावाच्चियमबाध्यस्यासंभव इति भावः । एवं तात्पर्यमुक्त्वा श्लोको-त्तरार्धं योजयति—यस्य नपुंसकस्येति । तत्र नपुंसके सर्वनामस्थाने सुटि तत्संज्ञके सुटि नियन्तव्यमिति । वार्तिके विनियमे साधुर्विनियम्यमिति तद्धितान्तं नतु कृदन्तम् । अनु-पसर्गे यमो यद्विधानेन सोपसर्गाण्यतः प्राप्तेः । उभयमपि । अविशेषादिति । श्रुतिप्रापितोऽत्र नियम इति तद्विरोधिनोर्लिङ्गप्रकरणयोरविशेषाद्वाध इत्यर्थः । अत्रोभयमपीत्युपलक्षणम् । सर्व-

अत्वसन्तस्य चाधातोः । ६ । ४ । १४ ।

अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अत्वसन्तस्य दीर्घत्वे पित उपसंख्यानं कर्तव्यम् । गोमान् यवमान्* । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अननुबन्धकग्रहणे हि सानुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं पितो न प्राप्नोति । अननुबन्धकग्रहण इत्युच्यते सानुबन्धकस्येदं ग्रहणम् । एवं तर्हि तदनुबन्धकग्रहणेऽतदनुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं पितो न प्राप्नोति । तत्तर्द्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । पकारलोपे कृते नातुबन्तं भवत्य-

प्र०- अत्वसन्तस्य चाधातोः । अत्वसन्तस्येति । सूत्रन्यासप्रदर्शनपरमिदम् । अत्वन्त-विषयं तु वचनम् । अननुबन्धकग्रहण इति । उकारस्यानुबन्धस्य सूत्रोपात्तत्वात्तद्व्यति-रिक्तानुबन्धाभावेनाननुबन्धकत्वमवसेयम् । भाष्यकारस्त्वनुबन्धमात्राभावेऽननुबन्धकव्यपदेशो युक्तः । इह चानुबन्ध उकारोऽस्तीति मत्वाऽऽह—अननुबन्धकग्रहण इत्युच्यत इति । परिभाषान्तरमाश्रित्याऽऽह—एवं तर्हीति । स एवानुबन्धो यस्यासौ तदनुबन्धकः । स चान्यश्चानुबन्धो यस्य सोऽतदनुबन्धकः । यथेवं क्तवतोरपि ककारानुबन्धसद्भा-वाद्ग्रहणं न प्राप्नोति । उच्यते । आनन्तर्यलक्षणेऽनुबन्धानुबन्धवतोः संबन्धे तवतुशब्दस्य ककारोऽनुबन्धो न त्वतुशब्दस्य । मतुपः पकारोऽतुशब्दस्यानन्तर इति तेनासावनुबन्ध-वानिति तत्रैव दोषः । पकारलोप इति । अयमत्रार्थः । पकारोऽनुबन्धः प्रत्ययस्य न तु तदेकदेशस्य । ततश्च प्रत्ययैकदेशग्रहणादव्यापार एव पूर्वोक्तयोः परिभाषयोः श्रूय-माणश्च वर्णो रूपं भिन्द्यात् । न च पकारः श्रूयते । इतरस्तु श्रूयमाणस्यैव भेदकत्वे

उ०-नामस्थानत्वव्यापकतयोपस्थितं सुत्वमित्यपि बोध्यम् । अत्रापि पक्ष उपधाग्रहणमनुवर्त्याज-न्तलक्षणदीर्घानियम इति बोध्यम् ।

अत्वसन्तस्य । सूत्रन्यासेति । नत्वसन्ते दोषप्रदर्शनपरं तदाह—अत्वन्तेति । ननु सानुबन्धकग्रहणात्कथमत्राननुबन्धकपरिभाषाप्रवृत्तिरत आह—उकारस्येति । सामर्थ्याद्वधा-रणगर्भो बहुव्रीहिरित्याह—स एवेति । स चान्यश्चेति । तत्र नञ् भिन्नार्थक इत्यर्थः । अन्यत्वं चोपस्थितत्वात्तच्छब्दार्थपेक्षया बोध्यम् । तद्विज्ञानुबन्धस्येत्यर्थ उचितः । मूलो-क्तार्थे सामानाधिकरण्याभावाद्बहुव्रीहिर्न स्यात् । नियतार्थेन केवलेन सहविवक्षासंभवाच्च द्वंद्वगर्भः स इति कश्चित् । क्तवतोरपीति । भवत्वित्यादेरेव ग्रहणं स्यादिति भावः । आनन्तर्यलक्षण इति । तन्मूलकावयवत्वलक्षणेत्यर्थः । ननु सर्वत्रानुबन्धानामुपदेश एव लुप्तत्वात्कार्यप्राप्तिवेलायामसंनिधानेन स्मृत्योपस्थितानामेव विशेषकत्वाद्धोपोऽप्रयोजक इत्यत आह—अयमत्रेति । प्रत्ययस्येति । समुदायस्यैवान्यपदार्थत्वेनाऽऽश्रयणादिति भावः ।

त्वन्तमेव । यथैव तर्हि पकारलोपे कृते नातुबन्तमेवमुकारलोपेऽपि कृते नात्वन्तम् । ननु च भूतपूर्वगत्या भविष्यत्यत्वन्तम् । यथैव तर्हि भूतपूर्वगत्याऽत्वन्तमेवमतुबन्तमपि । एवं तर्ह्याश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिरत्वन्तं चाऽऽश्रीयते नातुबन्तम् । न सिध्यति । इह हि व्याकरणे सर्वेष्वेव सानुबन्ध-
कग्रहणेषु रूपमाश्रीयते यत्रास्यैतद्रूपमिति । रूपनिर्ग्रहश्च शब्दस्य नान्तरेण लौकिकं प्रयोगम् । तस्मिंश्च लौकिके प्रयोगे सानुबन्धकानां प्रयोगो नास्तीति कृत्वा द्वितीयः प्रयोग उपास्यते । कोऽसौ । उपदेशो नाम । उपदेशे चैतदतुबन्तं नात्वन्तम् ।

प्र०—उकारोऽपि लोपाच्च भेदकः स्यादिति मत्वाऽऽह—यथैवेति । इतरस्तु भेदकत्वेनाऽऽश्रितस्य लुप्तस्यापि भूतपूर्वगत्या स्मृत्युपारूढस्य भेदकत्वं युक्तं मत्वाऽऽह—भूतपूर्वगत्येति । इतरस्तुभयोस्तुल्यं भूतपूर्वत्वं मत्वाऽऽह—यथैवेति । इतरो भेदकत्वेनाऽऽश्रीयमाणे भूतपूर्वगतिर्युक्ता नान्यत्रेति मत्वाऽऽह—एवं तर्हीति । इतरस्तु यथोपलब्धि स्मरणं न्याय्यं न तु मतुपः क्वचिदप्यत्वन्तत्वमुपलब्धमिति मत्वाऽऽह—न सिध्यतीति । सानुबन्धकप्रस्तावात्सानुबन्धकेष्वित्युक्तम् । रूपनिर्ग्रहश्चेति । रूपनिश्चय इत्यर्थः । नान्तरेण लौकिकमिति । अव्यभिचाराल्लौकिकस्य प्रयोगस्य प्राधान्येनोपादानं तदसंभवे तु शास्त्रीयप्रयोगाश्रय इत्याह—तस्मिंश्चेति । उपदेशे चैतदिति । पकारे सत्यत्वन्तत्वाभावात् । ड्यतस्त्वेकदेशं यतमाश्रित्य ययतोश्चातदर्थ इत्यत्र ग्रहणे प्राप्ते तदनुबन्धकपरिभाषया

उ०—नन्वस्तु समुदायानुबन्धत्वं तावताऽपि श्रुतिकृतो रूपभेदो दुर्वारोऽत आह—श्रूयमाणश्चेति । अत्रायं गूढोऽभिसंधिर्भगवतः सूत्रोपात्तान्तग्रहणं तदन्तविधिलब्धार्थोऽनुवाद एव । एवं चात्वन्ताङ्गस्योपधाया दीर्घ इत्यर्थः । एवं च प्रयोगे यकारलोपे कृतेऽत्वन्तमेवाङ्गमिति । इतरस्तु श्रूयमाणस्येति । एवं चात्वन्तत्वमपि नेत्यर्थः । ननु भूतपूर्वगत्याश्रयणेतुबन्तमेतच्चात्वन्तमेवेत्यत आह—इतरस्तु भेदकत्वेनेति । पकारस्तु तत्त्वेन नाऽऽश्रितोऽत्र सूत्र इति भावः । इतरस्त्विति । पूर्वोक्ताशयमजानन्नित्यर्थः । इतरो भेदकत्वेनेति । भूतपूर्वगत्या योऽनुनासिको-
कारविशिष्टोऽत्तदन्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थ इति न दोषः । इतरः सूत्रेऽन्तग्रहणस्यानुवादकत्वम-
जानानोऽत्वन्तान्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थ मत्वाऽऽह—भाष्ये न सिध्यतीति । नन्वननुबन्धक-
ग्रहणेऽपीह शास्त्रेऽग्रेर्ढगित्यादौ रूपस्यैव ग्रहणमिति सानुबन्धकेष्विति विशेषणमयुक्तमत आह—सानुबन्धकेति । नान्तरेणेत्यादिना लौकिकप्रयोगस्य न्यायप्राप्तं ग्रहणमित्युक्तम् । तत्र हेतुमाह—अव्यभिचारादिति । शास्त्रीयं तु रूपं लोपादेशादिभिरपहाराद्व्यभिचारी-
त्यर्थः । ड्यतस्त्विति । वामदेवाद्द्व्यङ्ग्याविति विहितस्य । ण्यतस्त्वित्यपपाठः । ययतोश्चा-
तदर्थ इत्यत्र तद्धितग्रहणानुवृत्तेः । षण्मासाण्यच्चेति ण्यतो वा ग्रहणम् । तेन हि नञ उक्त-
रस्योपदेशे यो यत् श्रूयते तदन्तस्यान्तोदात्तत्वं विधीयते । प्रकृते तु उपदेशे यदन्तत्वं श्रूयते

यदि पुनरत्शब्दं गृहीत्वा दीर्घत्वमुच्येत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । जगत् । जनगत् * । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येवमेतस्य न भविष्यति । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । कृतवान् भुक्तवानिति । क तर्हि स्यात् । पचन् यजन् । न वा अत्रेष्यते । अनिष्टं च प्राप्नोति । इष्टं च न सिध्यति । तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

अज्ज्ञानगमां सनि । ६ । ४ । १६ ।

गमेर्दीर्घत्व इङ्ग्रहणम् ॥ १ ॥

गमेर्दीर्घत्व इङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । इङ्गमेरिति वक्तव्यम् + । इह मा भूत् । संजिगंसते वत्सो मात्रेति ।

अग्रहणे ह्यनादेशस्यापि दीर्घप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे हीङ्ग्रहणेऽनादेशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येत । संजिगंसते वत्सो मात्रेति ।

न वा छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणानर्थक्यम् ॥ ३ ॥

प्र०-निवृत्तिः क्रियते । यदि पुनरिति । सूत्र उकारमनुच्चार्येत्यर्थः । ततोऽच्छब्दस्य केवलस्य च शास्त्रेऽभावात्प्रत्ययैकदेशग्रहणं भविष्यतीति नार्थः पित उपसंख्यानेन । जगदिति । द्युतिगमिजुहोतीनां द्वे चेति क्तिप् । गमः क्वाविति मलोपः । जनं गच्छतीति । क्तिप् चेति क्तिप् । पचन्निति । अच्छब्दोऽत्रार्थवानित्यत्रैव दीर्घप्रसङ्गः । तस्मादव्याप्त्यतिव्याप्ति-लक्षणदोषद्वयप्रसङ्गादच्छब्दं गृहीत्वा दीर्घो विधातुमशक्य इत्युपसंख्यानं कर्तव्यमेव । अन्ये त्वसैवान्तशब्दस्य संबन्धो न त्वतुनेति व्याचक्षाणा मतुपो ग्रहणं साधयन्ति । अपरे त्वन्तग्रहणात्सामर्थ्यलब्धे तदन्तविधावधिकत्वाद्यथाकथंचित्तदन्तता गृह्यत इति मन्यमाना मतुपो ग्रहणं व्याचक्षते ।

अज्ज्ञानगमां सनि । इह बहवो गमयः । गम्ल गताविति धातुः । गौ गमिरबोधने । सनि चेतीणादेशो गमिः । इण्वदिक इति वक्तव्यमितीकादेशः । इङ्ग्रहेतीङादेशश्च । तत्राविशेषा-त्सर्वप्रसङ्गे सत्याह-गमेर्दीर्घत्व इति । इण इक इङ्ग्रहणं गमिरेक एवाऽऽदेश इङोपलक्ष्यते ।

उ०-तदन्ताङ्गस्य दीर्घ इत्यर्थ इति दोषोपन्यास इति भावः । अच्छब्दं गृहीत्वेति । अतुग्रहणे त्वर्थवतोऽसंभवादेव तत्र परिभाषाया अप्रवृत्तिरिति भावः । अन्ये त्वसैवेति । एवं च भूत-पूर्वगत्याऽनुनासिकोकारविशिष्टो योऽतदन्तं प्रयोगे श्रूयत इति न दोषः । न सिध्यतीत्यादि तु तस्मादुपसंख्यानं कर्तव्यमित्यन्तैकदेश्युक्तिरिति तदाशयः ।

अज्ज्ञान । इङ्ग्रहणादिणिगादेशस्यापि दीर्घत्वं नेति प्रतीयते । तच्चायुक्तम् । अना-देशस्यापि दीर्घत्वं प्रसज्येतेति वाक्यशेषविरोधात् । अचः स्थाने यौ हनिगमी इत्यग्निभाष्य-विरोधाच्चेत्यत आह-इण इक इत्यादि । आत्मनेपद इति । भावकर्मणोरात्मनेपदे गमे-

अ. ६ पा. ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । १६

न वेङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । किं कारणम् । छन्दस्यनादेशस्यापि दीर्घ-
त्वदर्शनात् । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं दृश्यते । स्वर्गं लोकं संजि-
गांसत् । छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वदर्शनादिङ्ग्रहणमनर्थकम् । यथैव
तर्हि छन्दस्यनादेशस्यापि गमेर्दीर्घत्वं भवत्येवं भाषायामपि प्राप्नोति ।
तस्मादिङ्ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योगविभागः करिष्यते । अचः
सनि । अजन्तानां सनि दीर्घो भवति । ततो हनिगम्योः । हनिगम्योश्च
सनि दीर्घो भवति । अच इत्येव । अचः स्थाने यौ हनिगमी ।

अथोपधाग्रहणमनुवर्तत उताहो न * । किंचातः ।

सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद्व्यञ्जनप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

सनि दीर्घ उपधाधिकारश्चेद्व्यञ्जनस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । चिचीषति
तुष्टुषतीत्येवमर्थम् । एवं तर्हि निवृत्तम् ।

अनधिकार उक्तम् ॥ ५ ॥

किमुक्तम् । हनिगमिदीर्घेष्वङ्ग्रहणमिति + । नैष दोषः । उक्तमेतद्ध्रस्वो

प्र०—तथाच भाष्यकृत्परतोर्वक्ष्यति—अचः स्थाने यौ हनिगमी इति । एवं चेणिगादेशस्यापि गमे-
रात्मनेपद इडभावे दीर्घत्वेन भाव्यमित्याहुः । संजिगांसदिति । संपूर्वाङ्गमेः सन् । छान्दस-
त्वादिडभावः । लङ् । सकर्मकत्वात्परस्मैपदम् । बहुलं छन्दस्यमाङ्गयोगेऽपीत्यडभावः । तस्मादिङ्-
ग्रहणमिति । भाषायामनादेशस्य गमेर्दीर्घानिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । छन्दासि तु वर्णव्यत्ययेन
ह्रस्वस्य दीर्घः । ये त्विङ्ग्रहणमुपलक्षणार्थमिच्छन्ति तन्मतेनेणादेशस्य गमेश्छन्दासि प्रयोगः ।
योगविभाग इति । अचः सनीत्येको योगः । तत्र दीर्घश्चुत्याऽच्परिभाषोपस्थानात्तदन्तस्य दीर्घे
सिद्धेऽङ्ग्रहणमुत्तरार्थं विज्ञायते । अचः स्थाने इति । संभवाद्गमिरेवात्र विधीयते न तु
हनिः । सहनिदेशात्तुभयोपादानम् । चिचीषतीति । अत्र चकारस्य दीर्घः प्राप्नोति । उप-
धाधिकारादजन्तस्य या उपधा तस्या दीर्घ इति सूत्रार्थव्यवस्थापनात् । हनिगमिदीर्घे-
ष्विति । अचश्चेत्यत्र तच्छेषपक्ष आश्रीयमाण इहाङ्ग्रहणं हनिगम्यर्थं कर्तव्यमित्यर्थः ।

उ०—रिट्परस्मैपदेष्वितीडभावात् । हलादौ सनि दीर्घो भवतीत्यर्थः । सकर्मकत्वादिति ।
'समो गमृच्छि' इत्यत्राकर्मकादित्यनुवृत्तेरतादृशादेव पूर्ववत्सन् इत्यात्मनेपदमित्यर्थः ।
इणादेशस्येति । अत्र पक्षे वर्णव्यत्ययो नाऽऽश्रयितव्यः । 'अनेनैव दीर्घासिद्धेः ।
केचित्तूक्तच्छान्दसप्रयोगे बोधनार्थत्वाच्चेणोऽयं गमिः । किंतु गमेरेव धातूनामने-
कार्यत्वाद्बोधने वृत्तिः । तत्राबोधन इति तु प्रतीषिषतीत्यादेः साधुत्वायेति भाष्यं
सम्यगेवेत्याहुः । ननु हन्तेरजादेशत्वाभावाद्धनिगमी इत्यनुपपन्नमत आह—गमिरेवेति ।
नन्वच्परिभाषायां सत्यां कथं व्यञ्जनस्य दीर्घोऽत आह—उपधाधिकारादिति । तच्छेष-

दीर्घः प्लुत इति यत्र ब्रूयादच इत्येतच्चोपस्थितं द्रष्टव्यमिति * ।

च्छ्वोः शूडनुनासिके च । ६ । ४ । १९ ।

अथ ऊडादिः कस्मान्न भवति । आदिष्टिद्भवतीति + प्राप्नोति । कस्य पुनरादिः । वकारस्य । अस्तु । वकारस्य का प्रतिपत्तिः । लोपो व्योर्वलि [६. १. ६६] इति लोपो भविष्यति । नैवं शक्यम् । ज्वरत्वरसिव्य- विमवामुपधायाश्च [६. ४. २०] इति द्वावूटौ स्याताम् । एवं तर्हि

प्र०-उक्तमेतदिति । न तच्छेषो नापि तदपवादः । किं तर्हि द्वितीया षष्ठी प्रदेशेषु प्रादुर्भाव्यते । तत्र विशेषणविशेष्यभावस्य यथेष्टत्वाद्धनिगमिभ्यामाज्विशेष्यत इति सिद्धम् ।

च्छ्वोः शूडनुनासिके च । अथेति । च्छ्वोरिति एकाऽपि षष्ठी ग्रहणकशास्त्रे श्रुता प्रक्रियावाक्ये संबन्धिभेदाद्भिद्यते क्वचित्स्थानषष्ठी क्वचिदवयवषष्ठी । यथा फलिपाटिनमिमनिजनां गुक्पटिनाकिधतश्चेति भावः । अस्त्विति । रूपभेदाभावादङ्गस्य यो वकारस्तस्यानुनासिकादौ प्रत्यये परे कौ झलादौ च पर ऊडिति सूत्रार्थाश्रयणाद्वकारस्याऽऽदिरूढ भवति । लोपो भविष्यतीति । ननु नाप्राप्ते लोप आरभ्यमाण ऊट् लोपस्य बाधकः प्राप्नोति । अत्र केचिदाहुः । भिन्नजातीयकत्वादागमेनाऽऽदेशो न बाध्यते यथा दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां कम्बलः कौण्डिन्यायेति दध्नः कम्बलो न बाधकः । अन्ये त्वाहुः । व्यक्तौ पदार्थे प्रतिव्यक्ति लक्षणप्रवर्तनादूठि कृते यद्वलोपलक्षणं तदकृतार्थम् । न च तस्मिन्प्राप्त ऊडारभ्यत इति तत्प्रवर्तत एव । अकृते ऊठि यद्वलोपशास्त्रं तदेव बाध्यते संसर्गिभेदाद्धि वकारो भिद्यते । द्वावूटाविति । आगमिभेदादेको वकारात्पूर्वं ऊट् स्यादपर उपधाया इति दोषः ।

उ०-पक्ष इति । अत्र पक्षे समावेशासंभवात्परिभाषाद्वयस्यापि निवृत्तौ सर्वादेशवारणायात्राजग्रहणं कर्तव्यमित्यचश्चेत्यत्रोक्तमित्यर्थः ।

च्छ्वोः शू । ननु टित्वेऽपि च्छ्वोरित्यस्याः शापेक्षया स्थानषष्ठीत्वस्याऽऽश्रयणावश्यकत्वादूढप्यादेश एव भविष्यति कथं दोषोद्भावनमत आह-च्छ्वोरित्येकाऽपीति । यथा फलीत्यत्र कुंगांगोऽन्ये आदेशाः । ननु वकारान्तरयाङ्गस्योडित्पर्येऽङ्गस्याऽऽदिरूडिति कथं रूपे भेदाभावो वकारस्याऽऽदिरित्यसंगतं चात आह-अङ्गस्येति । लक्ष्यानुरोधद्वैयधिकरण्येनान्वय इति भावः । वस्तुतोऽङ्गत्वानिमित्तेऽनुनासिकादौ वस्योडित्यर्थ इति भाष्याभिप्रायः । भाष्ये वकारस्य का प्रतिपत्तिरिति । तस्य कथमश्रवणमित्यर्थः । भिन्नजातीयत्वादिति । भिन्नफलकत्वादित्यर्थः । लोपो हि स्थाननिवृत्तिफलकः । ऊट् तु न तन्निवृत्तिफलक इति भावः । अत्रारुचिबीजं त्वपवादो नुगदीर्घत्वस्येति ' दीर्घोऽकितः ' इति सूत्रस्थ-भाष्यविरोधः । ननु कृते चाकृत ऊठि वस्यैव लोपप्राप्तेर्व्यक्तिभेदोऽसिद्धोऽत आह-संसर्गिभेदादिति । भिन्नसमुदायस्थत्वाद्वकारो भिद्यत इत्यर्थः । अन्ये तु वलोप ऊडनवकाश इत्यनवकाशत्वात्पूर्वमूठि ततो वलोपप्राप्तिः संभवत्येव । यत्र ह्युत्सर्गे कृतेऽपवादश्चरितार्थ-

अ. ६ पा. ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २१

नैष टित् । कस्तर्हि । ठित् । यदि तर्हि ठित् धौतः पट इत्येत्येधत्यूट्सु
[६. १. ८९] इति वृद्धिर्न प्राप्नोति । चर्त्वे * कृते भविष्यति ।
असिद्धं+ चर्त्वे तस्यासिद्धत्वाच्च प्राप्नोति । आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ।
असत्यन्यस्मिन्नाश्रयात्सिद्धत्वं स्यादस्ति चान्यः सिद्धो वाह ऊडिति×× ।
एषोऽपि ठित्करिष्यते । तत्रोभयोश्चर्त्वे कृत आश्रयात्सिद्धत्वं भविष्यति ।

अथ ङ्किङ्ग्रहणमनुवर्तत उताहो नः÷÷ । किंचातः ।

शूट्वे ङ्किङ्गाधिकारश्चेच्छः षत्वम् ॥ १ ॥

शूट्वे ङ्किङ्गाधिकारश्चेच्छः षत्वं वक्तव्यम्** । षष्ठा षष्ठम् षष्ठव्यम् ।

प्र०—वृद्धिर्न प्राप्नोतीति । ठितस्तत्र निर्देशादस्य च ठित्त्वात् । चर्त्वे कृत इति । धौत
इत्यत्र वकारस्योठि कृते ठकारस्य स्वरि चेति चर्त्वे क्रियते । कृते चर्त्वे एत्येधत्यूट्स्वित्यत्रा-
नुकृत इति भावः । असिद्धं चर्त्वेमिति । पूर्वत्रासिद्धमिति । ठकारान्तानुकरणे चर्त्वेमसि-
द्धमित्येत्येधत्यूट्स्वित्यत्र वाह ऊडित्यस्योठो ग्रहणम् । आश्रयादिति । एत्येधत्यूट्-
स्वित्यत्रोठ एव कृतचर्त्वेस्यानुकरणनिर्देशस्तत्र चर्त्वेस्याऽऽश्रयात्सिद्धत्वमित्यर्थः ।
अस्ति चान्य इति । ततस्तस्यैव सूत्रे निर्देशो युक्तः । तत्रोभयोरिति । धौत इत्यादा-
वठि कृते चर्त्वे च यट्टठकारान्तं रूपं यच्च वाह ऊडित्यत्र ठकारस्य जश्त्वे वाऽवसान इति
चर्त्वे तयोः सामान्येनैत्येधत्यूट्स्वित्यत्र निर्देश इति मन्यते । उभयोस्तु ठित्त्वे
ठकारस्यैव जश्त्वे चर्त्वे च कृत एत्येधत्यूट्स्विति निर्देशोपपादनाच्च किञ्चिच्चर्त्वेस्याऽऽ-
श्रयात्सिद्धत्वे प्रयोजनं दृश्यत इति चिन्त्यमेतत् । अथेति । स्वरितत्वप्रतिज्ञानस्य
व्याख्यानाधीनत्वात्तदनुवृत्तौ छशां ष इति च्छग्रहणलिङ्गस्य दर्शनान्निवृत्तौ दिव उदिति
तपरकरणलिङ्गदर्शनाच्च प्रश्नः । शूट्वे इति । इह ङ्किङ्गाधिकारेऽङ्किति तृजादौ शकारा-
भावात्षत्वे छग्रहणं कर्तव्यं ङ्कितस्त्वनुवृत्तौ ङ्किति चाङ्किति चानेन शकारो विधीयत
इति षत्वविधौ छग्रहणं पृथक् न कर्तव्यं भवति । तुक्प्रसङ्गश्चेति । क्रियमाणेऽपि

उ०—स्तत्र सामान्यविशेषन्यायेन बाधे पुनरुत्सर्गाप्रवृत्तिरित्याहुः । स्पष्टा चेयं रीतिर्णेरिति गुणो
यङ्लुकोरिति सूत्रे भाष्ये । कृते चर्त्वे इति । ठित्करणाद्बृद्धिविधौ टान्तानुकरणसामर्थ्या-
च्चातङ्गावपीत्संज्ञालोपौ पूर्वं न प्रवर्तते इत्यभिमानः । ठकारान्तानुकरण इति । वृद्धिवि-
धिस्थ इत्यर्थः । जश्त्वे चर्त्वे चेति । सप्तमीबहुवचने पदत्वसत्त्वात् । चिन्त्यमेतदिति । एवं नैष
टित् कस्तर्हि ठित्दित्येव सिद्धान्त्युक्तिः । यदि तर्हीत्यादिभाष्यमेकदेश्युक्तिरिति तत्त्वमिति
भावः । ननु स्वरितत्वकरणाकरणाभ्यामनुवृत्तिभावाभावयोः सुज्ञानत्वात्प्रश्नोऽयमयुक्तोऽत
आह—स्वरितत्वेति । पृथक् न कर्तव्यमिति । शग्रहणेनैव सिद्धत्वादिति भावः । अस्य

तुक्प्रसङ्गश्च ॥ २ ॥

तुक्च प्रामोति**। निवृत्तेऽपि वै द्विद्ग्रहणेऽवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्यः ।
 अन्तरङ्गत्वाद्धि तुक्प्रामोति । छ्वोरिति संनिपातग्रहणं विज्ञायते । ननु चैव-
 मप्यन्त्यस्य प्रामोति++ । संनिपातग्रहणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । एवमप्य-
 ङ्गस्य प्रामोति । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्येवमङ्गस्य न भविष्यति ।
 यद्येवमुत्पुच्छयतेरप्रत्यय उत्पुडिति प्रामोति उत्पुडिति चेप्यते । तथा वाञ्छतेर-
 प्रत्यये वान् वांशौ वांश इति न सिध्यति । यथालक्षणमप्रयुक्ते । तत्र
 त्वेतावान्विशेषः । अनुवर्तमाने द्विद्ग्रहणे छः षत्वं वक्तव्यं तत्र× चापि संनि-

प्र०-षत्वविधौ छग्रहणे पूर्वत्रासिद्धमिति षत्वस्यासिद्धत्वात्तुक् सति प्रतुष्टेति प्रामोतीत्यर्थः ।
 अस्य तु शकारस्य सिद्धत्वात्तुक् न भवति । निवृत्तेऽपीति । परमपि शत्वं बाधित्वा वर्णा-
 श्रयत्वाद्दन्तरङ्गत्वात्तुक् प्रामोति । वाणीदाङ्गं बलीय इत्येतच्चाऽऽङ्गवार्णयोर्युगपत्प्राप्तावपतिष्ठत
 इति तुकोऽश्रवणाय सतुक्निर्देशः कर्तव्य इत्यर्थः । ननु चैवमपीति । नानर्थकेऽलोऽन्त्य-
 विधिरिति परिभाषा प्रयोजनाभावादनादृता । सतुक्केन च छकारेणाङ्गविशेषणात्तदन्तविधौ
 सत्यङ्गस्यार्थवत्त्वादलोऽन्त्यस्य प्रसङ्गः । संनिपातग्रहणसामर्थ्यादिति । अलोऽन्त्यविधौ
 सति सतुङ्गनिर्देशोऽनर्थकः स्यात् । वाञ्छतिनिवृत्त्यर्थत्वान्नानर्थक इति चेत् । वक्ष्यत एतद्-
 यथालक्षणमप्रयुक्त इति । उत्पुच्छयतेरिति । पुतं छादयतीति पुच्छम् । कर्मण्यण् । पृषो-
 दरादित्वाद्धातूपपदयोः णिलोपः । पुच्छमुदस्यतीति णिङ् । ततः क्तिप् । सतकारस्य
 छस्य शकारे कृते षत्वे जश्त्वे चोत्पुडिति भवति । यदा तु केवलः छः स्थानी तदा
 छस्य शकारे कृते तस्य च संयोगान्तत्वालोपे तकारस्य श्रवणं सिध्यति । तथेति ।
 तकारसहितस्य छस्य स्थानिनो निर्देशात्केवलस्य शकारो न प्राप्नोति । यथालक्षणमिति ।
 उत्पुडिति वाञ्छाविति चास्त्वित्यर्थः । अथवाऽप्रयुक्ते न किञ्चिद्विषयं प्रवर्तते । प्रयुक्ता-

उ०-तु शकारस्येति । तुजुत्पत्त्यनन्तरं तुकं मन्यते । अन्तरङ्गरवाङ्गिति । प्रत्ययोत्पत्तेः प्रागेव
 तुक् । छः शस्तु प्रत्ययापेक्षत्वाद्बहिरङ्ग इति भावः । परिभाषायां सत्यामप्यलोऽन्त्यस्येत्यस्य
 प्रसङ्गमाह—सतुक्केन चेति । पुतशब्दोऽकारान्तो गुह्यस्थानवाची । तदाह—धातूपपद-
 योरिति । णिङि णाविष्ठवदिति णिलोपः । वाञ्छाविति चास्त्विति । यस्य प्रचुरप्रयोगो
 न दृश्यते तस्यानन्तविषयत्वात्प्रयोगाणां कचित्प्रयोगसंभावनया लक्षणानुसारेण साधुत्वं
 द्रष्टव्यमिति भाष्यार्थ इति भावः । वास्तवमर्थमाह—अथवेति । प्रयुक्तविषयप्रवृत्तिरेव लक्ष-

अं. ६ पां. ४ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २३

पातग्रहणं विज्ञेयम् ।

निवृत्ते दिव ऊङ्भावः

निवृत्ते दिव ऊङ्भावः प्राप्नोति । द्युभ्याम् द्युभिः । अस्तु । कथं द्युभ्याम्
द्युभिरिति । ऊठि कृते दिव उत् [६. १. १३१] इत्युत्वं भविष्यति । न
सिध्यति । आन्तर्यगो दीर्घस्य दीर्घः प्राप्नोति ।

तदर्थं तपरः कृतः ।

एवमर्थं तपरः क्रियते ।

प्र०—नामन्वाख्यानारम्भात् । दिव ऊङ्भावः प्राप्नोतीति । ऊठोऽवकाशः स्यूतः स्यूतवानिति ।
उत्त्वस्यावकाशो विमलद्यु अहरिति । द्युभ्यामित्यादौ तु परत्वादूठप्रसङ्गः । उत्वं भवि-
ष्यतीति । पुनः प्रसङ्गविज्ञानादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात् । दीर्घः प्राप्नोतीति ।
भाव्यमानोऽप्युकारः सवर्णान् गृह्णातीति ऋत उदिति तपरत्वेन ज्ञापनात् । तदर्थमिति ।
दीर्घस्यापि मात्रिको यथा स्यादिति तपरत्वं कृतम् । किमुच्यत एतावान्विशेष इति ।
यावता दिवादीनां यङ्लुगन्तानां तिवादिषु भेदो भवति । ऊठि सति देद्योतीति भवत्यसति
तु देदेतीति । नैष दोषः । छान्दसो यङ्लुक् । न चैते छन्दसि प्रयोगा दृश्यन्ते । भाषायां
तु ह्रस्वोः सार्धधातुक इत्यत्र ह्रस्वग्रहणाज्ज्ञापकात्कचिदेव यङ्लुक् भवति न सर्वत्र ।
अन्यथा यङोऽचि चेत्यत्र च्छन्दोग्रहणानुवृत्तिरनर्थिकैव स्यादिति भाष्यकारस्य दर्शनम् ।

उ०—णस्वभाव इति भावः । भाष्ये तत्र चापि संनिपातग्रहणमिति । प्रष्टा प्रष्टुमित्यादिसिध्यर्थं
ब्रूतेति सूत्रेऽपि सतुक्ग्रहणं कर्तव्यमनुवृत्तिपक्षे इत्यर्थः । अत्रापि कार्यं प्रष्टुमित्यादिसिद्ध्ये ।
निवृत्तिपक्षे त्वत्रैव कार्यं नतु तत्रेति तात्पर्यम् । ननु द्युभ्यामित्यादाबुत्वस्य बाधकस्य सत्त्वा-
त्कथमुडत आह—उठ इति । देदेतीति । लोपो व्योरिति सूत्रे भाष्ये वलोपस्य प्रत्याख्यानादत्र
लोपश्चिन्त्यः । न चैत इति । एतच्चास्मादेव भाष्यादवसीयते । न चैवमपि वृक्षवृभ्यामित्या-
दाबुडभावाभावाभ्यां फले विशेषः । न च णिलोपटिलोपयोः स्थानिवत्त्वम् । न पदान्तेति
निषेधादिति चेन्न । एषामप्यनभिधानात् । न च प्राडित्यादौ सोर्लोपे लुकि वा षत्वार्थं छग्र-
हणमावश्यकम् । छोः शूडित्यनेन त्वत्र न निर्वाहः । वर्णाश्रयत्वेन लुका लुप्तत्वेन वा प्रत्य-
यलक्षणाभावादिति वाच्यम् । किञ्च निमित्तकशादेशस्य दुर्वारत्वात् । विचोऽसार्वत्रिकत्वाच्च ।
वस्तुतस्तु तद्भाष्यं पदकर्तव्यत्वाकर्तव्यत्वरूपविशेषमात्रपरम् । तदपि द्विद्ग्रहणानुवृत्तिज्ञाप-
कबोधनाय । दिव उदिति तपरत्वं तु स्पष्टार्थमेव । भाव्यमानोकारसवर्णग्राहकत्वं
ज्ञापकं तु ऋत उदित्येव । किञ्च तपरत्वं सुखोच्चारणार्थं बहुशो वृष्टम् । अनन्यथासिद्ध-
ग्रहणं त्वनुवृत्तिज्ञापकमेवेति गूढोऽभिसंधिः । एवं च प्रागुक्तलक्ष्याणामभावकल्पने न मानम् ।

क्व पुनः क्लिद्ग्रहणं प्रकृतम् । अनुनासिकस्य किञ्जलोः क्लिति [१५] इति । यदि तदनुवर्ततेऽञ्जनगमां सनि [१६] किञ्जलोश्चेति किञ्जलोरपि दीर्घत्वं प्राप्नोति । झलि तावन्न दोषः । सनं झल्यग्रहणेन विशेषयिष्यामः । सनि झलादाविति । कावप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन कौ दीर्घत्वं भवतीति यदयं किञ्चिप्रच्छायायतस्तुकटमुजुश्रीणां दीर्घोऽसंप्रसारणं चेति दीर्घत्वं शास्ति* ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य

चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

असिद्धवदत्राऽऽभात् । ६ । ४ । २२ ।

प्र०—क्व पुनरिति । क्लिद्ग्रहणानुवृत्तावन्यस्यापि तद्योगनिर्दिष्टस्यानुवृत्तिप्रसङ्गं मत्वा पृच्छति—सनि झलादाविति । तेनेणिगादेशस्य गमेरजादौ सनि दीर्घो न भवति । जिगमिषति । अधिजिगमिषतीति । यदयमिति । वाक्यकारो वच्यादिष्वजन्तानां दीर्घत्वं शास्ति । तेन ज्ञापयति मण्डूकलुत्यादिभिर्न्यायैरिहैव क्लिद्ग्रहणं संबध्यते न पूर्वत्रेत्यर्थः ॥

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

असिद्धवदत्राऽऽभात् । इह कचिदुपमानोपमेययोरभेदं विवाक्षित्वा सामानाधिकरण्येन निर्देशः क्रियतेऽयं ब्रह्मदत्त इति । शास्त्रेऽपि षत्वतुकोरसिद्धः, लिट्कित्, गोतो णित्, इति च । तत्र सामर्थ्यादतिदेशप्रतिपत्तिः । कचित्तु प्रतिपत्तिलाघवाय भेदोपक्रमे वतिना निर्देशः क्रियते ब्रह्मदत्तवदयमिति । इहाप्यसिद्धवदत्राऽऽभादिति । अन्ये त्वाहुः । स्वाश्रयमपि यथा स्यादित्येवमर्थं वत्करणम् । तेन देभतुरित्यत्र स्वाश्रयैकहल्मध्यगताश्रयावेत्वाभ्यास-

उ०—लोपो व्योरिति सूत्रस्थवलोपप्रत्याख्यानपरभाष्यप्रामाण्यात्तेभ्यो यङ्लुगं नास्तित्यन्यदेतत् । इदमेव ध्वनयितुं क्लिद्ग्रहणानुवृत्तिपक्षे संभावितान्दोषान्परिहर्तुमाह—भाष्ये क्व पुनरित्यादि । अन्यथा लाघवसहकृतेन तपरकरणेन ज्ञापकेनानुवृत्तेरेव युक्ततया यदि तदनुवर्तत इत्यादिग्रन्थासंगतिरेव स्यात् । क्लिद्ग्रहणस्यानन्तरे प्रकृतत्वात्किं प्रश्नेनेत्यत आह—क्लिद्ग्रहणेति । अन्यस्यापि किञ्जरूपस्यापि । अनुवृत्तिप्रसङ्गम् । मध्यस्थाञ्जनगमां सनीत्यत्रानुवृत्तिप्रसङ्गमित्यर्थः । क्लिद्ग्रहणं तद्वधटितनिमित्तसमुदायः । कचित्तु किग्रहणमित्येव पाठः । इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थपादे प्रथममाह्निकम् ॥

असिद्धवदत्राऽऽभात् । ननु वतिनिर्देशं विनाऽपि लिट्कितित्यादाविव वत्यर्थावगतौ किं वतिनेत्याशङ्क्य स्पष्टार्थं तदित्याह—इहेत्यादिना । अभेदमिति । सादृश्यमूलकमित्यर्थः । तेन देभतुरिति । श्रन्थिग्रन्थिदम्भिस्वञ्जीनामिति वक्तव्यमिति लिटः कित्त्वादनिदितामिति नलोपे तत्प्रयुक्तैवाभ्यासलोपौ भवत इत्यर्थः । स्वाश्रयैकेति । स्वाश्रयं यदेकहल्मध्यं

असिद्धवचनं किमर्थम् ।

असिद्धवचन उक्तम् ॥ १ ॥

किमुक्तम् । तत्र* तावदुक्तम् । षत्वतुकोरसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावावार्थं चेति । इहाप्यसिद्धवचनमादेशलक्षणप्रतिषेधार्थमुत्सर्गलक्षणभावार्थं च । आदेशलक्षणप्रतिषेधार्थं तावत् । आगहि जहि । गतः गतवानिति ।

प्र०—लोपो भवत इति । एतदपरे न मृष्यन्ति । सत्यसति वा वतावतिदेशेष्वतिदेशिका-
विरुद्धस्वाश्रयकार्यानिवृत्तिः । सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विधात्कथं वतिना सिद्धत्वस्य प्रापणं
कथं वा सिद्धत्वासिद्धत्वयोर्विषयविभागो लभ्यते । स्थानिवदित्यादौ तु वतिमन्तरेण संज्ञा
स्यादिति वत्करणमतिदेशं गमयत्स्वाश्रयप्राप्त्यर्थं विज्ञायते । श्रसोरलोप इति तपरकर-
णाच्च लिङ्गात्कचित्सिद्धत्वं शक्यमनुमानुम् । अन्यथा आस्तामासन्नित्यादावाटोऽसिद्ध-
त्वाल्लोपाप्रसङ्गात्किं तपरत्वेन । असिद्धवचनं किमर्थमिति । इह शास्त्रस्य कार्या-
र्थत्वात्कार्यस्य प्राधान्यादसिद्धत्वेन भाव्यम् । तदसिद्धावपि स्थानिनो निवृत्तत्वात्तल्लक्षणं
कार्यं न प्राप्नोतीत्यव्याप्तिं मत्वा प्रश्नः । इतरो व्यापकत्वाच्छास्त्रासिद्धत्वं प्रदेशान्तर
एव स्थापितं मन्यमान आह—असिद्धवचन उक्तमिति । उत्सर्गशब्देन सामान्य-
विषयत्वसाधर्म्यात्स्थान्यभिधीयते । आगहीति । शपो बहुलं छन्दसीति लुक् । जहीति ।
हन्तेर्जः । गत इति । अवयवलोपिनामतो लोपो नास्तीत्येतत्परिभाषार्थमुपदेशग्रहणानुवृत्त्या

उ०—तद्वत्त्वाश्रयेत्यर्थः । सत्यसति वेति । अतिदेशस्वभाव एवायं यदतिदिश्यमानधर्माविरुद्ध-
स्वाश्रयकार्यानिवृत्तिरिति वतावपि दोषस्तदवस्थ एवेति भावः । दोषान्तरमाह—कथं वेति ।
स्वाश्रये कार्ये सिद्धत्वं स्थानिकार्येऽसिद्धत्वमिति विषयविभागो दुर्लभः । विपरीतस्यापि तस्य
वक्तुं शक्यत्वादिति भावः । नन्वेवं स्थानिवत्सूत्रे वत्करणं स्वाश्रयप्राप्त्यर्थमित्युक्तं विरुध्ये-
तेत्यत आह—स्थानिवदित्यादौ त्विति । तत्राप्यतिदेशप्रापणद्वारा तत्त्वभावादेवाविरुद्ध-
स्वाश्रयप्राप्त्यर्थतोक्ता नतु सामर्थ्यात् । यथा ब्राह्मणवदयं क्षत्रिय इत्युक्ते ब्राह्मण्यविरुद्ध-
मद्यपानादेरेव निवृत्तिर्नतु युद्धादेस्तद्वदिति भावः । देभतुरित्यादौ तर्हि का गतिरत आह—
श्रसोरिति । अस् तामिति स्थिते विप्रतिषेधे आभीयासिद्धत्वाभावस्य वक्ष्यमाणतयाऽऽपेक्षया
परत्वादल्लोपे तस्यासिद्धत्वात्पुनःप्रसङ्गविज्ञानेनाऽऽष्टि विकारान्यानुपूर्व्या ऐक्याभावाल्लोपे
लक्षणस्येति न्यायाप्राप्त्या प्राप्ताटो लोपस्य वारणाय कृतं तपरत्वमाटोऽसिद्धत्वे व्यर्थं सत्तद-
नित्यतां ज्ञापयति—आटि तु नित्यत्वमेवेति । ज्ञापितेऽपि वैयर्थ्यमसिद्धत्वानित्यत्वेनाऽऽटोऽप्राप्ते-
रिति न शङ्क्यम् । आगहीत्यादेः प्रयोजनस्य स्पष्टत्वात्प्रश्नानुपपत्तेराह—इह शास्त्रस्येति ।
देवदत्तहन्तृहतन्यायेन शाधीत्याद्यसिद्धिरिति भावः । उत्सर्गशब्देनेति । यद्यप्युत्सर्गशब्दः
सामान्यविधौ रूढस्तथाऽप्यत्र तत्साधर्म्यात्स्थानी लक्ष्यत इत्याशयः । गत इत्यसिद्धवद्भावं
विनाऽपि सिध्यतीत्याह—अवयवेति । परत्वादिति । शास्त्रासिद्धत्व एवशाभावशास्त्राभ्यां

अनुनासिकलोपे जभावे च कृते* ऽतो लोपः [६. ४. ४८] अतो हेः [१०५] इति च प्राप्नोति । असिद्धत्वान्न भवति । उत्सर्गलक्षणभावार्थं च । एषि शाधीति । अस्तिशास्त्योरेत्वशाभावयोः कृतयोर्लक्षणं धित्वं+ न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति ।

अथात्रग्रहणं किमर्थम् ।

अत्रग्रहणं विषयार्थम् ॥ २ ॥

विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । अत्रैतस्मिन्ना भाच्छास्त्र आ भाच्छास्त्रमसिद्धं यथा स्यात् । इह मा भूत् । अभाजि× रागः÷ उपबर्हणमिति** ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

प्र०-भाष्यकारः संपादयिष्यति । एधीति । परत्वाभित्यत्वाच्च पूर्वमेत्वम् । शाधीत्यत्रापि नित्यत्वात्पूर्वं शाभावोऽत्वाधित्वाच्च धित्वे नास्ति स्थाननिवृत्ताभावः । अथात्रग्रहणमिति । यथाऽङ्गस्येत्यादयोऽधिकारा अवध्युपादानमन्तरेणापि व्याख्यानाद्विशिष्टावधयो विज्ञायन्ते तथाऽसिद्धवदधिकारोऽप्याभाद्विज्ञायते । तत्राऽऽभाद्वग्रहणस्य विषयावधारणार्थत्वादत्रग्रहणं न कर्तव्यमिति भावः । अत्रग्रहणं विषयार्थमिति । विशिष्टो यो विषयः समानलक्षणस्तन्निर्देशार्थम् । तेन समानाश्रयमसिद्धं व्याश्रयं तु सिद्धमित्येषोऽर्थो वार्तिककारस्याभिमतः । भाष्यकारोऽमुमेवार्थं परस्तात्स्थापयिष्यति । संप्रति त्वाभाद्वग्रहणमधिकारस्य प्रतिपत्तिलाघवायावध्युपादानार्थं मत्वाऽसिद्धवद्भावस्याऽऽभाच्छास्त्रमेव विषयोऽत्रग्रहणेन निर्दिश्यत इति व्याचष्टे-अभाजि । राग इति । भञ्जेश्च चिणि, रञ्जेश्च, वजि च भावकारणयोरिति नलोपोऽत उपधाया इति वृद्धौ कर्तव्यायां नासिद्धो भवति । उपबर्हणमिति । बृहि वृद्धावित्यस्य बृहरेच्यनिटीति नलोपो गुणेऽसिद्धो भवति । कानि पुनरिति । अन्यथा सिद्धिं मत्वा पृच्छति-

उ०-तत्कार्ययोरप्रमितेर्दिशास्त्रं प्रति स्थानिनुद्धिरेयेति तन्निबन्धनकार्यसिद्धिरिति भावः । नन्वाभादित्यधिकारपरिमाणार्थमित्यत्रग्रहणं विषयावधारणार्थमावश्यकम् । आभीये कर्तव्य आभीयमसिद्धवदिति तत्किं प्रश्नेनेत्यत आह-यथाऽङ्गस्थेति । समानलक्षणमिति । समानमेकं लक्षणं निमित्तमस्य तत्प्रतिपत्त्यर्थमित्यर्थः । अनुदात्तोपदेशेत्यादावस्योपस्थितावनुदात्तोपदेशादीनां किङ्कति लोपो भवति स चासिद्धवदत्रैव किङ्कति निमित्ते यदाभीयं प्राप्नोति तन्न कर्तव्यमित्यर्थादिति भावः । भाष्यकारेण तर्हि एवं रीत्या वार्तिकं कुतो न प्रत्याख्यातमत आह-भाष्यकारेति । अधिकारस्य प्रतिपत्तीति पाठः । प्रतिपत्तिलाघवायाधिकारस्यावध्युपादानार्थमाभाद्वग्रहणमित्यन्वयः । भाष्ये अत्रैतस्मिन्निति । अत्रेत्यस्य व्याख्या एतस्मिन्निति । तद्व्याख्यानमाभाच्छास्त्रे इति । नासिद्ध इति । वृद्धेराभीयत्वाभावादित्यर्थः । शासेः शास्त्रवि-

* ६. ४. ३७; ३६. + ६. ४. ११९; ३५; १०९. × ६. ४. ३३; ७. २. ११६. + ६. ४. २७; ७. २. ११६. ** ६. ४. २४; ७. ३. ८६.

प्रयोजनं शैत्वं धित्वे ॥ ३ ॥

शाभाव एत्वं च धित्वे प्रयोजनम् ** । एधि शाधीति । अस्तिशास्त्यो-
रेत्त्वशाभावयोः कृतयोर्झलक्षणं धित्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । शाभा-
वस्तावन्न प्रयोजयति । एवं वक्ष्यामि शास् हौ शाहाविति । यत्वभूतः ++ सकार-
रस्तत्र साद्धित्वं धि च [८. २. २५] इति सकारस्य लोपः । अथवा
आ हाविति वक्ष्यामि । एवमपि सकारस्य प्राप्नोति । उपधाया इति ××
वर्तते । उपधाया आत्वे कृते साद्धित्वं धि चेति सकारलोपः । अथवा न
हाविति वक्ष्यामि । तत्रेत्त्वे ÷÷ प्रतिषिद्धे साद्धित्वं धि चेति सकारलोपः ।
एत्वमपि लोपापवादो विज्ञास्यते न च सकारस्य लोपः *** प्राप्नोति ।

हिलोप उच्चे ॥ ४ ॥

हिलोप उच्चे प्रयोजनम् + । कुर्वित्यत्र हिलोपे कृते सार्वधातुकपर उकार
इत्युत्वं न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यति
× तत्र सार्वधातुकग्रहणस्य प्रयोजनं सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रेऽपि यथा
स्यादुत्त्वम् ।

तास्तिलोपेण्यणादेशा अडाइविधौ ॥ ५ ॥

तलोपोऽस्तिलोप इणश्च यणादेशोऽडाइविधौ प्रयोजनम् ÷ । अकारि ऐहीति ।
तलोपे कृते लुङीत्यडाटौ न प्राप्नुतः । असिद्धत्वाद्भवतः । अस्तिलोप इणश्च
यणादेशः प्रयोजनम् । आसन् आयन्निति । इणस्त्योर्यणलोपयोः कृतयोरनजा-

प्र०—शास्हाविति । इत्त्वबाधनाय शासिरेवाऽऽदेशः शासो विधीयतेऽतो झलन्तत्वात्सिद्धं
धित्वमित्यर्थः । धि चेति सस्य लोप इति । धिसकारे सिचो लोप इति नाऽऽश्रीयते । चकाधी-
त्येव भवतीति निर्णेष्यते । एत्वमपीति । श्रसोरल्लोप इत्यस्य लोपस्यापवादोऽकारस्य
स्थान एत्वं विधीयते इनसोरल्लोप इत्यस्य विषयार्थस्यानुवर्तनात्तेन लोपविषय एत्वं
भवतीत्यर्थः संपद्यते तदाह—न च सकारस्येति । कुर्विति । कृ उ हि इति स्थिते
हिलुकः परत्वात्प्राग्गुणः, उच्चाच्च प्राङ् नित्यत्वाद्धिलुकः । तत उत्वं न प्राप्नोतीत्यसिद्ध-

उ०—धानं किमर्थमत आह—इत्त्वबाधनार्थमिति । मो राजीतिवदिति भावः । नचाऽऽहाविति न
हाविति वा न्यासे शासैर्यङ्लुकि शाधीत्यसिद्धिरिति वाच्यम् । यङ्लुकश्छान्दसत्वादिति
भावः । कथं पुनरेत्वं लोपापवादोऽत आह—इनसोरिति । अनुवर्तनादिति । उत्सर्गसमानदेशा
अपवादा इति न्यायेन तत्सिध्यति । भाष्यस्वरसोऽपि अत्रैव । ननूत्त्वमेव हि लुकः परत्वाद्भ-
विष्यतीत्यत आह—उच्चाच्चेति । लुका लुप्तत्वाच्च प्रत्ययलक्षणं नेति भावः । भाष्ये

** ६. ४. ३५; ११९; १०१. ++ ८. ३. १७. ×× ६. ४. २४. ÷÷ ६. ४. ३४.

*** ६. ४. १११. + ६. ४. १०६; ११०. × ६. ४. ११०. ÷ ६. ४. १०४; १११;

८१; ७१; ७२.

दित्वादाइन प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । अस्तिलोपस्तावन्न प्रयोजयति ।
 आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति लोपादाइबलीयानिति यदयं श्रसोरलोपः [६. ४.
 १११] इति तपरकरणं करोति । इण्यणादेशश्चापि न प्रयोजयति । यणा-
 देशे * योगविभागः करिष्यते । इणो यणभवति । तत एरनेकाचः । एश्चा-
 नेकाच इणो यणभवति । ततोऽसंयोगपूर्वस्य यणभवति । एरनेकाच इत्येव ।
 सर्वेषामेव परिहारः । उपदेश इति ÷ वर्तते तत्रोपदेशावस्थायामेवाडाटौ
 भवतः । अथवाऽऽर्धधातुक इति ×× वर्तते । अथवा लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडिति
 द्विलकारको निर्देशः । लुङादिषु लकारादिष्विति । सर्वथा ऐज्यत औप्यतेति न
 सिध्यति । वक्ष्यत्येतदजादीनामटा सिद्धमिति ÷÷ ।

प्र०—त्वात्तु हिलुको भवति । तलोपे कृत इति । नित्यत्वात् । यद्यमिति । तपरकरणस्य
 प्रयोजनमास्तामासन्नित्यादावाटि कृते वार्णादाङ्गं बलीय इत्येकादेशं बाधित्वा मा भूदाका-
 रस्य लोप इति । यदि प्रागलोपः स्यात्ततोऽनजादित्वादाटोऽभावात्तलोपनिवृत्तये तपरत्वं
 न कर्तव्यं स्यादित्यर्थः । एरनेकाच इति । आटमन्तरेणानेकाजिण भवतीति पूर्व-
 माइभवतीत्यनुमीयते । ईयतुरित्यादौ योगविभागमन्तरेण यणः सिद्धत्वादाइविध्यर्थमेव
 योगविभागो विज्ञायते । तेन नित्योऽपि यणादेशोऽकृत आटि न भवति । तत्रोपदेशावस्था-
 यामिति । अन्तरङ्गानपि विधीन्वाधित्वा लुङाद्युपदेश एवाडाटौ भवत इत्यर्थः । अथवेति ।
 आर्धधातुकग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्यादकृतेषु लादेशेषु लावस्थायां लब्धार्धधातुकसंज्ञायामडाटौ
 भवत इत्यर्थः । सर्वथेति । त्रिष्वपि परिहारेषु यज्यादीनां लावस्थायां संप्रसारणाभावा-
 दनजादित्वादाटोऽभावादप्राप्नोतीत्यर्थः । अटा सिद्धमिति । आटश्चेति यत्सूत्रं तदट-
 श्चेति क्रियते । अचीत्यधिकाराच्च हलि वृद्ध्यभावः । कथमायन्नासन्निति यावतेणस्त्यो-
 र्यलोपयोः कृतयोर्वृद्धिर्नास्ति । अन्तरङ्गत्वाद्बुद्धिर्भविष्यतीत्यदोषः । मानाश्रयत्वाच्च

उ०—तत्र सार्वधातुकेति । उप्रत्ययान्तकरोतेः सार्वधातुकपरत्वाव्यभिचारादिति भावः । न चात्रो-
 त्त्वाभावार्थं तत् । तस्यानिष्टत्वात् । लुप्तप्रत्ययनिरूपिताङ्गस्य कार्ये एव न लुप्तमिति निषेधाच्च ।
 वार्णादाङ्गं बलीय इत्येकादेशं बाधित्वेति । वस्तुस्थितिकथनम् । आटमन्तरेणेति ।
 अनेकाजिण एरणित्यर्थेति भावः । नन्वीयतुरित्यादौ द्वित्वे यणर्थं योगविभागश्चरितार्थ-
 इति कथं ज्ञापकोऽत आह—ईयतुरित्यादौ हीति । यण इति । इणो यणितीति भावः ।
 नित्योऽपीति । योगविभागाभाव इति भावः । अन्तरङ्गानपीति । तिबाद्यपेक्षया अडाटौ
 लविशेषाङ्गादिबहवपेक्षत्वाद्बहिरङ्गौ । अपिना परनित्यावपि । अकृतेष्विति । कृतेषु तेषु तिङ्क्षि-
 त्सार्वधातुकत्वादिति भावः । यणलोपयोरिति । वृद्धेः पूर्वं परत्वादिति भावः । अन्तर-
 ङ्गत्वादिति । वार्णत्वाद्देशेभ्यः प्रागेवेति भावः । नानाश्रयत्वादिति । भिन्नकालत्वादिति

अनुनासिकलोपो हिलोपाल्लोपयोर्जभावश्च ॥ ६ ॥

अनुनासिकलोपो हिलोपाल्लोपयोर्जभावश्च प्रयोजनम् ** । आगहि जहि । गतः गतवानिति । अनुनासिकलोपे कृते जभावे चातो हेरतो लोप इति च लोपः प्रामोति । असिद्धत्वाच्च भवति । अनुनासिकलोपस्तावच्च प्रयोजयति । अल्लोप उपदेश इति ++ वर्तते । यद्युपदेश इति वर्तते धिनुतः कृणुतः अत्र* न प्रामोति । नैष दोषः । नोपदेशग्रहणेन प्रकृतिरभिसंबध्यते । किं तर्हि । आर्धधातुकमभिसंबध्यते । आर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तमिति । जभावश्चापि न प्रयोजयति । हिलोपे XXX योगविभागः करिष्यते । अतो हेः । तव उतश्च । उतश्च हेर्लुग्भवतीति । ततः प्रत्ययात् । प्रत्ययादित्युभयोः शेषः । अथ किमर्थमनुनासिकलोपो हिलोपाल्लोपयोर्जभावश्चेत्युच्यते नानुनासिकलोपजभावावल्लोपहिलोपयोरित्येवोच्येत । संख्यातानुदेशो ÷ मा भूदिति । अनुनासिकलोपो हिलोपे प्रयोजयति । मण्डूकि ताभिरागहि । रोहिदश्च इहाऽऽगहि । मरुद्भिरग आगहि ।

प्र०—वार्णादाङ्गं बलीय इति नास्ति । कुतायां वृद्धत्वासन्निति तपरकरणादाकारलोपाभावः । इणोऽपि वृद्धैरैकारस्य यण् न भविष्यति । इणो यण् एरिति योगविभागादिकारान्तस्येणो यण्विधानात्तदभावाच्चाऽऽयादेशे कृत आयन्निति भविष्यति । आर्धधातुकोपदेश इति । आर्धधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमङ्गं तस्याऽऽर्धधातुके परतो लोप इति सूत्रार्थः । तत्र धिन्विक्कृण्वयोर चेत्युप्रत्ययसंनियोगेनाकारस्य विधानादकारान्तत्वं धिन्विक्कृण्वयोरार्धधातुकोपदेशे भवतीति सिध्यत्यल्लोपस्तस्य च परनिमित्तकत्वात्स्थानिवद्भावाद्धिनुत इत्यादौ गुणाभावः । प्रत्ययादित्युभयोः शेष इति । समुदायापेक्षणात् । असंयोगपूर्वादित्यत्र तु भेदेनापेक्षणादानन्तर्यादुत इति संबध्यते न त्वत इति । संख्यातानुदेशो मा भूदिति । यद्यपि प्रयोजनाख्यानपरत्वाद्वाक्यस्य यथासंख्याभावस्तथाऽपि क्रमस्यान्यत्र व्यवस्थाहेतुत्वदर्शनादिहापि तदाशङ्क्य स्यादिति तन्निवारणायैवं निर्देशः कृतः । आगहीति । अत्रापि प्रत्ययादित्यस्योभयोः शेषत्वाद्धेर्लुग्भावः सिध्यति ।

उ०—त्यर्थः । योगविभागादिति । इणो यणित्यत्र एरित्यपकृष्य संबध्यत इति तत्त्वम् । आर्धधातुकोपदेशेति । तत्फलं तु पत् । पयतेः क्तिप् । नन्वनन्तरस्येति न्यायादुत इत्यस्यैव शेषः स्यादत आह—समुदायेति । न चैवं कादिभ्य आचारक्रिबन्तेभ्यो ह्यधातोश्च यङ्लुकि यलोपे हिलोपानापत्तिः । अनभिधानेन तेभ्यो यङ्लुक् एवाभावादित्याहुः । यद्यपीति । शास्त्रीयकार्य एव परिभाषाप्रवृत्तिरिति भावः । क्रमस्यान्यत्रेति । आद्यन्तावित्यादौ व्याकरणशास्त्रे समासवाक्ये यथासंख्यप्रवृत्त्या क्रमिकसंबन्धदर्शनादस्यापि तच्छास्त्रीयवाक्यत्वेन तदाशङ्का स्यादित्यर्थः । सिध्यतीति । तथा च नेदं प्रयोजनमिति भावः ।

** ६. ४. ३७; ३६; १०५; ४८. ++ ६. ४. ३७. * ३. १. ८०. XXX ६. ४. १०६.

संप्रसारणमवर्णलोपे ॥ ७ ॥

संप्रसारणमवर्णलोपे प्रयोजनम् । मघोनः पश्य । मघोना मघोने । संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति* । असिद्धत्वान्न भवति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । वक्ष्यत्येतन्मघवन्शब्दोऽव्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति+ ।

रेभाव आलोपे ॥ ८ ॥

रेभाव आलोपे प्रयोजनम् । किं स्विद्भूँ प्रथमं दध आपः । रेभावं ××कृत आतो लोप इटि च [६. ४. ६४] इत्याकारलोपो न प्राप्नोति । असिद्धत्वाद्भवति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । छान्दसो रेभावो लिट् च च्छन्दसि सार्वधातुकमपि भवति । तत्र सार्वधातुकमपि ङिङ्भवतीति× इत्त्वं श्राभ्यस्तयो-
रातः [६. ४. ११२] इत्याकारलोपो भवति ।

यदि तर्ह्ययं योगो नाऽऽरभ्यते

उचु कृञः कथमोर्विनिवृत्तौ

इह कुर्वः कुर्मः कुर्यादित्युकारलोपे कृते सार्वधातुकपर उकार इत्युत्वं न प्राप्नोति÷÷ ।

प्र०-मघोन इति । मघमस्यास्तीति च्छन्दसीर्वनिपाविति वनिप् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति परिभाषया संप्रसारणस्यासिद्धत्वं नास्ति । एषा हि परिभाषा वाह ऊडित्यत्र ज्ञापि-
तत्वादाभाच्छास्त्रीया तस्यां प्रवर्तमानायामकारलोपसंप्रसारणयोरसिद्धत्वाद्गुणबहिरङ्ग-
गयोर्युगपदनुपस्थानान्नाजानन्तर्य इति प्रतिषेधाद्वा । अव्युत्पन्नमिति । ततश्च तद्धिते विधीयमानोऽकारलोपो न भवति । व्याश्रयत्वादसिद्धत्वमपि न स्यादित्यव्युत्पत्तिपक्ष एवाऽऽश्रयणीयः । रेभावे कृत इति । नित्यत्वात् । लिट् चेति । सार्वधातुके शप् श्लौ द्विवचनेऽघोरितीत्वनिषेधादाकारलोपः । वार्तिककारोक्तेषु प्रयोजनेषु प्रत्या-
ख्यातेषु श्लोकवार्तिककारोक्तप्रयोजनोपक्षेपः । उचु कृञ इति । सार्वधातुकपर इति ।

उ०-नन्वन्तरङ्गे यस्येति लोपे कर्तव्ये विभक्त्यपेक्षबहिरङ्गसंप्रसारणस्यासिद्धत्वादलोपाभावः सिद्धोऽत आह—असिद्धमिति । नाजानन्तर्येति । भस्येत्यधिकारादयस्येति लोपोऽजानन्त-
र्याश्रयः । अत्राऽऽद्यमेव समाधानं युक्तम् । नाजानन्तर्य इत्यस्याः सिद्धान्त्यसंमतत्वादिति बोध्यम् । अव्युत्पत्तिपक्षस्यावश्याश्रयणीयतां दर्शयति—आश्रयत्वादिति । वन्नन्तस्य तु संप्रसारणविषये प्रयोग एव नास्तीति भावः । अघोरितीति । ई हत्यघोरित्यस्याभावे श्राभ्यस्तयोरित्यालोप इति भावः । द्वित्वं तु श्लावित्यनेन । वार्तिकारः कात्यायनः । श्लोकवार्तिकारस्त्वन्य एवेति भावः । एवं प्रयोजनाभावादस्य योगस्यानारभ्यत्वे स्थिते श्लोकवार्तिककृता प्रयोजनान्युक्तानीति संगतिं दर्शयति—प्रत्याख्यातोऽवित्यनेन । भाष्ये सार्वधातुकपर उकार इति । अत उदिति सूत्र उतश्च प्रत्ययादित्यत उत इत्य-

* ६. ४. १३३; १४८, + ४ १, ७. × × ६. ४. ७६. × १. २. ४. ÷÷÷ ६ ४. १०८;

गेरपि चेदि कथं विनिवृत्तिः ।

इह च कारयतेः कारिष्यते गेरनिदि[६. ४. ५१] इति णिलोपो न प्राप्नोति ।

अब्रुवतस्तर्वा योगमिमं स्याल्लुक्च चिणो नु कथं न तरस्य ।

इह च अकारितराम् अहारितरामिति चिण उत्तरस्य तरस्य लुक्कथं न स्यात्** ।

चं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिदि णेर्विनिवृत्तिः ।

इह स्यसिचसीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्ज्ञनग्रहदृशां वा चिण्वदिद् च [६. ४. ६२] किं च । णिलोपश्च ।

प्र०—अथ सार्वधातुक एव परतः कस्मादुत्त्वं न क्रियते । नैवं शक्यम् । उकारलोपे एव सत्युत्त्वं स्यात् कुरुत इत्यादौ तु विकरणेन व्यवधानान्न स्यात् । कुर्व इत्यादावपि स्थानिवद्भावाद्ब्यवधानमिति चेत् । न । वचनादीदृशं व्यवधानमाश्रीयते । ननु च सार्वधातुके उकार इत्याश्रीयमाणे नित्यत्वात्कृतेऽप्युकारलोपे तद्धोपस्य स्थानिवद्भावादुत्त्वं भविष्यति । अत्र हि परत्वाद्गुणे कृत उकारलोपः । ततश्चानादिष्टादचः पूर्वस्य विधावस्त्येव स्थानिवद्भावः । प्रत्ययलक्षणं तु वर्णाश्रयत्वान्मा भूत् । एवं तर्हि परिहारान्तरस्य वक्ष्यमाणत्वात्स्थानिवत्त्वं भाष्यकृता नाऽऽश्रितम् । अथवा नित्यत्वात्पूर्वमुकारलोपः । पश्चाद्गुणः । कृते ह्युकारलोपे प्रत्ययलक्षणमिति गुणेन भाव्यम् । ततो लक्षणान्तरेण च प्राप्नुवन्विधिरनित्य इति गुणस्यानित्यत्वम् । ततश्चाऽऽदिष्टादचः पूर्वोऽकार इति तद्विधौ नास्ति स्थानिवद्भावः । ननु व्याश्रयत्वादुकारलोपस्यासिद्धत्वं न प्राप्नोति । म्वोरुकारलोपविधानात्सार्वधातुके पर उत्त्वविधानात् । नैतदस्ति । मकारवकारादौ प्रत्यय उकारलोपविधानादस्त्येव समानाश्रयत्वम् । कारिष्यत इति । प्रकृतिप्रत्ययाश्रयत्वादिण्णिलोपयोः समानाश्रयत्वम् । चं भगवानित्यादिना प्रयोजननिराकरणम् । इद् चेति । चकारेण णिलोपो विधीयत

उ०—नुवृत्तं सप्तम्या विपरिणम्यत इति भावः । उकारान्तस्य करोतेरित्यर्थस्तु न । करोतिशब्दबोधितधातोस्तदन्तत्वासंभवात् । तत्रानुवृत्तिमकृत्वा सार्वधातुक एवोत्त्वं विधीयतामिति शङ्कते—अथेति । स्थानिवद्भावादिति । अचः परस्मिन्नित्यनेन । ननु पूर्वमुकारलोपे पश्चाद्गुणेऽकारस्याऽऽदिष्टादचः पूर्वस्योत्त्वविधानात्कथं स्थानिवत्त्वमत आह—अत्र हीति । ननु कृताकृतप्रसाङ्गित्वाद्गुणोऽपि नित्योऽत आह—कृते हीति । प्रत्ययलक्षणमिति । कार्यातिदेशादिति भावः । म्वोरुकारेति । तदीयनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽस्याधिकनिमित्तत्वादिति भावः । मकारवकारादाविति । अङ्गस्येति स्थानषष्ठी निमित्त इत्यध्याहारेणाङ्गनिमित्ते मकारवकारादावित्यर्थ इति भावः । कारिष्यत इति । चिण्वदिद् । ननु मकारवकारादौ प्रत्यय इत्यर्थं कुञ्जो मनिनि गुण उत्त्वं स्यादेवैतदेकवाक्यतयाऽन्वये कुरुत इत्यादौ

म्वोरपि ये च तथाऽप्यनुवृत्तौ

इहापि कुर्वः कुर्मः कुर्यादिति म्वोर्ये चेत्येतदप्यनुवर्तिष्यते** ।

चिण्लुकि च किङत एव हि लुक्स्यात् ।

चिण्लुक्यपि प्रकृतं किङ्द्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतम् । गमहनजनखनघसां
लोपः किङ्त्यनाडि [६. ४. ९८.] इति । तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन
चेहार्थः । चिण इत्येषा पञ्चमी किङ्तीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादि-
त्युत्तरस्य [१. १. ६७] इति ।

उत्तु कृत्रः कथमोर्विनिवृत्तौ णेरपि चेदि कथं विनिवृत्तिः ।

अब्रुवतस्तव योगमिमं स्याल्लुक्च चिणो नु कथं न तरस्य ।

चं भगवान्कृतवांस्तु तदर्थं तेन भवेदिदि णोर्विनिवृत्तिः ।

म्वोरपि ये च तथाऽप्यनुवृत्तौ चिण्लुकि च किङत एव हि लुक्स्यात् ।

आरभ्यमाणेऽप्येतस्मिन्योगे

सिद्धं वसुसंप्रसारणमज्विधौ ॥ ९ ॥

वसोः संप्रसारणमज्विधौ सिद्धं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पपुषः पश्य

प्र०-इत्यर्थः । म्वोरिति । अत उत्सार्वधातुक इत्यत्र म्वोर्ये चेत्यनुवर्तनात्कृत उकारलोपेऽत
उत्त्वं भविष्यतीत्यर्थः । मकारादिभिश्च वाक्यभेदेन सार्वधातुकस्य विशेषणात्कुरुत
इत्यादावुत्त्वं भवत्येवेति भावः । आरभ्यमाणेऽपीति । अनेकपरिहाराश्रयणे प्रतिपत्ति-
गौरवं मा भूदित्येवमर्थमारभ्यमाण इत्यर्थः । पपुष इति । ननु चान्तरङ्गत्वादिटा
भाव्यम् । न च संप्रसारणे कृतेऽपीटोऽनिवृत्तिः । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्य-
भाव इत्यस्याः परिभाषाया भाष्यकारेणानाश्रयणात् । तथा च चावित्यत्रोक्तमिहान्ये चो
प्रत्यङ्गस्य प्रतिषेधमारभन्ते तदिहापि साध्यमित्यकारस्य निवृत्तावपि यणाद्यादेशानि-
वर्तनाच्चैतदुक्तम् । तथा च्छ्वोरित्यत्रोक्तमवश्यमत्र तुगभावार्थो यत्नः कर्तव्योऽन्तरङ्गत्वाद्धि
तुकः प्राप्तिरिति कृतेऽपि शकारे कृतस्य तुकोऽनिवृत्तिं मत्वा चैतदुक्तम् । एवं

उ०-न स्यादत आह-मकारादिभिश्चेति । माद्यादौ सार्वधातुके गुण इत्यर्थ इति भावः । ननु
प्रयोजनाभावादनारम्भे साधित आरम्भोक्तिर्न युक्तेत्यत आह-अनेकेति । प्रतिषेधमार-
भन्त इति । उक्तपरिभाषासत्त्वे हि तदारम्भो व्यर्थ एव स्यात् । ननु प्रविभज्यान्वाख्या-

** ६. ४. १०५; १०९; ११०.

१ क. ख. ग. घ. ङ. 'णारभ्येत्यादावुत्ताभावः । २ ख. घ. 'तापाये ३ ख. घ. 'प्यपाय ।

अ. ६ पा. ४ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३३

तस्थुषः पश्य । निन्युषः पश्य चिच्युषः पश्य । लुलुवुषः पश्य पुपुवुषः पश्येति ।
वसोः संप्रसारणे कृतेऽचीत्याकारलोपादीनि यथा स्मुरिति* । किं पुनः कारणं
न सिध्यन्ति ।

बहिरङ्गलक्षणत्वादसिद्धत्वाच्च ॥ १० ॥

बहिरङ्गलक्षणं चैव हि वसुसंप्रसारणमसिद्धं च ।

आत्वं यलोपाल्लोपयोः पशुषो न वाजान् चाखायिता
चाखायितुम् ॥ ११ ॥

आत्वं यलोपाल्लोपयोः सिद्धं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । पशुषो न
वाजान् । पशुष+ इत्याच्चस्यासिद्धत्वादातो धातोः [६. ४. १४०] इत्याका-
रलोपो न प्राप्नोति । चाखायिता× चाखायितुमित्याच्चस्यासिद्धत्वाद्यस्य हलः
[६. ४. ४९] इति यलोपः प्राप्नोति ।

समानाश्रयवचनात्सिद्धम् ॥ १२ ॥

समानाश्रयमसिद्धं भवति व्याश्रयं चैतत् । इह तावत्पुषः पश्य तस्थुषः
पश्य निन्युषः पश्य चिच्युषः पश्य लुलुवुषः पश्य पुपुवुषः पश्येति वसावाकार-
लोपादीनि वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणम् । पशुष इति विट्यात्त्वं विडन्तस्य
विभक्तावाकारलोपः । चाखायिता चाखायितुमिति यङ्चात्त्वं यङन्तस्य चाऽऽर्धधा-
तुके लोप इति । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अत्रग्र-
हणसामर्थ्यात् । ननु चान्यदत्रग्रहणस्य प्रयोजनमुक्तम् । किमुक्तम् । अत्रग्रहणं
विषयार्थमिति÷ । अधिकारादप्येतत्सिद्धम् ।

प्र०—तर्हि नित्यशब्ददर्शने प्रविभज्यावयवेषु कल्प्यमानेष्वन्तरङ्गबहिरङ्गभावो नास्तीति पपा
वस् अस् इति स्थिते नित्यत्वादिदं बाधित्वा संप्रसारणं भवत्याल्लिखित्वाच्च स्थानिवच्चाभा-
वादितोऽप्रसङ्गः । अथवा संप्रसारणं तदाश्रयं च बलीयो भवतीत्यत्र विषये पूर्वमिदं न प्रव-
र्तते । पशुष इति । पशुं सनोतीति जनसनेति विट् । विड्वनोऽस्त्यात्वम् । तस्यासिद्धत्वादातो
धातोरित्याकारलोपाप्रसङ्गः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषा त्वालोपेनाऽऽश्रियतेऽध्यासिप्रसङ्गात् ।
चाखायितेति । खनो यङि द्विवचनात्परत्वात् विभाषेत्यात्वे द्विवचने च तृचि रूपम् ।

उ०—नेऽप्यन्तर्भूतनिमित्तत्वादिनाऽन्तरङ्गत्वं वक्तुं शक्यमेवेत्यस्येति—अथवेत्यादि । लिट्यभ्या-
सस्येति सूत्रस्थभाष्यविरुद्धमिदम् । तस्माद्विभज्यान्वाख्याने इटः पूर्वं प्रतिपदविधित्वेन शीघ्रो-
पस्थिततया संप्रसारणे ततोऽन्तरङ्गपरिभाषाया अनित्यत्वात्प्रतिपदविधिविषये तदप्रवृत्तेश्चेड-
भावं उस्निमित्तक एवाऽऽलोप इत्याशयः । लक्षणेति । एवं च लक्ष्यानुसारेण साऽत्र नाऽऽश्री-

* ६. ४. १३१; ६४; ८२; ७७. + ३. २. ६५; ६. ४. ४१. × ६. ४. ४३. + ६. ४. ३९.

इह पपुषः चिच्युषः लुलुवुषः द्वौ हेतू व्यपदिष्टौ बहिरङ्गलक्षणत्वं चासिद्धत्वं चेति । तत्र भवेदसिद्धत्वं प्रत्युक्तं बहिरङ्गलक्षणं तु नैव प्रत्युक्तम् । नैष दोषः । बहिरङ्गमन्तरङ्गमिति च प्रतिद्वंद्विभाविनावेतावर्थौ । कथम् । सत्य-

प्र०-अधिकारादपीति । ततश्चाऽऽभादग्रहणं विषयार्थमग्रहणं तु समानाश्रयत्वप्रसिद्धयर्थं संपद्यते । असिद्धत्वं प्रत्युक्तमिति । समानाश्रयत्वपरिग्रहात् । बहिरङ्गलक्षणं त्विति । यद्यपि नाजानन्तर्य इत्ययमत्र निषेधोऽवतरति तथाऽपि परिभाषायाः कारणाभावात्प्रसङ्ग एव नास्तीति प्रतिपादयितुमुपन्यासः । प्रतिद्वंद्विभाविभाविति । नहि वस्त्वन्तरानपेक्षमन्तरङ्गं बहिरङ्गं वा स्वभावसिद्धं किंचिदस्ति । परस्परापेक्षया युगपत्प्राप्तौ तयोरवस्थानाद्यथा स्योन इत्यत्र यणगुणयोः । पपुष इत्यादौ तु युगपत्प्राप्तिर्नास्ति संप्रसारणप्राप्तिकाल आल्लोपादीनां निमित्ताभावादप्रसङ्गः । आल्लोपप्राप्तिकाले च निर्वृत्तं संप्रसारणम् । ततश्च निमित्तमेवाऽऽल्लोपादीनां संप्रसारणमिति नास्ति परिभाषोपस्थानमित्यर्थः । यथेवं पचावेदमित्यादावपि नाकृते आद्गुण एत ए इत्येवं प्राप्नोतीति निमित्तनिमित्तिभावात्परिभाषाया अनुपस्थानप्रसङ्गः । एवं तर्ह्यन्यथा व्याख्यायते । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येषा परिभाषा बाह ऊठित्यत्र ज्ञापितेत्याभाच्छास्त्रीया । अथवा विप्रतिषेधे परं कार्यमित्यत्रोपसंख्याताऽपि संज्ञापरिभाषाणां कार्यकालत्वादसंप्रसारणदेशत्वादाभाच्छास्त्रीया, आभाच्छास्त्रीयेष्वाल्लोपादिषु कर्तव्येषु असिद्धेति न प्रवर्तते । तदप्रवृत्तौ चाऽऽल्लोपादीनि भवन्तीति वाक्यार्थः । पदान्य-

उ०-यत इत्यर्थः । अत एव क्षीरं धयन्ति तान्पश्येत्यर्थे क्षीरधः पश्येत्यादिसिद्धिः । ततश्चेति । अधिकारादाभीयस्यासिद्धत्वे सिद्धे आभादग्रहणमाभीये कर्तव्य इत्यर्थरूपविषयलाभार्थमिति, अत्रग्रहणं समानाश्रयत्वार्थमिति भावः । स्वभावाश्रयत्वेति । समानाश्रयत्वं च तत्प्रयोगप्राप्तसिद्धत्वाश्रयशास्त्रीयनिमित्तसमुदायापेक्षयाऽन्यूनानतिरिक्ताश्रयकत्वम् । आश्रयणं स्थानित्वेनैव निमित्तत्वेनैवेति नाऽऽग्रहः । किंतु यथाकथंचित् । विकारकृतमतिरिक्तत्वं तु न । जहीत्यादेरनुदाहरणत्वापत्तेः । तत्र पपुष इत्यत्र न्यूनः । चास्वायितेत्यादावधिकः । अतिरिक्तमपि पूर्वविध्युपात्तताय छेदकरूपेणाऽऽश्रितं चेत्तदपि समानाश्रयमेव । समानशब्दस्वारस्यात् । अत एव चिणो लुकि चिणो लुगसिद्ध इति संगच्छते । एवं च स्त्री इयतीत्यनेदमसं-धीरास्थानिकः स्थोतिरोपीचनिमित्तसमुदायापेक्षया स्त्रिया इति इयङि अधिकस्य स्त्रीशब्दस्यपेक्षणादङ्गसंज्ञासूत्रस्थविधिग्रहणस्य तत्प्रयोजनमाकरोक्तं संगच्छत इत्याहुः । यद्यपि नाजानन्तर्येति । वस्तुत इयं सिद्धान्त्यसंमतेत्यसकृदावेदितम् । परस्परापेक्षयेत्यस्य तयोरित्यनेतादयः । तयोन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वयोर्युगपत्प्राप्तौ लक्ष्य इति शेषः । तयोरित्यस्याऽऽवृत्त्या तयोन्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युगपत्पक्ष्ये प्राप्तौ परस्परापेक्षया तयोन्तरङ्गत्वबहिरङ्गत्वावस्थानादित्यर्थः । स्योन इति । अत्र सिवेर्वीहलकान्नप्रत्यये ह्वोरित्यूठि, इकारस्य लघूपधगुणो यणश्च प्राप्नोति । बाह ऊठित्यत्रेति । एतदेव युक्तम् । अथवेति तु प्रौढया । कर्तव्येष्वसिद्धेति ।

न्तरङ्गे बहिरङ्गं सति च बहिरङ्गेऽन्तरङ्गम् । न चात्रान्तरङ्गबहिरङ्गयोर्युग-
त्समवस्थानमस्ति । नानभिनिर्वृत्ते बहिरङ्गेऽन्तरङ्गं प्राप्नोति । तत्र निमित्तमेव
बहिरङ्गमन्तरङ्गस्य ।

ह्रस्वलोपाहोपाश्वायादेशो ल्यपि ॥ १३ ॥

ह्रस्वलोपाहोपाश्वायादेशो ल्यपि सिद्धा वक्तव्याः । प्रशम्य गतः प्रतम्य
गतः । प्रबेभिद्य गतः प्रचेच्छिद्य गतः । प्रस्तन्य गतः प्रगद्य गतः ।
ह्रस्वलोपाहोपानामसिद्धत्वाल्ल्यपि लघुपूर्वात् [६. ४. ५६] इत्यादेशो न
प्राप्नोति* । अत्राप्येष परिहारः समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति । कथम् । णावेते
विधयो णेर्यप्ययादेशः ।

बुग्युटानुवङ्गयोः ॥ १४ ॥

बुग्युटानुवङ्गयोः सिद्धौ वक्तव्यौ । बभूवतुः बभूवुः । वुकोऽसिद्धत्वादुव-
ङादेशः प्राप्नोति+ । उपदिदीये उपदिदीयते । युटोऽसिद्धत्वाद्यणादेशः
प्राप्नोतिX । वुक्स्तावन्न वक्तव्यम् । वुकं न वक्ष्यामि । एवं वक्ष्यामि भवो लुङ्ल-

प्र०—स्मिन्नर्थे योज्यन्ते । सत्यन्तरङ्ग इति । बुद्ध्याऽपेक्षित इत्यर्थः । तत्र निमित्तमेवेति । परि-
भाषाया असिद्धत्वादप्रवृत्ताविति भावः । वसुसंप्रसारणं चैवं परिभाषाया आहोपादीनां चाऽऽ-
श्रय इति समानाश्रयत्वाद्व्यत्यसिद्धत्वं परिभाषायाः । प्रशम्येति । ह्रस्वस्यासिद्धत्वाह-
धुपूर्वो मकरो न भवतीत्ययादेशो न प्राप्नोति । प्रबेभिद्येति । भिदेर्यङन्ताणिञ् । तत्र
खलोपस्यासिद्धत्वाहधुपूर्वादुत्तरो णिञ् भवति यकारेण व्यवधानादित्ययादेशाप्रसङ्गः ।
प्रस्तन्येति । अदन्ताधिकारे स्तनगदी देवशब्द इति पठ्येते । तत्राहोपस्यासिद्धत्वाद-
कारेण व्यवधानादयादेशाप्राप्तिः । बभूवतुरिति । भू अतुस वक् तस्यासिद्धत्वादुवङ् प्रा-

उ०—तद्बुद्ध्या तयोरप्यसिद्धत्वमित्यपि बोध्यम् । एतदपि मघोन इति प्रतीके कैयटेन स्पष्टमुक्तम् ।
इति वाक्यार्थ इति । तात्पर्यार्थ इत्यर्थः । बुद्ध्याऽपेक्षित इति । परिभाषाप्रवृत्तयेऽन्तरङ्ग-
बहिरङ्गयोः परिभाषायाश्च विद्यमानत्वेन बुद्धिसंनिधिरपेक्षितः । अत्र त्वसिद्धत्वात्परिभा-
षायाः परिभाषादृष्ट्या तयोरप्यसिद्धत्वान्न तथा बुद्धौ संनिधानमिति । न युगपत्समवधा-
नमस्तीत्यनेनासिद्धत्वाद्विद्यमानत्वेन बुद्धौ संनिधानं नारतार्थेव विवक्षितम् । नानभिनिर्वृत्त
इत्यस्य तथा बुद्धिविषयत्वमप्राप्त इत्यर्थः । अन्तरङ्गं प्राप्नोतीत्यस्यान्तरङ्गत्वेन बुद्धिविष-
यत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः । अप्रवृत्ताविति । परिभाषाया अप्रवृत्तौ सत्यां बहिरङ्गं संप्रसारणमन्त-
रङ्गलोपस्य निमित्तमित्यर्थ इति भावः । परे तु तत्र निमित्तमेवेति भाष्यस्य परिभाषाया
अनित्यत्वादित्यर्थः । एवं चासिद्धत्वसूत्रप्रत्याख्यानोऽपि न दोष इत्याहुः । प्रशम्येति ।
शमेर्णिचि उपधावृद्धिमितां ह्रस्वः क्त्वो ल्यप । छिद्वावेति । बेभिद्य इय इति स्थितेऽहोपय-
लोपयोरयादेश इष्यते । अदन्तेति । चुरादावित्यर्थः । ननु कृतेऽपि उवाङि वुक्

रोरुदुपधाया इति* । अत्रावङ्गदेशे कृते योपधा तस्या ऊत्वं भविष्यति ।
 एवमपि कुतो नु खल्वेतदुवङ्गदेशे कृते योपधा तस्या ऊत्वं भविष्यति न पुनः
 सांप्रतिकी योपधा तस्याः स्याद्भकारस्येति । नैष दोषः । ओरिति ++ वर्तते
 तेनोवर्णस्य भविष्यति । भवेत्सिद्धं बभूवतुः बभूवुः । इदं तु न सिध्यति बभूव
 बभूविथेति । किं कारणम् । गुणवृद्धयोः × × कृतयोरुवर्णाभावात् । नात्र
 गुणवृद्धी प्राप्नुतः । किं कारणम् । किङ्कति च [१. १. ५.] इति प्रतिषे-
 धात् । कथं किञ्चम् । इन्धिभवतिभ्यां च [१. २. ६.] इति । तद्वै
 किञ्चं वयं प्रत्याक्षमहे वुका । इह तु किञ्चेन वुक्प्रत्याख्यायते । किं
 पुनरत्र न्याय्यम् । वुक्वचनमेव न्याय्यम् । सत्यपि हि किञ्चे स्यातामेवात्र
 गुणवृद्धी । किं कारणम् । इग्लक्षणयोगुणवृद्धयोः स प्रतिषेधो न चैषेग्लक्षणा
 वृद्धिः । एवं तर्हि नार्थो वुका नापि किञ्चेन । स्तामत्र गुणवृद्धी गुणवृद्धयोः
 कृतयोरवावोश्च कृतयोर्योपधा तस्या ऊत्वं भविष्यति । कथम् । ओरित्यत्रा-

प्र०-प्नोति । ननु च नाप्राप्त उवङ्गि वगारभ्यमाणस्तस्यापवाङ्गो भवति सत्यपि संभवे बाधनं
 भवतीत्येष न्यायः । नैतदस्ति । बाधकप्रवृत्त्यवस्थायां यद्विद्यते तद्बाधकन निवर्तितं न प्रवर्तते ।
 उवङ्ग तु निरवकाशत्वात्प्रवर्तमाने वुक्यसिद्धत्वादात्मानमदर्शयन्न शक्यो बाधितुमिति वकि
 कृते तस्यासिद्धत्वात्प्रवर्तते । तेनोवर्णस्येति । उवर्णस्य उपधाया ऊद्भवतीत्येवमाश्रयणा-
 दुवङ्गि च कृत उवर्ण उपधा भवति नान्यथा । इन्धिभवतिभ्यां चेति किञ्चं प्रत्याख्यात-
 मिति मत्वाऽऽह-भवेत्सिद्धमिति । तद्वै किञ्चं वयमिति । भुवो वुको नित्यत्वादिति न्या-
 यात् । इह तु किञ्चेनेति । इकिति चेति गुणवृद्धिनिषेधादुवङ्गि च कृत उवर्णस्योच्चविधा-
 नात् । स्यातामेवेति । गुणग्रहणं प्रसङ्गोच्चारितं गुणस्येग्लक्षणत्वात्सिध्यति हि प्रतिषेधः ।
 न चैषेति । अचो ङिणतीत्यत्रेक इत्यनुपस्थानादिग्लक्षणत्वाभावः । ओरित्यत्रावर्णमिति ।

उ०-प्रवृत्तिसंभवाद् विरोधाभावेन कथं बाधकत्वमत आह-सत्यपीति । न चात्रोवङ्ग्यप्पुप-
 धायां चेति दीर्घे वलि लोपे बभूवतुरित्यादिसिद्धिः । बहिरङ्गवुकोऽसिद्धत्वेन वलोपाप्राप्ते-
 रिति भावः । तद्बाधकेनेति । यथा केनाण् । नन्विन्धिभवतिभ्यामिति किञ्चाह्लितो गुण-
 वृद्ध्यभाव उवङ्गि सिद्धमिष्टमत आह-इन्धीति । नित्यत्वादिति । नित्यत्वाद्बुकि गुणवृद्धयोः
 प्राप्त्यभाव इति भावः । प्रसङ्ग इति । प्रतिषेधे गुणवृद्ध्याः सह निर्देशादिति भावः । अत
 एव भाष्ये वृद्धेरेवानिग्लक्षणत्वमुक्तम् । न च किञ्चविधानसामर्थ्यादिनिग्लक्षणत्वेऽपि निषेधः ।
 थलि उत्तमे णलि चारितार्थात् । वुका भवतिग्रहणप्रत्याख्यानं न्याय्यं लाघवादिति भाष्या-
 शयः । न च द्विवचनेऽचीत्यस्यापि प्रवृत्त्या द्वित्वात्पूर्वं गुणवृद्धयोरभावे भुवो वुको निर्विघ्नत्वा-
 न्नित्यत्वादिति हेतुरयुक्त इति वाच्यम् । तत्र द्वित्वे कर्तव्य इति वाच्यशेषेण वकि तत्प्रवृत्तौ

वर्णमपि प्रतिनिर्दिश्यते* । इहापि तर्हि प्राप्नोति । कीलालपः पश्य शुभंयः पश्येति । लोपोऽत्र बाधको भविष्यति+ । इह तर्हि प्राप्नोति । कीलालपौ कीलालपा इति । एवं तर्हि व्योरिति× वर्तते तेनोवर्णं विशेषयिष्यामः । ओव्योरिति । इहेदानीमोरित्यनुवर्तते व्योरिति निवृत्तम् । युटश्चापि न वक्तव्यम् । युट्त्वचनसामर्थ्यान् भविष्यति । अस्त्यन्यद्युट्त्वचने प्रयोजनम् । किम् । द्वयोर्यकारयोः श्रवणं यथा स्यात् । न व्यञ्जनपरस्यानेकस्यैकस्य वा यकारस्य श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति ।

किं पुनः प्राग्भादसिद्धत्वमाहोस्वित्सह तेनः । कुतः पुनरयं संदेहः । आङाऽयं निर्देशः क्रियत आङ् च पुनः संदेहं जनयति । तद्यथा । आ पाटलिपुत्राद्वृष्टो देव इति संदेहः किं प्राक्पाटलिपुत्रात्सह तेनेति । एवमिहापि संदेहः प्राग्भात्सह तेनेति । कश्चात्र विशेषः ।

प्राग्भादिति चेच्छुनामघोनाभूगुणेषूपसंख्यानम् ॥ १५ ॥

प्राग्भादिति चेच्छुनामघोनाभूगुणेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । शुनः पश्य ।

प्र०—अकारोकारयोराम्बुगुणे कृते ङसिङसोश्चेति पूर्वकादेशेन निर्देशात् । इहापीति । ओः सुपीत्यत्रावर्णस्यापि निर्देशाद्यणप्रसङ्गः । लोपोऽत्रेति । परत्वादिति भावः । आतो धातोरिति लोपस्यावकाशः संयोगपूर्वाकारान्तो धातुरकारप्रश्लेषस्योत्तरत्रावकाशो बभूव बभूविथेति । कीलालप इत्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वादाकारलोपः । विप्रतिषेधे चासिद्धत्वं न भवतीति ज्ञापयिष्यति । कीलालपाविति । असर्वनामस्थान इत्यनुवर्तनाद्भसंज्ञाया अभावादाकारलोपप्रसङ्गात् । एवं तर्हि व्योरिति । यदेव व्योरिति प्रकृतं तदेव वर्णक्रमव्यत्ययेन व्योरित्युक्तम् । तत्राकारोकारसमुदायनिर्देशेऽपि व्योरित्यनेन विशेषणादुकारस्यैव यण् भवति न त्ववर्णस्येति । इहेति । भुवो बलुङ्कलितोः, ऊदुपधाया गोह इत्यत्र । न व्यञ्जनपरस्येति । व्यञ्जनात्परस्येति सुप्सुपेति समासः । श्रुतिभेदपक्षेऽपि यणो मय इति द्विवचनविधानाद्धलो यमां यमि लोप इति पक्षे लोपविधानात्पक्षे यकारद्वयं भवत्येवेति नार्थो युटेति तद्विधानसामर्थ्याद्यण् न भवति । शुन इति । श्वन् शस् इति स्थिते संप्रसारणम् । वार्णादाङ्गस्य बली-

उ०—मानाभावेन परत्वात्तयोः प्राप्तौ तस्य सार्थव्यादित्याहुः । पूर्वकादेशेनेति । समाहारद्वंद्वे नुमीभाव इतरेतरद्वंद्वे वा एकवचनं सौत्रत्वादिति भावः । मध्यमपदलोपो वा समासोऽत एव न पूर्वनिपातदोषः । संयोगपूर्वेति । प्रा ग्ला इत्यादयः । ननुभयोरप्याभाच्छास्त्रीयत्वेनान्यतरस्यासिद्धत्वात्कथं विप्रतिषेधः स्यादत आह—विप्रतिषेधे चेति । उभयोरप्यसिद्धत्वेन समत्वाद्विप्रतिषेध इति तत्त्वम् । व्योरित्यस्य प्रकृतत्वाभावादाह—यदेवेति । तद्विधानसामर्थ्यादिति । चिन्त्यमिदम् । यकारत्रयश्रवणार्थमेतत्स्यादिति । अन्तरङ्गत्वात्पूर्वरूपे कृतेऽ-

शुनां शुने । संप्रसारणे* कृतेऽल्लोपोऽनः [६. ४. १३४] इति प्राप्नोति । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न संयोगाद्वमन्तात् [१३७] इति प्रतिषेधो भविष्यति । यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् । नास्त्यत्र विशेषोऽल्लोपेन वा निवृत्तौ सत्यां पूर्वत्वेन++ वा । अयमस्ति विशेषः । अल्लोपेन निवृत्तौ सत्यामुदात्तनिवृत्तिस्वरः×× प्रसज्येत । नात्रोदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति । किं कारणम् । न गोश्वन्साववर्ण [६. १. १८२.] इति प्रतिषेधात् । नैष उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः । कस्य तर्हि । तृतीयादिस्वरस्य ÷÷ । यत्र तर्हि तृतीयादिस्वरो नास्ति । शुनः पश्येति । एवं तर्हि न वयं लक्षणस्य प्रतिषेधं शिष्यः । किं तर्हि । येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य विभक्तिस्वरस्यायं प्रतिषेधः । यत्र तर्हि विभक्तिस्वरो नास्ति । बहुशुनीति** । यदि पुनरयमुदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधो

प्र०—यस्त्वात्पूर्वैकादेशं बाधित्वाऽल्लोपः प्राप्नोति । उपसंख्यानवादी विशेषं प्रतिपादयितुमाह—अयमस्तीति । अनुदात्तनिमित्तत्वादुदात्तलोपस्यैकादेशे तु सत्यैकादेश उदात्तेनोदात्त इत्याद्युदात्तं पदं भवति । श्वशब्दाकारस्य प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वात्प्रत्याख्यानवाद्याह—नात्रेति । उपसंख्यानवाद्याह—नैष इति । तृतीयादिस्वरस्येति । सावेकाच इति प्राप्तस्य । तत्र प्रतिषिद्धेऽपि तृतीयादिस्वरे लोपे सत्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इति विशेषोऽस्ति न गोश्वन्नित्यस्य तु निषेधस्य फलं श्वभ्यां श्वभिरिति हलादौ विभक्तावस्ति । स एवाऽऽह—यत्र तर्हीति । चार्थे तर्हिशब्दः । न केवलं शुना शुन इत्यत्र तृतीयास्वरे प्रतिषिद्धेऽप्युदात्तनिवृत्तिप्रसङ्गोऽपि तु यत्र तृतीयाद्यभावः शुनः पश्येति तत्राप्युदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्ग इत्यर्थः । न ह्यत्रैतदपि शक्यते वक्तुं येन केनचिल्लक्षणेन प्राप्तस्य तृतीयादिस्वरस्य निषेध इति । प्रत्याख्यानवाद्याह—एवं तर्हीति । न सावेकाच इत्यस्यैव लक्षणस्यायं प्रतिषेधः किं तर्हि विभक्तेः प्राप्तस्योदात्तमात्रस्येत्यर्थः । विभक्तिस्वरस्येति । वचनाद्विभक्तिग्रहणानुवृत्तिरेनाभ्युपगतेति । अत्रोपसंख्यानवाद्याह—यत्र तर्हीति । बहवः श्वानोऽस्यामिति बहुव्रीहिः । तत्राल्लोपवादिमतेनान उपधालोपिन इति ङीपि बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नीत्यन्तोदात्तत्वादुदात्तनिवृत्तिस्वरप्रसङ्गः । प्रत्याख्यानवाद्याह—यदि पुनरिति ।

उ०—ल्लोपाप्राप्तेराह—यार्णादिति । प्रत्ययस्वरेणति । श्वशुश्वन्नित्यादिना कनिप्रत्ययान्तत्वादिति भावः । वकारस्थानिकसंप्रसारणस्यानुदात्तत्वादित्यपि बोध्यम् । यदि प्रतिषिद्धे तृतीयादिस्वर उदात्तनिवृत्तिस्वरः स्यात्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यादत आह—न गोश्वन्निति । यत्र तर्हीत्यादि वचनं ग्रन्थच्छायया प्रत्याख्यानवादिन इति प्रतीयते तन्निराकरणायाऽऽह—स एवेति । अन्यथा ग्रन्थासंगतिः स्यात् । चार्थ इति । अनेकार्थत्वान्निपातानामित्यर्थः । किं तर्हि

* ६. ४. १३३, ++ ६. १. १०८, ×× ६. १. १६१, ÷÷ ६. १. १६८, ** ६. २. १४१.

विज्ञायेत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । कुमारीति । एवं तर्ही-
चार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नोदात्तनिवृत्तिस्वरः शुन्यवतरतीति यदयं श्वन्शब्दं
गौरादिषु पठति* । अन्तोदात्तार्थं यत्नं करोति । सिद्धं हि स्यान्डीपैव ।
मधोनः पश्य । मधोना मधोने । संप्रसारणे कृते यस्येति लोपः प्राप्नोति+ ।
यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति । यस्यापि
हि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् । वक्ष्यत्येतन्मधवन्शब्दोऽ-
व्युत्पन्नं प्रातिपदिकमिति × । भूगुणः । भूयान् । भूभावे कृत ओर्गुणः
प्राप्नोति ÷ । यस्य पुनः सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वात्तस्य न भविष्यति ।
यस्यापि प्राग्भादसिद्धत्वं तस्याप्येष न दोषः । कथम् । दीर्घोच्चारणसाम-
र्थ्यान्न भविष्यति । अस्त्यन्यदीर्घोच्चारणस्य प्रयोजनम् । किम् । भूमेति-।

प्र०—विभक्तिग्रहणं नानुवर्तत इति भावः । उपसंख्यानवाद्याह—नैवं शक्यमिति । प्रत्याख्यानवा-
द्याह—एवं तर्हीति । न गोश्वन्नित्यनेनानिषिध्यमानोऽप्युदात्तनिवृत्तिस्वरः शुनि ज्ञापकान्ना-
वतरतीत्यर्थः । एवं प्रत्याख्यानवादिना विशेषाभावः प्रतिपादितः । विद्यते तु विशेषः । अ-
ल्लोपे सत्युपधालोपित्वान्डीपा भाव्यम् । बहुशुनीति । तदभावे तु बहुश्वेति । गौरादिडीषोऽ-
प्यनुपसर्जनाधिकारादत्राप्रसङ्गः । सह तेनासिद्धमित्येतच्चान्ते स्थापयिष्यते । तत्र सुपूर्वादि-
वद्बहुश्वेत्येव भाव्यम् । स्वरविशेषनिराकरणपरत्वात्तु ग्रन्थस्य नैतदत्र भाष्ये सुष्ठु निरूपि-
तम् । ङाबुभाभ्यामित्यत्र बहुश्वेत्येव भवितव्यमिति द्वयवस्थापितम् । क्वचित्तु पाठः—नैष
उदात्तनिवृत्तिस्वरस्य प्रतिषेधः कस्य तर्हि तृतीयादिस्वरस्य । एवं तर्हि येन केनचित्प्राप्तस्य
तृतीयादिस्वरस्य । यत्र तर्हि तृतीयादिर्नास्ति शुनः पश्येति । अत्र पाठे तर्हिशब्दश्चार्थं न
व्याख्यातव्यो भिन्नकर्तृत्वात् । यस्य पुनरिति । ननु च भूभावस्यासिद्धत्वाद्बहुशब्द एवा-
यमिति स्यादेव गुणः । नैष दोषः । गुणे कर्तव्ये भूभावशालस्यासिद्धत्वात्पूर्वं गुणे कृते भूभावः ।

उ०—विभक्तिरिति । ततश्चोदात्तनिवृत्तिस्वरस्यापि प्रतिषेधाद्विशेषाभाव इति भावः । भाष्ये यद्वि
पुनरयमुदात्तनिवृत्तीति । अविभक्तिकस्थानिकस्यापीत्यर्थः । नोदात्तनिवृत्तिस्वर इति ।
अविभक्तिविषयेऽपीत्यर्थः । नन्वल्लोपाभावेऽपि गौरादित्वान्डीषि बहुशुनीति भाव्यमेवेत्यत आह—
गौरादीति । स्वरविशेषनिराकरणेति । नन्वल्लोपे वकारस्थानिकोकारस्य हल्लस्थानिकत्वेनानु-
दात्तत्वात्सर्वानुदात्तं पदम् । एकादेशे तु तस्योदात्तत्वाच्छ्रुतेत्याद्युदात्तमिति स्वरविशेषोऽस्त्येवेति
कथं तस्यापि निराकरणमिति चेन्न । उदात्तनिवृत्तिस्वरकृतविशेषनिराकरणपरत्वादित्यर्थे-
नादोषात् । व्यवस्थापितमिति । वस्तुतस्तु तद्भाबन्तस्य कीदृशं रूपमिति प्रस्ताव-
प्रवृत्तमिति न तदत्र साधकत्वेनोपन्यासितुं युक्तमिति चिन्त्यम् । भाष्येऽव्युत्पन्नमिति ।
वनिबन्ते त्वनभिधानात्संप्रसारणाभाव इति भावः । गुणे कर्तव्य इति । विप्रतिषेधेऽसि-

निपातनादेवत्सिद्धम् । किं निपातनम् । बहोर्नञ्वदुत्तरपदभूम्नि [६.२.१७५]
इति । अथवा पुनरस्तु सह तेनेति ।

आ भादिति चेद्वसुसंप्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधः ॥ १६ ॥

आ भादिति चेद्वसुसंप्रसारणयलोपप्रस्थादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः ।
पपुषः पश्य तस्थुषः । निन्युषः चिच्युषः । लुलुवुषः पुपुवुष इति ।
वसुसंप्रसारणे कृते तस्यासिद्धत्वादचीत्याकारलोपादीनि * न सिध्यन्ति ।
नैष दोषः । उक्तेतत्समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति ++ । कथम् । वसावा-
कारलोपादीनि वस्वन्तस्य विभक्तौ संप्रसारणमिति । यलोपः । सौरी
बलाका । योऽसावण्यकारो लुप्यते तस्यासिद्धत्वादीतीति यलोपो +X न
प्राप्नोति । अत्राप्येष एव परिहारः समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति । कथम् ।
अण्यकारलोपोऽणन्तस्येति यलोपः । प्रस्थादिषु । प्रेयान् स्थेयान् ÷ प्रस्था-
दीनामसिद्धत्वात्प्रकृत्यैकाच् [६. ४. १६३.] इति प्रकृतिभावो न प्राप्नोति ।
नैष दोषः । यथैव प्रस्थादीनामसिद्धत्वात्प्रकृतिभावो न प्राप्नोत्येवं टिलोपोऽपि**
न भविष्यति ।

प्र०-न च गुणभूभावयोश्चक्रकापत्तिः । चक्रक इष्टतो व्यवस्थाश्रयणात् । भूमेति । भत्वाभावादत्र
गुणाभावः । निपातनादिति । ह्रस्वान्तेऽप्यादेशे क्रियमाणे भूमेत्यत्र निपातनाद्दीर्घो भविष्यती-
त्यर्थः । आ भादिति चेति । प्राग्भादित्यस्य पक्षस्य प्रतिपक्षभावेनोपादानादभिधेयाकारो
बोद्धव्यः । पपुष इत्यादीनां परितृप्तानामपि पुनरुपादानमस्मिन्पक्षे दोषः प्रागुद्भावित
इति प्रदर्शनार्थम् । सौरीति । सूर्येणैकदिगित्यण् । यस्येति लोपस्ततो डीप् । पुनर्यस्येति
लोपः । तत्र द्वयोरलोपयोरसिद्धत्वाद्यकार उपधा न भवतीति यलोपाप्रसङ्गः । ननु च प्रा-
ग्भादसिद्धत्वे लोपद्वयस्य सिद्धत्वादुपधा यकारो न भवतीति लोपस्याप्रसङ्ग एव । स्थानिव-
द्भावोऽपि यलोपविधौ प्रतिषिद्धः । भूतपूर्वगत्योपधाश्रयणाददोषः । वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वं
यलोपः पश्चादकारलोप इति क्रम आश्रयिष्यते नित्यत्वेऽप्यकारलोपस्य । टिलोपोऽपीति ।
नन्वाददेशलक्षणः प्रकृतिभावोऽसिद्धत्वाच्च भवतीति वक्तुं युक्तम् । टिलोपः पुनरुत्सर्गलक्षणः
प्राप्नोति । नैष दोषः । आदेशेन निरवकाशत्वात्प्रवृत्तेन स्थानिनो निवर्तितत्वादसतः कुतष्टि-

उ०-ज्ज्वाभावस्य वक्ष्यमाणत्वात्परत्वाद्भावानैव भाव्यमिति चिन्त्यमिदम् । तस्मात्सकृद्गति-
न्यायेन समाधानमुचितम् । पुनर्यस्येति लोप इति । उपधाभूतयलोपापेक्षया नित्यत्वादिति
भावः । वचनसामर्थ्याद्वेति । वस्तुतः उपधाग्रहणमेव भाधिकारमभिव्याप्यायमधिकार
इत्यर्थे मानमिति बोध्यम् । सूत्रप्रत्याख्याने तु वचनसामर्थ्यमेव गतिरिति बोध्यम् ।

* ६. ४. १३९; ६४; ८२; ७७. ++ ६. ४. २२+; X ४ ३. ११२; ६. ४. ०४८. १४९.

* ६. ४. १५७.

श्राञ्चलोपः ॥ ६ । ४ । २३ ॥

अथ किमर्थं श्रमः सशकारस्य ग्रहणं क्रियते न नाञ्चलोप इत्येवोच्येत । नाञ्चलोप इतीयत्युच्यमाने नन्दिता नन्दक इत्यत्रापि प्रसज्येत । एवं तर्ह्येवं वक्ष्यामि । नाञ्चलोपोऽनिदिताम् । ततो हल उपधायाः ङिति । अनिदितामिति ** । नैवं शक्यम् । इह हि न स्यात् । हिनस्ति । तस्मान्नैवं शक्यम् । न चेदेवं नन्दिता नन्दक इति प्राप्नोति । एवं तर्हि ङितीति + वर्तते । एवमपि हिनस्तीत्यत्र न प्राप्नोति । नैषा परसप्तमी । का तर्हि । सत्सप्तमी । ङिति सति x । एवमपि नन्दमान इत्यत्रापि ÷

प्र०—लोपः । तत्र यद्यपि प्रादीनामसिद्धत्वात्प्राक् ङिलोपः क्रियते तथाऽप्यादेशेषु कृतेषु तेषामसिद्धत्वान्न तल्लक्षणद्विलोपो नाप्युत्सर्गलक्षणः । उत्सर्गेषु प्रागेव प्रवृत्तत्वात् । अनवकाशत्वाच्च प्रादीनां चक्रकदोषोऽपि नास्ति ।

श्राञ्चलोपः । किमर्थमिति । यथाऽन्तरेण मकारनिर्देशं श्रादिति श्रमेव गृह्यतेऽन्यस्यासंभवात्तथा विनाऽपि शकारनिर्देशेन श्रमेव ग्राहिष्यत इति भावः । नन्दितेति । इदित्त्वमस्य किमर्थं स्यादिति चेत्—उपदेशावस्थायां नुमि सत्य प्रत्ययादित्यकारार्थम् । तत्राननन्दतुरित्यादौ कृतेऽपि नलोपे तस्यासिद्धत्वादेवाभ्यासलोपाप्रवृत्त्यर्थं स्यात् । ङिति सतीति । श्रमेव ङिदस्तीति हिनस्तीत्यादौ नलोपः सिद्धः । कथं पुनः संभवन्त्यां परसप्तम्यां सत्सप्तमी शक्या विज्ञातुम् । यथेष्टं वाक्यशेषाध्याहाराददोषः । ङिति सतीत्येव हि विज्ञायमाने पौर्वापर्याना-

उ०—ननु कृते ङिलोपे तेषां चारितार्थमित्यभिमानेन शङ्कते—तत्र यद्यधीति । उत्सर्गेषु प्रागेवेति । एतेन शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणादसत इत्याद्युक्तमित्यपास्तम् । ननुभयोरपि परस्परमसिद्धत्वाच्चक्रकापत्तिरत आह—अनवकाशत्वाच्चेति । ङिलोपस्यावश्यं प्राप्तावस्याऽऽरम्भात्तदपवादत्वेन प्रादीनामेव प्रवृत्त्या न चक्रकमिति भावः । परे तु प्रादीनामसिद्धत्वात्प्राक् ङिलोप इत्युक्तम् । ङिलोपस्याप्यसिद्धत्वात् । किंचापवादत्वादसिद्धा अपि प्रादय एवोचिताः । चक्रकापत्तिरपि चिन्त्या । ङिलोपे प्रादिषु च कृतेषु कैयटोक्तरीत्या पुनर्द्विलोपाप्राप्तेः । तस्माद्विलोपापवादतया तं बाधित्वा प्रादिषु जातेषु तेषामसिद्धत्वान्न तदाश्रयद्विलोपो नापि स्यान्निलक्षणस्तस्य बाधितत्वादिति भाष्यार्थ इत्याहुः ।

इनाञ्चलोपः । नन्वितरव्यावृत्त्यर्थं शकारः स्यादत आह—यथाऽन्तरेणेति । अ प्रत्ययादिति । तत्रानुवर्तमाने गुरोश्च हल इत्यनेन । ननु सत्सप्तम्यां कथमिष्टसिद्धिरत आह—इन्मेवेति । कथं पुनरिति । निर्दिष्टपरिभाषाया दुर्वारत्वादित्यर्थः । यथेष्टमिति । तस्मिन्निति परिभाषायां निर्दिष्ट इत्यस्य कारकत्रिभक्त्यधिकरणसप्तम्य-

प्राप्नोति । एवं तर्हि नशब्द एवात्र द्वित्वेन विशेष्यते द्वित्वेनशब्दो भवतीति । एवमपि यज्ञानाम् यत्नानामित्यत्र * प्राप्नोति । दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति+ । इदमिह संप्रधार्यम् । दीर्घत्वं क्रियतां नलोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वान्नलोपः । तस्मात्सशकारस्य ग्रहणं कर्तव्यम् । अथ क्रियमाणेऽपि सशकारग्रहण इह कस्मान्न भवति । विश्रानाम् प्रश्रानामिति ×× । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति ।

प्र०-श्रयणान्नास्ति तस्मिन्नित्यस्याः परिभाषाया उपस्थानम् । यदा त्वौपश्लेषिकेऽधिकरणे सप्तमी तदा किं पूर्वस्य कार्यमथ परस्येत्यनियमप्रसङ्गे नियमाय परिभाषोपस्थानम् । नन्दमान इति । ताच्छील्यदिषु चानाशि कृते शपि च चानशो व्यवहितस्यापि डितो भावान्नलोपप्रसङ्गः । कच्चिन्नन्धमान इति पाठस्तत्र यगाश्रयो नलोपप्रसङ्गः । अर्थवद्ग्रहणपरिभाषा तु विकरणानामानर्थक्यान्नोपन्यस्ता । नशब्द एवेति । अर्थवशाद्विभक्तिविपरिणामो भवतीति सप्तमीपरित्यागेन पञ्चम्याश्रयणात् । प्रत्ययाप्रत्यययोः प्रत्यये संप्रत्यय इत्यत्र परिहारः संभवति । यज्ञानामिति । पूर्वत्रासिद्धमिति इच्छुत्वस्यासिद्धत्वान्नशब्दादुत्तरो नकारः । परत्वान्नलोप इति । अग्नीनामित्यादौ नामीति दीर्घत्वं सावकाशम् । नलोपो हिनस्तीत्यादौ सावकाशः । यज्ञानामित्यादावुभयप्रसङ्गे परत्वान्नलोपप्रसङ्गः । यत्तु सुपि चेति दीर्घत्वं तत्संनिपातलक्षणप-

उ०-न्तत्वेनाधिकरणसप्तम्यन्त एव तत्प्रवृत्तेरिति भावः । उपपदविभक्तेरिति न्यायेनाधिकरणसप्तम्येव तत्रोचिता च । स्पष्टं चेदं पञ्चमे कैयटे । अत एव कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रे नैतत्परिभाषाप्रवृत्तिः । कृतीत्यस्य सत्सप्तमीत्वात् । कृति सति प्रत्यासत्त्या तत्प्रकृत्यर्थकर्तृकर्मणोः षष्ठीति तदर्थः । इको यणर्चीत्यादौ तूपाश्लिष्टस्येत्यध्याहृत्याचि उपश्लिष्टस्येक इत्यन्वयेन न दोष इति संहितायामिति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । एतेन सत्सप्तम्यामपि किं पूर्वा सत्ता उत परेति संदेहोऽस्त्येव । परिभाषाया अप्रवृत्तावनियमप्राप्तेऽपि परास्तम् । किं पूर्वस्येति । किं पूर्वस्योपश्लिष्टस्येत्याद्यर्थः । ननु नन्दतेः परस्मैपदित्वाच्छानचोऽप्राप्तेराह—चानशीति । अर्थवद्ग्रहणेति । अन्यथा हिनस्तीत्यत्रापि विकरणं डितमाश्रित्य नलोपो न स्यात् । प्रत्ययेति । एवं च कुद्ग्रहणानुवृत्तिरनावश्यकतीति भावः । वस्तुतोऽङ्गस्येति सूत्रे तत्प्रत्याख्यानायैकदेशिनोपन्यस्ताऽप्येषा कापि भाष्यकृता लक्ष्यसिद्धये नोपन्यस्तेत्येषा नास्त्येवेत्यत्रत्यभाष्याशयः । अत एव तित्स्वरिति मिति सूत्रे कैयटेनोक्तम्—प्रत्ययाप्रत्यययोरित्येषा न कापि भाष्य आश्रितेति । तस्य लक्ष्यसिद्धय इति शेषः । यज्ञानामित्यत्र नशब्दो न श्रूयतेऽत आह—श्रुत्वस्येति । परत्वान्नलोपेति । दीर्घे कृतेऽप्येकदेशविकृतन्यायेन नशब्दत्वान्नलोपप्राप्तिरस्त्येव । दीर्घत्वमत्रेति पूर्वपक्षयुक्तिः । इदमिहेत्यादिपरत्वान्नलोप इत्यन्ता तु सिद्धान्त्येकदेशयुक्तिरित्यन्ये । ननु ततोऽपि परत्वात्सुपि चेति दीर्घः स्यादत आह—यत्त्विति । नामीत्यनेन

अ. ६ पा. ४ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ४३

अनिदितां हल उपधायाः किञ्छति । ६ । ४ । २४ ।

अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानम् ॥१॥

अनिदितां नलोपे लङ्गिकम्प्योरुपतापशरीरविकारयोरुपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

विलगितः विकपितः । उपतापशरीरविकारयोरिति किमर्थम् । विलङ्गितः
विकम्पितः ।

बृहेरच्यनिटि ॥ २ ॥

बृहेरच्यनिट्युपसंख्यानं कर्तव्यम् । निबर्हयति निबर्हकः । अचीति किम-
र्थम् । निबृहते । अनिटीति किमर्थम् । निबृहिता निबृहितुम् । तत्तर्ह्युपसंख्यानं
कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । बृहिः प्रकृत्यन्तरम् । कथं ज्ञायते । अचीति लोप
उच्यतेऽनजादावपि दृश्यते । निबृहते । अनिटीत्युच्यते इडादावपि दृश्यते ।
निबर्हितुम् । अजादावित्युच्यतेऽजादावपि न दृश्यते । निबृहयति निबृहकः ।

रज्जेणौ मृगरमणे ॥ ३ ॥

रज्जेणौ मृगरमण उपसंख्यानं कर्तव्यम् । रजयति मृगान् । मृगरमण इति
किमर्थम् । रज्जयति वस्त्राणि ।

प्र०—रिभाषावज्ञान भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति । लक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वादितरत्र
तु प्रत्यक्षत्वात् । यदा तु विकरणानामपि स्वार्थेनार्थवत्ताऽऽश्रीयते तदाऽर्थवद्ग्रहणपरिभाषया
विश्रानां प्रश्नानामिति नलोपव्यावृत्तिसिद्धिः ।

अनिदिताम् । विलगित इति । गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः । कृच्छ्रप्राप्तिरत्रोपतापो गृह्यते नतु
रोगो यथा द्वंद्वोपतापगर्हादिति । अन्यथा शरीरविकारग्रहणं केवलं कुर्यात् । विकपित इति ।
गत्यर्थकर्मकेति गत्यर्थत्वात्कर्तरि क्तः । शरीरविकारोऽत्र व्याधिरुच्यते नतु स्थौल्यादि ।
कम्पेरतद्विषयत्वात् । बृहेरिति । बृहि वृद्धावित्यस्य । बृहिः प्रकृत्यन्तरमिति । बृह बृहि
वृद्धाविति पाठात् । अजादावपि न दृश्यते इति । ततश्च दोषायैवोपसंख्यानं स्यान्न धातु-
लोप इति गुणनिषेधनिवारणाय यत्नश्च कर्तव्यः स्यादित्यनारम्भणीयमेवोपसंख्यानम् ।
रजयतीति । नलोपे वृद्धौ च जनीजृष्वनसुरज्जोऽमन्ताश्चेति मित्वाद्भ्रस्वः । प्रत्यया-

उ०—त्वारम्भसामर्थ्यात्परिभाषा बाध्यते । कर्तीनामित्यर्थं तु कर्तेर्नामीत्येव वदेत् । एवं च न
तिस्रिति न कर्तव्यं भवतीति लाघवमिति भावः । वस्तुतः सुपि चेत्त्येतद्बाधित्वा नित्यत्वा-
न्नामीत्येव दीर्घो दीर्घे कृतेऽप्युत्करीत्या नलोपप्राप्तिश्चात्रेति बोध्यम् ।

अनिदिताम् । यथा द्वंद्वेति । व्यतिरेके दृष्टान्तः । विगलितविकपितयोर्यथाक्रमं कृच्छ्र-
प्राप्तव्याधितावर्थः । कृच्छ्रप्राप्तिर्मानसं दुःखम् । गत्यर्थत्वादिति । वस्तुतोऽकर्मकत्वात्कर्तरि
क्तः । उपसंख्यानस्याकर्तव्यत्वे हेत्वन्तरमाह—न धात्विति । यत्नः परिगणनरूपः ।

घिनुणि चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । रागी ।

घिनुणि निपातनात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

किं निपातनम् । त्यजरजेति ++ । अशक्यं धातुनिर्देशे निपातनं तन्त्रमाश्रयितुम् । इह हि दोषः स्यात् । दशनहः करणे* । दंष्ट्रा । नैतच्चातुनिपातनम् । किं तर्हि । प्रत्ययान्तस्यैतद्रूपं तस्मिन्नास्य प्रत्यये लोपो भवति दंशसञ्जस्वञ्जां शपि [६. ४. २५] इति ।

रजकरजनरजःसूपसंख्यानं कर्तव्यम् । रजकः रजनम् रज इति ।

रजकरजनरजःसु किच्चात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

कित एवैत औणादिकाः । तद्यथा । रुचकः भुवनम् शिर इति ।

शास इदङ्गहलोः ॥ ६ । ४ ३४ ॥

शास इत्त्व आशासः क्वौ ॥ १ ॥

शास इत्त्व आशासः कावुपसंख्यानं कर्तव्यम् । आशीरिति । किं पुनरिदं नियमार्थमाहोस्विद्विध्यर्थम् । कथं च नियमार्थं स्यात्कथं वा विध्यर्थम् । यदि तावच्चासिमात्रस्य ग्रहणं ततो नियमार्थम् । अथ हि यस्माच्चासेराङ्गिवाहि-

प्र०-न्तस्येति । शबन्तस्येत्यर्थः । यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थश्च तत्र शब्दनिर्देशः । घिनुण तु ताच्छील्ये विधीयते । रुद्रिशब्दप्रकाराश्च ताच्छीलिका इति यङ्लुगन्ताद्रज्जेन भवति । औणादिका इति । रजक इत्यत्र ३ शिल्पिसंज्ञयोरिति क्वुन्प्रत्ययः । रजकीति । पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् । अपुंयोगे तु ङीष् न भाव्यमिति भाष्यकाराभिप्रायः । रजनमित्यत्र रज्जेः क्युञ्जिति क्युन्प्रत्ययः । स च बाहुलकाद्वित् द्रष्टव्यः । तन रजनीति ङीष् भवति । रज इत्यत्र भूरज्जिभ्यां किदित्यसुन्प्रत्ययः किद्भवति ।

शास इद० । शासिमात्रस्येति । शासु अनुशिष्टावित्यस्य आङः शासु इच्छायामित्यस्य चेत्यर्थः । नियमार्थमिति । कावेवाऽऽशास इत्त्वं यथा स्यादाशास्त इत्यादौ मा भूदित्यर्थः । यस्माच्चासेरिति । शासु अनुशिष्टावित्यस्मादाङ्गिवाहितः सतिशास्त्यतिभ्यश्चेत्यत्र परस्मैपदा-

उ०-मिच्चाद्ध्रस्व इति । अत्र मृगरमणमास्वेष्ट इत्येके । परे तु रजयांचकार विरजाः स मृगाविति भारविप्रयोगान्मृगरमणं यथाश्रुतमव । अत एव भगवता रञ्जयति वस्त्राणीति प्रत्युदाहृतमित्याहुः । ननु घिनुण्विधावपि रज्जेश्चेति नलोपेन रजेति शपा निर्देश एव यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थोऽस्त्वत आह—घिनुणित्वाति । वस्तुतः शितपा शपेति परिभाषा न भाष्यसंमतेतीदं चिन्त्यम् । तत्र शपा निर्देशो नकारश्रवणार्थ एवेति बोध्यम् । ननु शिल्पिनि ष्वुनभावे रजकीति ङीष् न स्यादत आह—रजकीतीति । क्रियासंबन्धमात्रविवक्षायां रजकेत्येव तदाह—अपुंयोगे त्वाति । कथं तर्हि रजनीति ङीबत आह—स चेति ।

शास इद० । इत्यस्य चेति । मात्रशब्दः कात्स्न्य इति भावः । आद्यः परस्मैपदी ।

तस्तस्य* ग्रहणं ततो विध्यर्थम् । यद्यपि शासिमात्रस्य ग्रहणमेवमपि विध्य-
र्थमेव । कथम् । अङ्गहलोरित्युच्यते न चात्र हलार्दि पश्यामः । ननु च
क्विबेव हलादिः । क्विपो लोपे+ कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति । इदमिह संप्र-
धार्यम् । क्विब्लोपः क्रियतामङ्गहलोरित्त्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादङ्गहलो-
रित्त्वम् । नित्यः क्विब्लोपः । कृतेऽप्यङ्गहलोरित्त्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । नित्यत्वा-
त्क्विब्लोपे कृते हलाद्यभावान्न प्राप्नोति । एवं तर्हि प्रत्ययलक्षणेन× भविष्यति ।
वर्णाश्रये नास्ति प्रत्ययलक्षणम् । यदि वा कानिचिद्वर्णाश्रयाण्यपि प्रत्ययलक्ष-
णेन भवन्ति तथा चेदमपि भविष्यति । अथैवं वक्ष्यामि । शास इदङ्गहलोः ।
ततः कौ । कौ च शास इद्भवति । आर्यशीः मित्रशीः । ततः आङ् । आङ्-
पूर्वाच्च कौ शास इद्भवति । आशीरिति । इदमिदानीं किमर्थम् । नियमार्थम् ।
आङ्पूर्वाच्छासेः क्वावेव । क्व मा भूत् । आशास्यते आशास्यमान इति ।
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । अविशेषेण शास इद्भवतीत्युक्त्वा ततोऽङ्गीति

प्र०—धिकारात्तत्राऽऽङ्गः संसर्गाद्विशिष्टस्य शासो ग्रहणम् । संसर्गस्य विशिष्टस्मृतिहेतुत्वात् ।
यथा सकिशोरा धेनुरानीयतां सवत्सा सकरमेति विशिष्टा धेनुः प्रतीयते । यद्येवं शासिमात्रग्र-
हणं कथमाशङ्कितम् । अथ हलोऽप्युपादानात्तस्य च शासिमात्रेण संबन्धसंभवादित्युच्यते ।
तन्न । साधारणासाधारणसंनिपातेऽप्यसाधारणसंबन्धिग्रहणं दृश्यते यथा वृद्धानां किशोराणां
च मध्ये धेनवो बध्यन्तामित्युक्ते वडवा एव बध्यन्ते न तु गवादयः । एवं तर्ह्येकशेषाद्याश्र-
यणाच्छासिमात्रग्रहणपक्षसंभवः । यद्यपीति । आचार्यदेशीयस्येदं वचनं विध्यर्थे चाऽऽ-
शास्त इत्यादावित्त्वमनिवारितं स्यात् । आर्यशीरित्यत्र च न प्राप्नोति । यदि वेति । यथै-
वेत्यर्थः । तथा चेति । तथैवेत्यर्थः । यत्र कार्ये वर्णरूपमेवोपादीयते तत्प्रत्ययलक्षणेन न
भवाति । यथा रायः कुलं रैकुलमित्यायादेशः । यत्तु वर्णाविशिष्टप्रत्ययानिमित्तं तद्भ-
वत्येव यथाऽतृणैर्हति हलादौ पिति सार्वधातुके विधानात्प्रत्ययानिमित्तत्वादिमागमः ।
इत्त्वमपि हलादौ प्रत्यये ङ्किति विधीयमानं प्रत्ययानिमित्तत्वात्प्रत्ययलोपेऽपि
भवाति । अथवेति । वर्णाश्रयत्वात्प्रत्ययलक्षणनाप्राप्तमित्त्वं क्वावित्यनेन विधीयते ।
अविशेषेणेति । प्रत्ययमात्रे ङ्कितोत्यर्थः । अङ्ग्येवाजादावेति । तेन शासति

उ०—अन्त्य आत्मनेपदा । तस्यैवात्र ग्रहणमिति नियमः कुतोऽत आह—संसर्गादिति । धेनुशब्दो
दोग्धीपर्यायः । किशोरादयोऽश्वादिबालेषु रूढाः । तत्संबन्धाच्च धेनुशब्दो वडवादिरूपं
विशेषं प्रत्याययति । आचार्यदेशीयवचनत्वे हेतुमाह—विध्यर्थे चेति । यदि वेत्यादि सिद्धा-
न्तिवचस्तत्र यद्यन्तर्भावोऽप्युक्तोऽत आह—यथैवेत्यर्थ इति । प्रत्ययलक्षणसूत्रमप्राधान्येना-
लाश्रयणेऽपि विध्यर्थमिति भावः । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य नियमार्थत्वेनाप्राधान्येनालाश्रयणेऽपि
प्रत्ययलक्षणाभाव इत्यतः परिहारान्तरमाह—भाष्येऽथवेति । तदाह—वर्णाश्रयत्वादिति ।

वक्ष्यामि । तन्नियमार्थं भविष्यति । अङ्चेवाजादौ नान्यस्मिन्नजादाविति ।
इहापि तर्हि नियमादित्त्वं प्राप्नोति । आशास्यते आशास्यमान इति । यस्मा-
च्छासेरङ्गिवहितस्तस्य ग्रहणं न चैतस्माच्छासेरङ्गिवहितः । कथमाशीरिति ।
निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम् । क्षियाशीःपैषेषु तिङाकाङ्क्षम् [८. २.
१०४.] इति ।

अनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनामनुनासिकलोपो झलि किङिति

॥ ६ । ४ । ३७ ॥

अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि च ॥ १ ॥

अनुदात्तोपदेशेऽनुनासिकलोपो ल्यपि चेति वक्तव्यम्* । प्रत्यय प्रत्यय । ततो

वाऽमः ॥ २ ॥

वाऽम इति वक्तव्यम् । प्रत्यय प्रत्यय । प्रत्यय प्रत्यय । प्रणत्य प्रणत्य ।

गमः कौ ॥ ६ । ४ । ४० ॥

गमादीनामिति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । परीतन्महाकण्ठिका ।
संयत् । सुनादिति ।

प्र०-शाशासुरित्यादावित्त्वाभावः । इलादौ किङिति कौ च नियमाभावादित्त्वं भवत्येव ।
तुल्यजातीयपेक्षत्वान्नियमस्याजादिरेव व्यावर्त्यते । इहापीति । शासिमात्रग्रहणं मत्त्वा
चोदयति । यस्माच्छासेरिति । वाक्यान्तरे श्रुतः संसर्गो विशेषावगतिहेतुर्भवति ।
अथ धेनवो मुच्यन्तां किशोरा बध्यन्तामिति वदवा एव प्रतीयन्ते । निपातना-
दिति । यथान्यासे तु पूर्वोक्तेन न्यायेन प्रत्ययलक्षणसन्नावादाद्यशीरित्यत्रेत्वं भवति ।
आशीरित्यत्र तु निपातनादेव

अनु० । वा ल्यपीति सूत्रन्यासेऽविशेषेण विकल्पः प्राप्नोतीति वार्तिकारम्भः । तना-
मन्तानां गमियमिरमिनमीनां ल्यपि विकल्पोऽन्येषां त्वनुदात्तोपदेशवनतितनोत्यादीनां
नित्यं लोपः ।

गमः कौ । परीतदिति । तनोतेः क्विपि नलोपे कृते तुकि नहिद्वितिवृषीति

उ०-नन्वविशेषेण विधाने शास्तीत्यादावित्त्वं स्यादत आह-प्रत्ययमात्रे किङ्तीति । ननु योग-
विभागेन परिहारे वाक्यान्तरे संसर्गिणः श्रुतत्वादन्वयत्र विशेषस्मृतिहेतुत्वं न स्यादत आह-
वाक्यान्तरेऽपीति । पूर्वोक्तेनेति । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वमाश्रित्योक्तेनेत्यर्थः ।
तिपातनादेनेति । आङ्पूर्वस्य शासेः सूत्रे ग्रहणाभावादिति भावः ।

अनुदात्तोपदेशवनति० । वार्तिके स्थिते फलितं विषयविभागं दर्शयति-तेनामन्तानामिति ।
गमः कौ । ऊङ् चेति । चशब्दार्थमाह-अनुनासिकलोप इति । नार्थो ङिङ्ग्रहणेनेति ।

ऊङ् च गमादीनामिति वक्तव्यम् । अग्रेगूः । भूः ।

जनसनखनां सञ्जलोः ॥ ६ । ४ । ४२ ॥

अथ किमयं समुच्चयः । सनि च झलादौ चेति । आहोस्वित्सन्विशेषणं झल्यग्रहणम् । सनि झलादाविति । किं चातः । यदि समुच्चयः सन्यझलादावपि प्राप्नोति । सिसनिषति जिजनिषते चिखनिषति । अथ सन्विशेषणं झल्यग्रहणं जातः जातवानित्यत्र न प्राप्नोति । यथेच्छसि तथाऽस्तु । अस्तु तावत्समुच्चयः । ननु चोक्तं सन्यझलादावपि प्राप्नोतीति । नैष दोषः । प्रकृतं* झल्यग्रहणमनुवर्तते तेन सनं विशेषयिष्यामः । सनि झलादाविति । अथवा पुनरस्तु सन्विशेषणम् । कथं जातः जातवानिति । प्रकृतं* झलि किङ्कीत्यनुवर्तते । यद्येवं नार्थो झल्यग्रहणेन । योगविभागः करिष्यते । जनसनखनामनुनासिकस्याऽऽकारो भवति झलि किङ्कति । ततः सनि । सनि च जनसनखनामनुनासिकस्याऽऽकारो भवति झलीत्येव । तस्मान्नार्थो झल्यग्रहणेन ।

सनोतेरनुनासिकलोपादात्त्वं विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

सनोतेरनुनासिकलोपादात्त्वं भवति विप्रतिषेधेन* । सनोतेरनुनासिकलोप-

प्र०—पूर्वपदस्य दीर्घः । संयदिति । यमेः क्किप् । ऊङ्चेति । अनुनासिकलोपोऽकारस्योङ् च विनाऽपि ङित्वेनान्त्यस्य सिध्यत्यूकार इति नार्थो ङिद्ग्रहणेन । अग्रेगूरिति । ओः सुपीति यणादेशो धातुत्वाद्भवति, अग्रेगवाविति । अग्रेभूरिति । अचि भ्रुधातुभ्रूवामित्यत्र भ्रूग्रहणं न कर्तव्यम् । धातुत्वादुवङः सिद्धत्वात् ।

जन० । अथ किमयमिति । यदि द्वंद्वनिर्देशः, ततः समुच्चयः । अथ सौत्रो निर्देशस्ततो विशेष्यभाव इति पक्षद्वयसंभवः । सिसनिषतीति । सनीवन्तर्धेति पक्षे इडागमः । ततः सनीति । अकिङ्कदर्थमेतत् । जन्तुरित्यादावाच्चाप्रसङ्गार्था हि पूर्वत्र किङ्कद्ग्रहणानुवृत्तिः । सनोतेरनुनासिकलोपस्येति । सनोतेर्योऽनुनासिकलोपः

उ०—नेर्विश इत्यादिसाहचर्यादाचारक्किबन्तेऽनुदात्ताङित इत्यस्याप्रवृत्तेरिति भावः । धातुत्वादिति । भ्रमेः क्किपि भूरिति सिद्धेरिति भावः । परे त्वेतन्निष्पाद्यः शुद्धयौगिकः । शरीरावयवविशेषाची त्वव्युत्पन्नं प्रातिपदिकं तस्योवङर्थं च सूत्रे तद्ग्रहणमावश्यकम् । अग्रेभूरित्यस्याग्रे भ्रमतीत्यर्थ इत्याहुः ।

जनसनखनाम० । अथ सौत्र इति । एकवचनस्य स्थाने सौत्रं द्विवचनम् । विशेषणस्य च परनिपात इति भावः । ननु जनसनेत्यत्र ङिद्ग्रहणानुवृत्तिः किमर्था यतोऽकिङ्कदर्थमेतत्स्यादत आह—जन्तुरित्यादाविति । जनेस्तुन्नौणादिकः । ननु सनोतेरनुनासिकलोपस्यान्ये तनोत्यादयोऽवकाशा इति विरुद्धमित्याशङ्क्याऽऽह—सनोतेर्य इति । सनोतेस्तर्हि तनोत्या-

स्यावकाशोऽन्ये तनोत्यादयः । आत्वस्यावकाशोऽन्ये जनादयः । सनोतेरनुना-
सिकस्योभयं प्राप्नोति आत्वं भवति विप्रतिषेधेन नैष युक्तो विप्रतिषेधः । न
हि सनोतेरनुनासिकलोपस्यान्ये तनोत्यादयोऽवकाशः । सनोतेर्यस्तनोत्यादिषु
पाठः सोऽनवकाशः । न खल्वप्यात्वस्यान्ये जनादयोऽवकाशः । सनोतेर्यदात्वे
ग्रहणं तदनवकाशं तस्यानवकाशत्वादयुक्तो विप्रतिषेधः । एवं तर्हि तनोत्यादिषु
पाठस्तावत्सावकाशः । कोऽवकाशः । अन्यानि तनोत्यादिकार्याणि । तनादिभ्य-
स्तथासोः [२. ४. ७९] इति । आत्वेऽपि ग्रहणं सावकाशम् । कोऽव-
काशः । सनि च ये विभाषा [६. ४. ४३] च । उभयोः सावकाशयोर्युक्तो
विप्रतिषेधः । एवमप्ययुक्तो विप्रतिषेधः । पठिष्यति ह्याचार्यः पूर्वत्रासिद्धे नास्ति
विप्रतिषेधोऽभावादुत्तरस्येति X । एकस्य हि नामाभावे विप्रतिषेधो न स्यात्किं
पुनर्यत्रोभयं नास्ति + । नैष दोषः । भवतीह विप्रतिषेधः । किं वक्तव्यमेतत् ।

प्र०—प्राप्नोति तनोत्यादित्वात्तस्यान्ये तनोत्यादयोऽवकाश इत्यर्थः । सनोतेस्तु तनो-
त्यादिषु पाठस्तनादिकृन्नभ्य उस्तनादिभ्यस्तथासोरित्येवमर्थः । अन्ये जनादय इति ।
समुदायस्य कार्यं विधीयमानमवयवानां प्रवर्तते तत्र कस्यचिदप्यवयवस्य कृतं समुदायस्य
कृतं भवतीति भावः । जनादय इति बहुवचननिर्देशः प्रयोगभेदादारोपितबहुत्वजनसनापेक्षः ।
आत्वं भवतीति । सातः सातवानित्यादौ । सन्ग्रहणं तु सनोत्यर्थमेव सिषासतीति । जनस-
नाभ्यां तु सनः सेट्त्वाज्झलादित्वाभावः । भवतीह विप्रतिषेध इति । विप्रतिषेधेन व्यवस्थायां
क्रियमाणायामसिद्धत्वं न भवतीत्यर्थः । गोद् इत्यादावसति हल्ग्रहणे परत्वादीत्वं
स्यादिति हल्ग्रहणं क्रियते । असति चेह विप्रतिषेधे द्वयोः परस्परस्मिन्नसिद्धत्वात्कृ-

उ०—दिषु पाठोऽनर्थकोऽत आह—सनोतेस्त्विति । नन्वत्र सनोतेर्ग्रहणमनवकाशमत आह—
समुदायस्येति । ननु जनसनौ द्वावेवेति बहुवचनमयुक्तमत आह—बहुवचनेति । केचित्तु
भ्वादिपठितसनमादाय बहुवचनस्योपपत्तिमाहुः । सिषासतीति । सनीवन्तर्धेति विकल्पिते-
द्रत्वात्तदभाव उदाहरणम् । भाष्ये सनि च ये विभाषा चेति । आद्यचकारेण भ्वादिस-
नोऽपि ग्रहणमिति केचित् । एकस्य हि नामेति । न चैकस्यासिद्धत्वे सिद्धेन सह तुल्यब-
लत्वाभाव इति युक्तो विप्रतिषेधाभावः । द्वयोरपि परस्परमसिद्धत्वे तु तुल्यबलत्वाक्षतेः कुतो
न विप्रतिषेधः । परस्परदृष्ट्या परस्परमसिद्धत्वेन पर्यायप्रसङ्गे नियमार्थं शास्त्रप्रवृत्तेर्दुर्वारत्वा-
च्चेति वाच्यम् । कैमुतिकन्यायेनात्रापि विप्रतिषेधाभावं मन्यते । यद्वा कार्यकालपक्षे विप्र-
तिषेध इति परिभाषाया आभीयत्वेन तद्दृष्ट्योभयोरप्यसिद्धत्वाद्विप्रतिषेधानुपपत्तिः । द्वयोः
शास्त्रयोः समानाश्रयत्वे तदाश्रयाश्रयकस्यापि समानाश्रयत्वमिति भावः । नन्वसिद्धवच्छास्त्रे
जाग्रति कथं हल्ग्रहणस्य विप्रतिषेधलिङ्गत्वं स्यादित्याशङ्क्य हल्ग्रहणानुपपत्तेरसिद्धत्वं
बाधित्वा विप्रतिषेधो ज्ञाप्यत इत्याह—विप्रतिषेधेनेति । कृतेऽपीत्व आहोपेनेति । ननु

न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति भवतीह विप्रतिषेध इति यदयं घुमास्थागापाजहातिसां हलि [६. ४. ६६] इति हल्यग्रहणं करोति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । हल्यग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं हलादावीत्वं यथा स्यादिह मा भूत् गोदः कम्बलद इति* । यदि चात्र विप्रतिषेधो न स्याद्धल्यग्रहणमनर्थकं स्यात् । अस्त्वन्नेत्वम् । ईत्त्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो भविष्यति । पश्यति त्वाचार्यो भवतीह विप्रतिषेधस्ततो हल्यग्रहणं करोति । नैतदस्ति ज्ञापकम् । व्यवस्थार्थमेतत्स्यात् । हलादावीत्वं यथा स्यादजादौ मा भूदिति । किं च स्यात् । इयडादेशः प्रसज्यतेX । ननु चासिद्धत्वादेवेयडादेशो न भविष्यति । न शक्यमीत्त्वमियडादेशेऽसिद्धं विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् धियौ धियः पियौ पिय इति । नैतदीत्त्वम् । किं तर्हि । ध्याप्योः संप्रसारणमेतत् । समानाश्रयं खल्वप्यसिद्धं भवति व्याश्रयं चैतत् । कथम् । क्वावीत्वं क्बिन्तस्य विभक्तावियडादेशः । व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्यग्रहणं कर्तव्यम् । कुतो ह्येतदीत्त्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्त्वमिति । तत्र चक्रकमव्यवस्था प्रसज्येत । नास्ति चक्रकप्रसङ्गः । न ह्यव्यवस्थाकारिणा शास्त्रेण भवितव्यम् । शास्त्रतो नाम व्यवस्था । तत्रेत्त्वस्यासिद्धत्वाल्लोपो लोपेनावस्थानं

प्र०—तेऽपीत्व आलोपे गोदादेः सिद्धत्वादनर्थकं हल्यग्रहणं स्यात् । नैतदस्तीति । हल्यग्रहणस्य ज्ञापकत्वं विघटयति । असत्यपि विप्रतिषेधे गोद इत्यादि न सिध्यति । कृत ईत्त्व इयडादेशप्रसङ्गादिति । तन्निवारणार्थं हल्यग्रहणं न ज्ञापकमित्यर्थः । ज्ञापकवाद्याह—ननु चासिद्धत्वादिति । ज्ञापकभङ्गवाद्याह—न शक्यमिति । धियाविति । दधातेः पिबतेश्च क्विपि लुप्तेऽपि प्रत्यक्षलक्षणेनेत्वं भवति । तस्यासिद्धत्व आश्रीयमाण इयङ्गुन प्राप्नोतीतीयङ्चवश्याश्रयितव्यमीत्त्वस्य सिद्धत्वमित्यर्थः । ज्ञापकवाद्याह—नैतदीत्त्वमिति । अभ्युपगम्यापीत्त्वमाह—समानाश्रयमिति । धियावित्यादावीत्वं व्याश्रयं गोद इत्यादौ तु समानाश्रयत्वादियङ्च्यसिद्धमेवेति ज्ञापकमेव हल्यग्रहणं स्थितम् । पुनर्ज्ञापकभङ्गवाद्याह—व्यवस्थार्थमिति । ज्ञापकवाद्याह—नास्ति चक्रकप्रसङ्ग इति । द्वयोरपि शास्त्रयोः प्रवृत्तौ सत्यां पुनः प्रवृत्तौ कारणाभावादित्यर्थः । लोपेनावस्थानमिति । अथ विपरीतक्रमः कर्मान्न भवति । पूर्वमालोपरतस्यासिद्धत्वादीत्त्वमिति । उच्यते ।

उ०—विप्रतिषेधशास्त्राप्रवृत्तौ शास्त्रक्रमेण प्रथमोपस्थितत्वाद्दालोपे तस्यासिद्धत्वादीत्वे लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरालोपाप्रवृत्तौ कथं हल्यग्रहणं विना सिद्धिरिति चेन्न । घुमास्थेत्येव प्रतिपदोक्तत्वात्प्रथमोपस्थितमित्याशयात् । इयडादेशप्रसङ्गादिति । ईकारस्य श्रूयमाणत्वेनाऽऽकारस्याऽऽतिदेशिकत्वेनेयङ्वेव प्रथमोपस्थित इति भावः । भाष्ये चक्रकमव्यवस्थेति । चक्रकरूपाऽव्यवस्थेत्यर्थः । ननु पुनः प्रवृत्तौ लोपस्याऽऽश्रीयमाणायां तस्यासिद्धत्वात्पुनरपीत्वं

भविष्यति । न खल्वपि तस्मिन्स्तदेवासिद्धं भवति । व्यवस्थार्थमेव तर्हि हल्य-
हणं कर्तव्यम् । हलादावीत्वं यथा स्यादजादौ मा भूदिति । कुतो हेतदीत्व-
स्यासिद्धत्वाल्लोपो लोपेनावस्थानं भविष्यति न पुनर्लोपस्यासिद्धत्वादीत्वमीत्वेन
व्यवस्थानं स्यात् । तदेव खल्वपि तस्मिन्नासिद्धं भवति । कथम् । पठिष्यति
ह्याचार्यश्चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात्तलोपस्य चासिद्धत्वा-
दिति+ । चिणो लुक्चिणो लुक्येवासिद्धो भवति । एवं तर्हि यदि व्यवस्थार्थ-
मेतस्यानैवायं हल्यहणं कुर्वीत । अविशेषेणायमीत्वमुक्त्वा तस्याजादौ लोपमप-
वादं विदधीत× । इदमस्ति । आतो लोप इटि चेति । ततो घुमास्थागापाजहा-
तिसाम् । लोपो भवतीटि चाजादौ किङ्तीति । किमर्थं पुनरिदम् । ईत्वं वक्ष्यति
तद्वाधनार्थम् । तत ईत् । ईच्च भवति ध्वादीनाम् । तत एलिङि । वाऽन्यस्य संयो-

प्र०-अस्मिन्नपि क्रम ईत्त्वस्यासिद्धत्वात्पुनराल्लोपो भविष्यति । लक्ष्यसंस्कारार्थत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेः ।
न खल्वपीति । आल्लोपे कर्तव्य ईत्त्वस्यासिद्धत्वं न त्वीत्वे कर्तव्ये । अस्मिन्निदम-
सिद्धमिति भेदनिबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य । ततश्चाऽऽल्लोपो भविष्यति । नतु
पुनः पुनरीत्वमिति ज्ञापकमेव हल्यहणमित्यर्थः । पुनर्ज्ञापकभङ्गवाद्याह—व्यवस्था-
र्थमिति । नहि शास्त्रचक्षुरन्तरेण वचनमिदमिष्टमिदमनिष्टमिति मन्यते । तदेवेति ।
व्यक्तिपदार्थपक्षे प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाद्विषयविषयिविभागोपपत्तावीत्वशास्त्रमीत्वशास्त्र
एवासिद्धमिति पुनः पुनरीत्वप्रवर्तनादपि चक्रकप्रसङ्ग इत्यर्थः । ज्ञापकवाद्याह—एवं तर्हीति ।
ईच्च भवतीति । अत्र किङ्तीत्यपेक्ष्यते ।

उ०-स्यादत्त आह—लक्ष्यसंस्कारार्थत्वादिति । लोके प्रयुक्तस्य प्रयोगस्य तावताऽन्वाख्यान-
सिद्धेरिति । किंच पुनराल्लोपस्यासिद्धत्वेऽप्यनेन शास्त्रेण स्वकुतेकारस्यैव दर्शनाच्च पुनरीत्व-
प्रवृत्तिः स्वस्मिंश्च स्वयं नासिद्धमित्यपि बोध्यम् । तदेवाऽऽह—भाष्ये न खल्वपीत्यादि ।
किंच घुमास्थेत्यस्य प्रतिपदोक्तत्वेन प्रथमोपस्थितत्वात्पूर्वमाल्लोपो दुर्लभ इत्यपि बोध्यम् ।
आल्लोप इति । पुनः पुनरीत्वप्रवृत्त्या यच्चक्रकं प्राप्नोति तदनेन परिह्रियत इत्यर्थः । ननु
चक्रकेऽपीष्टतो व्यवस्थाया उक्तत्वाद्द्व्यवस्थार्थमेव तर्हीत्याद्यनुपपन्नमत आह—नहि शास्त्रेति ।
मन्दबुद्ध्यनुग्रहार्थं हल्यहणस्य कर्तव्यत्वेन न ज्ञापकत्वमित्यर्थः । भाष्ये न खल्वपीत्यादि-
नोक्तस्य परिहारमाह—तदेव खल्वपीति । एवं च ईत्वेन व्यवस्थान इष्टरूपासिद्धिः । इष्टा-
सिद्धौ च चक्रकमपि दुर्निवारमिति भावः । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायं तु न पश्यति ।
किङ्तीत्यपेक्ष्यत इति । तेनाजादौ हलादौ च सामान्येन विहितस्येत्त्वस्याजादौ किङ्तीति
लोपोऽपवाद इत्यन्तरेणापि हल्यहणं सिद्धमिति तज्ज्ञापकमेवेत्यर्थः । परे तु ज्ञापितेऽपि
पूर्वोक्तन्यासेनैव सिद्धे हल्यहणस्य चारितार्थ्यभावात्कथं ज्ञापकत्वमिति चिन्त्यमेतत् ।
तस्मादत्र ज्ञापकोपन्यासपरो ग्रन्थ आचार्यदेशीयस्य । भवतीह विप्रतिषेध इत्येव सिद्धा-

गादेः । न त्यपि । मयतारदन्यतरस्याम् । ततो यति । यति चेद्भवति । सोऽ-
यमेवं लघीयसा न्यासेन सिद्धे सति यद्धत्ग्रहणं करोति गरीयांसं यत्नमारभते
तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह विप्रतिषेध इति ।

सनः क्तिचि लोपश्चास्यान्यतरस्याम् ॥ ६ । ४ । ४५ ॥

इहान्यतरस्यांग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् । सनः क्तिचि लोपश्च । आच्चं
च विभाषेति* ।

अपर आह । सर्व एवाय योगः शक्योऽवक्तुम् । कथम् । इह लोपोऽपि
प्रकृत आच्चमपि प्रकृतं विभाषाग्रहणमपि प्रकृतम् + । तत्र केवलमभिसंबन्ध-
मात्रं कर्तव्यम् । सनः क्तिचि लोपश्चाऽऽच्चं च विभाषेति ।

आर्धधातुके ॥ ६ । ४ । ४६ ॥

कानि पुनरार्धधातुकाधिकारस्य प्रयोजनानि ।

अतो लोपो यलोपश्च णिलोपश्च प्रयोजनम् ।

आलोप ईत्त्वमेत्वं च चिण्वद्भावश्च सीयुटि ॥

अतो लोपः [६. ४. ४८] चिकीर्षिता चिकीर्षितुम् । आर्धधातुक इति

प्र०— सनः । इह रूपत्रयं साध्यं सतिः सतिः सन्तिरिति । तच्च सनः क्तिचि
लोपश्चेत्येतावति । सूत्रे ये विभाषेत्यतो विभाषाग्रहणानुवृत्तौ सिध्यतीति मत्वाऽऽह—
इहेति । सर्व एवायमिति । सनः क्तिचीत्येव लोपस्य प्रकरणात्सिद्धत्वाद्वा-
पश्चेत्यपि न वक्तव्यमित्यर्थः । बहूनां पदानां प्रत्याख्यानाच्च सर्व एवायं योग
इत्युच्यते ।

आर्ध० । अथ द्वितीयाध्यायविहिता आर्धधातुकनिमित्ता आदशा इहैव कस्मान्नोक्ताः ।
एवं हि द्विरार्धधातुग्रहणं न कर्तव्यं भवति । नैवं शक्यमाभाच्छास्त्रीये कार्ये तेषा-
मसिद्धत्वप्रसङ्गात् । ततश्चास्यादेशस्य भुवो बुद्धन स्यादनादेशस्यैव तु स्यात् ।
तथा चरुयतुरित्यादौ स्यान्नोऽसिद्धत्वाद्वापाप्रसङ्गः । कानि पुनरिति । कानिचि-

उ०—न्युक्तिः । द्वयोरसिद्धत्वेऽपि तुल्यबलत्वाहानिरित्याशयेन । उभयोः परस्परमसिद्धत्वारोपमात्रं
नैतावता सर्वथा शस्त्रयोरभावः । विप्रतिषेधसूत्रे च यथोद्देशपक्ष एव । कार्यकालपक्षेऽपि तदु-
पस्थितिसामर्थ्यादसिद्धत्वबाधो वेति तत्त्वमित्याहुः ।

सनः क्तिचि । अन्यतरस्यांग्रहणप्रत्याख्यान इष्टसिद्धिं दर्शयति—इहेति । ननु सर्वस्य
योगस्य प्रत्याख्याने लोपादिविधिः कुतो लभ्यतेऽत आह— सनः क्तिचीत्येवेति । एवं तर्हि
सर्वशब्दोऽनुपपन्न इत्यत आह—बहूनामिति ।

आर्धधातुके । असिद्धत्वप्रसङ्गादिति । एतेनैते द्वितीयाध्याये कर्तुं शक्या इत्य-
पास्तम् । असिद्धत्वानापत्तेः । आङ्गत्वानापत्तेश्च । कानिचिदिति । एतच्चोत्तरत्र स्फुटी

किमर्थम् । चिकीर्षति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अस्त्वव सनोऽकारलोपः शपोऽ*-
कारस्य भ्रवणं भविष्यति । शप एव तर्हि मा भूदिति । एतदपि नास्ति प्रयो-
जनम् । आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नानेन शबकारस्य लोपो भवतीति यदयमदि-
प्रभृतिभ्यः शपो लुक् शास्ति+ । नैतदस्ति ज्ञापकम् । कार्यार्थमेतत्स्यात् × ।
वित्तः मृष्ट इति । यत्कर्त्तारान्तंभ्यो लुक् शास्ति । याति वाति । इदं तर्हि

प्र०-इत्यथाऽपि सिध्यन्तीति प्रश्नः । चिकीर्षतीति । अकारोच्चारणं तु सनः प्रतीषिषती-
त्यादौ द्विर्वचनार्थं स्यात् । शप एव तर्हि । शब्धिधानं तु प्रत्ययलक्षणेन गुणा-
द्यर्थं स्यात् । अतो दीर्घो यञीत्यस्य सर्वत्राकारलोपे कोऽवकाश इति चेत् ।
वचनादतो लोपं बाधित्वा पचाव इत्यादौ प्रवर्तेत । तत्र च कृतार्थमदुपदेशाल्लसार्व-
धातुकानुदात्तत्वमज्ञापकं सार्वधातुकेऽतो लोपाभावस्य । कार्यार्थमेतत्स्यादिति । प्रत्ययल-
क्षणप्रतिषेधार्थमित्यर्थः । यत्तर्हि । यदि शपोऽतो लोपः स्याद्यावाप्रभृतय आका-
गन्ता भूवादिष्वेव पठ्येरन्न त्वदादिषु । लुगलोपयोस्तत्र विशेषाभावात् । ननु शिंश-
पाचोद्यमिदं पाठस्यावश्यककर्तव्यत्वात् । नैष दोषः । विशेषकार्यार्थत्वाद्विशिष्टगणपाठस्य । ननु
याती ब्राह्मणी यान्ती ब्राह्मणीत्यादौ शप्श्यनोर्नित्यमिति प्रत्ययलक्षणेन नित्यो नुम् मा भूदि-
त्येवमर्थं लुग्विधानं स्यात् । नैतदस्ति । लुमता लुते यदङ्गं तस्य कार्यं प्रत्ययलक्ष-
णप्रतिषेधो न च नुमागमस्तस्याङ्गस्य कार्यमिति लुक्पि क्रियमाणे प्रत्ययलक्षणप्रसङ्गः ।
सर्वत्र च शपोऽतो लोपे विज्ञायमाने शप्श्यनोर्नित्यमित्यत्र प्रत्ययलक्षणं भूतपूर्वविज्ञानं
वाऽऽश्रयणीयमिति नास्त्येव लुगलोपयोर्विशेष इति ज्ञापक एवाऽऽकारान्तानामन्येषां चागुण-

उ०-भविष्यति । ननु सनोऽकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपो न भविष्यतीत्यत आह-अकारोच्चारणं
त्विति । गुणाद्यर्थमिति । भवत इत्यादौ गुणार्थं कायतीत्यादावशित्तीत्याच्चप्रतिषेधार्थं ध्रुव-
तीत्यादौ दीर्घार्थं चेति बोध्यम् । वचनादिति । स्यप्रत्ययेऽकारोच्चारणसामर्थ्याल्लोपाभावे
तत्र चरितार्थत्वाच्चिन्त्यमिदम् । लसार्वधातुकानुदात्तत्वमपि तत्रैव चरितार्थं बोध्यम् ।
शिंशपाचोद्यमिति । लङ्कायां नीता सीता शिंशपामूले स्थापितेति केनचिदुक्ते कश्चित्पृच्छति
वृक्षान्तरेषु सत्सु किं शिंशपानुरोधेनेति तद्वदिदं चोद्यमित्यर्थः । विशिष्ट(शेष)कार्यार्थत्वा-
दिति । तदभावे हि भ्वादिपाठ एवोचित इति भावः । नित्यो नुम् मा भूदिति । किं
त्वाच्छीनयोरिति विकल्प एव यथा स्यादित्यर्थं पाठः स्यादिति न ज्ञापकं इति भावः ।
तस्याङ्गस्येति । तदङ्गं धातुः । इदं च शत्रन्तस्याङ्गस्य कार्यमिति भावः । ननु सर्वत्रातो
लोपे शप्श्यनोरित्यस्य का गतिरत आह-सर्वत्र चेति । शप्श्यनोरादिति व्याख्याने
प्रत्ययलक्षणाभावादाह-भूतपूर्वेति । भाष्य आकारग्रहणमुपलक्षणमित्याह-अन्येषां
चेति । अदहनेति । हन्यग्रहणस्य ज्ञापकत्वं चिन्त्यम् । तत्र हनेन शपो लोपे तस्यासि-
द्धत्वादनुरासिकोपधालोपयोरप्रातेर्लुक् आवश्यकत्वात् । असिद्धत्वमनित्यमिति वाऽऽशयः ।

प्रयोजनम् । वृक्षस्य पृक्षस्य । अतो लोपः प्राप्नोति । यलोपोऽपि प्रयोजनम् * ।
बेभिदिता चेच्छदिता । आर्धधातुक इति किमर्थम् । बेभिद्यते चेच्छद्यते ।
णिलोपः + । पाच्यते याज्यते । आर्धधातुक इति किमर्थम् । पाचयति याज-
यति । आलोपः × । ययतुः ययुः । ववतुः ववुः । आर्धधातुक इति किमर्थम् ।
यान्ति वान्ति । ईत्वम् ÷ । दीयते धीयते । आर्धधातुक इति किमर्थम् ।
अदाताम् अधाताम् । एत्वम् * । स्नेयात् म्लेयात् । आर्धधातुक इति
किमर्थम् । स्नायात् । चिण्वद्भावश्च सीयुटि + । चिण्वद्भावे सीयुटि किमु-
दाहरणम् । कारिषीष्ट हारिषीष्ट । आर्धधातुक इति किमर्थम् । क्रियेत हि-
येत । नैतदुदाहरणम् । यका व्यवहितत्वाच्च भविष्यति । इदं तर्ह्युदाहरणम् ।
प्रस्तुवीत × । इदं चाप्युदाहरणम् । क्रियेत हियेत । ननु चोक्तं यका व्यवहितत्वाच्च

प्र०—वृद्धिभाजामदहनासादीनामदादिषु पाठः सार्वधातुकेऽतो लोपाभावस्य । कथं तर्हि याती
कृते इत्यादौ प्रत्ययलक्षणेन नुम् न भवति । शपाऽकारस्य विशेषणात् । शपो योऽकारस्तदन्ता-
दङ्गादुत्तरस्य शतुर्नुम् भवतीति । न च शपि लुप्ते शपोऽकारः संभवति । वृक्षस्येति ।
प्रागेव स्यादतो लोपो भूतपूर्वगत्या तु स्यादेशः । ननु परत्वात्स्यादेशो भविष्यति । तत्र
कृते संनिपातपरिभाषयाऽतो लोपो न भविष्यति । उच्यते । कष्टायेति निर्देशेनानित्यत्वज्ञा-
पनादनुपस्थानादस्याः परिभाषायाः स्यादेवातो लोपः । पाचयतीति । णिज्विधानं तु
प्रत्ययलक्षणार्थं स्यादिडाद्यर्थं च पाचयतेति । यान्तीति । ननु श्राभ्यस्तयोरैवाऽतः सार्व-
धातुके नान्यस्येत्येवं नियमान्न भविष्यति । विपरीतोऽपि नियमः स्यात्सार्वधातुक एव श्राभ्य-
स्तयोरिति । ययतुरित्यादौ न स्यात् । श्राग्रहणमुत्तरार्थं स्यात् । अदातामिति । लुङ् ताम्
गातिस्थाध्विति सिचो लुक् । प्रस्तुवीतेति । कर्मकर्तरीदमुदाहरणम् । तत्र यकः प्रतिषेधात् ।
कर्मणि तु प्रस्तुयेतेति भाव्यम् । ननु चिणोऽपि प्रतिषेधात्कथं चिण्वद्भावः । एवं तर्हि भावकर्म-
णोश्चिण्दर्शनादत्र चिण्वद्भावप्रसङ्गः इत्याशयः । असमाश्वस्योदाहरणान्तरमाह—इदं चापीति ।

उ०—कथं तर्हि । लुकि लोपे च शङ्केयम् । शपो योऽकार इति । तथा च वर्णाश्रयत्वाच्च
प्रत्ययलक्षणमिति भावः । प्रागेवेति । इदं चिन्त्यं स्यादेशस्य परत्वात् । अतो लोपेन स्यादे-
शनिमित्तानन्तर्यविधातादस्ति विप्रतिषेधः । व्युत्पत्तिपक्षे सप्रत्यय उपदेशेऽकारान्त इति
बोध्यम् । भूतपूर्वेति । सामर्थ्यादिति भावः । पाक इति च प्रत्ययुदाहरणं बोध्यम् । प्रत्यय-
लक्षणार्थमिति । तेनोपधावृद्धिसिद्धिः । इडाद्यर्थमिति । अन्यथैकाच इति प्रतिषेधः स्यात् ।
सति चेष्ट्यनिटीति प्रतिषेधाणिलोपो नेति बोध्यम् । ननु इनाभ्यस्तयोरिति । अजादौ
क्लिङ्गति सार्वधातुकेऽप्यनेनैव सिद्धेरिदं नियमार्थमिति भावः । नन्वत्र पक्षे इनाग्रहणं व्यर्थं
स्यादत आह—उत्तरार्थमिति । लुनीत इत्यादावीत्वार्थमिति भावः । ननु स्नौतेः परस्मैप-
दित्वाच्चेदं कर्तरि रूपं नापि कर्मणि यक्प्रसङ्गादिति कथमिदमत आह—कर्मकर्तरीति ।

* १. ४. ४९. + ६. ४. ५९. × ६. ४. ६४. ÷ ६. ४. ६६. * ६. ४. ६१; ६८. + ९. ४.
६२. × ३. ९. ८९.

भविष्यतीति । यक् एव तर्हि मा भूदिति । किञ्च स्यात् । वृद्धिः । वृद्धौ
कृतायां युक्प्रसज्येत * ।

भ्रस्जो रोपधयो रमन्यतरस्याम् ॥ ६ । ४ । ४७ ॥

अयं रन्नेफस्य स्थाने कस्मान्न भवति । मिदचोऽन्त्यात्परः [१. १. ४७]
इत्यनेनाचामन्त्यात्परः क्रियते । रेफस्य तर्हि श्रवणं कस्मान्न भवति । षष्ठ्यु-
च्चारणसामर्थ्यात् + ।

प्र०—येभ्यो धातुभ्यः कर्मकर्तरि चिण् प्रतिषिध्यते तेषां चिण्वद्भावाद्यापि निषेधः । वृद्धिरिति ।
एतच्च ण्यल्लोपावित्याद्यनपेक्ष्योक्तम् । अत्र हि चिण्वद्भावादतोलोपोऽपि प्राप्तो वृद्धिश्च ।
यावादिभ्यो हि शपो लुक्विधानेन सार्वधातुकेऽतोलोपाभावो ज्ञापित इति स्वाश्रयोऽतोलो-
पो मा भूच्चिण्वद्भावाच्चिणि तस्य दर्शनात्स्यादेव । भाष्यकारेण तु प्राप्तिसामान्यं वृद्धेराश्रि-
त्योक्तम् । अथवा दोषोपलक्षणं वृद्धिरतोलोपेऽपि रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । वृद्धौ कृतायामाहुणश्च
प्राप्नोति युक्च । तत्र बाणाद्वाङ्गं बलीय इति युक्प्रसङ्गः । इत्प्रसङ्गस्तु विशेषाभावा-
न्नोक्तः ।

भ्रस्जो० । आदेशान्तराणां स्थानितुल्यदेशानां दर्शनात्पृच्छति—अयं रमिति ।
रेफग्रहणस्योपलक्षणार्थत्वादुपधाया अपीति बोद्धव्यम् । रेफस्य तर्हिाति । स्थानान्तरे
प्रवृत्तेन रमाऽनिवर्तितत्वात् । षष्ठ्युच्चारणसामर्थ्यादिति । रोपधयोरिति स्थानषष्ठ्या तयो-
रत्र विषयेऽप्रयोगः प्रतिपाद्यते । रोपधयोः प्रसङ्गे रम्प्रयुज्यते रोपधे न प्रयुज्येते इत्यर्थः । रम्
प्रयुज्यमानो मित्वादचोऽन्त्यात्परो भवतीति वाक्यार्थः संपद्यते । यस्य तु देशान्तरे नास्ति
विधानं स स्थानिदेश एव भवति । तत्प्रसङ्गे तस्य विधानाद्विशिष्टदेशश्च स्थानिनः

उ०—तत्र न दुहस्तुनमामिति यक्प्रतिषेधः । असमाश्वासे बीजमाह—येभ्य इति । वस्तुत इदं
चिन्त्यम् । चिण्प्रतिषेधेऽपि चिण्वद्भावप्रतिषेधे मानाभावादित्याहुः । अनपेक्ष्येति । तद-
पेक्षायां तु वृद्धिं बाधित्वाऽकारलोपेन भाव्यम् । ननु यावादिभ्यो लुक्विधानेनातोलोपाभावः
सार्वधातुक्रमान्त्रे ज्ञापित इति कथमेतत्प्राप्तिरत आह—यावादिभ्य इति । स्वाश्रयः । सार्व-
धातुकाश्रयः । ननु चिण्यतो लोपाविधानात्कथं चिण्वद्भावात्प्राप्तिरत आह—चिणि तस्येति ।
अदन्ताच्चिण्प्रयोगस्यानभिधानाच्चिणि तस्यादर्शनमित्यन्ये । ननु वृद्धावाद्गुणप्राप्तेः कुतो
युक्प्रसङ्गोऽत आह—वृद्धाविति । चिण्वद्भावादिप्रसङ्ग इति कुतो नोक्तमत आह—
इत्प्रसङ्गस्त्विति । सीयुडादेरिति सलोपे सवर्णदीर्घे विशेषाभाव इति भावः ।

भ्रस्जो । उपधाया अपीति । एवं च पर्यायेण तत्तत्स्थाने प्रसङ्ग इति भावः । प्रयुज्यत
इत्यन्तेनैतत्सूत्रमात्राविवक्षितं दर्शयित्वा मिदच इति परिभाषैकवाक्यतया महा-
वाक्यार्थं दर्शयति—रमित्यादिना । मित्त्वादिति । मित्वेन स्थानिदेशत्वं बाध्यत इति भावः ।
आदेशस्य स्थानिदेशत्वे हेतुमाह—विशिष्टदेशश्चेति । यद्देशे स्थानिनः प्रसङ्गस्तद्देश एवाऽऽ-

भारद्वाजीयाः पठन्ति । भ्रस्जो रोधयोर्लोप * आगमो रम्बिधीयत इति ।

भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

भ्रस्जादेशात्संप्रसारणं + भवति विप्रतिषेधेन । भ्रस्जादेशस्यावकाशः ।
भ्रष्टा भ्रष्टा । संप्रसारणस्यावकाशः । भुञ्जति । इहोभयं प्राप्नोति । भृष्टः
भृष्टवानिति । संप्रसारणं भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।
न वक्तव्यः । रसोर्वचनान्तिष्ठम् । रसोर्वा ऋ भवतीति वक्ष्यामि ।

रसोर्वचने सिचि वृद्धेर्भ्रस्जादेशः ॥ २ ॥

रसोर्वा ऋवचने सिचि × वृद्धेर्भ्रस्जादेशो वक्तव्यः । वृद्धौ कृतायामिदमेव
रूपं स्यात् । अभ्राक्षीत् । इदं न स्यात् । अभाक्षीदिति । सर्वथा वयं पूर्वविप्र-
तिषेधान् मुच्यामहे । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं भ्रस्जा-
देशात्संप्रसारणं विप्रतिषेधेनेति । इदमिह संप्रधार्यम् । भ्रस्जादेशः क्रियतां

प्र०—प्रसङ्ग इति तद्देशेनैवाऽऽदेशेन भाव्यम् । भारद्वाजीया इति । ते हि सनः क्त्वि लोप
इत्यतो लोपग्रहणमनुवर्त्य रोपधयोर्लोपं रमागमं चान्यतरस्यां विदधति । भुञ्जतीति ।
आर्धधातुकाधिकारादत्र रमोऽप्रसङ्गाः । रसोरिति । साचकस्य रेफस्य सकारस्य च ऋशब्दो
वाऽऽदेशस्तत्र कृतेऽविडिति गुणः प्रवर्तते । भर्तेति । ऋकाराभावपक्षे तु भ्रष्टेति । विडिति तु
ऋशब्दे भृष्टमिति भवति । तदभावपक्षेऽपि संप्रसारणे सति भृष्टमिति नार्थः पूर्वविप्रतिषेधेन ।
इतरोऽत्रापि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्य इति तुल्यतां प्रतिपादयन्नाह—रसोरिति । भ्रस्जेः सिचि
ऋभावं विकल्पितं बाधित्वा परत्वाभित्यं हलन्तलक्षणा वृद्धिः प्राप्नोतीति ऋभावार्थः पूर्ववि-
प्रतिषेधो वक्तव्य एव । तेन रूपद्वयं सिध्यति । अभ्राक्षीत् । अभाक्षीदिति । ननु ऋभावो
नित्यः कृतायामपि वृद्धावेकदेशविकृतस्यानन्यत्वात्प्रसङ्गात् । वृद्धिस्तु शब्दान्तरस्य
प्रसङ्गादनित्या । अजाकृतेरेकत्वान्नास्ति वृद्धेः शब्दान्तरस्य प्राप्त्याऽनित्यत्वमिति द्वयो-

उ०—देशौचित्यादिति भावः । स्थानवर्ष्ठीनिर्देशादन्यदेशत्वेऽपि तन्निवृत्तिर्कष्यन्तरसंवादेन दर्शय-
ति—भारद्वाजीया इति । भाष्ये भ्रष्टा भ्रष्टुमिति । विडच्चाभावादत्र संप्रसारणाप्रसङ्ग इति भावः ।
रसोरिति । रस इति निर्देशेऽलोऽन्त्यस्य प्रसङ्गाद्रसोरिति द्विवचननिर्देशः । साचकस्येति ।
रेफमात्रस्य ऋकारेऽकारे यणि भ्रष्टेत्येव स्यादिति तद्विधानानर्थक्यं स्यादिति भावः । एकदेशवि-
कृतस्येति । राजक्रीयमित्यादाविव स्थानिवद्भावाप्राप्तावपि लोकसिद्धश्चपुच्छादिदृष्टान्तमूलकै-
कदेशविकृतन्यायेन रस्त्वमिति भावः । शब्दान्तरस्येति । कृते ऋकारस्याकृतेऽकारस्येति
भावः । जातिपदार्थाश्रयेण परिहरति—अजाकृतेरिति । वस्तुतः ऋभावस्यापि शब्दान्तरप्रा-
प्त्याऽनित्यत्वम् । कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्राश्रयेण तु द्वयोरपि नित्यत्वं बोध्यम् । तस्माद्वृद्धौ
कृतायां पुनः प्रसङ्गविज्ञादभावेऽपि लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्वृद्ध्यप्राप्तावभाक्षीदिति
न सिध्येत् । इष्टरूपयोरभाक्षीदिति सिध्येदभाक्षीदिति न सिध्येदिति भाष्यार्थ इति बोध्यम् ।

संप्रसारणमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्भ्रस्जादेशः । नित्यत्वात्संप्रसारणम् । कृतेऽपि भ्रस्जादेशे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । भ्रस्जादेशोऽपि नित्यः । कृतेऽपि संप्रसारणे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । कथम् । योऽसावृकारे रेफस्तस्य चोपधायाश्च कृतेऽपि प्राप्नोति । अनित्यो भ्रस्जादेशो न हि कृते संप्रसारणे प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि वर्णैकदेशा वर्णग्रहणेन गृह्यन्ते । अथापि गृह्यन्त एवमप्यनित्यः । कथम् । उपदेश इति* वर्तते । तच्चावश्यमुपदेशग्रहणमनुवर्त्य बरीभृज्यत इत्येवमर्थम् ।

प्र०—नित्ययोः परत्वाद्बुद्धिप्रसङ्गः । अन्तरङ्गः ऋभाव इति चेत् । न सिच्यन्तरङ्गमस्तीति ज्ञापयिष्यते । रम्भावे तु क्रियमाणे परत्वाद्बुद्धौ कृतायां पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्रमि सति सिद्धमभाक्षीदिति । योऽसावृकारे रेफ इति । ननु च ऋकारावयवस्य रेफस्य रम् क्रियमाणः कथमन्त्यादचः परः स्यात् । मा भूदन्त्यादचः परः । तत्र विषय आदेशो भविष्यति । मिच्चं तु भर्तेत्यादौ सावकाशम् । उपदेश इति वर्तते इति । भ्रस्जेरुपदेशे यो रेफस्तत्स्थाने रम् भवति । न च ऋकारावयव उपदेशे भ्रस्जे रेफो भवति । बरीभृज्यत इति । तन्मध्यपतितस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति रीको रेफो भ्रस्जेर्भवतीति रम्प्रसङ्गः । भ्रस्जेरुपदेशे तु नासौ रेफ इति रमभावः । अनन्त्यविकार इत्येतत्तु प्रयोजनाभावाच्चाऽऽश्रितम् ।

उ०—अन्तरङ्ग इति । आर्धधातुकमात्राश्रयत्वात् । वृद्धिरतु परस्मैपदमप्यपेक्षत इति बहिरङ्गेति भावः । न सिचीति । अयं निषेध उभयोरचस्थानिकत्व एव णिश्चिग्रहणस्य सजातीयापेक्षज्ञापकत्वादिति तु नाऽऽश्रितम् । इको गुणवृद्धी इति सूत्रे भाष्य उक्तत्वाज्ज्ञापितमिति वक्तुं युक्तम् । अग्रे तु भाष्ये क्वापीदं न दृश्यत इति ध्येयम् । बहुस्थानिकत्वेनास्यापि बहिरङ्गत्वम् । अत एव न सिच्यन्तरङ्गमित्यस्याभावेऽपि न क्षतिरित्यन्ये । ननु रम्भावमतेऽप्ययं पूर्वविप्रतिषेध आवश्यकः । अन्यथा परत्वाद्बुद्धौ सकृद्वृत्तिन्यायेन स न स्यादत आह—रम्भाव इति । तत्र रम्चाकारादुत्तर इति सिद्धमिति भावः । इदमुपलक्षणम् । बरीभृज्यत इत्यत्र नित्यतया जद्वयश्रवणार्थमृभावात्संप्रसारणं पूर्वविप्रतिषेधेनेत्यस्याप्यावश्यकत्वात् । किंचापिष्टिष्टि ऋभावेऽसंयोगात्परत्वेन किञ्चे गुणाभावे बभृजतुरिति स्यादिष्यते तु बभर्जतुरिति तत्सिद्धार्थं रमेव कार्यः । नच संनिपातपरिभाषयाऽत्र न दोषः । शब्दतोऽर्थतो वाऽस्याकित्संनिपातलक्षणत्वाभावात् । सर्वं चेदं सूत्रं चेति चेन संगृहीतं भाष्ये । ननु चेति । तदवयवरेफस्य पृथङ्निष्कर्षायोगादृकारस्यैव रमा निवृत्तिर्वाच्येत्यजभावादन्यादचः परो न स्यादिति प्रश्नः । तत्र विषये । संप्रसारणविषये । आदेशो भविष्यतीति । स्थानिसमानदेश आदेशो भविष्यतीत्यर्थः । तन्मध्यपतित इति । ननु द्विःप्रयोगे द्विर्वचने द्वयोः प्रत्येकं तत्त्वेऽपि न समुदायस्य तत्त्वमिति नैतन्न्यायावसरः । अत एव द्यतेरिति सूत्रेऽस्तेदित्वे कृत उत्तरखण्डस्य भूभावे कृत इत्यादि वक्ष्यति भाष्यकृत् । अभ्यासस्य नैरर्थवयेन तदः

अतो लोपः ॥ ६ । ४ । ४८ ॥

ण्यल्लोपावियङ्चण्गुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्यः पूर्वविप्रतिषिद्धम् ॥ १ ॥

ण्यल्लोपावियङ्चण्गुणवृद्धिदीर्घत्वेभ्यो भवतः पूर्वविप्रतिषेधेन । णिलोपस्यावकाशः । कार्यते हार्यते । इयङादेशस्यावकाशः* । श्रियौ श्रियः । इहोभयं प्राप्नोति । आटिटत् आशिशत् । ननु चात्र यणादेशेन+ भवितव्यम् । इदं तर्हि । अततक्षत् अररक्षत् । यणादेशस्यावकाशः× । निन्यतुः निन्युः । णिलोपस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । आटिटत् आशिशत् । वृद्धेरवकाशः । सखायौ सखायः÷ । णिलोपस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । कारयतेः कारकः । हारयतेर्हारकः* । गुणस्यावकाशः+ । चेता स्तोता । णिलोपस्यावकाशः । आटिटत् आशिशत् । इहोभयं प्राप्नोति । कारणा हारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः× । चयिते स्तूयते । णिलोपस्यावकाशः । कारणा हारणा । इहोभयं प्राप्नोति । कार्यते हार्यते । णिलोपो भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । सन्त्वत्रैते विधय एतेषु विधिषु कृतेषु स्थानिवद्भावाणिग्रहणेन ग्रहणाणिणलोपो भविष्यति । नैवं शक्यम् ।

प्र०—अतो । यणादेशेनेति । एरनेकाच इत्यनेन । ततश्च यणा बाधनादियङः संप्रधारणगोचरत्वाभावः । सखायाविति । सख्युरसंबुद्धाविति शास्त्रातिदेशपक्षे वृद्धेरयमवकाशो ननु कार्यातिदेशपक्ष इत्यवसेयम् । णिलोपस्यावकाशः । आटिटदिति । यणो णिलोपेन बाधितत्वादिति भावः । कारणेति । ननु चात्रापीयङोऽपवाद एनेकाच इति यण् प्राप्नोति । परत्वात्तस्य गुणेन बाधनाद्गुणस्यापि पूर्वविप्रतिषेधाणिणलोपेनेत्यदोषः । एकैकेन सह णिलोपस्य विचारादियङादीनामन्यतमविषयोऽपि णिलोपस्यावकाश उपन्यस्यते । सन्त्वत्रैते इति । ननु कारणा कारक इत्यादौ गुणवृद्धयोः कृतयोरन्तरङ्गत्वादयायोः कृतयोरन्त्यस्य

उ०—वयवत्वेऽपि न तत्र रम्शास्त्रप्रवृत्तिः । उत्तरखण्डेन व्यवधानाच्चेति चेन्न । अथापि कथंचिदित्यादिभाष्यस्यैकदेश्युक्तिवत्वेनादोषात् ।

अतो लोपः । शास्त्रातिदेशेति । तत्पक्षे हि सखायावित्यादावचो ङिणीत्येव वृद्धिः प्रवर्तते । तस्या एव च कारक इत्यादौ प्राप्तिः । कार्यातिदेशे तु कारक इत्यादौ प्राप्ताया अचो ङिणीति वृद्धेर्नायमवकाशः स्यादिति भावः । कार्यातिदेशेऽपि वृद्धिशासनकर्तृत्वं तस्यैवेति भाष्याल्लभ्यत इत्यन्ये । नन्वाटिटदित्यादौ यणः प्राप्तेः कथमयं णिलोपावकाशोऽत आह—यण इति । एवं गुणणिलोपयोः स्पर्धायामवकाश एव इति भावः । तद्वक्ष्यति—एकैकेन सहेति । ननु चात्रापीति । एवं च गुणस्यैव कथमिदं स्पर्धास्थानमिति भावः । समाधत्ते—परत्वादिति । अन्तरङ्गत्वादिति । वर्णमात्राश्रयत्वादिति भावः । अत्र सन्त्वत्रैते इत्यादि, अन्त्यलोपः प्रसज्येतेत्यन्तं

* ६. ४. ५१. + ६. ४. ७७. × ६. ४. ८२. ÷ ७. १. ९२; ७. २. ११५. * ३. १.

१३३ + ७. ३. ८४ × ७. ४. २५.

इयडादेशे हि दोषः स्यात् । अन्त्यस्य लोपः प्रसज्येत* । अलोपस्येयङ्य-
णोश्च नास्ति संप्रधारणा । वृद्धेरवकाशः । प्रियमाचष्टे प्रापयति+ । अलोप-
स्यावकाशः । चिकीर्षिता चिकीर्षितुम् । इहोभयं प्राप्नोति । चिकीर्षकः जिही-
र्षकः× । गुणस्यालोपस्य च नास्ति संप्रधारणा । दीर्घत्वस्यावकाशः । अपि
काकः श्येनायते÷ । अलोपस्य स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चिकीर्ष्यते
जिहीर्ष्यते । अलोपो भवति विप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।
न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः^१ । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ।

यस्य हलः ॥ ६ । ४ । ४९ ॥

किमिदं यलोपे वर्णग्रहणमाहोस्वित्संघातग्रहणम् । कश्चात्र विशेषः ।

यलोपे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधः ॥ १ ॥

यलोपे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । शुच्यता शुच्यितुम् ।
अस्तु तर्हि संघातग्रहणम् । यदि संघातग्रहणमन्त्यस्य लोपः प्राप्नोति+ ।
सिद्धोऽन्त्यस्य पूर्वणैव× तत्राऽऽरम्भसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति । एवमपि तेना-
तिप्रसक्तमिति कृत्वा नियमो विज्ञायेत । यस्य हल एव नान्यतः । क मा भूत् ।
लोलूयिता पोपूयिता । कैमर्थक्यान्नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा ।

प्र०-णिलोपः प्राप्नोति । वाणादाङ्गं बलीय इत्ययायौ बाधित्वा णिलोपो भविष्यतीत्यदोषः ।
प्रापयतीति । प्रियस्य प्रादेशे वृद्धौ च पुगागमः । अनार्धधातुकत्वाण्णोर्धातोरेविधानादतो
लोपस्यात्राप्रसङ्गः ।

यस्य । किमिदमिति । यद्वागन्तुनाऽकारेण निर्देशस्ततो वर्णमात्रग्रहणमन्यथा
तु संघातग्रहणमिति पक्षद्वयसंभवः । अन्त्यस्येति । अलोऽन्त्यस्येति वचनात् ।
कैमर्थक्यादिति । कोऽर्थो यस्य तत्किमर्थकं तस्य भावः कैमर्थक्यम् । प्रश्रवि-
उ०-भाष्यमेकदेश्युक्तिः । वृद्ध्यादिस्थानीकारवृत्तिणित्वस्य भोभगो इति सूत्रे वक्ष्यमाणभाष्यरी-
त्याऽल्लिधित्वेन स्थानिवद्भावेन णित्वालाभात् । किंच णेरनिटीत्यस्य ण्यन्ताङ्गस्य निर्दिश्यमानो
योऽन्त्यस्तस्य लोप इत्यर्थ इत्येकाच इति सूत्रभाष्याल्लभ्यते । एवं चेषाङि अन्त्यस्य निर्दिश्य-
मानधर्मावच्छिन्नत्वाभावात्समुदायस्य चान्त्याल्लूपत्वाभावेन लोपाप्राप्त्याऽस्यैकदेश्युक्तित्वमे-
वोचितमिति दिक् । णिलोपपूर्वविप्रतिषेधे चानिटीति ज्ञापकम् । परत्वाद्गुणदीनां बाधकत्व
इडादावपि गुणेन बाधे सिद्धे तद्वैयर्थ्यं स्पष्टमेवेति बोध्यम् । नन्वत्राप्यतोलोपप्राप्तेः कथमयं
वृद्धेरवकाशोऽत आह—अनार्धधातुकत्वादिति । तत्र हेतुः—धातोरेविधानम् ।

यस्य हलः । अलोऽन्त्यस्येति । हलन्ताङ्गस्य निमित्तं यो यशब्दस्तस्य लोप इत्यर्थ
इति भावः । नन्वारम्भसामर्थ्यादित्युक्तम् । आरम्भस्य नियमार्थत्वेन चारिताथ्यादित्याशङ्कते—

१. १. ५२. * ६. ४. १५५+; ११५; ७. २. ११५; ७. ३. ३६. × ३. १. १३३; (७.
२. ११५). + ३. १. ११, ७. ४. २५. * १. ४. २. + १. १. ५२. × ६. ४. ४६.

इह चास्ति विधेयम् । किम् । अन्त्यस्य लोपः प्राप्तः स सर्वस्य विधेयः । तत्रा-
पूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्वित्यपूर्वं एव विधिर्भविष्यति न नियमः । एवमप्य-
न्त्यस्य प्राप्नोति । किं कारणम् । न हि लोपः सर्वापहारी । ननु च संघातग्र-
हणसामर्थ्यात्सर्वस्य भविष्यति ।

संघातग्रहणं चेत्क्यस्य विभाषायां दोषः ॥ २ ॥

संघातग्रहणं चेत्क्यस्य विभाषायां* दोषो भवति । समिधिता समि-
धिता । यदा लोपस्तदा सर्वस्य लोपः । यदाऽलोपस्तदा सर्वस्यालोपः प्राप्नोति ।

प्र०-षययोः संबन्धोऽत्र भावप्रत्ययवाच्यः । अपूर्वं एव विधिरिति । नियमे हि
श्रुतार्थत्यागेनाश्रुताया अन्यनिवृत्तेः सामर्थ्यात्परिकल्पनम् । उक्तानुवाददोषश्च प्राप्नोति ।
एवमप्यन्त्यस्येति । अलोन्त्यपरिभाषोपस्थानादपूर्वस्य विधेरसंभवाद्विधिनियमसंभवे च
विधिरेव ज्यायानित्यस्य न्यायस्यायमाविषय इत्यर्थः । संघातग्रहणसामर्थ्यादिति ।
किं यस्य हल इत्यस्य विधिरूपत्वं बाध्यतामुतालोऽन्त्यस्येति परिभाषेति ।
पाराध्यादप्रधानस्य परिभाषायास्त्यागो युक्तो नतु प्रधानस्य विधिरूपत्वस्य बाधनम् ।
समिधितेति । समिधमिच्छति आत्मन इति वयच् ततस्तृच् इत् । इह वर्णग्रहणे
क्यस्य विभाषेत्यत्र क्येन यकारो विशेष्यते । क्यस्य यो यकारो हलः परस्तस्य
विभाषा लोपो भवत्यकारस्य त्वतो लोप इति नित्यो लोप इति यथेष्टं रूपद्वयं
सिध्यति । संघातग्रहणे तु यस्य हल इत्यनेन येन नाप्राप्तिन्यायेनातो लोपो
बाध्यः । यलोपोऽपि क्यस्य विभाषेति विकल्पेन बाध्यस्ततश्च पक्षे संघातस्यैव
श्रवणं प्राप्नोति । नित्ययलोपवदलोपस्यापि विकल्पेन बाधनात् । एतच्च न धातुलोप

उ०-भाष्ये एवमपीति । संबन्धोऽत्रेति । किमर्थकशब्देन जिज्ञासाविषयप्रयोजनमुच्यते ।
तदुत्तरभावप्रत्ययेन जिज्ञासाप्रयोजनयोः संबन्धो विषयविषयिभावरूप उच्यते । प्रयोजनज्ञाने
हि न तज्जिज्ञासा । तदज्ञानं च तदभावात् । सत्त्वे हि तज्ज्ञायेतैवेति स निष्प्रयोजनत्वरूपतया
फलति । नियमाद्विधेर्बलवत्त्वे युक्तिमाह-नियमे हीति । सामर्थ्यात्परिकल्पनमित्यनेन तस्याशा-
ब्दत्वं सूचयति । अलोऽन्त्यपरिभाषेति । एवं च परिभाषाबाधस्य विधिवादिनोऽप्यावश्यक-
त्वेनास्य विधेर्न नियमाल्लघुत्वमिति भावः । विधिरूपत्वस्येति । विधिरूपवाधनमिति पाठे विधे-
र्यद्वयं विधित्वं तस्य बाधनमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम् । नियमवादिना प्रधानस्यातो लोप इत्यस्य
हलोऽनुत्तरयविषये बाधः कल्प्य इत्यपि बोध्यम् । अकारस्य त्विति । अत्र पक्षे विषयभेदादलो-
पयलोपयोर्बाध्यबाधकर्त्तृभाव इति भावः । अतो लोपो बाध्य इति । एकविषयत्वादिति भावः ।
अलोपस्यापि विकल्पेनेति । एवं च तदभावेऽप्यलोपाभाव इति भावः । इदं च द्वितीयतृतीयचतु-
र्थेत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्चिन्त्यम् । तत्र हि वैकल्पिकापवादाभावे उत्सर्गस्य प्रवृत्तिरङ्गी-

आदेः परवचनात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

हल इति पञ्चमी । तस्मादित्युत्तरस्याऽऽदेः परस्य [१. १. ६७; ५४] इति यकारस्यैव भविष्यति । अथवा पुनरस्तु वर्णग्रहणम् । ननु चोक्तं यलोपे वर्णग्रहणं चेद्धात्वन्तस्य प्रतिषेध इति । नैष दोषः । अङ्गादिति हि वर्तते । न वा अङ्गादिति पञ्चम्यस्ति । एवं तर्ह्यङ्गस्येति* संबन्धषष्ठी विज्ञास्यते । अङ्गस्य यो यकारः । किंचाङ्गस्य यकारः । निमित्तम् । यस्मिन्नङ्गमित्येतद्भवति । कस्मिंश्चैतद्भवति । प्रत्यये ।

णेरनिटि ॥ ६ । ४ । ५१ ॥

प्र०-इत्यस्य प्रत्याख्यानाय यस्येति योगविभागो व्याख्यातस्तमनाश्रित्युक्तम् । तदाश्रयेऽलोपस्य सिद्धत्वात् । क्यस्येति कण्ठवादिकोऽपि ग्रहणं केचिदिच्छन्ति कितो यशब्दस्य ग्रहणे तात्पर्यात् । ककारस्यानुबन्धस्याऽऽदित्वमविवक्षितमिति वदन्तः । एतदपरे नेच्छन्ति । आदिभूतककारानुबन्धनिर्देशे सत्यादिवाविवक्षायां प्रमाणाभावात् । लक्ष्यस्य च तथा शिष्टैरप्रदर्शनात् । आदेरिति । ततश्च क्यस्य विभाषेति यकारस्यैव लोपो विकल्पेनाकारस्य तु नित्यमिति सिद्धमिष्टम् । अङ्गादिति वर्तते इति । अङ्गस्येति निमित्तनिमित्तभावसंबन्धाश्रयणे पञ्चम्यर्थलाभात् फलाभेदात्पञ्चमीनिर्देशः कृतः । इतरो यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याऽऽह—न वै अङ्गादिति । संबन्धषष्ठीति । अनेकसंबन्धसंभवेऽप्यन्तरङ्गत्वान्निमित्तनिमित्तभावलक्षण एव संबन्धः परिगृह्यते । प्रत्यय इति । प्रत्ययहेतुकत्वादङ्गव्यपदेशस्य । ननु च समुदायः प्रत्ययोऽङ्गस्य निमित्तं ननु यकारमात्रम् । अकारे लुप्ते यकारमात्रस्य प्रत्ययत्वाददोषः ।

णेर० । निष्ठायाभेव सेटीति । सेट्येव निष्ठायामिति नियमो न भवति । अनिटो निष्ठाया अभावात् । अयदेः शो भवतीति । लोपापवाद इत्यर्थः ।

उ०-कृता । भाष्यकृता तु वास्तवपरिहारान्तरसद्भावादिदं नोक्तमिति तत्त्वम् । तदाश्रये इति । विशेषविहितयलोपेनालोपस्य बाधो मा भूदित्यर्थत्वाद्योगविभागस्येति भावः । हल इति पञ्चमीति भाष्ये । अङ्गनिमित्तस्य हल उत्तरस्य यस्य लोप इत्यर्थ इत्यलोपापवादत्वमेव नास्येति भावः । नन्वाङ्गादित्यस्याभावेनाङ्गादिति वर्तते इत्यनुपपन्नमत आह—अङ्गस्येतीति । अनेकसंबन्धेति । अवयवावयविभावादिरूपेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । अङ्गसंज्ञासूत्रे प्रतीतत्वेन शास्त्रीयत्वेन प्रथमप्रतीतत्वादित्यर्थः । ननु प्रत्ययोऽङ्गं नोत्पादयतीति कथं तस्य हेतुत्वमत आह—प्रत्ययहेतुकत्वादिति । प्रत्ययत्वाददोष इति । यद्यपि परत्वाद्यलोपेऽकारलोप इति कथं तस्य प्रत्ययत्वं तथाऽपि यदि पूर्वमलोपः स्यात्तस्यापि प्रत्ययत्वं स्यादिति तार्किकप्रत्ययत्वाददोष इत्यर्थः ।

णेरनिटि । अनिटो निष्ठाया अभावादिति । ण्यन्तात्पराया इति शेषः । एतच्चोत्तरसूत्रे स्फुटी भविष्यति ।

अथानिटीति किमर्थम् । कारयिता कारयितुम् । अनिटीति शक्यमवक्तुम् ।
कस्मान्न भवति । कारयिता कारयितुम् । निष्ठायां सेटि [६. ४. ५२]
इत्येतन्नियमार्थं भविष्यति । निष्ठायामेव सेटि णेर्लोपो भवति नान्यत्र । क मा
भूत् । कारयिता कारयितुम् । अथवोपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते* ।
इदमस्ति । निष्ठायां सेटि [५२] जनिता मन्वे [५३] शमिता यज्ञे [५४] ।
ततः अय् । अयादेशो भवति णेः सेटि । तत आमन्ताल्वाग्येतिवध्नुषु ।
अयभवतीत्येव ।

निष्ठायां सेटि ॥ ६ । ४ । ५२ ॥

अथ सेङ्ग्रहणं किमर्थम् । निष्ठायां सेङ्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थम् । नि-
ष्ठायां सेङ्ग्रहणं क्रियतेऽनिटि प्रतिषेधो यथा स्यादिति । संज्ञापितः पशुरिति ।
निष्ठायां सेङ्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेत्तत्सिद्धमनिडभावात् ॥१॥

निष्ठायां सेङ्ग्रहणमनिटि प्रतिषेधार्थमिति चेदन्तरेणापि सेङ्ग्रहणं तत्सि-
द्धम् । कथम् । अनिडभावात् । ननु च यस्य विभाषा [७. २. १५] इति
ज्ञपेरिट्प्रतिषेधः+ ।

प्र०—निष्ठायाम् । संज्ञापित इति । सनीवन्तर्धेति सनि विकल्पविधानाद्यस्य विभाषेतीदृधतिषेधः ।
सेङ्ग्रहणसामर्थ्याच्च पूर्वेषां न भवति । वा दान्तशान्तेत्यत्र ज्ञापेर्निपातनमाश्रयिते ज्ञातो

उ०— निष्ठायां सेटि । संज्ञापिते मारणतोषणनिशामनेषु ज्ञा इति मारणार्थे मित्त्वाणिचि पुकि
मितो ह्रस्वत्वम् । अत्रार्थे संपूर्वकस्यैव प्रयोग इति पुरुषकार उक्तम् । नन्वेन गिलोपाभा-
वेऽपि पूर्वेण स्यादत आह—सेङ्ग्रहणेति । नन्वेवं वा दान्तशान्तेतीदृप्रतिषेधप्रकरणे ज्ञात
इति निपातनं किमर्थमत आह—वा दान्तेति । ×ज्ञापेरिति । मित्संनिधौ पाठे कर्तव्येऽग्रे
पाठेन तत्रामित एव ग्रहणम् । छन्न इत्यपि निपातनममित एव । ज्ञापने मित्त्वाभावेन तत्रेदृ-
प्रतिषेधाणिलुकोर्विकल्पेन निपातनाज्ज्ञातो ज्ञापित इति रूपद्वयासिद्धिः । अत एव तज्ज्ञा-

× ज्ञापेरिति । यद्यपि संप्रतितनेषु संस्करणे सहायत्वेनोपात्तेषु त्रिचतुरेषु हस्तलि-
खितेषु सभाष्यकैयटपुस्तकेषु निष्ठायां सेटीति सूत्रे कैयटे ‘ज्ञपेः’ इत्येव पाठ उपलभ्यते
तथाऽपि विवरणे नागोजीभट्टैः ‘ज्ञापेरिति’ इति प्रतीकस्य धृतत्वादग्रे च ‘ज्ञपेः’ इति
क्वचित्पाठो दृश्यत इति तैरेवोक्तत्वाच्च तेषां पुरतो यानि कैयटपुस्तकान्यासंस्तत्र ‘ज्ञापेः’
इत्येव पाठ आसीदिति सिध्यति । स एव युक्तः । ज्ञापेरिति क्वचिद्दृश्यमानः पाठश्चिन्त्य
इति तैरेवोक्तत्वात् । अतोऽस्माभिरपि विवरणानुरोधेन स एव पाठ आदृत इति बोध्यम् ।

* ६. ४. ५२. + ७. २. ४९.

एकाचो हि प्रतिषेधः ॥ २ ॥

एकाचो हि स प्रतिषेधो* ज्ञापिस्थानेकाच् ।

इद्भावार्यं तु तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य ॥ ३ ॥

इद्भावार्यं तर्हि सेद्ग्रहणं क्रियते । कथं पुनः सेटीत्यनेनेद् शक्यो भाव-
यितुम् । तन्निमित्तत्वाल्लोपस्य । नात्राकृत इटि णिलोपेन भवितव्यम् । किं
कारणम् । सेटीत्युच्यते ।

अवचने हि णिलोप इट्प्रतिषेधप्रसङ्गः ॥ ४ ॥

आक्रियमाणे हि सेद्ग्रहणे णिलोपे कृत एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्रसज्येत ।
कारितम् हारितम् ।

एवं तर्हि नार्थः सेद्ग्रहणेन नापि सूत्रेण । कथम् । सप्तमे+ योगवि-

प्र०-ज्ञापित इति । एकाचो हीति । यस्य विभाषेत्यत्रैकाच इत्यधिकारात् । इद्भावार्यं
त्विति । इटि कृते णिलोपो यथा स्यादकृते मा भूदिति कालावधारणार्थं सेद्ग्रहणमित्यर्थः ।
आक्रियमाणे हि सेद्ग्रहणे कारित इति स्थिते णिलोपश्च प्राप्नोति इट्च । नित्यत्वाणि-
लोपः प्राप्नोति । तत्र कृते एकाच इतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोत्येकदेशविकृतस्यानन्य-
त्वात्स एव करोतिर्भवतीति । यस्य च लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनि-
त्यमित्येतच्च कार्यगतभावाभावापेक्षार्यां नाऽऽश्रीयत इत्यनित्य एवेडागमः । इटि
तु णिलोपे क्रियमाणे न प्रवर्तत इट्प्रतिषेधो निर्वृत्तस्य प्रतिषेद्धमशक्यत्वात् । एतच्च
प्रयोजनं पूर्वस्मादपि विधौ स्थानिवद्भाव इत्यनाश्रित्योक्तम् । सप्तमे योगविभाग

उ०-पयत्याचार्य इत्यादि संगच्छत इति नारायणः । अन्ये तु वा दान्तेति सूत्रे तु ज्ञप मिञ्चेत्यस्य
निपातनं प्रतिपदोक्तत्वात् । अत एव कैयटे ज्ञपेर्निपातनमाश्रीयते । ज्ञप्तो ज्ञापित इति कचि-
त्पाठो दृश्यत इत्याहुस्तच्चिन्नस्यम् । तेनैव सिद्धावत्रत्योदाहरणपरभाष्यविरोधापत्तेः । नन्व-
नेन णिलोपो विधीयत इति कथमिदोऽभावः स्यादत आह—इटि कृत इति । ननु परत्वा-
देवेति कृते णिलोपः सिद्ध इति किं सेद्ग्रहणेनात आह—अक्रियमाणे हीति । ननु य
एकाच्धातुः कृ इति सोऽयं न भवतीति कथमिट्प्रतिषेधोऽत आह—एकदेशेति । कार्य-
गतेति । कृताकृतप्रसङ्गमात्रेण नित्यत्वम् । तद्वैपरीत्येनैवानित्यत्वं चाऽऽश्रीयत इति
भावः । अत्रापि सेद्ग्रहणमेव मानम् । ननु पूर्वमित्यपि णिलोपे कृते प्रतिषेधेन निवृत्तिस्तस्य
कथं नेत्यत आह—इटि त्विति । इटि परतो णिलोपे क्रियमाणे इत्यर्थः । अनाश्रित्योक्त-
मिति । तदाश्रयणे हि णिलोपस्य स्थानिवत्त्वेनैकाचः परत्वाभावादिणनिषेधाप्राप्तेः पूर्वं
णिलोपेऽपि दोषाभावात् । कालावधारणार्थं सेद्ग्रहणं व्यर्थं सत्तदनित्यत्वं ज्ञापयतीति भावः ।
एकाच इति । एकाच इति विहितविशेषणं चाऽऽश्रित्येदमित्यपि बोध्यम् । वस्तुत एव तर्हि

* ७. २. १०; १५. + ७. २. २६.

१ क. ख. ग. घ. ज्ञापि° ।

अ. ६ पा. ४ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ६३

भागः करिष्यते । इदमस्ति । निष्ठायां नेङ्भवति* । ततो णेः । ण्यन्तस्य निष्ठायां नेङ्भवति । कारितम् हारितम् । ततो वृत्तम् । वृत्तमिति च निपात्यते । किं निपात्यते । णेर्निष्ठायां लोपो निपात्यते । किं प्रयोजनम् । नियमार्थम् । अत्रैव णेर्निष्ठायां लोपो भवति नान्यत्र । क्व मा भूत् । कारितम् हारितम् । इहापि तर्हि प्राप्नोति । वर्तितमन्त्रम् । वर्तिता भिक्षेति । ततः अध्ययने । अध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्तत इति ।

वृधिरमिश्रधीनामुपसंख्यानं सार्वधातुकत्वात् ॥ ५ ॥

वृधिरमिश्रधीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं कारणम् । सार्वधातुकत्वात् । वर्धन्तु त्वा सुष्ठुतयो गिरो मे । वर्धयन्त्वित्येवं प्राप्ते बृहस्पतिष्ट्वा सुन्ने रम्णातु । रमयत्वित्येवं प्राप्ते । अग्ने शर्ध महते सौभगाय । शर्धयेति प्राप्ते । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । वृधिरमिश्रधीनामार्धधातुकत्वात्सिद्धम् । कथमार्धधातुकत्वम् । अन्येऽपि हि धातुप्रत्यया उभयथा छन्दसि दृश्यन्ते ।

अयामन्ताल्वाय्येत्स्विष्णुषु ॥ ६ । ४ । ५५ ॥

किं पुनरयं क्त्तुराहोस्विदित्नुः । कश्चात्र विशेषः ।

प्र०—इति । णेरध्ययने वृत्तमिति योगं विभज्य योगत्रयं क्रियते । क्रमविपर्ययश्चाऽऽश्रीयते । णेरित्येको योगः । तत्र निष्ठायां नेङ्गिति वर्तते । ततो वृत्तमिति द्वितीयो योगो णिलोपनियमार्थो गुणप्रतिषेधार्थश्चानेकप्रयोजनत्वान्निपातनानाम् । अथवा वृत्तमित्येकशेषाश्रयणादेकस्य नियमार्थत्वमपरस्य गुणनिषेधार्थत्वं भविष्यति । ततोऽध्ययन इति तृतीयो योगो वृत्तशब्दस्यार्थविशेषनियमार्थः । रम्णात्विति । व्यत्ययेन श्वाप्रत्ययः ।

अया० । किं पुनरिति । यद्यपि क्त्तावयामन्ताल्वाय्येत्स्विष्णुष्विति निर्देशानुपपत्तिः । तथाऽपि युक्तायुक्तत्वापेक्षो विचारः । कः प्रत्यय आश्रयितुं युक्तः को न युक्त इति ।

उ०—नार्थः सेङ्ग्रहणेनेति भाष्यस्य तत्र सूत्रे विहितविशेषणादिति शेषः । तदुत्तरं भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति बोध्यम् । क्रमविपर्ययश्चेति । वृत्तमित्येतदन्ते श्रुतमपि मध्ये संबन्धनीयमित्यर्थः । ननु णिलोपनियमेन कृतार्थो योगः कथं गुणप्रतिषेधं कुर्यादत आह—अनेकेति । ननु गुणाभावे विधेये संभवति कथं नियमार्थतित्यस्वरसादाह—अथवेति । अर्थविशेषेति । वृत्तेरप्यध्ययन एव नान्यत्रेति ।

अयामन्ता० । नन्विह निर्देशेनैवासंदेहात्प्रश्नानुपत्तिरित्याह—यद्यपीति । कः प्रत्यय इति । उणादिषु व्याकरणान्तरे किं क्त्तुः प्रत्ययोऽथेत्नुरिति विचार्यत इत्यर्थः । नन्वे-

क्त्वाविटि जेगुणवचनम् ॥ १ ॥

क्त्नौ सतीटि जेगुणो वक्तव्यः* । गदयितुः स्तनयितुः । अस्तु तर्हीतुः ।

इत्नौ प्रत्ययान्तरकरणम् ॥ २ ॥

यदि तर्हीतुः प्रत्ययान्तरं कर्तव्यम् ।

अयादेशे चोपसंख्यानम् ॥ ३ ॥

अयादेशे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । उभयं क्रियते न्यास एव ।

प्र०-अथवा किं कृतेडागमः क्त्नुरिह निर्दिष्टोऽथ प्रत्यय एवेत्नुरिति विचारः । क्त्वाविटीति । स्तनिह्वीत्यत्र यदि क्त्नुर्विधीयते तदा तस्येति कृतेऽनिटीति वचनाणि लोपो नास्ति । किञ्चात्तु गुणप्रतिषेधे प्राप्ते गुणो विधेयः । इत्नाविति । स्तनिह्वीत्यत्रेत्नुर्विधेयः । कृहानिभ्यां क्त्नुर्विधेयः । यदा तु स्तनादिभ्यः क्त्नुर्विधीयते स एवोत्तरत्रानुवर्तते तदा प्रत्ययान्तरं न विधेयम् । स्वरेऽपि भेदो नास्त्युभयथाऽन्तोदात्तत्वात् । अयादेशे चेति । णिलोपस्य प्रसङ्गादुपसंख्यानशब्देनात्र सूत्रे पाठ उच्यते न त्वपूर्वं वचनम् । भाष्यकारो गुरुलाघवमनादृत्य यथान्यासं समर्थयितुमाह—उभयमिति । यद्यत्र त्नुग्रहणमयादेशार्थं क्रियते स्तन्यादिभ्यश्च क्त्नुर्विधीयते तदा स्यादेव लाघवम् ।

उ०-तत्सूत्रमुपादाय विचारे क्रियमाणेऽत्रैव संदेहो युक्त इत्यत आह—अथवेति । किञ्चा-
त्त्विति । तच्च क्त्नुरित्यादौ गुणप्रतिषेधायाऽऽवश्यकमिति भावः । गुणो विधेय इति ।
अत्र सूत्र इत्नु इति न पठनीयमिति भावः । उभयथाऽन्तोदात्तत्वादिति । क्त्नौ प्रत्यय-
स्वरेणेत्युचि चित्स्वरेणेति भावः । परे त्विदं सूत्रमयादेशानुवादकं लाघवात्तदनुवादाच्च
णिलोपबाधनमन्यथाऽनुवादत्वासंभवात् । अत्र सूत्रे निमित्तत्वेनाऽऽश्रयणाण्यन्तेभ्यो यथा-
प्रयोगमन्तादिप्रत्ययकल्पनं ढकि लोप इत्यत्र ढककल्पनवत् । तदाह—क्त्नाविटीति । सूत्र-
स्यानुवादवनिर्वाहाय सूत्रकृतोऽपि तस्याऽऽवश्यकत्वमिति तदेवास्तु । अत्र सूत्रे च [इत्नु]-
ग्रहणं न कार्यमिति भावः । व्याकरणान्तरे च तथैव कृतम् । णेरैव स्थानेऽयादेशे तु तदं-
शेऽनुवादत्वभङ्ग इत्याशयः । प्रत्ययान्तरम्—व्याकरणान्तरपाठितात्प्रत्ययादन्यत् । अया-
देशे चेति । तदनुवादके शास्त्र इत्यर्थः । णिलोपाभावायेति भावः । अत्र सूत्रे निमित्तत्वे-
नाऽऽश्रयणेनापूर्वस्य तस्य कल्पनादस्योपसंख्यानत्वव्यवहारो भाष्ये । अन्यथा सूत्रे पाठस्य
निर्वादात्त्वेन सूत्रे कः प्रत्ययो निर्दिष्ट इति संदेहे प्रत्ययान्तरकरणमेव दोषो न तु सूत्रेऽक-
रणमपि दोष इति कैयटोक्तव्याख्यायां न भाष्यसामञ्जस्यम् । क्त्नोस्तु व्याकरणान्तरपाठित-
स्यानुमतिमात्रं नापूर्वमुपसंख्यानमिति भावः । उभयं क्रियत इति । अत्र पाठस्तेन प्रत्यया-
न्तरं च बोध्यत इत्यर्थः । कुञ्जः सर्वधात्वर्थावानुदकत्वात् । एतेन यथत्रेत्यादि कैयटोक्तमपा-
स्तम् । तेनैषां पङ्कजादिवधोगुरुत्वं सूचितम् । अन्तोदात्तादयश्चैते सूत्रे पश्यन्त इति न
स्वरभेद इत्याहुः ।

अ. ६ पा. ४ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ६५

ल्यपि लघुपूर्वस्य ॥ ६ । ४ । ५६ ॥

ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेद्व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानम् ॥ १ ॥

ल्यपि लघुपूर्वस्येति चेद्व्यञ्जनान्तेषूपसंख्यानं कर्तव्यम् । प्रथमस्य गतः ।
प्रथमस्य गतः ।

अल्लोपे च गुरुपूर्वात्प्रतिषेधः ॥ २ ॥

अल्लोपेऽ च गुरुपूर्वात्प्रतिषेधो वक्तव्यः । प्रचिकीर्ष्य गतः ।

ल्यपि लघुपूर्वादिति वचनात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

ल्यपि लघुपूर्वादिति वक्तव्यम् । एवमपि ह्रस्वलोपालोपानामसिद्धत्वाल्ल्यपि

प्र०— ल्यपि० । केचिदाचार्येण लघुपूर्वस्येति षष्ठ्यन्तमध्यापिताः । अन्ये तु लघुपूर्वादिति पञ्चम्यन्तम् । तत्र षष्ठीमाश्रित्याऽऽह—ल्यपीति । प्रथमस्येति । श्मेर्णिचि वृद्धौ मितां ह्रस्व इति ह्रस्वः । तत्र णेः पूर्वं व्यञ्जनं न लघ्वित्ययादेशो न प्राप्नोति । न चात्र व्यवहितेऽपि पूर्वशब्दो वर्तत इति शक्यमाश्रयितुम् । चकासृदरिद्रादीनामपि ण्यन्तानामयादेशप्रसङ्गात् । प्रचकास्य गत इति । न चाव्यवहिते संभवति व्यवहितं पूर्वमाश्रयितुं युक्तम् । ततश्च प्रणय्य प्रस्तनय्येत्यादावेव स्यादत्र ह्यल्लोपस्यासिद्धत्वाल्लघुपूर्वो णिर्भवति । अथापि व्याश्रयत्वादल्लोपस्यासिद्धत्वं न स्यात् । एवमपि भूतपूर्वगत्या लघुपूर्वताश्रयोऽयादेशः स्यात् । अल्लोपे चेति । अल्लोपे कृते यो गुरुपूर्वस्तस्मात्परस्य णेर्भूतपूर्वा लघुपूर्वतामाश्रित्यायादेशः प्राप्नोति । लघुपूर्वादिति वचनादिति । लघुपूर्वादिति पञ्चम्यन्तं पठितव्यमित्यर्थः । लघुः पूर्वो यस्मादिति लघुपूर्वस्तस्मात्परस्य णेरयादेशः । एवमपीति । क तर्हि स्यात् ।

उ०— ल्यपि लघु० । आग्रिमवार्तिकानुसारात्सूत्रे पञ्चम्यन्तपाठनिर्णयेनाऽऽद्यवार्तिके षष्ठ्यन्तानुवादो न युक्तोऽत आह—केचिदिति । लघुः पूर्वो यस्मात्तस्य णेर्ल्यप्ययादेश इत्यत्र पक्षेऽर्थः । मितां ह्रस्व इति । अमन्तत्वान्मित्वम् । न चात्र व्यवहित इति । उत्तरांशविकलायास्तस्मादिति परिभाषाया दुर्वारत्वादिति भावः । यद्वक्ष्यति न चाव्यवहित इति । दूषणान्तरमाह—चकास्त्रिति । भाष्ये दोषान्तरमाह—अल्लोपे चेति । पञ्चम्यन्तपाठे यथा व्यञ्जनान्तेषु न दोषस्तथा सूत्रार्थप्रदर्शनव्याजेनाऽऽह—लघुः पूर्वो यस्मादिति । अत्रोभयत्राप्यव्यवहित एव गृह्यत इति प्रतिचिकीर्ष्य गत इत्यादावपि न दोषः । न च वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्दोष एवात्रेति वाच्यम् । जातिग्रहणेनानेकग्रहणेऽपि वर्णद्वयस्यैव ग्रहणेनादोषात् । अत एव सनि मीमेत्युत्तरं दम्भ ईच्च आपज्ञप्युधामिति दम्भेरपीसृईत्वाभ्यां संयोगादिलोपनलोपाभ्यां सिद्धे दम्भ ईच्चेति इत्त्वविधानं चरितार्थम् । इस्भावे हि सन्भेति वर्णत्रयसत्त्वेन किञ्चानापत्तेरित्याहुः । न चैवं निपात एकेति सूत्रस्था इ उ अपेहीति भाष्यविरोधः । तत्र अ इ उ इति त्रयाणां सत्त्वादिति वाच्यम् । तत्रापि तद्वष्टक-

लघुपूर्वादित्ययादेशो न प्राप्नोति+ । प्रशमय्य गतः प्रतमय्य गतः । प्रवेभि-
दय्य गतः प्रवेच्छिदय्य गतः । प्रगदय्य गतः प्रस्तनय्य गतः ।

ह्रस्वादिषु चोक्तम् ॥ ४ ॥

किमुक्तम् । समानाश्रयवचनात्सिद्धमिति÷ । कथम् । णावेते विधयो णेत्य-
प्ययादेशः ।

विभाषाऽऽपः ॥ ६ । ४ । ५७ ॥

इडादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । अध्याप्य* गतः ।

आपः सानुबन्धकनिर्देशादिङि सिद्धम् ॥ १ ॥

आपः सानुबन्धकस्य निर्देशः करिष्यते । आप्ल इति । तेनेडादेशस्य न
भविष्यति । स तर्हि सानुबन्धकनिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । लक्षणप्रति-
पदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेत्येवं न भविष्यति ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठ्याध्यायस्य

चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥ २ ॥

===

प्र०—मृदमाचष्ट इति णिचप्रकृत्यैकाजिति प्रकृतिभावाद्दिलोपप्रतिषेधः प्रमृदय्य गत इत्यादौ
स्यात् ।

विभाषा० । अध्याप्येति । क्रीड्जीनां णावित्याच्चमर्तिह्रीत्यादिना पुगागमः ।
सानुबन्धकनिर्देशादिति । आपुलिति पठितव्यमित्यर्थः । आप्लशब्दात्पञ्चम्येकवचने
ऋकारलकारयोः सवर्णविधिरिति ऋत उदित्युत्त्वमुरण्पर इत्यत्र प्रत्याहारग्रहणाल्लप-
रत्वम् । भाष्यकारस्त्वसंदेहार्थमविभाक्तिकत्वमाश्रित्याऽऽह—आप्ल इति । लक्षणप्रतिप-
दोक्तयोरिति । लक्षणिकस्यानुमेयरूपत्वाद्विलम्बितप्रतीतिगोचरत्वात् । प्रतिपदोक्तस्य
तु प्रत्यक्षत्वाद्विलम्बितप्रतीतिविषयत्वादाकृतौ च पदार्थ इयं परिभाषा न व्यक्तौ तत्र हि
सर्वस्यां व्यक्तौ लक्षणेन प्रवर्तितव्यम् ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठ्याध्यायस्य चतुर्थे पादे

द्वितीयमाह्निकम् ॥

उ०—द्वयोरेवाऽऽपाद्यत्वात् । क तर्हि स्यादिति । विषयान्तराभावाच्चनसामर्थ्येन ह्रस्वादीनाम-
सिद्धत्वं बाध्यत इति प्रश्नः ।

विभाषाऽऽपः । असंदेहार्थमिति । आपुलिति किमाहुर्पूर्वस्य पुल महत्त्वे इत्यस्या-
विभक्तिको निर्देश उताऽऽप्लभातोरिति संदेहनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । आकृतौ चेति । इदम-
युक्तमित्यसकुदावेदितम् ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते षष्ठ्याध्यायस्य

चतुर्थे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

स्यसिच्सीयुट्तासिषु भावकर्मणोरुपदेशेऽज्ज्ञानग्रहहृशां वा

चिण्वदिद् च ॥ ६ । ४ । ६२ ॥

भावकर्मणोरिति कथमिदं विज्ञायते । भावकर्मणोर्ये स्यादय इति । आहो-
स्विन्द्रावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति । किंचातः । यदि विज्ञायते भाव-
कर्मणोर्ये स्यादय इति सीयुड्विशेषितः स्यसिच्तासयोऽविशेषिताः । अथ
विज्ञायते भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति स्यसिच्तासयो विशेष्टिताः
सीयुड्विशेषितः । उभयथा चिण्वद्भावोऽविशेषितः । यथेच्छसि तथाऽस्तु ।
अस्तु तावद्भावकर्मणोर्ये स्यादय इति । ननु चेत्तं सीयुड्विशेषितः स्यसि-
च्तासयोऽविशेषिता इति । स्यसिच्तासयश्च विशेषिताः । कथम् । भावकर्म-

प्र०—स्यसिच्० । कथमिति । किं भावकर्मणोरित्यभिधेयनिर्देशो भावकर्मणोर्ये वर्तन्ते स्यादय
इति, अथ भावकर्माभिधायी प्रत्ययो भावकर्मभ्यामभिधीयते भावकर्मवाचिनि प्रत्यये परतो
ये स्यादय इति । तत्राऽऽद्ये पक्षे भावकर्मशब्दस्य मुख्यार्थवृत्तित्वम् । द्वितीये
गौणार्थता । युगपत्तु गौणमुख्यार्थवृत्तित्वासंभव इति मत्वा प्रश्नः । यदि विज्ञायत
इति । यदि प्रसिद्धचनुरोधेन मुख्यार्थपरिग्रहः । सीयुड्विशेषित इति । आर्ध-
धातुक इति वर्तते । न च सीयुट् आगममात्रस्याऽऽर्धधातुकसंज्ञाऽस्तीति सामर्थ्यात्सी-
युडाद्यार्धधातुकं गृह्यते । तस्य च संभवति भावकर्माभिधायित्वमित्यर्थः । स्यसि-
च्तासय इति । भावकर्तृकर्मणां लादेशार्थत्वेन शास्त्रे व्यवस्थापितत्वादिकरणानामत-
दर्थत्वात् । अथेति । अथ भूयसामनुग्रहाय यदि गौणार्थत्वसंश्रयणमिति भावः ।
सीयुड्विशेषित इति । तत्र सीयुटः प्रत्ययैकदेशत्वात्समुदायावयवयोः पौर्वापर्या-
भावाद्भागमे ह्युपजाते सागमकस्य प्रत्ययादयः संज्ञा अर्थाभिसंबन्धश्च न तदवय-
वस्येति सीयुटो भावकर्मवाचिप्रत्ययपरत्वासंभवः सत्यप्यवयवयोः पौर्वापर्ये । अतोऽन-
न्तरं कचित्पाठः । उभयथाऽपि चिण्वद्भावोऽविशेषित इति । तत्र न दोषान्तरोप-
न्यासः । किं तर्हि पक्षद्वये दोषोपसंहारः । अन्यतरपक्षपरिग्रहे सर्वविषयाव्यापना-

उ०—स्यसिच्सीयुट्० । नन्वर्थद्वयपरिग्रहमाश्रित्य तृतीयपक्षोऽपि किं नोद्भावितोऽत आह—
युगपत्त्विति । ननु सीयुट् आगमत्वाद्भावकर्मवृत्तित्वासंभव इति कथं सीयुटो विशेषित-
त्वमत आह—आर्धधातुक इति । शास्त्रे । सार्वधातुके यगितिसूत्रस्थभाष्ये ।
स्यादीनां साधारणत्वेन तद्व्योतकत्वमपि नेति भावः । ननु मुख्ये संभवति गौणग्रहण-
मन्याय्यमत आह—भूयसामिति । अविशेषित इति । भावकर्मणोरित्यनेन विशेषणे-
नेति भावः । भाष्ये चिण्वद्भावोऽविशेषित इति । चिण्वद्भावविषयः सर्वोऽविशेषित इत्यर्थः ।

णोर्यग्भवतीत्यत्र × स्यादयोऽप्यनुवर्तिष्यन्ते । अथवा पुनरस्तु भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादय इति । ननु चोक्तं स्यसिच्चासयो विशेषिताः सीयुडविशेषित इति । सीयुट् च विशेषितः । कथम् । भावकर्मवाचिनि परतः सीयुड् नास्तीति कृत्वा भावकर्मवाचिनि सीयुटि कार्यं विज्ञास्यते ।

अथेद् चेत्युच्यते कस्यायमिद् भवति । अङ्गस्येति + वर्तते । यद्येवमादित इद् प्रामोत्यडाङ्वत् + । तद्यथाडाटौ टित्त्वादादितो भवतस्तद्वत् । एवं तर्हि स्यादीनामेव भविष्यति । एवमपि षष्ठ्यभावाच्च प्रामोति । ननु च भावकर्म-

प्र०-द्विविशेषितश्चिण्वद्भाव इत्यर्थः । स्यादयोऽपीति । स्याद्यनुवृत्तेरिदमेव प्रयोजनम् । भावकर्मणी स्यादीनामप्यभिधेये यथा स्यात्तामिति । यथा च द्वंद्वपदानि प्रत्येकं समुदायार्थवाचीनि तथा स्यादयो लादेशाश्च भावकर्मणी अभिदधतीति न कश्चिद् दोषः । भावकर्मवाचिनि सीयुटीति । तन्त्रन्यायाश्रयणादेकं भावकर्मग्रहणं भिन्नेन रूपेण यथासंभवं स्यादिभिः संबध्यते । अथवा विषयसप्तम्येषाऽऽश्रीयते । भावकर्मविषयेषु स्यादिषु चिण्वत्कार्यं भवतीति नास्ति दोषस्यावकाशः ।

कस्यायमिति । स्यादीनामागमसंबन्धे षष्ठ्यनिर्देशात्प्रश्नः । स एवाऽऽह—अङ्गस्येति वर्तत इति । प्रकरणस्य नियोजकत्वं चेदाश्रीयते तदाऽनिष्टप्रसङ्ग इत्यर्थः । अथवाऽङ्गस्येति वर्तत इति सिद्धान्तवादिवचनम् । अङ्गस्य निमित्तं यत्तस्येडागम इत्यर्थः । इतस्त्वङ्गमेवानेनाऽऽगमित्वेनोक्तमिति मत्वाऽऽह—यद्येवमिति । षष्ठ्यभावादिति । इच्छामात्रेण स्यादीनामागमित्वमलभ्यमित्यर्थः । ननु च भावकर्म-

उ०-ननु भावकर्मणोर्यगित्यत्र स्यादीनामनुवृत्तावपि कथमत्रेष्टसिद्धिरत आह—स्याद्यनुवृत्तेरिति । ये स्यादयो विहितास्ते भावकर्मणोर्भवन्तीति वाक्यभेदेन संबन्ध इति भावः । ननु लादेशैरेव तयोरर्थयोरुक्तत्वात्पुनरतेषां तदभिधायकत्वं व्यर्थमित्यत आह—यथा चेति । अन्यथा स्यादीनामानर्थक्यात्प्रयोग एव न स्यादिति भावः । समुदायार्थेति । परस्परसमभिव्याहारात्साहित्यरूपार्थवाचीनीति भावः । अभिदधतीति । द्योतयन्तीत्यर्थः । नन्वेकस्य शब्दस्य सामानाधिकरण्यं वैयधिकरण्यं च युगपन्न संभवतीत्यत आह—तन्त्रन्यायेति । अत्र पक्षे स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति द्वंद्वानुपपत्तेराह—अथवेति । भावकर्मविषयेष्विति । भावकर्मविषयकज्ञानजनकज्ञानविषयेष्वित्यर्थः । ननु स्यादीनां श्रुतत्वादिष्टत्वाच्च तेषामेवेद् सिध्यति । किं प्रश्नेनेत्यत आह—स्यादीनामिति । स एवेति । न तु सिद्धान्ती । श्रुतानां षष्ठ्यन्तत्वाभावेनाऽऽगमित्वे प्रमाणाभावात् । श्रुतेर्विनियोजकत्वाभावे प्रकरणस्य विनियोजकत्वमाश्रीयत इत्यर्थः । एवं व्याख्याने ग्रन्थच्छायाभङ्गं मत्वा प्रकारान्तरेण व्याचष्टे—अथवेति । इच्छामात्रेणेति । श्रुत्यादिभिः प्रमाणैरेव शेषत्व-

णोरित्येषा षष्ठी । नैषा षष्ठी । किं तर्हि । अर्थनिर्देश एषा सप्तमी । भावे चार्थे कर्मणि चेति । एवं तर्हि भावकर्मणोरित्येषा सप्तमी स्यादित्येवमिति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१. १. ६६] इति । एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् । न ह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्ति । अर्थेऽसंभवात्तद्वचिनि शब्दे कार्यं विज्ञास्यते । एवमपि सीयुटो न प्राप्नोति । एवं तर्हि सप्तमेऽयोगविभागः करिष्यते । आर्धधातुकस्येड् । यावानिङ्नाम स सर्वं आर्धधातुकस्येड् भवति । ततो वलादेः । वलादेरार्धधातुकस्येड् भवतीति । यद्येवं स्यसि-

प्र०-णोरित्येषा षष्ठीति । षष्ठीनिमित्तत्वात्षष्ठीत्युच्यते । यथा नड्वलोदकं पादरोगः । इह भावकर्मवाचिनि परतो ये स्यादर्थ इति शब्देन शब्दस्य पौर्वापर्यसंभवात्तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्येति परिभाषोपतिष्ठत इत्यस्ति भावकर्मणोरित्यस्य षष्ठीप्रकल्पौ निमित्तभावः । इतरस्तु भावकर्मणोरित्यभिधेयसप्तमीं मत्वाऽऽह-नैषा षष्ठीति । इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयितुमाह-एवं तर्हीति । भावकर्मवाची प्रत्यय उपचाराद्भावकर्मशब्दवाच्यः परत्वेन सप्तम्या प्रतिपादित इति सप्तमी स्यसिच्सीयुट्तासिष्विति सप्तम्याः कार्यातिदेशे चरितार्थायाः षष्ठीं प्रकल्पयति । चोदको यथोक्तमभिप्रायमप्रतिपद्याऽऽह-न सिध्यतीति । तत्र निःशब्दस्य प्रयोजनं शब्दे सप्तमीनिर्दिष्टे परिभाषोपस्थानं यथा स्यादर्थे मा भूत् । शब्दश्च शब्दाद्बहिर्भूतोऽर्थस्त्वन्तर्भूतो निःशब्दो बहिर्भावाची । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाऽऽह-अर्थेऽसंभवादिति । एवमपीति । नहि सीयुटो भावकर्मवाचिना प्रत्ययेन पौर्वापर्यमस्ति । सीयुटस्तदवयवत्वात् । आर्धधातुकस्येडिति । परिभाषेयं क्रियते । यत्रेड् विधीयते तत्राऽऽर्धधातुकस्येत्युपतिष्ठते । तेन स्यादीनामेवास्त्यामपि षष्ठीप्रकल्पताविद् भविष्यति । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र विरोधादार्धधातुकस्येति नोपतिष्ठते । यद्येवमिति । स्यादीनामागमविधावुपयोगात्पुनः श्रुत्यभावादविशेषितश्चिण्वद्भावः । आर्धधातुकग्रहणे ह्युपतिष्ठमाने तेन स्यादीनां विशेषणादागमसंबन्धयोग्यषष्ठ्युपादानादयमर्थः स्यात् । अज्ज्ञनग्रहट्टां वा चिण्वद्भवति यत्र क्वचित् । यत्र तु

उ०-लाभो न तु केवलेच्छयेत्यर्थः । कथं पुनर्भावकर्मणोरित्यस्य षष्ठीनिमित्तत्वमत आह-इहेति । ननु सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यात्षष्ठीप्रकल्पसिर्न स्यादत आह-कार्यातिदेश इति । स्यादिषु परतोऽज्ज्ञनादीनां चिण्वत्कार्यं भवतीति पूर्ववाक्ये चरितार्था सप्तमीति भावः । अर्थे मा भूदिति । जनपदे लुबित्यादौ यथा । अस्त्यामपीति । आर्धधातुकस्येत्युपस्थाने प्रत्यासत्त्याऽऽर्धधातुकपदेन स्यादीनामेव ग्रहणात्स्यादय इटा संबध्यन्ते । सीयुडविषये च सीयुडादि गृह्यत इति भावः । अविशेषितश्चिण्वद्भावः इति । तद्विषयो

सीयुक्तासिष्विद् भवति चिण्वद्भावोऽविशेषितो भवति । तत्र को दोषः । स्य-
सिच्सीयुक्तासिष्विद् भवत्यङ्जनग्रहदृशां वा चिण्वदिति कचिदेव चिण्वद्भावः
स्यात् । एवं तर्हि स्यादीनेवापेक्षिष्यामहे । स्यसिच्सीयुक्तासिष्विद् भवति ।
अङ्जनग्रहदृशां वा चिण्वत्स्यादिष्विति ।

अथ के पुनरिममिदं प्रयोजयन्ति । येऽनुदात्ताः+ । अथ य उदात्तास्तेषां
कथम् । सिद्धं तेनैव परत्वात्* । उदात्तेभ्योऽपि वा अनेनैवोपेतव्यः । किं प्रयो-
जनम् । कारयतेः कारिष्यते । हारयतेर्हारिष्यते । इटोऽसिद्धत्वाणेरनिटि

प्र०-स्यादयः सन्ति तेषामिदिति । यथा कर्तुः क्यङ् सलोपश्चेत्यत्रेति भावः ।
स्यादीनेवेति । तेषामेव श्रुतत्वात्तत्परित्यागेनाश्रुतकल्पनाया अयुक्तत्वात्प्रत्ययापेक्षत्वा-
दङ्गस्येति सप्तमीनिर्देशसामर्थ्याद्वा चिण्वद्भावे पूर्वमुपयुक्तानां स्यादीनामार्धधातुकोपस्था-
नसामर्थ्यात्पश्चादिटा संबन्धः ।

के पुनरिति । सर्वेभ्य इष्यते न च प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः । स एव
पराभिप्रायमाशङ्कते । येऽनुदात्ता अथ ये उदात्तास्तेषां कथं सिद्धं तेनैव पर-
त्वादिति । किमेवं भवान्मन्यत इत्यर्थः । ततः सिद्धान्तवाद्याह—उदात्तेभ्योऽ-
पीति । अथवा शिष्याचार्यदेशीययोः के पुनरित्यादिके प्रश्नप्रतिवचने परत्वादि-
त्यन्ते । आचार्य आह—उदात्तेभ्योऽपीति । उदात्तग्रहणं चोपलक्षणम् । ऋद्धनोः
स्य इत्यनुदात्तेभ्योऽपीद्विधानात् । तुल्यत्वान्न्यायस्य तेभ्योऽप्यनेनैवेद्विविधिः । इटोऽ-
सिद्धत्वादिति । ततश्चानिटीति प्रतिषेधाभावात्सिध्यति णिलोपः । अपि चेदसंनियोगेन
विधीयमानश्चिण्वद्भावोऽपि भवति । अन्यथैतद्भावे चिण्वद्भावो न स्यात् । संनि-
योगशिष्टानामन्यतराभावे द्वितीयाभावात् । अन्वाचये तु विज्ञायमाने स्याच्चिण्व-

उ०-हनादिरित्यर्थः । नन्विदसंनियोगेन विधीयमानश्चिण्वद्भावस्तत्रैव भवेन्न यत्रकचिदित्य-
त्राऽऽह—यथा कर्तुरिति । अन्वाचयशिष्टश्चिण्वद्भाव इत्यर्थः । प्रत्ययापेक्षत्वादङ्गस्येति ।
अङ्गसंज्ञाया इत्यर्थः । अजादीनामङ्गानां चिण्वद्भावविधानात्प्रत्ययाकाङ्क्षायां प्रत्ययानां संनि-
हितानामेव योग्यत्वात्संबन्ध इति भावः । एवमागमविधानुपयुक्तानां स्यादीनां पश्चाच्चिण्व-
द्भावेनान्वय इत्युक्तम् । वस्तुतः पूर्वं चिण्वद्भाव उपयुक्तानां पश्चादिटा संबन्धो युक्ततर
इति स एव भाष्यार्थ इत्याह—सप्तमीनिर्देशसामर्थ्यादिति । अयमत्र भाष्यार्थः—पूर्वं
चिण्वद्भाव उपयुक्तानेव स्यादीन् । अत्रेद्विविधाक्ये । आर्धधातुकपदेनापेक्षिष्यामहे इति । स
एवेति । न तु सिद्धान्तवादी हेयत्वादस्य पक्षस्येति भावः । तुल्यत्वान्न्यायस्येति ।
यथोदात्तेभ्यो नित्यत्वादयमेवेद् भवति तथा ऋद्धनोः स्य इत्यादिविषयेऽप्यनेनेट् ।
तस्यापि वलादिलक्षणत्वादिति भावः । फलान्तरं दर्शयति—अपि चेदिति । अन्वाचये

अ. ६ पा. ४ आ. ३] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ७१

[६. ४. ५१] इति णिलोपो यथा स्यात् । कथं पुनरिच्छताऽपि भवतोदात्ते-
भ्योऽनेनैवेङ्गलभ्यो न पुनरनेनास्तु तेन वेति तेनैव स्याद्विप्रतिषेधेन । ननु च
नित्योऽयम् । कृतेऽपि तस्मिन्प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । न त्वास्मिन्कृतेऽपि स
प्राप्नोति । किं कारणम् । अवलादित्वात् । तस्मादनेनैव भाविष्यतीट् ।

कानि पुनरस्य योगस्य प्रयोजनानि ।

वृद्धिश्चिण्वद्युक् च हन्तेश्च घत्वं दीर्घश्चोक्तो यो मितं वा चिणीति ।

वृद्धिः× प्रयोजनम् । चेप्यते चाधिष्यते । युक् च* प्रयोजनम् । ग्लास्यते
ग्लायिष्यते । हन्तेश्च घत्वं+ । प्रयोजनम् । हनिष्यते घानिष्यते । दीर्घश्चोक्तो
यो मितं वा चिणीति× । स च प्रयोजनम् । शमिष्यते शामिष्यते । तमि-
ष्यते तामिष्यते ।

इट् चासिद्धस्तेन मे लुप्यते णिर्नित्यश्चायं वल्लिनिमित्तो विधाती ।

इटोऽसिद्धत्वाणोरानिटि [६. ४. ५१] इति णिलोपो यथा स्यात् ।
कथं पुनरयं नित्यः । कृताकृतप्रसङ्गित्वात् । कृतेऽपि तस्मिन्निटि सामयिक आर्ध-
धातुकस्येङ्गवलादेः [७. २. ३५.] इति पुनरयं भवति । अस्मिन्स्तु विहिते

प्र०—द्वावः । यथा कर्तुः क्यङ् सलोपाभावेऽपि । नित्योऽयमिति । वलादित्वानपेक्ष-
णात् । आकृतिपक्षे च शब्दान्तरत्वाभावात् । शब्दान्तरप्राप्त्याऽपि नास्त्यानित्य-
त्वम् । भावकर्मार्थपेक्षणादस्य बहिरङ्गत्वमिति चेत्तस्यापि वलादित्वापेक्षत्वान्नास्त्यन्तर-
ङ्गत्वमित्यदोषः ।

कानि पुनरिति । किं प्रकरणाद्व्यवस्थाश्रयणादाङ्गान्येव कार्याणि प्रयोजनान्य-
थाविशेषेणेति प्रश्नः । इतर आङ्गान्येवोदाहरति—वृद्धिरिति । विधातीति । अस्मि-
न्निटि सति वलादिलक्षणस्येटो वलादित्वाभावादप्रवृत्तिलक्षणो विधातस्ततस्तस्यानित्यत्व-
मित्यर्थः । अथवा वल्लिनिमित्त इडविधाती अस्थेटोऽप्रतिबन्धक इत्यर्थः ।

उ०—त्विति । असति तात्पर्यग्राहक एकचकारप्रयोगे समुच्चयस्यैव प्रतीतेः स युक्त इति भावः ।
ननु वलादिलक्षण इटि सतीडादेः प्राप्नोत्यसति तद्रहितस्येति शब्दान्तरप्राप्त्याऽयम-
नित्योऽत आह—आकृतिपक्षे चेति । व्यक्तिपक्षे हि स न्याय इति भावः । वस्तुस्तोऽत्र
लक्ष्यानुसारात्कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रेणानित्यत्वाङ्गीकार इति बोध्यम् । तस्यापि वलादि-
त्वेति । अर्थकृतबहिरङ्गत्वस्यानाश्रयणाच्चेत्यपि बोध्यम् । इतर इति । प्रकरणाद्व्यवस्था-
माश्रित्येत्यर्थः । चिण्वदित्यस्य चिण्वद्भावाप्रयोजनमित्यर्थः । विधातीत्यस्यानित्य इत्यर्थं
दर्शयति—अस्मिन्निटीति । अथवेति । अकारप्रश्लेषः कार्य इति भावः । एवं चाऽऽद्ये
वल्लिनिमित्त इत्यस्यानित्य इति शेषः । तस्य हेतुर्विधातीति । अस्यायमिति शेषः । कर्तरि

बलादित्वस्य निमित्तस्य विहतत्वात्साप्तमिको न भवति ।

अथोपदेशग्रहणं किमर्थम् ।

चिण्वद्भाव उपदेशवचनमृकारगुणबलीयस्त्वात् ॥ १ ॥

चिण्वद्भाव उपदेशवचनं क्रियत ऋकारगुणस्य बलीयस्त्वात् । कारिष्यते । परत्वादगुणे* कृते रपरत्वे चानजन्तत्वाच्चिण्वद्भावो न प्राप्नोति । उपदेशग्रहणाद्भविष्यति ।

वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो भवति विप्रतिषेधेन । वधिभावस्यावकाशः । वध्यात् वध्यास्ताम् वध्यासुः । चिण्वद्भावस्यावकाशः । घानिष्यते अघानिष्यत । इहोभयं प्राप्नोति । घानिषीष्ट घानिषीयास्ताम् घानिषीरन् । चिण्वद्भावो

प्र०- ऋकारगुणस्येति । अन्येषां तु गुणोऽजन्तत्वं न विहन्तीति नित्यत्वाच्चिण्वद्भावः । सिध्यति चायिष्यते लाविष्यत इति भावः । परत्वादिति । द्वयोरप्यनित्यत्वात् ।

वधिभावादिति । ननु चाऽऽर्धधातुक इति विषयसप्तम्याश्रयणादन्तरङ्गो वधिभावः । नैतदस्ति । लुङीति विशेषनिर्देशात् परसप्तमी । तद्विशेषणत्वादाधधातुक इत्यपि परसप्तमी । यत्र तु विशेषनिर्देशाभावोऽस्तेभूरित्यादौ तत्रैव विषयसप्तमीविज्ञानं भव्यादिसिद्धचर्थम् । एकाच उपदेशेऽनृदात्तादित्यत्र तु वक्ष्यति भाष्यकारः ।

उ०-णिनिस्तद्वक्ष्यति कचिद्भाष्येऽयं तस्य निमित्तं विहन्तीति । अन्ये तु यतो बलनिमित्तोऽस्याविधाती । एनं न विहन्तीत्यतोऽयं नित्य इत्यर्थः । तद्वक्ष्यति स त्वस्य निमित्तं न विहन्तीति । अन्यतरपक्षेऽन्यदार्थं बोध्यम् । अन्ये त्वत्रायं वार्तिकार्थः । वृद्धिः—अन्यवृद्धिरुपधावृद्धिश्च । इडिति । इत् च प्रयोजनं दृश्यादौ, चासिद्ध इत्यत्रोपस्थितत्वादिदेव गृह्यत इत्याहुः । ऋकारेति विशेषणकृत्यमाह—अन्येषामिति । ऋकारान्तगुणस्तु प्रसङ्गावस्थायामेव रपरत्वादजन्तत्वस्य विघातक इति भावः । न चोपदेशग्रहणे कृतेऽप्युपदेशे योऽच् तदन्तस्येत्यर्थे चायिष्यत इत्यादावप्यनुपपत्तिः । उपदेशे योऽच् तदन्तत्वाभावात् । एवं कारिष्यत इत्यादावपि दोषः । उपदेशे यदजन्तमित्यर्थस्तु ण्यन्तेऽनापस्या कर्तुमशक्यः । न च ण्यन्ते लोपप्रवृत्तावत्विधौ स्थानिवत्त्वाभावादुपदेशे योऽच् तदन्तत्वमपि दुरुपपादम् । णिलोपात्परत्वेनाऽऽर्धधातुकस्येतीदृश्या तं नित्यत्वेन बाधित्वा चिण्वदिट एव प्रवृत्तेरदोषात् । विप्रतिषेध आभीयासिद्धत्वाभावेन णिलोपात्परत्वादस्यैव प्रवृत्तेश्चेति वाच्यम् । अतो लोप इत्यत्रेवाऽऽर्धधातुकोपदेशे यदजन्तमित्यर्थेनादोषात् । तत्रेवानाप्यावृत्त्या सीयुटादिविशेषणत्वं चेत्यदोषात् । द्वयोरपीति । चिण्वच्चे कृते वृद्ध्या बाधाद्गुणोऽनित्यः । भव्यादिसिद्धचर्थमिति । भव्यं प्रवेयमास्येयमित्यादौ । अन्यथाऽस्त्यादीनामनेजन्तत्वादचो यदनापत्तिरिति

अ. ६ पा. ४ आ. ३] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गनाधिकारः । ७३

भवति विप्रतिषेधेन । अथेदानीं चिण्वद्भावे कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्विधिभावः
कस्माच्च न भवति । सङ्कटतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ।

हनिणिङादेशप्रतिषेधश्च ॥ ३ ॥

हनिणिङादेशानां× च प्रतिषेधो वक्तव्यः । हनिष्यते घानिष्यते । एष्यते
आयिष्यते । अध्येष्यते अध्यायिष्यते । लुङीति हनिणिङादेशः प्राप्नुवन्ति ।

अङ्गस्येति तु प्रकरणादाङ्गशास्त्रातिदेशात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

आङ्गं यत्कार्यं तत्प्रतिनिर्दिश्यते न च हनिणिङादेशा आङ्गा भवन्तीति ।

आतो लोप इटि च ॥ ६ । ४ । ६४ ॥

अथेङ्ग्रहणं किमर्थम् ।

प्र०—वधिषीष्टेत्यत्र निपातनस्वरं प्रत्ययस्वरो बाधिष्यते । आर्धधातुकीयाः सामान्येन भव-
न्तीत्येवं ब्रुवता लुङीति विषयसप्तम्येवाभ्युपगता । ततश्चान्तरङ्गत्वाद्विधिभावः प्राप्नोति ।
प्रतिपदविधेर्वलीयस्त्वाच्चिण्वद्भावो भवति ।

हनिणिङादेशप्रतिषेधश्चेति । लुङपर आर्धधातुके विधीयमाना हनिणिङादेशा-
श्चिणिमिन्ता भवन्तीति चिण्वद्भावात्प्राप्नुवन्ति । इह यस्य चिण्साक्षात्तमिन्तं
निर्दिष्टं तदप्यतिदिश्यते । यथा युगागमः । यस्यापि प्रकारान्तरेण निमित्तं चिण्
तदपि यथा वृद्धिरिति हनिणिङादेशप्रसङ्गः । अङ्गस्येति तु प्रकरणादिति ।
अङ्गस्येति तु प्रकृत्य यत्कार्यं विहितं तदतिदिश्यते । तस्यैव प्राकराणिकत्वात् ।
न च हनिणिङादेशा अङ्गस्येति प्रकृत्य विहिता इति तेषामप्रसङ्गः ।

इङ्ग्रहणं किमर्थमिति । इहाचि विहित्यार्धधातुक इति त्रयाणां प्रकृतत्वा-

उ०—भावः । प्रतिपदविधेरिति । चिन्त्यमिदम् । निरवकाशत्वे सत्येव तस्य बलवत्त्वात् । अत्र
हन्तेरित्यंशः स्यादिविषये चरितार्थः । सीयुंशोऽप्यङ्ग्रहादिविषये चरितार्थः । किंच वधा-
देशोऽपि प्रतिपदविहित इति तस्मात्तयसिचूतासिधित्यपि विषयसप्तमीति भाष्याशयः ।
तद्विषये हनादीनां चिण्वत्कार्यं कृतेषु तेषु तेषामिडिति सूत्रार्थः । वधिभावादित्युक्तेरन्यादेश-
विषयधातूनां चिण्वत्त्वविषयेऽनभिधानमिति दिक् । भाष्ये—सङ्कटगताविति । न चैवं
चिण्वद्भावाभावेऽपि वधादेशानापात्तिरित्येकाच इति सूत्रस्थावधिषीष्टेति भाष्यप्रयोगानुपपत्तिः ।
प्रवर्तमानेनैव बाधकेन बाध्यबाधो नतु स्वयमप्रवर्तमानेनापीति दिक् । ननु यच्चिण्याहृत्य विहितं
युगादि तदेव चिण्वद्भावाद्भवति । न च हनिणिङादेशारतथा विहिता इति कथं तेषां प्रस-
ङ्गोऽत आह—इहेति । यस्यापीति । चिणि वृष्टस्य सर्वस्यतिदेशादिति भावः । अङ्गस्येति।
नतु वस्तुतोऽङ्गस्य विहितानामतिदेश इति भावः ।

इह बहूनां पक्षाणां संभवात्तेषामेकैकस्य परिग्रहे प्रयोजनभेद इङ्ग्रहणस्य भवतीति
प्रयोजनप्रश्नद्वारेण कतमः पक्षोऽत्र गृह्यत इति प्रश्नपर्यवसानं दर्शयितुमाह—इहाचीति ।

इद्ग्रहणमकिङ्दर्थम् ॥ १ ॥

इद्ग्रहणं क्रियतेऽकिङ्किति लोपो यथा स्यात् । पपिथ तस्थितेति ।

प्र०-द्विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्तेषामन्यतमेनानुभूतविशेषणेनानुभूतविशेषणेन वेष्टः समुच्चयसंभवादेनकपक्षसंभवः । तत्र यदि तावद्विशेषणसंबन्धात्प्रागेवाचेट् समुच्चयितेऽङ्गाधिकाराक्षितप्रत्ययविशेषणाच्चाजादौ प्रत्यय इति विज्ञायते । तत्रेद्ग्रहणमनजाद्यर्थं विज्ञायते । अजादेरिदोऽजादना प्रत्ययेन समुच्चयाभावात् । तदा किङ्दार्धधातुके अजादेरेव विशेषणे व्यवतिष्ठते नेटः । हलादेरिदः किङ्च्वासंभावाद्दार्धधातुकत्वव्यभिचाराभावाच्च । ततश्च दासीयेत्यादावालोपप्रसङ्गः । अथाजादेः प्रत्ययस्य किङ्दार्धधातुकाभ्यां विशेषणाभ्यां प्राक् संबन्धः पश्चादिदोऽसमुच्चयस्तदाऽयमर्थः—अजादौ किङ्दार्धधातुक इति चाऽऽकारलोप इति । तदेद्ग्रहणमनजाद्यर्थमकिङ्दर्थमनार्धधातुकार्थं च भवतीति । दासाय पपिथ व्यत्यर इति सर्वत्रेष्ट्यातो लोपः प्राप्नोति । अथ किङ्कताऽननुभूतविशेषणनेट् समुच्चयते तदाऽच्यार्धधातुक इति विशेषणद्वयमविशेषाद्वावपि किङ्कदितावपानेपततीत्याकिङ्दर्थमेवेद्ग्रहणं विज्ञायते । तेन पपिथेत्यादावालोपो भवति । दासाय व्यत्यर इत्यनजादौ सार्वधातुके च न भवति । अनुभूतविशेषणद्वयसंबन्धेन त्विटः समुच्चये पूर्ववत्सर्वत्रेष्ट्यालोपप्रसङ्गः । अथ त्वार्धधातुकेनाननुभूतविशेषणेनेटः समुच्चय आर्धधातुके चेति चेति तदा सार्वधातुकार्थमिद्ग्रहणं विज्ञायत इति व्यत्यर इत्यादावालोपप्रसङ्गः । तदाऽचि किङ्कतीति विशेषणद्वयमार्धधातुकस्येव स्यान्न त्विटः । सार्वधातुकस्येदोऽङ्किच्चाजादित्वाव्याभिचारात् । अतनुभूतविशेषणेनाऽऽर्धधातुकेनेटः समुच्चये सर्वत्रेष्ट्यालोपप्रसङ्गः । तदेवमनेकपक्षसंभवात्प्रश्नः । इतरः किङ्कताऽननुभूतविशेषणेनेटः समुच्चयं पश्चाद्द्वयोरपि विशेषणद्वयसंबन्धमाश्रित्याऽऽह—इद्ग्रहणमकिङ्दर्थमिति ।

उ०-अन्यतमेन । अचा । किङ्कता । आर्धधातुकेन वा । तत्राननुभूतविशेषणेन केनचिद्विदः समुच्चय इतरद्वयं यथासंभवं विशेषणत्वेन योज्यामित्याह—तत्र यदाति । अजादेरिदो इति । भेदाधिष्ठानत्वात्समुच्चयस्येति भावः । अजादेरिदोऽजादिप्रत्ययान्तभावादिति तात्पर्यम् । इत्शब्देन चाऽऽगमस्य प्रत्ययस्य सामान्येन ग्रहणमिति बोध्यम् । दासीयेति । दार्धधातोरालिङ्गित्वात्मनेपदोत्तमपुरुषे सोऽयुटि च हलादेरिदो संभवति । तस्य किङ्कत्वं नास्त्येव । आर्धधातुकत्वं चाव्याभिचाराति भावः । अथानुभूतविशेषणेनाजादिप्रत्ययेनेट्समुच्चय इतीमं पक्षं दर्शयति—अथाजादेरिति । व्यत्यर इति । रा दाने लाङ् 'कर्तरि कर्मव्यतिहारे' इत्यानेत्तमपदोत्तमपुरुषेकवचनमिदम् । अदादित्वाच्छपो लुक् । तत्र मध्यम इष्टो लोपः । आद्यन्तयोस्त्वनिष्टः प्राप्नोतीति दोषः । तदा सार्वधातुकार्थमित्येतदुपपादयति—तदाऽचीति । एषु तृतीयपक्षो लक्ष्यानुरोधात्सिद्धान्तितो भाष्ये तदाह—इतरः किङ्कतेति । दाञः केवलादाङ्पूर्वादित्युपपाद-

सार्वधातुके चाऽऽदीत्यार्धधातुकाधिकारादुपसंख्यानम् ॥ २ ॥

सार्वधातुके चाऽऽदीत्यार्धधातुकाधिकारादुपसंख्यानं कर्तव्यम् । इषमूर्जमहमित
आदि× । ननु च किङ्तीति*वर्तमाने यथैवेद्ग्रहणमकिङ्दर्थमेवमार्धधातुक+
इत्यपि वर्तमान इद्ग्रहणं सार्वधातुकार्थं भविष्यति । न सिध्यति । किं कार-
णम् । न हि किङ्ताऽज्विशेष्यते । आचि भवति कतरस्मिन् किङ्तीति । किं
तर्हि । अचा किङ्द्विशेष्यते । किङ्ति भवति कतरस्मिन्नचीति । किं
पुनः कारणमचा किङ्द्विशेष्यते । यथेडप्यज्ग्रहणेन विशेष्येत । अस्ति
चेदानीं कचिदिडनजादिर्यदर्थो विधिः स्यात् । अस्तीत्याह । दासीय धासीयः॥
तत्तर्हुपसंख्यानं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । आर्धधातुकत्वात्सिद्धम् । कथमार्धधा-
तुकत्वम् । उभयथा छन्दसीति वचनात्** । अन्येऽपि धातुप्रत्यया उभयथा
छन्दसि दृश्यन्ते ।

घुमास्थागापाजहातिसां हलि ॥ ६ । ४ । ६६ ॥

ईत्वे वकारप्रतिषेधो घृतं घृतपावान् इति दर्शनात् ॥ १ ॥

ईत्वे वकारे प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । घृतं घृतपावान् इति
दर्शनात् । इह मा भूत् । घृतं घृतपावानः पिबत वसां वसपावानः पिबतेति ।
यदि तर्हि वकारे प्रतिषेध उच्यते कथं धीवरी पीवरीति ।

प्र०— आदीति । दाजः केवलादाङ्पूर्वाद्वा छन्दसि लुङ्लङ्लिट् इति
लुङ्लङोरन्यतरः । केचिदत्र पदकारा आ अदीत्यवग्रहणन्ति । केचिच्चैकपद्यं मन्यन्ते ।
तेषामाडागम इति पक्षः । तत्र लुङि च्लेर्मन्त्रे घसेति लुक् । लङि तु च्छान्दस-
त्वाच्छपो लुक् । श्रौं वा सति द्विर्वचनप्रकरणे छन्दसि वेति वक्तव्यमिति द्विर्व-
चनाभावः । सिद्धान्ते त्वार्धधातुकत्वाच्छबभावः । दासीयेति । इटः सीयुटि तस्य
तद्भक्तत्वादजादित्वाभावः ।

ईत्त्व इति । वकारस्य निमित्तभावेन प्रतिषेधो वकारप्रतिषेधः । वकारादावि-
त्यर्थः । घृतपावान् इति । आतो मानिनिति कनिप् । वसपावान् इति । ड्यापोः
संज्ञाछन्दसोर्बहुलमिति वसाशब्दस्य ह्रस्वः ।

उ०—यति—आ अदीति । आदीत्युत्तमपुरुषैकवचन इटि रूपम् । तत्रावग्रहवादिनामादानमत्रार्थः ।
अन्येषां दानमर्थः । लुङ्लङोरन्यतर इत्येतद्विशदयति—तत्र लुङीति ।

वकारस्य साक्षात्प्रतिषेधेन संबन्धायोगादाह—वकारस्येति । ह्रस्व इति । यद्यपि पद-
मञ्जारी कचित्पुस्तकेषु सांप्रतं पठ्यमानमाध्यंदिनशास्त्रायां च दीर्घः पठ्यते तथाऽपि
कचिच्छास्त्रायां ह्रस्वपाठोऽन्वेषणीयः । ननु कनिप्यनिष्टरूपनिवृत्तये प्रतिषेध आवश्यकोऽत

धीवरी पीवरीति चोक्तम् ॥ २ ॥

किमुक्तम् । नैतदीत्वम् । किं तर्हि ध्याप्योरेतत्संप्रसारणमिति ।

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । वनिवेष भविष्यति न कनि-
बिति ।

न माङ्गयोगे ॥ ६ । ४ । ७४ ॥

कस्यायं प्रतिषेधः । आटः* प्राप्नोति । अटोऽपीष्यते । तत्तर्ह्यटो ग्रहणं
कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । लुङ्लङ्लङ्क्ष्वडुदात्तः
[६.४.७१] इति । यदि तर्हि तदनुवर्तत आडजादीनाम् [७२] अट् चेत्यडपि

प्र०- धीवरी पीवरीति चोक्तमिति । जनसनखनां सञ्ज्ञलोरित्यत्राक्तेम् । वनिवेष
इति । कनिप् तु च्छन्दसि दृष्टानुविधानाच्च भविष्यति । भाषायामप्यन्येभ्योऽपि
दृश्यन्त इति दृशिग्रहणात्प्रयोगानुसरणार्थात्प्रयोगाभावात्पादिभ्यो नास्ति कनिबिति
भाष्यकारस्याभिप्रायः । तत्र वार्तिकारम्भो ज्यायानित्याहुः । स्थः क चेति किपि
संस्था इत्यत्रेत्त्वस्यादर्शनात् । भाष्यकारमतेन त्वीत्वं प्राप्नोति प्रत्ययलक्षणेन ।
यथाऽतृणेऽडित्यत्रेमागमः ।

कस्यायमिति । यदि द्वयोरडाटोरिहानुवृत्त्या प्रतिषेधस्ततोऽजादीनामडपि प्राप्नोति
अथाऽऽनन्तर्यादाटः प्रतिषेधस्तथा सति माङ्गयोगेऽनिष्यमाणोऽप्यट् प्राप्नोतीति मत्वा प्रश्नः ।
स एवाऽऽनन्तर्यमाश्रित्याऽऽह-आटः प्राप्नोतीति । इतरः समुदायापेक्षायां दोषाभावेऽपि
स्वरितत्वादाधिकारेऽपि दोषप्रतिविधानसंभवादाह-न कर्तव्यमिति । अडपि प्राप्नोतीति ।

उ०-आह-कनिप् त्विति । भाष्यकारमतेन त्विति । प्रत्ययलक्षणसूत्रस्य विध्यर्थत्वे हलादौ
विङ्तीति वर्णस्याप्राधान्येनाऽऽश्रयणादिति भावः । अत्रेदं चिन्त्यम् । प्रत्ययलक्षणसूत्रं निय-
मार्थमिति भाष्यमतेऽप्राप्तेः । वस्तुतस्तु किप्यपीत्वं भवत्येव । सूत्रे हलीत्यस्यानजादिपरत्वात् ।
अत एव ध्यायतेः संप्रसारणमिति वार्तिके धीर्ध्यायतेर्द्धातेर्धेति भाष्यं संगच्छते । संस्था
इत्यत्राम्बाम्बोति सूत्रस्थसव्येष्टा इत्यत्र च विजेव चेन किविति तत्सूत्रभाष्ये किप्पदेन साह-
स्याद्विजेवोच्यत इति चिन्त्योऽयं कैयट इति । एवं च ध्याप्योः संप्रसारणमित्येकदेश्युक्तिरिति
बोध्यम् । धियावित्यादावीत्त्वस्येयङ्चसिद्धत्वं तु न व्याश्रयत्वादिति जनसनेति सूत्रे
भाष्य उक्तम् ।

यदि द्वयोरपीति । समुदायापेक्षायामनन्तरस्येति परिभाषानुपस्थानादिति भावः ।
अडपीति । मध्येऽपि संबन्धादिति भावः । स एवेति । नतु सिद्धान्तवादी । तत्तर्ह्यटो ग्र-
हणं कर्तव्यमित्यन्तं चोदकवचनामिति भावः । व्यग्रहितत्वादनुवृत्त्ययोगेनाङ्ग्रहणं कर्तव्य-
मेवेति तात्पर्यम् । प्रकृत्यानुवृत्त्या सिद्धमिति वदतः सिद्धान्तान्तर आशयमाह-इतर इति ।
द्विविधा ह्यनुवृत्तिः । लौकिकी शास्त्रीया च । तत्राऽऽद्ये परिहारः-समुदायेति । अन्त्य आह-

प्राप्नोति । अस्तु । अटि कृते पुनराद् भविष्यति । इहापि तर्ह्यटि कृते पुनराद् प्राप्नोति । अकार्षीत् अहार्षीत् । अड्वचनान्न भविष्यति । इहापि तर्ह्यड्वचनान्न स्यात् । ऐहिष्ठ ऐक्षिष्ठ । आड्वचनाद्भविष्यति । इहापि तर्ह्याड्वचनात्प्राप्नोति । अकार्षीत् अहार्षीत् । अकृतेऽटि योऽजादिरित्येवमेतद्विज्ञास्यते । किं वक्तव्यमेतत् । न

प्र०—अडाटोर्युगपदेकागम्यपेक्षायामादित्वं न संभवतीति पर्यायप्रसङ्गो यथा लेटोऽडाटोः । ततः पक्षेऽटि सति ऐक्षिष्टेत्यादि न सिध्यति । ऐक्षिष्टेत्याद्यनिष्ठं प्राप्नोति । इतरस्तु विकल्पेनाप्यडाटोः प्रवृत्तौ द्वये पदार्थे कृतेऽप्यटि शब्दान्तरत्वाद्भिन्नसद्भावाच्चाऽऽटा भाव्यमिति मत्वाऽऽह—अस्त्विति । इतरो यथेकस्मिन्नागमे कृते परस्थ प्रवृत्तिस्ततो हलादीनामप्यटि कृत आट्प्रसङ्ग इति मत्वाऽऽह—इहापीति । ननु चाऽऽटि कर्तव्येऽटोऽसिद्धत्वादजादित्वाभावः । यद्यपि शास्त्रापेक्षयाऽसिद्धत्वं तथाऽपि प्रयोगरूपमाश्रित्य चोच्यते यथोक्तं—मार्थादीदाद्यर्थानामिति । परिहारान्तरसद्भावाद्वाऽसिद्धत्वं नोक्तम् । अड्वचनादिति । यदि हलादीनामप्यटि कृत आट् स्यात्तदा लुङ्लङ्लङ्क्षाडागममेव विद्व्यात् । इहापि तर्हीति । यद्यटि कृते आप्न भवति ततोऽत्रापि न स्यात् । आड्वचनादिति । यद्याप्यन स्यात्तद्विधानमनर्थकं स्यादित्यर्थः । ननु विकल्पितत्वादडाटोऽङ्गभाव आट्कर्तव्य इत्यटि सति न प्राप्नोति । नैष दोषः । उत्तरार्थेन नान्तरीयकोपस्थानेन प्रवृत्तेनाप्यटा बाधितुमाटोऽशक्यत्वात् । अथवा संदिग्धप्रवृत्तिरडागमोऽसंदिग्धप्रवृत्तिनाऽऽटा बाध्यत इत्येष वाक्यार्थः । यथाऽन्यत्रोक्तमन्यवचनाच्चकाराकरणात्प्रकृतस्यापवादो यथोत्सर्गेण प्रसक्तस्थेति । इतरस्त्वगृहीताभिप्रायो विशेषाभावं मत्वाऽऽह—इहापि तर्हीति । अकृतेऽटि । अजादिग्रहणसामर्थ्या-

उ०—स्वरितत्वादिति । एकागम्यपेक्षयाऽऽदित्वमिति पाठः । एकागम्यपेक्षायामादित्वमिति पाठ एकागमिनोऽपेक्षार्या संबन्धे तदपेक्षमादित्वं न संभवतीति कथंचिद्व्याख्येयम् । द्व्ये पदार्थ इति । तत्र हि प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदाच्छब्दान्तरत्वे सत्याटा भवितव्यमित्यर्थः । यथोक्तमिति । अदसो मादित्यत्र । तत्र हीत्वादीनामसिद्धत्वात्प्रगृह्यत्वाभावेनायादिप्रसङ्गेनोदितोऽयं परिहारः । मर्थः स्थानी मशब्देनोक्तः । ईदूदेदर्थश्चेदूदेच्छब्देन । न चास्यां कल्पनायामसिद्धत्वं भवति । शास्त्रिये ह्यसिद्धत्वमिति तद्भावः । प्रकृतेऽप्यजादीनामित्यस्याजादिप्रयोगरूपाणामित्यर्थे प्रयोगरूपं न शास्त्रीयमिति तात्पर्यम् । ननु मा भूत्तत्रासिद्धत्वम् । इह त्वजादेरङ्गस्येति शास्त्रीयमेव रूपं गृह्यत इत्यसिद्धत्वं भवत्येवेत्यत आह—परिहारान्तरेति । सामर्थ्यं विशदयति—ननु विकल्पितेति । सामर्थ्यात्पर्यायि विकल्पः फलतीत्याशयेनोक्तम्—उत्तरार्थेनेति । एवं चाटो दुर्बलत्वेन बाधकत्वायोग इति भावः । ननु यद्यडिह दुर्बलस्तदा बलवताऽऽटा तस्य बाधापत्तावट्प्रवृत्तिर्दुर्लभेत्यत आह—अथवेति । उत्तरार्थत्वादेव संदिग्धप्रवृत्तिकत्वं तस्य । एवं चाटोऽप्रवृत्तिरेवेति भाष्याशय इति भावः ।

हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । अज्वचनसामर्थ्यात् । यदि कृतेऽटि योऽजादिस्तत्र
स्यादग्रहणमनर्थकं स्यात् । अथवोपदेश इति* वर्तते । अथवाऽऽर्धधातुक इति+
वर्तते । अथवा लुङ्लङ्लङ्क्वडिति द्विलकारको निर्देशः । लुङादिषु लकारा-
दिषु योऽजादिरिति । सर्वथा ऐज्यत औप्येत्येतन्न सिध्यति× । एवं तर्हि ।

अजादीनामटा सिद्धम् ।

अजादीनामटैव सिद्धं नार्थ आटा । एवं तर्हि वृद्धचर्थमाह्वक्तव्यः÷ ।

वृद्धचर्थमिति चेदटः ।

अटो वृद्धिं वक्ष्यामि । यदि तर्ह्यटो वृद्धिरुच्यते

अस्वपो हसतीत्यत्र ।

वृद्धिः प्राप्नोति रोरुत्वे कृते* ।

धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥ १ ॥

धातावटो वृद्धिं वक्ष्यामि । तत्तर्हि धातुग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । योग-
विभागः करिष्यते+ । अटोऽचि वृद्धिर्भवति । तत उपसर्गादिति वृद्धिर्भवति ।
ततो धातौ । धातु वित्युभयोः शेषः । इह तर्हि आटीत्× आशीदित्यतो गुणे
[६. १. ३७] इति परत्वात्वं प्राप्नोति ।

पररूपं गुणे नाटः ।

पररूपं गुणेऽटो नेति वक्ष्यामि । तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

प्र०-त्कृते ह्यटि सर्वस्याजादित्वादटाटोश्च भेदेन विधानसामर्थ्याद्विषयविभागावसायो हलादीना-
मेवाज्जादीनां तु कृतेऽकृते वाऽट्याडिति । अथवेति । उपदेशे यान्यजादीनि तेषामाह भवति ।
नच करोतिरुपदेशेऽजादिरित्याडभावः । अथवाऽऽर्धधातुक इति वर्तत इति । तेनाऽऽ-
र्धधातुकसंज्ञकलकारोत्पत्तिकाले योऽजादिस्तस्याऽऽह भवति । सर्वथेति । करोत्यादिवद्यजा-
दीनामटि सत्याडभावादित्यर्थः । असिद्धवद्वाऽऽभादियत्रासिद्धत्वप्रत्याख्यानस्य सर्व एवामी
प्रकारा उक्ता इह तु स्थित एवासिद्धत्वं एषामुपन्यासः । अस्वप इति । स्वपेर्लङ् सिप्
अद्गाग्यगालवयोरित्यद् । शबलुकृ । सकारस्य रुत्वं हाशि चेत्युत्त्वम् । तत्राऽऽद्गुणं बा-
धित्वा वृद्धिः प्राप्नोति । आटोदिति । नेटीति वृद्धौ प्रतिषिद्धायां परत्वाद्बुद्धिं बाधि-
त्वा पररूपं प्राप्नोति । पररूपं गुणे नाट इति । अट उत्तरे गुणे पररूपं नेति वक्तव्य-

उ०-नच करोतिरिति । उपलक्षणमेतत् । करोत्यादिवादिति । हलादीनामडेवेति व्यवस्थापनात् ।
स्थित एवेति । प्रतिपत्तिलाधवार्थमारब्धेऽपि सूत्र इत्यर्थः । आटीदित्युपलक्षणम् । आटदि-
त्यादिलङोऽपि । नातिवक्तव्यमित्यस्य गौरवावहमेतद्वक्तव्यं यत ओमाडोरुसि यत्प्रतिषेध-

* ६. ४. ६२. + ६. ४. ४६. + ६. १. १५. × ६. १. १०. + १०. ३. १९; ८. २.
६६; ६. १. ११५; (६७), * ६. १. २१. + ७. २. ४.

ओमाङोरुसि तत्समम् ।

यद्यप्येतदुच्यतेऽथैतर्ह्यस्योमाङ्क्षाटः पररूपप्रतिषेधश्चोदितः* स न वक्तव्यो भवति । छन्दोऽर्थं तर्हाद् वक्तव्यः । आरैगु कृष्णा । त्रित एनमायु-
नक् । सुरुचो वेन आवः ।

छन्दोऽर्थं बहुलं दीर्घम् ।

बहुलं छन्दसि दीर्घत्वं दृश्यते । तद्यथा-पुरुषः नारक इति । एवं तर्हि
आयन् आसन् इणस्त्योर्यणलोपयोः+ कृतयोरनजादित्वाद्बुद्धिर्न प्राप्नोति ।

इणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥ २ ॥

अन्तरङ्गत्वाद्बुद्धिर्भविष्यति । तस्मान्नार्थ आङ्ग्रहणेन ।

अजादीनामटा सिद्धं वृद्धचर्थमिति चेदटः ।

अस्वपो हसतीत्यत्र धातौ वृद्धिमटः स्मरेत् ॥ १ ॥

पररूपं गुणे नाट ओमाङोरुसि तत्समम् ।

छन्दोऽर्थं बहुलं दीर्घमिणस्त्योरन्तरङ्गतः ॥ २ ॥

प्र०-मित्यर्थः । ओमाङोरुसि तत्समांमिति । ओंकारीयदौढीयदौस्त्रीयादित्यत्र वृद्धिं बाधित्वा
परत्वादोमाङ्गेश्च उभयपदान्तादिति पररूपं प्राप्नोति । तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इत्युक्तम् ।
यदा तु पररूपविधौ नाट इत्युच्यते तदास्योमाङ्क्षाटः पररूपप्रतिषेधो न वक्तव्य इति
तुल्यमेतद्भवति नतु गौरवप्रसङ्गः । अन्तरङ्गत्वादिति । यणलोपो हि बहिरङ्गो । वृद्धौ
कृतायामिणो यण एरिति योगविभागाश्रयणाद्यणोऽभावः । रूपाश्रयत्वाद्दन्तादिवद्भावोऽपि
नास्ति । तादृष्यानतिदेशात् । श्रसोरलोप इति तपरकरणालोपाभावः । एतच्च वाणी-
दाङ्गं बलीय इत्यनाश्रित्योक्तम् । तदाश्रये हि वृद्धिं बाधित्वा यणलोपो स्याताम् ।
अटा सिद्ध आङ्गवचनमेव ज्ञापकमन्ये वर्णयन्ति । भवत्येषा परिभाषा वाणीदाङ्गं
बलीय इति । तस्यां हि सत्यां यणलोपयोर्वृद्धिं बाधित्वा प्रवृत्तयोरायन्नासन्निति न
स्यादित्याह विधीयते ।

उ०-वचनं तेन तुल्यमेतद्वचनमिति योजनां दर्शयन्व्याचष्टे-ओंकारीयदिति । अटश्चेति पुन-
र्विधानार्थेन चेन तस्येवास्यापि सिद्धिरिति भावः । नतु गौरवप्रसङ्ग इति । आङ्गजादीना-
मित्यस्याकरणात् । अटश्चेत्यत्र मात्राहानेर्लाघवमप्यस्ति । बहिरङ्गाविति । प्रत्ययाश्रयत्वात् ।
यणोऽभाव इति । ततश्चाऽऽयादेशे रूपं सिद्धमिति भावः । तादृक्येति । अन्तादिवर्णमात्र-
वृत्तिधर्मस्यानतिदेशादित्यर्थः । अनाश्रित्येति । लक्ष्यानुसारादनाश्रयणम् । अयुगपत्प्राप्तेर्वि ।
इङ्गस्त्वध्यैयातामित्यादेर्लोकेऽनभिधानम् । पक्षयोः फलभेदापत्तेरित्याहुः । निरूपितं चेदं,
इङ्गधातौ शब्देन्दुशेखरे । अन्य इति । अत्रारुचिबीजं तु भाष्यविरोधः ।

अचि श्नुधातुभ्रुवां खोरियडुवडौ ॥ ६ । ४ । ७७ ॥

इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलम् ॥ १ ॥

इयङादिप्रकरणे तन्वादीनां छन्दसि बहुलमुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तन्वं पुषेम । तनुवं पुषेम । विष्वं पश्य । विषुवं पश्य । स्वर्गं लोकम् । सुवर्गं लोकम् । त्र्यम्बकं यजमाहे । त्रियम्बकं यजामहे ।

एरनेकाचोऽसंयोगपूर्वस्य ॥ ६ । ४ । ८२ ॥

अथेह कस्मान्न भवति । ब्राह्मणस्य नियौ । ब्राह्मणस्य नियः । अङ्गाधिकारात् । अङ्गस्येत्यनुवर्तते* । एवमपि परमनियौ परमनिय इत्यत्र प्राप्नोति । गतिकारकपूर्वस्येष्यते ।

यणादेशः स्वरपदपूर्वोपधस्य च ॥ १ ॥

यणादेशः स्वरपूर्वोपधस्य पदपूर्वोपधस्य चेति वक्तव्यम् । स्वरपूर्वोपधस्य । निन्यतुः निन्युः । पदपूर्वोपधस्य । उन्ध्यौ उन्ध्यः । उद्ध्यौ उद्ध्यः । उभयकृतम् । ग्रामण्यौ ग्रामण्यः । सेनान्यौ सेनान्यः ।

प्र०-आंच० तन्वमिति । वा छन्दसीत्याधिकारादस्मि पूर्वत्वाभावाद्यणादेशः । तनुवमिति । अधातुत्वाद्प्राप्त उवङ् विधीयते । विष्ममिति । विसृत इति सत्सूद्विषेति क्तिप् । अत्र निन्यमोः सुपीति यणि प्राप्ते पक्ष उवङ् विधीयते । सुवर्गमिति । अधातुत्वादनङ्गत्वाच्चाप्राप्त उवङ् विधीयते ।

ब्राह्मणस्य नियाविति । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति ताच्छील्य्यादिषु नियो निरुपपदात्किप् । ततः कर्मणा संबन्धः । सत्यपि वा पूर्वं कर्मणा संबन्धे परत्वात्सोपपदं सत्सूद्विषेति क्तिपं बाधित्वा ताच्छीलिकः क्विब् भवति । गतिकारकपूर्वस्येति । पश्मशब्दोऽत्र न गतिर्नच कारकं किं तर्ह्युत्तरपदार्थस्य समानाधिकरणं विशेषणम् । उद्ध्याविति । भावे कर्तरि वाऽत्र क्विप् । ईकारः संयोगपूर्वः ।

उ०- ननृवङ्भावपक्षे पूर्वरूपं स्यादत आह-वा छन्दसीति । पूर्वसवर्णदीर्घोऽप्यत एव न । तत्र बहृचानां यणादेशेन पाठः । यजुर्वेदिनामुवङ्विशिष्ट इति बोध्यम् । विसृत इति । क्तिपि गतिकारकोपपदानामिति सुब्रुत्पत्तेः पूर्वं समासेऽपदादित्वादादेशप्रत्यययोरिति षत्वं विष्वं विषुवमित्यत्रेति बोध्यम् ।

ननु सत्सूद्विषेति सोपपदे क्तिप्युपपदसमासे ब्राह्मणनियावित्येव स्यादत आह-अन्येभ्योऽपीति । परत्वादिंति । ताच्छील्य्याद्यविवक्षायां सोपपदस्यावकाशः । निरुपपदस्य धात्वन्तरमवकाश इति भावः । गतिकारकपूर्वस्यैवेति नियमः । सपूर्वपदस्य चेद्वतिकारकपूर्वस्यैवेत्येते । नतु गतिकारकपूर्वभिन्नस्येष्यत इत्यर्थः । तेन निन्यतुरित्यादि सिध्यति । एतेन यणविध्यैकवाक्यतापन्नत्वाच्चायं नियम इत्यपास्तम् । एवकारस्यानन्वयापत्तेश्च । इयं भाष्यकृत इष्टिः । इदानीं वार्तिकं व्याचष्टे-स्वरपदेत्यादि । भाव इति । संपदादित्वात्कर्तरि

असंयोगपूर्वे ह्यनिष्टप्रसङ्गः ॥ २ ॥

असंयोगपूर्वस्येति ह्युच्यमानेऽनिष्टं प्रसज्येत । उद्धयौ उद्धयः । उन्न्यौ उन्न्यः । असंयोगपूर्वस्येति प्रतिषेधः प्रसज्येत ।

तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । धातोरिति* वर्तते । तत्र धातुना संयोगं विशेषयिष्यामः । धातोर्यः संयोगस्तत्पूर्वस्य नेति । उपसर्जनं वै संयोगो न चोपसर्जनस्य विशेषणमस्ति । धातोरित्यनुवर्तनसामर्थ्यादुपसर्जनस्यापि विशेषणं भविष्यति । अस्त्यन्यद्धातोरित्यनुवर्तनस्य प्रयोजनम् । किम् । इवर्णं विशेषयिष्यामः । नैतदस्ति प्रयोजनम् । यद्धचधातोरिवर्णं भवितव्यमेव तस्य यणादेशेनेको यणचि [६. १. ७७] इत्येव ।

वर्षाभ्वश्च ॥ ६ । ४ । ८४ ॥

प्र०—धातोरिति । अविद्यमानधात्ववयवसंयोगपूर्वस्य यणित्यर्थः । उपसर्जमिति । अन्यपदार्थं प्रति । न चोपसर्जनस्येति । संबन्धिश्चाद्वादन्यदुपसर्जनं पदान्तरत्राच्येनार्थेन संबन्धं नोपैतीत्यर्थः । अस्त्यन्यदिति । गुणप्रधानसंनिधौ प्रधानस्य सत्यर्थित्वे विशेषणसंबन्धेन भाव्यमनर्थित्वे प्रधानस्य गुणो विशेषणेन संबध्यते । यद्धचधातोरिति । यथा कुमार्याविति । ननु मणी पाणी इत्यादावधातोः पूर्वस्वर्णबाधनार्थो यण मा भूदिति धातुनेवर्णस्य विशेषणे प्रयोजनमस्ति । एवं तर्हीयद्बाधनार्थत्वाद्गणादेशस्याधातोरियङोऽप्रसङ्गाद्धातुनिवृत्त्यर्था धातुग्रहणानुवृत्तिर्न भवति ।

उ०—किंवित्यनेन । पश्चाद्विशेषणसमासः । पदपूर्वत्यत्र पदशब्देन धात्ववयवत्वानधिकरणस्य ग्रहो बोध्यते । तेनोच्चीशब्दादाचारक्रिबन्तात्कर्तरि क्विपि न यण् । अत एव प्रत्याख्यानेन न विरोधः । तस्यानभिधानमित्यन्ये । एतद्वचनारम्भेऽपि परमन्यावित्यादावतिप्रसङ्गवारणाय भाष्यकारेष्टिरावश्यकः । तेन स्वरपूर्वग्रहणं प्रत्याख्यातप्रायमेव । पदपूर्वग्रहणमपि प्रत्याख्यातुमाह—तत्तर्हीत्यादि । संबन्धिश्चाद्वादिति । गमकस्योपलक्षणम् । गुणप्रधानेति । इवर्णं प्रति प्राधान्येनान्वयसंभवे संयोगविशेषणत्वमन्याय्यमिति वक्तुं युक्तम् । भाष्यस्यापीवर्णं धातुं प्रति विशेष्यत इत्यर्थः । पूर्वस्वर्णदीर्घबाधनार्थ इति । स तु ई ऊ इत्यादौ चरितार्थः । इयद्बाधनार्थत्वादिति । उत्सर्गसमानदेशा अपवादा इति न्यायादिति भावः । न चायं न्यायः श्रमकज्वहृषु व्यभिचरितः । तेषु मिच्चेन प्राक्टेरिति पदेन पुरस्तादित्यनेन च तद्बाधेऽप्यन्यत्राप्रवृत्तौ मानाभावात् । वस्तुतस्तु तदभावे कस्यापि नाप्राप्त्यसंभवाद्बाध्यसामान्याचिन्तायां तदपवादत्वमपि संभाव्येत । तस्मादनुवृत्तिसामर्थ्यादिति भाष्यस्य निपातानामनेकार्थत्वादावृत्तिसामर्थ्यादित्यर्थः । उक्तार्थमजानानस्य शङ्का—अस्त्यन्यदिति । आचार्यदेशीयस्योत्तरम्—यद्धचधातोरिति ।

वर्षाभूपुनर्भवश्च ॥ १ ॥

वर्षाभू इत्यत्र पुनर्भवश्चेति वक्तव्यम् । पुनर्भवौ पुनर्भवः ।

अत्यल्पमिदमुच्यते । वर्षादृन्कारपुनःपूर्वस्य भुव इति वक्तव्यम् । वर्षाभवौ वर्षाभवः । दृन्भवौ दृन्भवः । कारभवौ कारभवः । पुनर्भवौ पुनर्भवः ।

ह्रस्नुवोः सार्वधातुके ॥ ६ । ४ । ८७ ॥

ह्रस्नुग्रहणानर्थक्यमन्यस्याभावात् ॥ १ ॥

ह्रस्नुग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यस्याभावात् । न ह्यन्यत्सार्वधातु-
केऽस्ति यस्य यणादेशः स्यात् । ननु चायमस्ति । याति वातीति । किङ्कीत्य-
नुवर्तते* । इह तर्हि । यातः वात इति । अचीति वर्तते× । इह तर्हि । यान्ति
वान्तीति । य्वोरिति वर्तते÷ । एवमपि धियन्ति पियन्तीत्यत्र प्राप्नोति । ओरिति
वर्तते* । एवमपि सुवन्ति रुवन्तीत्यत्र प्राप्नोति । अनेकाच इति वर्तते+ ।
एवमप्यसुवन् अरुवन्तित्यत्र प्राप्नोति । एतदप्यटोऽसिद्धत्वादेकाज्भवति । एव-
मपि प्रोर्णुवन्तीत्यत्र प्राप्नोति । असंयोगपूर्वस्येति* वर्तते । यङ्लुगर्थं तर्हि

प्र०- वर्षा० । वर्षासु भवति वर्षा वा भवते प्राप्नोतीति वर्षाभूरोषधिविशेषः । दृन्भू-
शब्दोऽन्तुदृन्भू इति निपातितः । अत्र तु भूशब्दस्याऽऽनर्थक्याच्च भूसुधियोरित्यत्र
ग्रहणाभावाद्यणादेशः सिद्धः ।

हुभ्रु० । अधिकारानुवृत्तिसामर्थ्यादितिप्रसङ्गाभावं मत्वाऽऽह-हुभ्रुग्रहणानर्थक्यमिति । भाषा-

उ०- वर्षा वा भवत इति । वर्षा इति द्वितीयावहुवचनान्तम् । ओषधिविशेष इति । भेके तु
ह्रस्वान्तः । अत एव शिली गण्डूपदी भेकी वर्षाभ्वी कमठी डुलिरिति स्त्रियामुकारान्तलक्षणङी-
घन्तं पठन्तीति नारायणः । उतो गुणवचनादेव ङीषो विधानेनात्र ङ्यर्थं बह्वादित्वकल्प-
नारूपोपायान्तरस्यैवाऽऽवश्यकत्वाद्भेकेऽपि दीर्घान्त इत्यन्ये । आनर्थक्यादिति । दृभी ग्रन्थ
इत्यतः कूप्रत्ययो निपात्यते नुमागमश्चेति भावः । न भू इत्यादि । एवं च दृन्पूर्व-
स्येति निष्फलमिति भावः । यणादेश इति । ओः सुपीत्यनेन । इदं
चिन्त्यम् । धातुत्वाभावादुवङोऽप्राप्ताविको यणचीत्येव यणसिद्धेरिति । किंच दृन्निति नान्त
उपपदे भुवः क्विपि निष्पन्नदृन्भूशब्दार्थं वातिके दृन्भूग्रहणस्याऽऽवश्यकत्वाच्चिन्त्यमि-
दम् । वातिके पूर्वग्रहणं परिभाषालब्धार्थानुवाद इति बोध्यम् ।

हुभ्रु० । भाष्ये-असुवन्नित्यादि । एषैव सिद्धान्त्युक्तिः । असिद्धत्वानित्यत्वज्ञापकमिदम् ।
इन्सोरिति तपरत्ववदिति तदाशयः । इत उत्तमेकदेशिनोरुक्तिः । अत एवान्त इत्येतत्सिद्धं

अ. ६ पा. ४ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ८३

हुशुग्रहणं कर्तव्यम् । यङ्लुगन्तमनेकाजसंयोगपूर्वमुवर्णान्तिमस्ति तदर्थमिदम् ।
नदं योयुवतीनाम् । वृषभं रोरुवतीनाम् ।

यङ्लुगर्थमिति चेदार्धधातुकत्वात्सिद्धम् ॥ २ ॥

यङ्लुगर्थमिति चेत्तन्न । किं कारणम् । आर्धधातुकत्वात्सिद्धम् । कथमार्ध-
धातुकत्वम् । उभयथा छन्दसीति वचनात्* । अन्येऽपि धातुप्रत्ययाश्छन्दस्यु-
भयथा दृश्यन्त इति । एवं तर्हि सिद्धे सति यङ्लुगृहणं करोति तज्ज्ञापयत्या-
चार्यो यङ्लुग्भाषायां भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । वेभिदीति
चेच्छिदीत्येतत्सिद्धं भवति भाषायामपि ।

ऊदुपधाया गोहः ॥ ६ । ४ । ८९ ॥

अथ किमर्थं गुहेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न पुनर्गुह इत्येवोच्येत ।

गोहिग्रहणं विषयार्थम् ॥ १ ॥

गोहिग्रहणं क्रियते विषयार्थम् । विषयः प्रतिनिर्दिश्यते । यत्रास्यैतद्रूपं तत्र
यथा स्यात् । इह मा भूत् । निजुगुहतुः निजुगुहुरिति ।

अयादेशप्रतिषेधार्थं च ॥ २ ॥

अयादेशप्रतिषेधार्थं च विकृतग्रहणं क्रियते ।

प्र०—यामपीति । ततो यङ्लुग्विवृत्यर्थं हुशुग्रहणमर्थवत् ।

ऊदु० किमर्थमिति । लघुं विहाय निर्देशं कस्माद्गौरवमाश्रितमिति प्रश्नः । गोहिग्रह-
णमिति । कृतगुणस्योत्त्वं यथा स्यादकृतस्य मा भूदित्येवमर्थमित्यर्थः । अयादे-
शप्रतिषेधार्थं चेति । गुणे कृते तस्य स्थान उक्त्वे कृते सत्यूचस्यासिद्धत्वे
गुरुपूर्वादुत्तरो णिर्भवति नतु लघुपूर्वादिति ल्यप्ययादेशो न भवति । गुह इति तु
निर्देशे क्रियमाणे नित्यत्वाद्वाधित्वा गुणमुकारस्थान ऊकारः प्राप्नोति । तस्य चा-

---

उ०—भवतीत्युक्तिः । अन्यथा ज्ञापेतेऽपि हुशुवोरित्यस्य चारितार्थ्यायोवर्णान्तेभ्योऽप्यस्य भाषा-
यामावश्यकतयेत्यादि सिद्धं भवतीति वदेत् । एवं चैतत्प्रयोगद्वयातिरिक्तं यङ्लुगन्तं भाषा-
यामसाध्वेव । अत एव विडति चेति सूत्रे रोरुवतीत्यस्य छान्दसत्वमुक्तं भाष्यकृतेति ध्येयम् ।
किंच किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनमिति प्रश्नस्य लोक उवर्णान्तयङ्लुगन्तप्रयोगादर्शनमेव
बीजम् । तत्र तत्प्रयोगादर्शनेनास्योत्तरस्यैकदेश्युक्तित्वमावश्यकम् । यङोऽचि चेति सूत्रे च-
लभ्यवाक्यभेदलभ्यस्यानैमित्तिकयङ्लुको बहुलग्रहणानुवृत्त्या यथाप्रयोगं लोकेऽपि लाभेन
ज्ञापनानुपयोगाच्चेति बोध्यम् ।

ऊदु० विषयं दर्शयति—कृतगुणस्येति । अकृतगुणस्येति । विडद्विषय इत्यर्थः । नित्य-

ह्रस्वादेशे ह्रयादेशप्रसङ्ग ऊत्त्वस्यासिद्धत्वात् ॥ ३ ॥

ह्रस्वादेशे हि सत्ययादेशः प्रसज्येत । प्रगूह्य गतः । किं कारणम् । ऊत्त्व-
स्यासिद्धत्वात् । असिद्धमूत्वं तस्यासिद्धत्वाल्ल्यपि लघुपूर्वात् [६. ४. ५६]
इत्ययादेशः प्रसज्येत ।

विषयार्थेन तावन्नार्थो गोहिग्रहणेन । प्रश्निष्ठनिर्देशात्सिद्धम् । प्रश्निष्ठनि-
र्देशोऽयम् । उ ऊत् ऊदिति । तत्र ह्रस्वस्यावकाशः । निजुगुहतुः निजुगुहुः ।
गुणस्यावकाशः । निगोढा निगोढुम् । इहोभयं प्राप्नोति । निगूहयति निगूहकः ।
परत्वाद्गुणेऽकृत आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भवति । अयादेशप्रतिषेधार्थेनापि
नार्थः । समानाश्रयवचनात्सिद्धम् । समानाश्रयमासिद्धं भवति व्याश्रयं चैतत् ।
कथम् । णावूत्त्वं णेत्यप्ययादेशः ।

दोषो णौ ॥ ६ । ४ । ९० ॥

अथ किमर्थं दुषेर्विकृतस्य ग्रहणं क्रियते न पुनर्दुष इत्येवोच्येत ।

दोषिग्रहणं च ॥ १ ॥

किम् । अयादेशप्रतिषेधार्थं विकृतग्रहणं क्रियते । ह्रस्वादेशे ह्रयादेशप्र-

प्र०-सिद्धत्वाल्लघुपूर्वादुत्तरे णिर्भवतीत्ययादेशः स्यात् । उ ऊत् ऊदिति । ह्रस्वदीर्घा-
वादेशौ सूत्रे निर्दिश्येते । स्थानेनतरतमपरिभाषावशाद्ब्रह्मस्वस्य ह्रस्वो दीर्घस्य दीर्घः ।
निजुगुहतरिति । अत्र किच्चाद्वुणप्रतिषेधादुकारस्याऽऽदेश उकारः । निगोढेति ।
अचीत्याधिकारादुकारस्यात्राप्रसङ्गः । निगूहयतीति । उकारस्य गुणश्च प्राप्नोत्युका-
श्च । तत्र परत्वाद्गुणे कृत एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादुकार आदेश इति नार्थो
विकृतनिर्देशेन । दोषो णावित्यत्र तु लक्ष्यदर्शनवशाद्दूकारोऽपेक्ष्यते न तु ह्रस्व
इति तत्रापि न दोषः ।

उ०-त्वादिति । गुणस्त्वनित्यः । ऊत्त्वे लघूपधत्वाभावादप्राप्तेः । ह्रस्वदीर्घाविति । आदेशोऽपि
ह्रस्व एवास्तु । भाव्यमानस्योकारस्य सवर्णग्राहकत्वाद्दीर्घस्य दीर्घसिद्धिरिति चेदुपायान्तर-
त्वाददोष इत्याहुः । परत्वाद्गुण इति । न च ह्रस्वे सावकाशेऽपि दीर्घोऽनवकाशः । ह्रस्वा-
पेक्षयैव विप्रतिषेधविचारात् । दीर्घस्तु गुणात्प्राक्प्राप्नोत्येव न । तदन्तरतमस्थानिनोऽभावात् ।
उभयनिर्देशसामर्थ्येन स्वस्वसदृशस्यान्याक्षेपात् । गुणश्च प्राप्नोत्युकारश्चेत्येव पाठः । नन्वेवं
दोषो णावित्त्रापि तत्सूत्रवक्ष्यमाणरीत्या दुष इति निर्देशे तेन पर्यायेणोभौ स्यातामत
आह—दोषो णाविति । विकृतनिर्देशे तु तत्सामर्थ्यादेव गुणे कृत आदेशः । स चाऽऽन्तर-
तम्याद्दीर्घ एवेति भावः ।

दोषो० अत्र विकृतनिर्देशस्य विषयार्थत्वं न फलम् । णावित्युक्तेः । अतो भाष्येऽ-
यादेशप्रतिषेधार्थमिति ।

सङ्ग ऊच्यस्यासिद्धत्वात् । ह्रस्वादेशे हि सत्ययादेशः प्रसज्येत । प्रदृश्य गतः । किं कारणम् । ऊच्यस्यासिद्धत्वात् । अस्मिद्धमूक्तं न स्यात्सिद्धमिति । पूर्वादित्ययादेशः प्रसज्येत । अत्रापि समानाश्रयवचनान्निरूपयति ।

चिण्णमुलोर्दीर्घोऽन्यतरस्याम् ॥ ६ । ४ । ९३ ॥

चिण्णमुलोर्णिज्यवेतानां यङ्लोपे चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । शमयन्तं प्रयोजितवान् अशमि अशमि शमं शमम् शमं शमम् । शमयन्तेः अशममि अशमशमि शमं शमम् शमम् शमम् शमम् शमम् । किं पुनः कारणं न सिध्यति । चिण्णमुल्परं णौ मितामङ्गानां दीर्घो भवतीत्युच्यते यथाच चिण्णमुल्परं न तस्मिन्मिदङ्गं यस्मिंश्च मिदङ्गं नासौ चिण्णमुल्पर इति । लोपे ष कृते चिण्णमुल्परो भवति । स्थानिवद्भावाच्च चिण्णमुल्परः । ननु च प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति × । एवमप्यसिद्धत्वान्न प्रामोति । एवं तर्हि—

प्र०—चिण्ण० । णिज्यवेतानामिति । चिण्णमुल्परं णौ मितामङ्गानां वा दीर्घ उच्यते । तत्र यदा ण्यन्तायङन्ताद्वा णिज्विधीयते तदा पूर्वेण णिच्चा यङकारेण च व्यवधानाद्दीर्घो न प्राप्नोतीति वचनम् । प्रयोजितवानिति । यद्यपि चिण्णविषयं कर्म प्रदर्शनीयं तथाऽपि णिजुत्पत्तये हेतुव्यापारप्रदर्शनार्थं कर्तुरुपादानं न तत्र कर्ता विवक्षितः । शंशमयतेरिति । शमेर्याङि नुगतोऽनुनासिकान्तस्येति नुकि कृते शंशम्यशब्दाणिच्यल्लोपयलोपौ । लोपे कृत इति । यद्यपि परस्यापि णिचो लोपस्तथाऽपि प्रत्ययलक्षणेन भूतपूर्वगत्या वा चिण्णमुल्परं णिः । दीर्घविधिं प्रति नेति । एतदेव हि दीर्घग्रहणस्य प्रयोजनं स्थानिवच्चप्रतिषेधो यथा स्यात् । यदि तु प्रकृतो ह्रस्वो विकल्प्येत तदा णौ णिलोपस्य स्थानिवच्चाद्विकल्पो ह्रस्वस्य न स्यात् । यङकारलोपस्य स्थानिवद्भावान्नित्यं ह्रस्वः श्रूयेत । हेड वेष्टेन इत्यस्य च ह्रस्वाभावपक्षेऽहेडीति स्यात् । दीर्घे तु ह्रस्वस्य कृतेऽहेडीति सिध्यति ।

उ०—चिण्ण० । भूतपूर्वगत्या वेति प्रौढ्या । भाष्ये—दीर्घविधिं प्रतीति । यद्यपि तत्र त्रैपादिकदीर्घस्यैव साहचर्याद्ग्रहणम् । अत एव पूर्वत्रासिद्धीय इत्यवष्टभ्य वरेयलोपस्वरवर्जं द्विवचनादीनि न कर्तव्यानीति तत्प्रत्याख्यातं भाष्ये न पदान्तसूत्रे । तथाऽपि लक्ष्यानुरोधात्साहचर्यानित्यत्वाच्च न पदान्तसूत्रस्थं वरेयलोपस्वरवर्जमित्युपलक्षणमिति भावः । ण्यन्ताण्यौ ण्याकृतिनिर्देशात्सिद्धमिति तु चिन्त्यम् । जातेः पौर्वापर्याभावेन चिण्णमुल्पर इति विषेषणासंगत्याऽत्र जातिग्रहणस्य वक्तुमशक्यत्वात् । स्पष्टं चेदमार्धधातुक इति सूत्रे द्वितीयाध्याये कैयटे भाष्ये च । दीर्घग्रहणस्य फलान्तरमपि दर्शयति—हेड वेष्टेन इति । घटादिरयम् । केचित्तूकालसूत्र-

चिण्णमुलोर्णिज्यवेतानां यङ्लोपे चान्तरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् ॥ १ ॥

किमिदमन्तरङ्गलक्षणत्वादिति । यावद्ब्रूयात्समानाश्रयवचनात्सिद्धमित्येव । व्याश्रयं चैतत् । कथम् । णेर्णौ लोपो णौ चिण्णमुल्परि मितामङ्गानां दीर्घत्वमुच्यते । तस्मान्नार्थ उपसंख्याननेति ।

छादेर्घेऽव्युपसर्गस्य ॥ ६ । ४ । ९६ ॥

अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । समुपाभिच्छाद इति । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यत्र त्रिप्रभृतयः सन्ति द्वावपि तत्र स्तस्तत्राद्व्युपसर्गस्येत्येव सिद्धम् । न वा एष लोके संप्रत्ययः । न हि द्विपुत्र आनीयतामित्युक्ते त्रिपुत्र आनीयते । तस्मादद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यम् ।

घसिभसोर्हलि ॥ ६ । ४ । १०० ॥

प्र०-अन्तरङ्गलक्षणत्वादिति । णियङ्लोपो णिमात्रापेक्षत्वादत्रान्तरङ्गः । दीर्घस्तु चिण्णमुल्परण्यपेक्षत्वाद्बहिर्ङ्ग इति समानाश्रयत्वाभावादसिद्धत्वाभाव इत्यर्थः ।

छादेः । अद्विप्रभृत्युपसर्गस्येति वक्तव्यमिति । इह संख्यान्तरोपजन आश्रयाविनाशेऽपि पूर्वसंख्याविनाशान्नद्वाचिशब्दाप्रवृत्तिः । यत्र त्रिप्रभृतय इति । वस्तुसद्भावमाश्रित्य परिहायः । अद्व्युपसर्गस्येति च प्रसज्यप्रतिषेधो वाक्यभेदेनाऽऽश्रीयते । पर्युदासाश्रयणे ह्यनुपसर्गस्य हरस्वो न स्यात् । न वै एष इति । संख्याशब्दानामेष स्वभावो यत्संख्यान्तरस्य गौणस्य मुख्यस्य वा विषये न प्रवर्तते । तथा चोक्तम्—‘एकाजनेकाजग्रहणेषु चाऽऽवृत्तिसंख्यानात्सिद्धम्’ इति । नैधेय इति च पूर्वविधिग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमुपन्यस्तं स्थानिवद्भावे ज्यच्चत्वाद् द्व्यच्चत्वाभावात्तदाश्रयो ढक् न स्यादिति ।

उ०-स्थस्य कर्मेर्णिङ्सूत्रस्थस्य प्रकृतसूत्रस्थस्य च भाष्यस्य प्रामाण्याद्वेष्ट वेष्टन इत्यस्य घटादौ पाठोऽसांप्रदायिक इत्याहुः ।

छादेः । प्रसज्यप्रतिषेधे वाक्यभेदासमर्थसमासापत्तावपि लक्ष्यानुरोधान्त आश्रीयत इत्याह—पर्युदासाश्रयण इति । द्व्याद्युपसर्गसदृशस्य सोपसर्गस्यैव ग्रहणापत्तिरिति भावः । मुख्यस्योत्तरसंख्यान्तरस्य विषये पूर्वसंख्याया अप्रवृत्तौ भाष्ये दृष्टान्त उक्तः । गौणविषये दर्शयति—तथा चोक्तमिति । अङ्गणसूत्रे । तत्र ह्यकारादीनामेकत्वपक्षे घटेन तरति घटिक इत्यत्र द्व्यच्चलक्षणठनोऽप्राप्तिमाशङ्क्यायं परिहार उक्तः । स्थानिवद्भावे इति । निपूर्वाद्वाजः किप्रत्यय आतो लोपे तस्य स्थानिवत्त्वेनाच्चत्वं स्यादिति भावः । तदाश्रय इति । द्व्यच्चत्वाश्रय इत्यर्थः ।

हल्ग्रहणमनर्थकमन्यत्रापि दर्शनात् ॥ १ ॥

हल्ग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्यत्रापि दर्शनात् । अन्यत्रापि लोपो दृश्यते । अग्निस्तृणानि बप्सति । शरावे बप्सति चरुः ।

हुझल्भ्यो हेर्धिः ॥ ६ । ४ । १०१ ।

इटः प्रतिषेधो वक्तव्यः । रुदिहि स्वपिहि + । झल इति धित्वं प्रामोति ।

हेर्धित्वे हलधिकारादिटोऽप्रतिषेधः ॥ १ ॥

हेर्धित्वे हलधिकारादिटोऽप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधोऽप्रतिषेधः । धित्वं कस्मान्न भवति । हलधिकारात् । प्रकृतं हल्ग्रहणमनुवर्तते । क प्रकृतम् । घसिभसोर्हलि [६.४.१००] इति । तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । तद्वै तत्र प्रत्याख्यायते तत्र प्रत्याख्यातं सद्यया विभक्त्या निर्दिश्यमानमर्थवत्तया निर्दिष्टमिहानुवर्तिष्यते । अथवा हुझल्भ्य इत्येषा पञ्चमी हलीति सप्तम्याः षष्ठीं

प्र०—घसि० । अचीत्यधिकाराद्धलि न प्राप्नोतीति हल्ग्रहणं क्रियते तदुपादाने चाचि न प्राप्नोतीति चकारोऽच्संबन्धार्थः क्रियते । तत्राज्ग्रहणरयेहानधिकारादेव सर्वत्र लोपः सिध्यतीति हलि चेति न वक्तव्यम् । अन्यत्रापीति वचनाद्वार्तिककारश्चकारं न पपाठेति लक्ष्यते । बप्सतीति । एकवचने प्राप्ते व्यत्ययेन झिः । श्लौ द्विर्वचनम् । अदभ्यस्तादित्यदादेशः । उपधालोपः । खरि चेति चत्त्वम् । अत्र चान्त-रङ्गत्वादुपधालोपात्पूर्वं द्विर्वचनं क्रियते । यदि तु झावेव पूर्वं लोपः स्यात्ततो द्विर्वचनं न स्यात् ।

हुझ० । रुदिहीति । शब्दान्तरप्राप्त्या द्वयोरप्यनित्यत्वात्परत्वादिष्टि पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्द्वित्वप्रसङ्गः । अथवेति । यद्यपि सप्तम्यचरितार्था तथाऽपि हुझल्भ्य इत्य-

उ०—घसि० । हल्ग्रहणप्रत्याख्यातुवार्तिकाशयमाह—तत्रेति । अनाधिकारादेवेति । व्याख्यानादेवाधिकारनिवृत्तिः सिद्धेति भावः । अन्यत्रापीति वचनादिति । सूत्रोक्तविषयादन्यत्रापीति तदर्थः । स च चकाराकरण एवोपपद्यत इत्यर्थः । एकवचन इति । अग्रेरेकरय कर्तृत्वादिति भावः । अन्तरङ्गत्वादिति । यद्यप्युपधालोपः परो नित्यश्च तथाऽपि ह्रस्वमात्रापेक्षत्वाद्वित्वमन्तरङ्गम् । किंप्रत्ययापेक्षत्वाद्वहिरङ्गो लोप इत्यर्थः । द्विर्वचनं न स्यादिति । अनङ्कत्वात् । लोपरय द्वित्वनिमित्ताज्निमित्तत्वाभावेन स्थानिवत्त्वाभावाच्च । द्वित्वे कृते परत्वाच्चित्यत्वाच्चाऽऽदेश उपधालोपानापत्तिरिति भावः ।

हुझ० । भाष्ये—तद्वै तत्र प्रत्याख्यायत इति । पूर्ववाक्ये हलीत्यस्यानुपयोगेन सप्तम्यर्थे सप्तम्यां प्रमाणाभावेन षष्ठ्यर्थ इयं सप्तमीति भावः । अथवेति पक्षेऽप्ययमेवार्थः । प्रकारान्तरेणोच्यत इत्याह—यद्यपीति । ननु द्वयोरप्यचरितार्थयोः पञ्चम्येव कल्पिका

प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१. १. ६७] इति । अथवा निर्दिश्यमान-
स्यादेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति इटा
व्यवहितत्वात् । यद्येवं छिन्दकीभिन्दकीत्यत्र धित्वं न प्राप्नोति । धित्वे कृतेऽक-
ज्भविष्यति+ । इदमिह संप्रधायम् । धित्वं क्रियतामकजिति किमत्र कर्तव्यम् ।
परत्वाद्धित्वम् । नित्योऽकच् । कृतेऽपि धित्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि । अकजप्यनित्यः ।
अन्यस्य कृते धित्वे प्राप्नोत्यन्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्विधिरनित्यो
भवति । उभयोरनित्ययोः परत्वाद्धित्वं धित्वे कृतेऽकज्भविष्यति । अथवा हका-
रस्यैवाशक्तिजेनेकारेण ग्रहणमिति ।

प्र०-नया पञ्चम्याऽचरितार्थया हेरित्येतदनुगुणा षष्ठी प्रकल्प्यते । ननु षष्ठीप्रवृत्तौ तदा-
दिविधेरभावः । यस्मिन्विधितदादावलग्रहण इति ह्युच्यते । नैष दोषः । हलग्रह-
णानुवृत्तिसामर्थ्याद्धलन्तत्वासंभवाच्च तदादिविधिर्विज्ञारयते । अथवेति । यत्षष्ठ्या
निर्दिश्यते तस्यैवाऽऽदेशः । सागमकस्त्वागमानामव्यभिचाराच्छब्दान्तरे श्रूयमाणे
प्रतीयते न तूच्चार्यते इति तस्याऽऽदेशाभावः । यस्तर्हीति । आगमं विहाय हिश-
ब्दस्याऽऽदेशो भवत्वित्यर्थः । इटेति । तस्मादित्युत्तरस्येति वचनादनन्तरस्यैव षष्ठ्या
कार्येण च भाव्यम् । तत्र यो निर्दिष्टो नासावनन्तरो यश्चानन्तरः सागमको नासौ
निर्दिष्ट इति धित्वाभावः । यद्येवमिति । यदि निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशस्तदाऽकचि
कृते शब्दान्तरत्वाद्धित्वाभावः । धित्वे कृतेऽकजिति । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाश्रयणात् ।
न ह्यन्यथाऽज्ञाताद्यर्थवगतिर्भवति । अथवाऽज्ञाताद्यर्थपेक्षत्वाद्बहिरङ्गोऽकजिति पूर्वं
धित्वं पश्चादकच् । अथवेति । इकारेणाऽऽगन्तुना हेरिति निर्देशः । हकारमात्रं

उ०-कुत इत्यत आह-हेरित्येतदनुगुणेति । हेरित्यस्य विशेषणाकाङ्क्षायां तेनैव हलग्रहणस्य
संबन्धो युक्त इत्यर्थः । द्वयोरचरिचार्थयोः परत्वात्तस्मादित्युत्तरस्येत्यस्यैव प्रवृत्तिरिति वक्तुं
युक्तम् । हलग्रहणेति । हलग्रहणानुवृत्तेः फलान्तराभावाद्भेरित्यनेन संबन्धे तदन्तविध्य
संभवात्तदादिविधिसिद्धिरित्यर्थः । वस्तुतः स्वरूपसत्सम्येव तन्निमित्तम् । अत एव तस्मा-
न्नुद्गीत्यादौ तदादिविधिः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यतीत्यस्य षष्ठ्यर्थे सप्तमीं कल्पयिष्यतीत्यर्थ
इत्याहुः । ननु सागमोऽपि निर्दिश्यत एवेतस्तदवयवत्वाद्त आह-सागमकस्त्विति ।
शब्दान्तरे श्रूयमाणे सति यदागमा इति परिभाषया प्रतीयत इत्यर्थः । अनन्तरस्यैव
षष्ठ्येति । पञ्चमीनिर्देशेऽनन्तरस्यैव षष्ठी प्रकल्प्येति सूत्रार्थ इति भावः । पञ्चमीनिर्देशेऽ-
नन्तरस्य कार्यं भवतीति सूत्रार्थमाश्रित्याऽऽह-कार्येण चेति । षष्ठ्या कार्येण भाव्यमिति
पाठे षष्ठीबोधितकार्येणेत्यर्थः । पुनःप्रसङ्गविज्ञानाश्रयणे हेतुमाह-नहीति । अथवेति ।
इदं चिन्त्यम् । अर्थपेक्षबहिरङ्गत्वस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणादित्यसकृदावेदितम् । हकारमात्रस्य

चिणो लुक् ॥ ६ । ४ । १०४ ॥

चिणो लुकि तग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । इह मा भूत् । अकारितराम् अहारितरामिति ।

चिणो लुकि तग्रहणानर्थक्यं संघातस्याप्रत्ययत्वात् ॥१॥

चिणो लुकि तग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । संघातस्याप्रत्ययत्वात् । संघातस्य लुक्स्मान्न भवति । अप्रत्ययत्वात् । प्रत्ययस्य लुक्लुलोपो भवन्तीत्युच्यते+ । न च संघातः प्रत्ययः । तलोपे तर्हि कृते परस्य प्राप्नोति ।

तलोपस्य चासिद्धत्वात् ॥ २ ॥

असिद्धस्तलोपस्तस्यासिद्धत्वान्न भविष्यति ।

कार्यकृतत्वाद्वा ॥ ३ ॥

अथवा कृतश्चिणो लुगिति कृत्वा पुनर्न भविष्यति लुक् । तद्यथा । वसन्ते

प्र०—तु स्थानित्वेन निर्दिश्यते । एवं धिरिति धकारमात्रमादेशः । इकारस्तुच्चारणार्थः । व्यञ्जनस्य स्वररहितस्योच्चारयितुमशक्यत्वात् । ततश्च रुदिहीत्यत्र हकारस्येष्टा व्यवधानाद्धकाराभावः । स हि समुदायभक्तत्वात्तमेव न व्यवदध्यात् । अवयवं तु व्यवदधात्येव । तथा भिन्धकीत्यत्र सत्यपि पूर्वमकचि हकारस्य धकारे कृते रूपं सिध्यति ।

चिणो० । तग्रहणमिति । इदमस्मिन्नसिद्धमिति भेदनिबन्धनत्वाद्विषयविषयिभावस्य चिणो लुगित्यस्य लक्षणस्य भेदाभावादकारितरामित्यत्र लोपस्यासिद्धत्वाभावात्तत्तपोऽपि लुक्प्राप्नोति । एवं च सति प्रत्ययत्रयात्मकस्य समुदायस्य लुक्प्रसङ्गः । इतरस्तु युगपत्प्रत्ययत्रयस्य लुक्प्रसङ्गोऽनेनोक्त इति मत्वाऽऽह—चिणो लुकीति । इतरः स्वाभिप्रायं प्रकाशयति—तलोप इति । तलोपस्यासिद्धत्वादिति । प्रतिलक्ष्यं लक्षणभेदादस्ति विषयविषयिभावः । अभेदपक्षमाश्रित्याऽऽह—कार्यकृतत्वाद्देति । एकस्मिन्विषये सकृत्प्रवृत्त्या लक्षणस्य चरितार्थत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावः । तद्यथेति । यथैकस्मिन्वसन्तेऽग्न्याधानं कृत्वा वसन्तान्तरे ब्राह्मणोऽग्न्याधानं न कुरुते शास्त्रार्थस्यानुष्ठितत्वात् । तथैकस्य प्रत्ययस्य लुकि कृते प्रत्ययान्तरस्य तरवादलुक् न प्रवर्तते । युक्तं यत्तस्यैवेति । इहाभिन्नरूपमपि फलभेदाद्भिन्नमुच्यते । अग्न्या-

उ०—स्थाने धीति विशिष्टादेशे रूपं न सिध्येदत् आह—एवं धिरितीति । अशक्तिजेनेत्येतद्व्याचष्टे—व्यञ्जनस्येति । यद्यपि विभक्त्यकारेण स्थानिन उच्चारयितुं शक्यत्वं तथाऽप्यादेशसाधारण्येनेदमेवोक्तम् । यद्वा तत्प्रक्रियावाक्याभिप्रायमिदम् ।

चिणो० । समुदायस्य लुक्प्रसङ्ग इति । लक्ष्यभेदाद्वारं वारं प्रवृत्त्येति भावः । अभेदपक्षम् । निमित्तभूतानुपूर्व्येक्येन लक्षणाभेदपक्षमिति भावः । अत्राऽऽधानाभिष्टोमयोर्वैधर्म्ये हेतुं न विद्य इति शङ्कां परिहरति—इहाभिन्नरूपमिति । ज्योतिष्टोमादीत्यर्थः ।

ब्राह्मणोऽग्नीनादधीतेति स्रुदाधाय कृतः शास्त्रार्थ इति कृत्वा पुनःप्रवृत्तिर्न भवति । विषम उपन्यासः । युक्तं यत्तस्यैव पुनःप्रवृत्तिर्न स्याद्यत्तु तदाश्रयं प्राप्नोति न तच्छक्यं बाधितुम् । तद्यथा । वसन्ते ब्राह्मणोऽग्निष्टोमादिभिः क्रतुभिर्यजेतेत्यग्न्याधाननिमित्तं वसन्ते वसन्त इज्यते । तस्मात्पूर्वोक्तावेव परिहारौ । अथवा किङ्कतीति वर्तते । क्व प्रकृतम् । गमहनजनखनघसां लोपः किङ्कत्यन-
डि [६. ४. ९८] इति । तद्वै सप्तमीनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः । चिणं इत्येषा षष्ठमी किङ्कतीति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१. १. ६७] इति ।

उतश्च प्रत्ययादसंयोगपूर्वात् ॥ ६ । ४ । १०६ ॥

कथमिदं विज्ञायते । उकारात्प्रत्ययादिति । आहोस्विदुकारान्तात्प्रत्ययादिति । किञ्चातः । यदि विज्ञायत उकारात्प्रत्ययादिति सिद्धं तनु कुरु, चिनु सुन्विति न सिध्यति । अथ विज्ञायत उकारान्तात्प्रत्ययादिति सिद्धं चिनु सुनु, तनु कु-
र्विति न सिध्यति । तथाऽसंयोगपूर्वग्रहणेनेहैव पर्युदासः स्यात् तक्षुहि अक्षुहि,
आप्नुहि शक्नुहीत्यत्र न स्यात् । यथेच्छासि तथाऽस्तु । अस्तु तावदुकारात्प्रत्य-

प्र०—धानं तु कर्मान्तरेषु कर्तुर्योग्यतोत्पादनार्थमिति फलभेदाभावात्पुनर्न क्रियते । काम्यानां तु कर्मणां फलभेदात्पुनरनुष्ठानं भवति । तथेहापि तस्य लुकि कृते तरवादेर्लुक्प्रसङ्गः । अग्न्याधानं निमित्तमस्येति बहुव्रीहिः । क्रियाविशेषणं चैतत् । अनाहिताग्नेरनधिकाराद-
ग्न्याधानं निमित्तं यागस्योच्यते ।

उतः० । कथमिदमिति । उतश्च प्रत्ययादित्यनयोर्विशेषणविशेष्यभावे कामचाराद्यदो-
कारः प्रत्ययेन विशेष्यते तदा तदन्तविधेरभावादुकारात्प्रत्ययादिति पक्षोऽवतिष्ठते । उका-
रस्य विशेष्यत्वात्तेन नास्ति तदन्तता । न संभवति चोकारः प्रत्ययान्तः । यदा पुनर्विशे-
ष्यत उकारेण प्रत्ययोऽतस्तदन्तताऽऽश्रीयते प्रत्ययस्य तस्मात्पक्षद्वयोद्भवः । पक्षद्वयेऽपि
दोषदर्शनात्प्रश्नः । तथेति । तदन्तपक्षेऽयं दोषः । आद्ये तु पक्ष उकारस्याप्रत्ययत्वा-
ल्लक्षप्रसङ्ग एवात्र नास्तीति दोषाभावः । ननूकारात्प्रत्ययादिति विज्ञायमान उकारस्य प्रत्य-
यस्य संयोगपूर्वत्वासंभवादसंयोगपूर्वग्रहणं किमर्थं स्यात् । उच्यते । अङ्गविशेषणं स्यात् ।

उ०—कर्मान्तरेषु । अग्निहोत्रादिषु । कर्तुरित्युपलक्षणम् । अग्नेश्चेत्यपि बोध्यम् । इहापि रूपान्तर-
प्राप्त्या फलभेद इत्याह—तथेति । अत्र यद्वक्तव्यं तत्संप्रसारणाच्चेति सूत्र उक्तम् । भाष्ये
पूर्वोक्तावेवेति । तग्रहणमसिद्धत्वं वा ।

उतः० । प्रत्ययस्य विशेषणत्वेऽप्यसंभवात्तेन तदन्तविधिर्नेत्याह—न संभवति चेति ।
द्वितीयं पक्षं दर्शयति—यदा पुनरिति । अङ्गविशेषणं स्यादिति । असंयोगपूर्वादङ्गा-

यादिति । कथं चिनु सुन्विति । तदन्तविधिना* भविष्यति । अथवा पुनरस्तूका-
रान्तात्प्रत्ययादिति । कथं तनु कुर्विति । व्यपदेशिवद्भावेन भविष्यति । यद-
प्युच्यते तथाऽसंयोगपूर्वग्रहणेनेहैव पर्युदासः स्यात् तक्ष्णुहि अक्ष्णुहि, आप्नुहि
शक्नुहीत्यत्र न स्यादिति नास्माभिरसंयोगपूर्वग्रहणेनोकारान्तं विशेष्यते । किं
तर्हि । उकारः । उकारो योऽसंयोगपूर्वस्तदन्तात्प्रत्ययादिति ।

उतश्च प्रत्ययाच्छन्दोवावचनम् ॥ १ ॥

उतश्च प्रत्ययादित्यत्र च्छन्दसि वेति वक्तव्यम् । अव स्थिरा तनुहि यातु-
जूनाम् । धिनुहि यज्ञं धिनुहि यज्ञपतिम् । तेन मा भागिनं लृणुहि ।

उत्तरार्थं च ॥ २ ॥

केचित्तावदाहुश्छन्दोग्रहणं कर्तव्यमिति । अपर आहुर्वावचनं कर्तव्यमिति ।
लोपश्चास्यान्यतरस्यां म्वोः [१०७] इत्यत्रान्यतरस्यांग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

प्र०—तथा च क्षिणु इत्यत्र न स्यादित्ययमपि दोषो वक्तव्यः । तदन्तविधिनेति । ननूकारस्य
विशेष्यत्वात्कथं तदन्तविधिः । विशेषणत्वात्तु तदन्तविधौ वक्ष्यमाणात्पक्षादस्य भेदो न
प्राप्नोति । एवं तर्हि तन्त्रेण सूत्रद्वयमभ्युपगम्यैतदुच्यते । तत्रैकस्मिन्सूत्रे प्रत्ययेनोकारो
विशेष्यते । द्वितीये तूकारेण प्रत्यय इति दोषाभावः । व्यपदेशिवद्भावेनेति । आद्यन्तव-
देकस्मिन्नित्यनेनेत्यर्थः । किं तर्ह्युकारो विशेष्यत इति । ननूकारस्य संज्ञात्वात्संज्ञिपरत-
न्त्रत्वादप्रधानस्य कथं विशेषणेन संबन्धः । नैष दोषः । यावदस्य विशेषणत्वं न विवृतं
तावत्संज्ञात्वं नास्तीत्यप्राधान्याभावः । तत्रासंयोगपूर्वं उकारः प्रत्ययस्य विशेषणमिति
विशेषणेन संबन्धमनुभूय संज्ञात्वमुकारो लभते । छन्दोग्रहणमिति । नित्यं करोतेरित्यत्र
वाक्यभेदेन छन्दसि वेति संबध्यते ।

उ०—तुत्तरो य उकाररूपः प्रत्ययस्तस्मादित्यर्थः । क्षिण्विति । अङ्गविशेषणत्वेऽप्यसंभवात्तेन
न तत् । क्षेण्वित्युचितः पाठः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इत्यस्य भाष्येऽदर्शनात् । अयमपि
दोष इति । आद्ये पक्षे भाष्यानुक्तोऽप्ययं दोषो द्रष्टव्य इत्यर्थः । न प्राप्नोतीति ।
कर्मकर्तरि प्रयोगः । तत्रैकस्मिन्सूत्र इति । असंयोगपूर्वग्रहणं तु योग्यत्वाद्द्वितीय-
वाक्य एव संबध्यत इत्यर्थः । आद्यन्तवदेकेति । एवं व्याख्याने बीजं चिन्त्यम् ।
संज्ञिपरतन्त्रत्वादिति । संज्ञिनि तदन्ते विशेषणत्वादित्यर्थस्तदाह—अप्रधानस्येति ।
यावदस्येति । अस्यार्थतत्त्वं येन विधिरित्यत्र निरूपितम् । असंयोगपूर्वं उकार इति ।
असंयोगपूर्वत्वविशिष्ट इत्यर्थः । उत्तरार्थं छन्दोग्रहणमित्यत्र यदुत्तरं तद्व्याचष्टे—नित्यं
करोतेरिति । तत्र च्छन्दोग्रहणमेव कार्यम् । तच्च वाक्यभेदेन च्छन्दसि विकल्पविधानार्थं
नित्यस्य पूर्वैव सिद्धत्वादिति भावः ।

अत उत्सार्वधातुके ॥ ६ । ४ । ११० ॥

सार्वधातुक इति किमर्थम् । इह मा भूत् । संचस्करतुः संचस्करः ।
स्थान्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । करिष्यति करिष्यतः ।

कृञ् उत्त्वं उकारान्तनिर्देशात्स्थान्तस्याप्रतिषेधः ॥ १ ॥

कृञ् उत्त्वं उकारान्तनिर्देशात्स्थान्तस्याप्रतिषेधः । अनर्थकः प्रतिषेधो-
ऽप्रतिषेधः । उत्त्वं कस्मान्न भवति । उकारान्तनिर्देशात् । अशक्यः करोतावुका-
रान्तनिर्देशः सूत्र आश्रयितुम् । इह संपरिभ्यां भूषणसमवाययोः करोतावि-
तीहैव स्यात् संस्करोति संस्कर्ता संस्कर्तुमित्यत्र न स्यात्* । न ब्रूमाऽ-
स्मादुकारान्तनिर्देशाद्योऽयं करोतेरिति । किं तर्हि । उकारप्रकरणादुकारान्तम-
ङ्गमभिसंबध्यते । उत इति+ वर्तते । यद्येवं नार्थः सार्वधातुकग्रहणेन ।
कस्मान्न भवति संचस्करतुः संचस्करुरिति । उत इति वर्तते । उत्तरार्थं तर्हि
सार्वधातुकग्रहणं कर्तव्यम् । भ्रसोरल्लोपः [१११] इति । भ्रम्सार्वधातुक
एव । अस्तेरप्यार्धधातुके भूभावेन भवितव्यम्× । उत्तरार्थमेव तर्हि । भ्राभ्य-
स्तयोरातः [११२] इति । भ्रा सार्वधातुक एव । अभ्यस्तमप्याकारान्तमा-
र्धधातुके नास्ति÷ । ननु चेदमस्ति अप्सु यायावरः* प्रवपेत पिण्डानिति ।

प्र०-अतः० । सार्वधातुक इति किमर्थमिति । सत्यपि सार्वधातुकग्रहणे स्थान्तनिवृत्त्यर्थोऽ-
वश्यं कर्तव्यो यत्न इति तेनैव यत्नेनाऽऽर्धधातुके न भविष्यतीति भावः ।
स्थान्तस्येति । इह सार्वधातुके विकरणे कृते तेन व्यवधानात्सार्वधातुके परतः करो-
तेरित्यस्यार्थस्यासंभवात्सार्वधातुके परतो यदङ्गं तदवयवस्य करोतेरित्याश्रयणीयम् ।
एवं च स्थान्तस्यापि प्राप्नोति । स्यग्रहणमुपलक्षणं तास्यन्तस्यापि प्रसङ्गात् । कृञ्
उत्त्वं इति । उत इत्यनुवर्तनादिति भावः । इतरस्तु करोतेरित्युकारनिर्देशाश्रयणा-
नेनोक्तमिति मत्वाऽऽह—अशक्य इति । उत इति वर्तत इति । तेनोकारान्त-
स्याङ्गस्यावयवस्य करोतेरत उत्सार्वधातुके किङ्क्षति भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते ।
अभ्यस्तमपीति । यत्र नेष्यते लोप इति भावः । यत्र त्वस्ति तत्र भवत्येव
लोपः । ययतुर्ययुरिति । यायावर इति । ननु चातो लोपस्य स्थानिवद्भावात्प्राप्त

उ०-अतः० । कर्तव्यो यत्न इति । उत इत्यनुवृत्तिरूपः । विकरणे कृत इति । अन्तरङ्गत्वा-
दिति भावः । असंभवादिति । करोतेरिति धातुनिर्देश इत्यर्थः । तत्राऽऽश्रयितुमिति । करोति-
निर्देश इत्यर्थः । नन्वभ्यस्तमाकारान्तं विद्यत एव ययतुरित्यादावत आह—यत्र नेष्यत इति ।
यत्र दोषः स्यादित्यर्थः । तत्र भवत्येवेति । आतो लोप इति चेत्त्यनेनेति भावः । ननु
चाऽऽतो लोपस्येति । यातेर्यङन्तात् 'यश्च यङः' इति वरचि परनिमित्ताल्लोपस्य स्थानि-

* ६. १. १३०; १३८. + ६. ४. १०६. × २. ४. ५२. ÷ ६. ४. ६४. * ३. २. १०६;

६. ४. ४८; ६. १. ६६.

अ. ६ पा. ४ आ. ३] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ९३

नैतदाकान्तम् । यकारान्तमेतत् । उत्तरार्थमेव तर्हि । ई हल्यघोः [११३] इति । तत्रापि श्राभ्यस्तयोरित्येव । अतोऽप्युत्तरार्थमेव तर्हि । इदरिद्रस्य [११४] इति । वक्ष्यत्येतद्विरद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधा-
विति+ । अतोऽप्युत्तरार्थम् । भियोऽन्यतरस्याम् [११५] । अभ्यस्त-
स्येत्येव । अतोऽप्युत्तरार्थमेव । जहातेश्च [११६] । अभ्यस्तस्येत्येव ।
अतोऽप्युत्तरार्थम् । आ च हौ [११७] । हावित्युच्यते । अभ्यस्तस्येत्येव ।
अतोऽप्युत्तरार्थम् । लोपो यि [११८] । अभ्यस्तस्येत्येव । अतोऽप्युत्तरार्थम् ।
घ्वसोरेद्धावभ्यासलोपश्च [११९] इति । हावित्युच्यते ।

तदेव तर्हि प्रयोजनं भसोरल्लोप इति । ननु चोक्तं श्रम्सार्वधातुक एवा-
स्तेरप्यार्धधातुके भूभावेन भवितव्यमिति ।

अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्त्यबाधनं स्मरन्ति कर्तुर्वचनान्मनीषिणः ।

अनुप्रयोगे तु भुवाऽस्तेरबाधनमिष्यते । ईहामास ईहामासतुः ईहामासुरिति ।
किंच स्याद्यद्यत्र लोपः स्यात् ।

लोपे द्विर्वचनासिद्धिः ।

प्र०—आकारलोपे वरेऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वं निषिध्यते । यदि चात्र श्राभ्यस्तयोरात
इत्यालोपः स्यात्स्थानिवत्प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात् । ई हल्यघोरितीत्वमत्र प्राप्नोतीति
चेद्वक्ष्यत्येव तत्प्राप्तिमिति वक्ष्यमाणाद्भेदाभावः । एवं तर्हि भाष्यकार आल्लोपप्रा-
प्तिमभ्युपेत्य परिहारान्तरमाह—नैतदाकारान्तमिति । या य इति स्थिते सन्यङ-
न्तस्य प्रथमस्यैकाचो द्विर्वचनमिति याय् इत्यस्य द्विर्वचनं ततो यायाय् इत्यभ्यस्त-
माकारान्तं न भवति । ननु यायाय्शब्दस्याभ्यस्तसंज्ञायां यलोपे कृते भवत्येवाव-
शिष्टस्याभ्यस्तसंज्ञा । एवं तर्ह्युपदेशग्रहणानुवृत्त्योपदेशे यदाकारान्तमभ्यस्तं तस्याऽऽ-
ल्लोपो ननु कृते यलोप इति मत्वा परिहारः । अभ्यस्तस्येत्येवेति । ननु च

उ०—वत्त्वादातो लोप इत्यालोपे प्राप्ते वरेऽजादेशस्य स्थानिवत्त्वं निषिध्यत इत्यर्थः । एवं तर्हि
एवमिति । सत्यामप्याल्लोपाप्राप्ताविति शेषः । अभ्युपेत्येति । यद्यपि स्थानिवत्त्वनिषेधसा-
मर्थ्यादाल्लोपाप्राप्तिरेव तथाऽपि तत्प्राप्तिमभ्युपगम्य न्यायव्युत्पादनाय परिहारान्तरमुच्यत
इत्यर्थः । वस्तुतस्त्वीहल्यघोरित्येतत्प्राप्तिसाधारणं समाधानम् । अत एव सांप्रतपुस्तकेषु
ईहल्यघोरित्युत्तरं 'तत्रापि श्राभ्यस्तयोरित्येव' इत्येवोपलभ्यते ननु 'ननु चेदमस्ति' अप्सु
यायावर इत्यादिग्रन्थ इत्याहुः । यलोप इति । लोपो व्योरित्यनेन । उपदेशग्रहणानुवृत्त्येति ।
स्यसिचूसीयुद्तासीत्यतः । वस्तुतोऽल्लोपासिद्धत्वेनापि यायावरः परिहर्तुं शक्यः । अत्रेदं
चिन्त्यम् । जहाति ददातीत्यादावीत्त्वाल्लोपयोर्वारणाय द्वितीत्येतत्संबन्धावश्यकत्वेनैकदे-

लोपे कृतेऽनच्कत्वाद्द्विर्वचनं न स्यात् । स्थानिवद्भावाद्भविष्यति ।

स्थानिवदिति चेत्कृते भवेद्द्वित्वे ।

कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोति । अस्तु तर्हि परस्य लोपः । अभ्यासस्य योऽ-
कारस्तस्य दीर्घत्वं भविष्यति* ।

नैवं सिध्यति कस्मात्प्रत्यङ्गत्वाद्भवेद्धि पररूपम् ।

नैवं सिध्यति । कस्मात् । प्रत्यङ्गत्वात्पररूपं प्राप्नोति+ ।

तस्मिंश्च कृते लोपः ।

पररूपे च कृते लोपः प्राप्नोति ।

दीर्घत्वं बाधकं भवेत्तत्र ।

अत आदेः [७. ४. ७०] इति दीर्घत्वं बाधकं भविष्यति ।

प्र०-विभीवानित्यत्र प्राप्नोति । एवं तर्हि छान्दसः कसुरिति भाष्यकारस्य दर्शनं छन्दसि
च दृष्टमनुविधीयते । कृते द्वित्वे लोपः प्राप्नोतीति । ननु च नियतकालत्वा-
त्स्थानिवद्भावस्य कृते द्विर्वचने लक्षणप्रवृत्तिमन्तरेण स्वत एवाऽऽदेशरूपमवतिष्ठत
इति लोपस्य कथं प्राप्तिरुच्यते । पुनः प्रवृत्तिर्लक्षणस्येति स्थानिवद्भावप्रकरणे प्रति-
पादितम् । अस्तु तर्हीति । अनन्त्यविकारेऽन्त्यसदेशस्येति वचनात् । अथवा
क्लिप्त्यनन्तरस्याकारस्य लोपः । तत्र येन नाव्यवधानमित्येकवर्णव्यवहितस्य लोपः ।
दीर्घत्वमिति । अत आदेरित्यनेन । प्रत्यङ्गत्वादिति । वर्णाश्रयत्वात्पररूपमन्तरङ्गं
तत्र कृतेऽल्लोपे च सतुः सुरिति प्राप्नोति । दीर्घत्वमिति । येन नाप्राप्तिन्यायेन

उ०-इयुक्तिरियम् । ननु चेदमस्तीत्यादिः । ननु विभीवानिति । भियोऽन्यतरस्यामित्यत्रासति
सार्वधातुकग्रहणे कसावन्यस्येत्त्वविकल्पः स्यादित्यर्थः । छान्दस इति । विभीवानित्यत्रे-
त्यर्थः । दृष्टमिति । ततश्चायमत्र विधिर्न भवतीत्यर्थः । भाष्ये-अतोऽप्युत्तरार्थम् । आ च
हौ हावित्युच्यतेऽभ्यस्तस्येत्येवेति च विनाऽपि समुच्चयदर्शनादित्येव वोच्यत इत्यर्थः ।
नियतकालत्वादिति । द्विर्वचन एव कर्तव्य इत्यवधारणान्नियतकालत्वं स्थानिवत्त्वस्योक्तम् ।
तत्र कृते द्वित्व आदेशरूपमेव चक्रतुरित्यादौ भवतीति पुनर्लोपाप्राप्तिरित्यर्थः । रूपातिदेश
आह-पुनः प्रवृत्तिरिति । अत एव निन्यतुरित्यादौ पूर्वं प्रवृत्तोऽपीयङ् द्विर्वचनकालेऽप-
हृत इति पुनः प्रवृत्तौ प्राप्तायामनेकाच्चाद्यणा बाध्यत इत्यर्थः । परस्यैव लोप इति नियमः
कथमत आह-अनन्त्येति । अथवेति । आद्यस्योत्तरेणाव्यवधानादिति भावः । अनर्थ-
कत्वाच्चेत्यापि बोध्यम् । प्रत्यङ्गत्वादित्यस्यान्तरङ्गत्वादित्यर्थ इत्याह-वर्णाश्रयत्वादिति ।
वर्णादाङ्गमित्यनाश्रित्येदम् । अतोऽन्तरङ्गस्य कथं बहिरङ्गं बाधकमत आह-येन नेति ।

इदं तर्हि प्रयोजनं सार्वधातुके भूतपूर्वमात्रेऽपि यथा स्यात् । कुर्विति* ।

असोरल्लोपः ॥ ६ । ४ । १११ ॥

अथात्र तपरकरणं किमर्थम् । इह मा भूत् । आस्ताम् आसन् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । आटो+ऽसिद्धत्वाच्च भविष्यति ।

इदरिद्रस्य ॥ ६ । ४ । ११४ ॥

दरिद्रातेरार्धधातुके लोपः ॥ १ ॥

दरिद्रातेरार्धधातुके लोपो वक्तव्यः ।

सिद्धश्च प्रत्ययविधौ ॥ २ ॥

स च सिद्धः प्रत्ययविधौ । किं प्रयोजनम् । दरिद्रातीति दरिद्रः× । आकारान्तलक्षणः÷ प्रत्ययविधिर्मा भूदिति ।

न दरिद्रायके लोपो दरिद्राणे च नेष्यते ।

प्र०—पररूपं बाधित्वा दीर्घत्वं भविष्यतीत्यर्थः । कुर्विति । अत्र न लुमताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादुत्त्वं न स्यादिति भूतपूर्वगत्यर्थात्सार्वधातुकग्रहणाद्भवति ।

असो० । आस्तामिति । लङ् ताम् । अल्लोपे च कृते तस्यासिद्धत्वादात् । नैतदस्तीति । अत्र प्रत्यास्यात् तपरकरणं परस्तात्तु ज्ञापकत्वमस्य वक्ष्यते । इनसोरत्वे तकारेण ज्ञाप्यते त्वेत्वशासनमिति ।

इद० । सिद्धश्चेति । आर्धधातुक इति विषयसप्तमीत्यर्थः । आकारान्तलक्षण इति । यथार्धधातुक इति परसप्तमी स्यात्तदा दरिद्रातीति दरिद्र इत्यत्र श्याद्व्यधेति णे कृते द्वयोरनित्ययोः परत्वाद्युक्त्यात् । लोपस्य शब्दान्तरप्राप्त्याऽनित्यत्वं युक्तस्तु लोपे कृतेऽप्राप्त्याऽनित्यत्वम् । अथाऽऽकृतिपक्षे नित्यत्वाद्दाल्लोपस्तथाऽप्यदरिद्र इत्यत्राच्चावशक्तावित्यन्तोदात्तत्वं न स्यात् । ईषदरिद्रमित्यातो

उ०—ननु प्रत्ययलक्षणेन हेः परत्वसंभवे भूतपूर्वगत्याश्रयणमयुक्तमित्यत आह—अत्र नेति । न च सार्वधातुक इत्यस्याभाव उकारान्ताङ्गावयवकरोतेरत उदित्यर्थेन तृज्वत्सूत्रे युवोरनाकावित्यादौ च वक्ष्यमाणभाष्यरीत्याऽङ्गसंज्ञायाः प्रत्ययलक्षणेनाङ्गीकारेण कुर्वित्यत्र सिद्धमुत्त्वं सिद्धो लोपो हिलुक आभीयासिद्धत्वाच्चेति वाच्यम् । इदं तर्हीत्यादिकुर्वित्यन्तभाष्यस्यैकदेश्युक्तित्वात्सार्वधातुकग्रहणं तु स्पष्टार्थमेवेति दिक् ।

असो० । तस्यासिद्धत्वादिति । न चैवं लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनर्लोपाप्रवृत्त्या तपरत्वाभावेऽपि न दोषः । लक्ष्यभेदात् ।

इद० । सौत्रो निर्देशः । द्वयोः । लोपयुकोः । शब्दान्तरेति । अकृते युवयाकारस्य कृते यकारस्येत्यर्थः । अथाऽऽकृतीति । अत्र पक्षे व्यक्तीभेदाविवक्षणाच्छब्दान्तरप्राप्त्या नानित्यत्वम् । अच्चावशक्ताविति । नञ् उत्तरस्याजन्तस्य कान्तस्य

* ६. ४. १०६; (१. १ ६३). + ६. ४. ७२. × ३. १. १३४. ÷ ३. १. १४१; ७.३. ३३.

दिदरिद्रासतीत्येके दिदरिद्रिषतीति वा ।

वाऽद्यतन्याम् ॥ ३ ॥

अद्यतन्यां वेति वक्तव्यम् । अदरिद्रात् अदरिद्रासीत् ।

अत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटि ॥ ६ । ४ । १२० ॥

णकारषकारादेशादेरेत्त्ववचनं लिटि ॥ १ ॥

णकारषकारादेशादेरेत्त्वं लिटि वक्तव्यम् । नेमतुः नेमुः । सेहे सेहाते सेहिरे* । किं पुनः कारणं न सिध्यति । अनादेशादेरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति । तच्चाहं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । लिटाऽत्राऽऽदेशादिं विशेषयिष्यामः । लिटि य आदेशा-दिस्तदादेर्नेति । अस्त्यन्यालिङ्ग्रहणस्य प्रयोजनम् । किम् । इह मा भूत् । पक्ता पक्तुम् । नैतदस्ति प्रयोजनम् । किङ्कतीति+ वर्तते । एवमपि पक्कः पक्क-वानित्यत्र प्राप्नोति । अभ्यासलोपसंनियोगेनैत्त्वमुच्यते न चात्राभ्यासलोपं पश्यामः । एवमपि पापच्यतेऽत्र प्राप्नोति । दीर्घत्वमत्र बाधकं भविष्यति X ।

प्र०—युजिति युच् प्रसज्येत । दिदरिद्रासतीति । तनिपतिदरिद्राणामुपसंख्यानमिति व्यवस्थि-तविभाषाविज्ञानाल्लोपपक्ष इडागमः । लोपाभावपक्षे त्विडभावः । अदरिद्रासीदिति । यमर-मेत्यत्र एकाच इत्यधिकारादेकाचः सगितावित्येकीयमतमित्यनेकाचोऽपि भवतः । चिणि अदरिद्रि अदरिद्रायीति भवति ।

अतः० । लिटि य आदेशादिरिति । नत्वसत्वयोरनैमित्तिकत्वाल्लिप्तिमित्तकत्वाभावः । अभ्यासलोपसंनियोगेनेति । अभ्यासलोपश्चेति चशब्दः समुच्चये, नत्वन्वाचये । दीर्घत्वमत्रेति । अभ्यासविकारेषु बाधका न बाधन्त इत्येतत्तु यत्र सर्वेषां प्रवृत्ति-स्तत्राऽऽश्रीयते । यद्यपि कृते दीर्घत्व एवाभ्यासलोपप्रसङ्गस्तथाऽप्येवाभ्यासलोपयोः कृतयो-

उ०—चोत्तरपदस्याशक्तौ गम्यमानायामन्त उदात्त इति तदर्थः । युच् प्रसज्येतेति । खलिष्यत इति भावः । ननु लोपपक्ष इह तदभावे नेति कुतोऽत आह—तनि-पतीति । वस्तुतस्त्विडपक्ष आतो लोप इटि चेत्यालोपः । इडभावेऽनेन प्राप्त-लोपस्य तु स निषेध इति व्यवस्थितविभाषात्वाङ्गीकारो वृथैवेति बोध्यम् । अद्य-तनीशब्देन पूर्वाचार्यप्रसिद्ध्या लुङ्मुच्यते ।

अतः० । भाष्ये लिटि य इति । सौत्रत्वाच्च वृत्तिरिति भावः । समुच्चीयत इति । तस्य प्रसिद्धतरत्वादिति भावः । अन्वाचयस्तु गमके सत्येवेति तात्पर्यम् । भाष्ये दीर्घ-त्वमत्र बाधकमिति । परत्वादिति भावः । इत्येतच्चिति । सर्वेषां प्रवृत्त्या यत्रो-त्सर्गापवादयोरविरोधस्तत्रायं न्यायो यथा नर्नर्तीत्यादाबुरदत्वे रुगादयः क्रियन्ते । इह तु विरोधादयं न्यायो नेति भावः । तमेव विरोधं दर्शयति—यद्यपीति । इदं

अ. ६ पा. ४ आ. ३] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ९७

नाप्राप्तेऽभ्यासविकार एत्त्वमारभ्यते तद्यथाऽन्यानभ्यासविकारान्बाधत एवं दीर्घ-
त्वमपि बाधेत । सत्यमेवमेतत् । अभ्यासविकारेष्वपि तु ज्येष्ठमध्यमकनीयांसः
प्रकारा भवन्ति । तत्र ह्रस्वहलादिशेषावुत्सर्गौ* तयोर्दीर्घत्वमपवाद एत्त्वं च ।
अपवादविप्रतिषेधादीर्घत्वं भविष्यति । इह तर्हि बभणतुः बभणुरित्यभ्यासादे-
शस्यासिद्धत्वादेत्त्वं प्राप्नोति+ ।

फलिभजिग्रहणं तु ज्ञापकमभ्यासादेशसिद्धत्वस्य ॥ २ ॥

यदयं फलिभज्योर्ग्रहणं करोति× तज्ज्ञापयत्याचार्यः सिद्धोऽभ्यासादेश
एत्त्व इति । यद्येवं

प्रथमतृतीयादीनामादेशादित्वादेत्त्वाभावः ॥ ३ ॥

प्रथमतृतीयादीनामपि÷ तर्हादेशादित्वादेत्त्वं न प्राप्नोति । पेचतुः पेचुः ।
देभतुः देभुः ।

न वा शसिदयोः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेद एत्त्वविज्ञानस्य ॥ ४ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । शसिदयोः प्रतिषेधो ज्ञापको रूपाभेद एत्त्व-
विज्ञानस्य । यदयं शसिदयोः प्रतिषेधं शास्ति* तज्ज्ञापयत्याचार्यो रूपाभेदेन
य आदेशादयो न तेषां प्रतिषेधो भवतीति ।

प्र०—दीर्घत्वाप्रसङ्ग इति विरुद्धत्वादबाधकत्वाभावः । नाप्राप्त इति । क्वचिद्भ्रस्वः
क्वचिद्धलादिः शेषश्च प्राप्नोति । ज्येष्ठमध्यमकनीयांस इति । मध्यमापेक्षयोत्स-
र्गस्य प्रकर्षसद्भावात्कनीयानुत्सर्गोऽल्पतर इत्यर्थः । मध्यमो यः कस्यचिद्बाधकः ।
कस्यचिद्बाध्यः । ज्येष्ठो यो बाधकस्यापि बाधकः । असिद्धत्वादिति । पूर्वत्रासिद्धमिति
लक्षणेनाचकणतुरित्यादावेव तु स्यात् । पेचनुरिति । प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशां

उ०—चिन्त्यम् । नुकि कृतेऽजन्ताभ्यासाभावेन दीर्घाप्राप्त्या दीर्घोऽकित इति धर्मिन्नाह-
कमानविरोधान्मानादीनां दीर्घं कृत इत्वाप्राप्त्या मीमांसत इति तदुदाहरणपरगुणो यद्-
लुकोर्मान्बधेत्यादिसूत्रस्थभाष्यविरोधाच्च । तस्माज्ज्ञापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वेनानित्यत्वा-
त्तस्यात्रानाश्रयणमिति भगवतो भाष्यकारस्याभिप्रायः । क्वचिद्भ्रस्व इति । अभ्या-
सविकारेष्वेतौ द्वावुत्सर्गौ । तयोरन्येऽपवादा इति । ननु विनाऽवधिं ज्येष्ठत्वादिकं
न संभवतीत्यत आह—मध्यमापेक्षयेति । प्रकर्षो दुर्बलत्वरूपबाध्यत्वमात्रकृतः । ज्येष्ठ-
त्वमपि तत एवेत्याह—ज्येष्ठो य इति । तत्र दीर्घावकाशो बाभाम्यते । एत्त्वस्य पेचतुः ।
पापच्यत इत्यत्रोभयप्राप्तौ दीर्घत्वेनायं विधिर्बाध्यते । नन्वनादेशादेरिति व्यर्थं स्यादत

* ७. ४. ५९; ६०. + ८. ४. ५४; ८. २. १. × ६. ५. १२२. ÷ ८. ४. ५५.* ६. ४. १२६.

१ क. 'त्वादत्र बा' । २ क. 'त्वाभावाभा' ।

दम्भ एत्त्वम् ।

दम्भ एत्त्वं वक्तव्यम् । देभतु देभुः । किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

नलोपस्यासिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

असिद्धो नलोपस्तस्यासिद्धत्वादेत्त्वं न प्राप्नोति* ।

नशिमन्योरलिटयेत्त्वम् ।

नशिमन्योरलिटयेत्त्वं वक्तव्यम् ।

छन्दस्यमिपचोरपि ।

छन्दस्यमिपचोरपीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

अनेशं मेनकेत्येतद्व्येमानं लिङि पेचिरन् ॥ १ ॥

यजू आयेजे वप् आवेपे दम्भ एत्त्वमलक्षणम् ।

असिद्धत्वान्नलोपस्य दम्भ एत्त्वं न सिध्यति ।

असोरत्वे तकारेण+ ज्ञाप्यते त्वेत्त्वशासनम् ॥ २ ॥

अनित्योऽयं× विधिरिति ।

प्र०-प्रकृतिजश इत्यादेशादित्वम् । वचनं तु रेणतुर्येमतुरित्यादौ सावकाशम् । अभ्यासे चचेति जश्चरोः प्राप्तयोः स्थानेऽन्तरतम इति परिभाषाया व्यापारप्रदर्शनमिदं प्रकृतिचरां प्रकृतिचरः प्रकृतिजशां प्रकृतिजश इति । अनेशमिति । लुङ् मिपोऽम्भावः पुषादित्वादङादेशः । छन्दसीति पूर्वैणापि संबन्धाद्भाषायामेत्त्वाभावः । एवं तु मेनकेत्यपि भाषायां न प्राप्नोति । यदि त्विष्यते पृषादरादित्वाद्भविष्यति । मनेराशिषि चेति वुन्प्रत्ययः । न यास-योरित्यत्राऽऽशिषि चोपसंख्यानमितीत्त्वाभावः । व्येमानमिति । विपूर्वादमतेस्ताच्छी-ल्यादिषु चानश् । छान्दसः शपो लुक् । पेचिरन्निति । पेचरन्निति प्राप्ते छान्दसे एत्वहरस्वत्वे क्रियते । आयेजे इति । लङ्इदृशप् । छन्दस्यपि दृश्यत इत्यात् । दम्भ एत्वमलक्षणमिति । लक्षणेन न प्राप्नोति । नलोपस्यासिद्ध-त्वाद्यर्थः । असोरत्वे इति । असिद्धत्वस्यानित्यत्वज्ञापनाय तकारः कुतः । नित्ये ह्यासिद्धत्व आसन्नित्यादावाटोऽसिद्धत्वाल्लोपो न भविष्यतीति किं तन्नित्यर्थेन तकारेण तेनासिद्धत्वस्याभावाद्दम्भ एत्त्वं सिध्यतीत्यर्थः ।

उ०-आह-चकणतुरिति । अत्र कुहोश्चुरिति चुत्वं तच्च नासिद्धम् । रेणतुरिति । अत्र जश्चत्त्वं न । झलोऽभावात् । ननु प्रकृतिचरामिति न सूत्रवार्तिकयोः पठ्यते तत्किमि-दमत आह-अभ्यास इति । एवं त्विति । छन्दसीत्यस्य संबन्ध इत्यर्थः । 'चेष्टा व्यनेशान्नि-खिलास्तदाऽस्य' इति श्रीहर्षस्य तु प्रमादः । चानाशिति । नतु शानच् । धातोः परस्मैप-दित्वात् । लुक् । बहुलं छन्दसीत्यनेन । अत एव मुगभावः । लङिति । केचित्तु यजेराङ्पूर्व-स्येदम् । अत एव मनुरायेजे इत्यत्रावग्रहं कुर्वन्तीत्याहुः ।

थलि च सेटि ॥ ६ । ४ । १२१ ॥

थल्ग्रहणं किमर्थम् ।

थल्ग्रहणमक्किड्दर्थम् ॥ १ ॥

थल्ग्रहणं क्रियतेऽक्किड्दर्थम् । अक्किड्दत्वेत्वं यथा स्यात् । पेचिथ शेकिथ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सेड्ग्रहणमेवात्राक्किड्दर्थं भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनं समुच्चयो यथा विज्ञायेत । थलि च सेटि किङ्गति च सेटीति । किं प्रयोजनम् । पेचिव पेचिम । तत्र पचादिभ्य इड्वचनमिति वक्ष्यति— तन्न वक्तव्यं भवति ।

इह कस्मान्न भवति । लुलविथ । गुणस्य प्रतिषेधात्— । इहापि तर्हि न

प्र०— थलि० । थल्ग्रहणमिति । किङ्गति सेट्यत्त्वस्य सिद्धत्वात्सेड्ग्रहणमेवाक्किड्दर्थं भविष्यति थलेव च सेटकिङ्गदिति प्रश्नः । किङ्गति च सेटीति । यथा पेचिव पेचिमेति । इदं च न नियमार्थं सेट्येव किङ्गति [इति] नियमे हि पेचतुरित्यादौ न स्यात् । किं तर्ह्येत्त्वस्य कालावधारणं क्रियते । यथा निष्ठायां सेटीत्यत्र । तेन पेचिवेत्यादाविटि कृत एत्वाभ्यासलोपौ भवतः । अन्यथैकाच इतीदृप्रतिषेधः प्रसज्येत । यदोपदेशग्रहणमनुदात्तविशेषणं नैकाज्विशेषणं तदा श्रूयमाणादेकाच इदृप्रतिषेधेन भाव्यमिति कृसृभृ इति सूत्रं विध्यर्थं भवति । नतु नियमार्थम् । तत्र पचरेत्त्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाच्त्वादिदृप्रतिषेधप्रसङ्गे पचादिभ्य इड्वचनमिति वक्ष्यते । किङ्गति च सेटीति तु कालावधारणार्थं सति पूर्वमित्तत एत्वाभ्यासलोपावित्यानुपूर्व्या सिद्धं भवतीति नार्थो वचनेन । लुलविथेति । अवादेशे कृत एकहलूमध्यगतोऽकार इत्येत्त्वप्रसङ्गः । समुदायग्रहणे च लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषोपतिष्ठते न वर्णमात्रग्रहणे । न चायमकारो गुणशब्दाभिनिर्वृत्त इति न शसदेति प्रतिषे-

उ०—थलि० । ननु क्रादिसूत्रस्य नियमार्थत्वेन पेचतुरित्यादाविटः सिद्धत्वात्किमनेन वचनेनेत्यत आह—यदोपदेशग्रहणमिति । नाप्येकाच इति विहितविशेषणमित्यपि बोध्यम् । अनेनास्य ग्रन्थस्यैकदेश्युक्ता सूचिता । एवं च थल्ग्रहणं स्पष्टार्थमिति तत्त्वम् । विध्यर्थमिति । निषेधविध्यर्थमित्यर्थः । आनुपूर्व्येति । पूर्वं द्वित्व इदं तत एत्वादीति क्रमेणेत्यर्थः । नार्थो वचनेनेति । पचादिभ्य इड्वचनमित्यनेनेति भावः । नन्वस्याकारस्य लाक्षणिकत्वान्नायं दोषोऽत आह—समुदायेति । नन्वेवं सत्योत्, कृन्मेजन्त इत्यादिसूत्रस्थभाष्यस्वग्रन्थविरोधोऽत आह—न वर्णमात्रेति । तत्रौदन्तो निपात एजन्तः कृदित्यर्थान्न वर्णमात्रग्रहणमिति भावः । तस्या अनित्यत्वादिति तत्त्वम् । ननु न शसददेत्यादिना प्रतिषेधो भविष्यतीत्यत आह—न चायमिति । तत्र गुणशब्दः स्वरूपपरः । गुण इत्येवं योऽकार इति ।

प्राप्नोति । पेचिथ शेकिथ । गुणस्य योऽकार इत्येवमेतद्विज्ञास्यते । एवमपि शशरिथ । अत्र प्राप्नोति । गुणस्यैषोऽकारः । कथम् । वृद्धिर्भवति गुणो भवतीति रेफशिरा गुणवृद्धिसंज्ञकोऽभिनिर्वर्तते । अथवाऽऽचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति नैव-जातीयकानामेत्वं भवतीति यदयं तृफलभजत्रपश्च [६, ४, १२२] इति तृग्रहणं करोति ।

राधो हिंसायाम् ॥ ६ । ४ । १२३ ॥

राधादिषु स्थाननिर्देशः ॥ १ ॥

राधादिषु स्थाननिर्देशः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । एकहल्मध्य इति* वर्तते । यद्येवं त्रेसतुः त्रेसुः शब्दस्यैत्वं प्राप्नोति । अस्तु । अलोऽन्त्यस्य+विधयो भवन्तीत्यकारस्य भविष्यति । अनर्थकेऽलोऽन्त्यविधिर्नैत्येवं न प्राप्नोति । नैतस्याः परिभाषायाः सन्ति प्रयोजनानि । अथवाऽत इति× वर्तते । एवमपि राधेर्न प्राप्नोति । आकारग्रहणमपि प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । श्राभ्यस्त-योरातः [६, ४, ११२] इति । अथवा श्रसोरलोपः [१११] इत्यत्र तपरकरणं प्रत्याख्यायते तत्प्रकृतमिहानुवर्तिष्यते । यदि तदनुवर्ततेऽत एकहल्मध्येऽनादेशादोर्लिटि [१२०] अस्य चेत्यवर्णमात्रस्यैत्वं प्राप्नोति । बबाधे ।

प्र०-धोऽपि नास्तीति प्रश्नः । गुणस्य योऽकार इति वैयधिकरण्येन संबन्ध आश्रीयते । लुलविथेत्यादावोकारस्यावादेशविधानाद्गुणस्याकार इति प्रतिषेधः प्रवर्तते । पेचिथेत्यादौ तु गुण एवाकारो न तु गुणस्येति प्रतिषेधाभावः । एवमपीति । गुण एवात्राप्यकारो न तु गुणस्येति प्रतिषेधाप्रसङ्गः । गुणस्येति । अवयव इत्यर्थः । उः स्थानेऽण प्रसज्यमान एव रपरो भवति पूर्वभक्तश्च रेफ इत्ययं गुणः ।

राधो० । राधादिषु स्थाननिर्देश इति । अलोऽन्त्यस्येति वचनादेत्त्वमन्त्यस्य प्राप्नोतीत्युपधाया इति वक्तव्यमित्यर्थः । अथवाऽत इति । ततो भ्रमादीनामेवै-

उ०-अन्यथा विधिप्रतिषेधयोरेकविषयत्वाद्विकल्पः स्यादिति भावः । वैयधिकरण्येनेति । गुण-शब्दभावितसंबन्ध्यकार इत्यर्थः । अकारस्य गुणसंबन्धित्वं गुणस्थानिकावयवत्वेन बोध्यम् । व्याख्यानेन च साक्षात्परम्परया वा गुणशब्दभावितसंबन्ध्यकारग्रहणमिति भावः । अयं गुण इति । यदागमन्यायेन विशिष्ट एव गुणादिसंज्ञक इति भावः । एतच्चोरणित्यञ्चोपपादि-तम् । एतेन पेचिथेत्यादौ व्यपदेशिवद्भावेन गुणावयवत्वसत्त्वान्निषेधापत्तिरिति निरस्तम् । गुणशब्दभावितसंबन्धीत्यर्थकरणात् ।

भ्रमादीनामेवैत्त्वमकारस्येति । एको भिन्नक्रमः । अकारस्यैत्वं नान्त्यस्येत्यर्थः ।

अ. ६ पा. ४ आ. ३] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गधिकारः । १०१

अकारेण तपरेणावर्णं विशेषयिष्यामः । अस्यात इति । इहेदानीमस्येत्यनु-
वर्ततेऽत इति निवृत्तम् ।

अवर्णस्त्रसावनञः ॥ ६ । ४ । १२७ ॥

मघवा बहुलम् ॥ ६ । ४ । १२८ ॥

अवर्णस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तत् ।

अवर्णस्तु मघोः श्च न शिष्यम् । किं कारणम् । छान्दसं हि तत् । दृष्टानु-
विधिश्छन्दसि भवति ।

मनुब्वन्योर्विधानाच्च ।

मनुब्वनी खल्वपि च्छन्दसि विधीयेते* ।

छन्दस्युभयदर्शनात् ।

प्र०—त्वमकारस्य भवति । अकारेणेति । समुच्चयेऽत इत्यनर्थकं स्यादिति विशेषणविशेष्य-
भावाश्रयः ।

अवर्णस्तु० । मघवा बहुलम् । छान्दसमिति । छन्दसीवनिपाविति वनि-
बस्ति मनुप् चेति प्रत्ययद्वयेन रूपद्वयस्य सिद्धत्वान्नार्थः सूत्रद्वयेन । तत्रै-
तत्स्यात्सर्वत्र रूपद्वयप्रसङ्गेऽत आह—दृष्टानुविधिरिति । भाषाशब्दा अपि निय-
तविषयाः किं पुनश्छान्दसाः । तत्र ऋ इत्यस्य विचि गुणे कृतेऽरिति रूपं तस्मा-
न्मनुप्यर्वन्तावित्यादि भवति । वनिप्यर्वण इत्यादि भवति । मघशब्दादपि
प्रत्ययद्वये यथाविषयं रूपद्वयं सिद्धम् । एवं चावच्छब्दस्य मघवच्छब्दस्य च
भाषायां नास्ति प्रयोग इत्युक्तं भवति ।

उ०—अवर्णस्त्र० । ननु च्छान्दसत्वेन प्रत्याख्यानमयुक्तम् । छान्दसेऽपि साधुत्वान्वाख्यानस्य
कर्तव्यत्वादत आह—छान्दसीति । वार्तिके मनुब्वन्योर्विधानाच्चेति चो हेताविति तात्प-
र्यम् । सर्वत्रेति । सावपीत्यर्थः । यद्यपि भाषायामपि दृष्टमेवानुविधीयते तथाऽपि कैमुतिक-
न्यायप्रदर्शनायेदमुक्तमित्याह—भाषाशब्दा अपीति । यथा वचेरन्तिपरस्य प्रयोगाभाव
इति भावः । मघोन इत्यादौ यस्येति लोपाभावस्तु च्छान्दसत्वाद्बोध्यः । श्वयुवमघोनामिति
निर्देशाद्वा । विचीति । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इति विच् । मघशब्दादपीति । मघशब्दो
धननाम । अतिप्रसङ्गात्प्राप्त्याऽह—यथाविषयमिति । भाषायां नास्ति प्रयोग इति ।
असिद्धत्वसूत्रेऽप्युक्तस्याव्युत्पन्नप्रातिपदिकरूपस्यापि भाषायां नास्ति प्रयोगः । नियतविषय-
त्वाच्छब्दानामित्यपि बोध्यम् । भाषायामपि क्वचिद्दृश्यमानप्रयोगास्त्वसाधव एव । सूत्रा-
रम्भेऽप्यर्वणशब्द इमान्यर्वण इत्यादौ दृश्यमानत्रभावस्य च्छान्दसत्वेनैव साधनमावश्यकमिति

उभयं खल्वपि च्छन्दासि दृश्यते । इमान्यवर्णः पदानि । अनर्वाणं वृषभं मन्द्रजिह्वम् ।
इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे
पादे तृतीयमाह्निकम् ॥ ३ ॥

पादः पत् ॥ ६ । ४ । १३० ॥

पाद उपधाह्रस्वत्वम् ॥ १ ॥

पाद उपधाह्रस्वत्वं वक्तव्यम् । द्विपदः पश्य ।

आदेशो हि सर्वादेशप्रसङ्गः ॥ २ ॥

आदेशो हि सति सर्वादेशः प्रसज्येत । सर्वस्य द्विपाच्छब्दस्य त्रिपाच्छा-
ब्दस्य च पच्छब्द आदेशः प्रसज्येत येन विधिस्तदन्तस्य [१. १. ७२]
इति* । तत्तर्हि वक्तव्यम् ।

न वा निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशत्वात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्येषा परि-
भाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा क्रियेतोपधाह्रस्वत्वं
बोध्येत । अवश्यमेवा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतस्याः परिभाषायाः प्रयोज-
नानि । कानि ।

प्र०- इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे
तृतीयमाह्निकम् ॥

पादः । आदेशो हीति । पादन्तस्याङ्गस्य पदादेशो विधीयमानोऽनेकाल्पत्वात्सर्वादेशः
प्राप्नोति । न वेति । यद्यपि पाच्छब्देन तदन्तः समुदायः प्रत्याय्यते तथाऽपि
यो निर्दिश्यते यतः षष्ठी श्रूयते तस्यैव षष्ठी स्थानेयोगेति वचनादादेशो नतु प्रतीयमानस्य ।
यद्यप्युच्चार्यमाणस्याऽऽदेशेन संबन्धाभावस्तथाऽप्यनुकार्यानुकरणयोर्भेदस्याविवक्षितत्वादेव-
मुक्तम् । तत्र यथाऽलोऽन्त्यस्येति वचनाद्बुधः प इत्युक्तेरुहिहकारस्य पकारो भवत्येवं पाच्छ-
उ०- वरं तदकरणमित्याह-भाष्य उभयं खल्वपि । अनर्वाणं वृषभमिति तु दृष्टान्तार्थम् ।
मघवन्शब्दे सूत्रकृतोऽपि विकल्पस्येष्टत्वेनार्वाञ्छब्दविषयकमेवोदाहरणदानमिति बोध्यम् ।
इति श्रीशिवभट्टसुतसतीर्गभजनगोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते षष्ठस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥

पादः पत् । भाष्ये येन विधिरिति । तथा परिभाषया समुदायस्य स्थानिवत्त्वादिति
भावः । षष्ठी स्थान इति । इदं हि सूत्रं निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा इत्यर्थकतया तत्रैव सूत्रे
भाष्ये स्थापितम् । यद्यप्युच्चार्यमाणस्येति । किंतु तत्प्रत्यायितस्यानुकार्यस्येत्यर्थः ।

* १. १. ५५.

१ ख. 'स्थानुकरणस्याऽऽदे' । २ क 'क्त ह' ।

प्रयोजनं सुप्तिङादेशे ॥ ४ ॥

सुप् । कुमार्याम् किशोर्याम् । खट्वायाम् मालायाम् । तस्याम् यस्याम् । आ-
इद्याट्स्याट्सु कृतेषु साड्याट्स्याट्कस्याऽऽम्प्राप्नोति* । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा
भवन्तीति न दोषो भवति । इदमिह संप्रधार्यम् । आइद्याट्स्याटः क्रियन्तामा-
मिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाम् । नित्या आइद्याट्स्याटः । कृतेऽप्यामि
प्राप्नुवन्त्यकृतेऽपि । अनित्या आइद्याट्स्याटः । अन्यस्य कृत आमि प्राप्नु-
वन्त्यस्याकृते शब्दान्तरस्य च प्राप्नुवन्तोऽनित्या भवन्ति । उभयोरनित्ययोः
परत्वादाम् । इदं तर्हि । तस्यै यस्यै । स्याटि कृते सस्याट्कस्य स्मैभावः
प्राप्नोति+ । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति न दोषो भवति । यस्तर्हि निर्दि-
श्यते तस्य कस्मान्न भवति । स्याटा व्यवहितत्वात् । सुप् । तिङ् । अरुदि-
ताम् अरुदितम् अरुदितेति । इटि कृते सेट्कस्य ताम्तस्तामादेशाः प्राप्नुवन्ति X ।
निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति न दोषो भवति । इदमिह संप्रधार्यम् । इट्
क्रियतां ताम्तस्ताम इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादिडागमः । अन्तरङ्गास्ताम-

प्र०—वदप्रत्यायिततदन्तसमुदायस्य पाच्छब्दस्य पदादेशः । न दोषो भवतीति । तत्रैवं वक्तव्यम् ।
यो निर्दिश्यते तस्याऽऽगमैर्व्यवधानादाम् न प्राप्नोति । अत एव परत्वाश्रयेणाव्यवधानं कर्तुं-
माह—इदमिहेति । आडादीनामवकाशः खट्वायाः कुमार्याः सर्वस्यामिति । आमोऽवकाशः
कृतेष्वाडादिषु वचनाद्व्यवधानेऽपि प्रवर्तनात् । यदि तु प्राप्तेष्वाडादिष्वादेश आरभ्यत इत्यु-
च्यते ततोऽपवादत्वादामा तेषां बाधः प्राप्नोतीत्यागमानामादेशस्य चात्र समावेश एष्टव्यः ।
सेट्कस्येति । प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकार इत्यस्मिन्पक्षेऽवध्यनुपादानाद्व्यवधानात्तामादीना-
मप्रसङ्ग इति नोच्यते । अन्तरङ्गा इति । प्राग्लादेशेभ्यो धात्वधिकारात्तामादयोऽन्तरङ्गाः ।

उ०—भेदस्याविवक्षितत्वाद्वाति । सादृश्यमूलिका च तदविवक्षेति । समुदायस्य पाच्छब्दस्येति ।
तदवयवस्य पाच्छब्दस्येत्यर्थः । वचचित्तथैव पाठः । तत्रैवमिति । निर्दिश्यमानपरिभाषया
दोषाभावे कथितेऽयमपरो दोषः प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्रैवमिति क्वचित्पाठः । प्रतिवाद्यन्तरेणैवं
वक्तव्यम् । अतः परिभाषया दोषनिरासोऽसिद्धोऽतः प्रकारान्तरेण परिहारः कथ्यत इत्याह—
अत एवेति । कृतेष्विति युक्तेर्न्यायविवक्षितमाह—यद्वि त्विति । एष्टव्य इति । इष्टिरूपेण
पठितव्य इत्यर्थः । अत एव क्रियायामित्यादिनिर्देशाः संगच्छन्ते । निर्दिश्यमानत्वाभावा-
द्विशिष्टस्य न व्यवधानात्केवलस्य नेत्येवमामो निरवकाशत्वाद्वचनसामर्थ्येन पूर्वं प्रवृत्तिस्ततः
स्याडादय इति न दोषो भवतीत्यन्तभाष्यस्याऽऽशयः । इदमिहेत्यादिनैकदेशिना परत्वादा-
मित्युक्ते परेण तस्या इत्यादौ परिभाषाप्रयोजने प्रदर्शित उभयसाधारण्येनाऽऽह—यस्त-
र्हीति परे । ननु निर्दिश्यमानपरिभाषाङ्गीकारेऽपि निर्दिश्यमानतसादीनामिटा व्यवधानान्न प्राप्नु-
वन्तीत्यत आह—प्राग्लादेशेभ्य इति । तमभिव्याप्य धातोरित्यधिकारेऽपि विहितपञ्चम्या-

* ७. ३. ११२; ११३; ११४; ११६. + ५. १. १४. X ७. २ ७६; ३. ४. १०१.

न्तामः । इदं तर्हि । क्रियास्ताम् क्रियास्तम् क्रियास्त । यासुटि* कृते सयासुट्-
कस्य ताम्तन्तामः प्राप्नुवन्ति । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति न दोषो भवति ।
ल्यब्भावे च ॥ ५ ॥

ल्यब्भावे च प्रयोजनम् । प्रकृत्य प्रहत्य । क्तवान्तस्य ल्यप्प्राप्नोति+ ।
निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति न दोषो भवति ।

त्रिचतुर्युष्मदस्मन्त्यदादिविकारेषु च ॥ ६ ॥

त्रिचतुर्युष्मदस्मन्त्यदादिविकारेषु च प्रयोजनम् । अतितिस्रः अतिचतस्रः ।
त्रिचतुरन्तस्य तिसृचतसृभावः प्राप्नोति× । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति न
दोषो भवति । युष्मद् अस्मद् । अतियुयम् अतिवयम् । युष्मदस्मदन्तस्य यूय-
वयौ प्राप्नुतः+ । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति न दोषो भवति । त्यदादि-
विकारः । अतिस्यः उत्तमस्यः । अत्यसौ उत्तमासौ । त्यदाद्यन्तस्य त्यदादिवि-
काराः प्राप्नुवन्ति× । किमन्तस्य कादेशः प्राप्नोति÷ । अतिकः परमकः ।
निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति न दोषो भवति ।

प्र०-क्रियास्तामिति । परत्वादन्तरङ्गत्वाद्वा यासुटि कृते तामादयः । क्तवान्तस्येति । प्रत्ययग्र-
हणपरिभाषया धातुप्रत्ययसमुदायस्य ल्यपः प्रसङ्गः । कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणमि-
त्येषा तु परिभाषाऽनङ्पूर्व इति वचनाभोपतिष्ठते । सामान्यशब्दस्यापि ल्यपः प्रकरणाद्यपेक्षस्य
विशेषावसायहेतुत्वं स्यात् । अतिस्य इति । शोभनःस्य इत्युत्तरपदार्थप्रधानस्तत्पुरुषो द्रष्टव्यः ।
उपसर्जने तु त्यदाद्यत्वाभावः । अत्र पदाङ्गाधिकार इति वचनात्तदन्तस्य समुदायस्यातिशब्दतत्का-
रस्यापि तदोः सः साविति सत्वप्रसङ्गः । अत्वं त्वलोऽन्त्यस्येति वचनादन्त्यस्यैव भवतीति तत्र विशे-
षाभावः । परमक इति । अनेकाल्त्वात्सर्वादेशः कः प्राप्नोति । ननु न सत्वाविधौ त्यदादीनामिति

उ०-श्रयणान्न दोषः । निर्दिष्टपरिभाषानपेक्षणाच्च । तामादीनामन्तरङ्गत्वमित्यपि बोध्यम् ।
अन्तरङ्गत्वाद्वेति । आद्युदात्तश्चेति भाष्यरीत्यां लावस्थायां यासुडिति तत्त्वमिति भावः ।
धातोर्विहिततसादीनामित्यर्थत्तेन व्यवधानादप्रसङ्ग इति न शङ्क्यम् । क्तवान्तस्य ल्यप्प्राप्ति-
मुपपादयति-प्रत्ययग्रहणेति । ननु कृद्ग्रहणपरिभाषया सोपसर्गस्य समुदायस्य ल्यप्प्राप्ति-
र्वक्तुमुचितेत्यत आह-कृद्ग्रहणेति । गत्याद्यसमभिव्याहारे केवलस्य ग्रहणं तत्समभिव्याहारे
तु तद्विशिष्टस्य ग्रहणमिति परिभाषार्थ इति भावः । वचनादिति । तत्प्रवृत्तौ हि नञ्पूर्वं
साप्त्यभावात्तदनर्थकमिति तस्या अत्राप्रवृत्तिं ज्ञापयतीत्यर्थः । अत एव तत्सूत्रे भाष्ये वक्ष्यति
प्रत्ययग्रहणे यावद्ग्रहणं तावद्भवितुमर्हतीति । अत्रेदं ज्ञापकं चिन्त्यम् । गतिकारकसमभि-
व्याहारे तद्विशिष्टस्य ग्रहणात्तदसमभिव्याहारे नञ्पूर्वं प्राप्या तस्य चारिताश्रयादित्यन्ये ।
नन्वेवं सर्वत्र यशब्दमात्रश्रवणेऽर्थविशेषावसायो न स्यादत आह-सामान्यशब्दस्यापीति ।
सत्वाविधाविति । तकारदकारावेव स्थानिनौ तद्विशेषणं च त्यदादीनामिति त्यदाद्यन्ते

* ३. ४. १०३; १०४. + ७. १. ३७. × ७. २. ९९. ÷ ७. २. ९३. × ७. २. १०६. ÷ ७.

अ, ६ पा. ४ आ. ४] वातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । १०५

उदः पूर्वत्वे ॥ ७ ॥

उदः पूर्वत्वे प्रयोजनम् । उदस्थाताम् । अटि कृते सादृकस्य पूर्वसवर्णः प्राप्नोत्युदः स्थास्तम्भोरिति* । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति न दोषो भवति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । अटा व्यवहितत्वात् ।

सा तर्ह्येषा परिभाषा कर्तव्या । न कर्तव्या । उक्तं षष्ठी स्थानेयोगा [१. १. ४९] इत्येतस्य योगस्य वचने प्रयोजनं षष्ठ्यन्तं स्थानेन यथा युज्येत यतः षष्ठ्युच्चारितेति+ ।

वाह ऊद् ॥ ६ । ४ । १३२ ॥

ऊडादिः कस्मान्न भवति । आदिष्टिद्धवतीत्यादिः प्राप्नोतिX । संप्रसारणमित्यनेन यणः स्थानं ह्रियते+ । यद्येवं

प्र०—स्थानषष्ठी का तर्हि तदोरित्येषेति कथं सत्वमतिशब्दतकारस्य परिह्रियते । एवं तर्हि त्यदादीनां गणसंनिविष्टानां यौ निर्दिश्येते तकारदकारौ तयोः सत्वविधानादतिप्रसङ्गाभावः ।

वाह० । ऊडादिरिति । यद्यपि च्छवोः श्रुद्धित्यत्रास्य ठित्वं प्रतिपादितं तथाऽपि यथाश्रुतं गृहीत्वा प्रश्नः । संप्रसारणमित्यनेनेति । वाक्यस्य भाविवर्णस्य वा संप्रसारणसंज्ञायां विज्ञायमानायां यणः स्थान ऊद्भवति । अथ यण आदिरूद् कस्मान्न भवति । संप्रसारणप्रदेशान्तरेषु यण इति स्थानषष्ठ्याश्रयणादिहापि स्थानषष्ठ्येव युक्ता । यथोक्तं सप्तदशाऽऽदेशाः स्थानेयोगत्वं प्रयोजयन्तीति । ठिद्ग्रहणं तु वृद्धचर्थम् । यद्येवामिति । प्रष्टवाह् अस् इति स्थिते वकारस्य संप्रसारणे पूर्वकादेशे च कृते गुण ओकारो णिवप्रत्ययाश्रयः । ततो वृद्धिरेचीति वृद्धौ कृतायां प्रष्टौ इत्यादि सिध्यति । अनकारान्ते चोपपदे छन्दसि णिवर्न

उ०—स्थितयोरपि तदोः सत्वप्रसङ्गः परिभाषया न निवारितः । स्थानषष्ठीनिर्दिष्टविषयैव हि सा परिभाषेति शङ्क्यार्थः । एवं तर्हीति । परिभाषोपस्थानसामर्थ्यान्निर्दिश्यमानत्यदाद्यवयवतदोरेव सत्वमित्यर्थान्न दोष इति भावः । निर्दिश्यमानस्येत्यस्य निर्दिश्यमानं निर्दिश्यमानावयवं च षष्ठ्यन्तं स्थानेन युज्यत इत्यर्थ इति तात्पर्यम् ।

वाह ऊद् । यथाश्रुतामिति । यथाश्रुताष्टाध्यायीपाठेन ठित्वेऽपि दोषो नावतरतीति प्रदर्शनायेति भावः । संप्रसारणमित्यनेन यणः स्थानं ह्रियत इति भाष्ये पाठः । ह्रियते प्राप्यते । यणः स्थाने क्रियत इति पाठस्तु सुगम एव । अथ यण आदिरिति । एवं च संप्रसारणग्रहणानुवृत्तिष्ठित्वं चोभयमपि सप्रयोजनं भवतीति भावः । यथोक्तमिति । तिप्तसृक्षि इत्यत्र तिबादयः सप्तदश लस्येत्यस्य स्थानषष्ठीत्वं प्रतिपादयन्तीति । एक इत् तस्यावयवषष्ठीत्वमापादयितुं नालम् । त्यजेदेकं कुलस्यार्थ इति न्यायादेवमिहार्पित्यर्थः । किमर्थं तर्हि ठित्वमत आह—ठिद्ग्रहणं त्विति । एत्येधत्यूट्स्विति विशेषणार्थमित्यर्थः । णिवप्रत्ययेति । वहेध्वेति णिवः । छन्दसि णिवरिति । वस्तुतस्तु विभाषा पूर्वाह्निसूत्रस्थभाष्यप्रामाण्याच्छ-

* ६. ४. ७१; ८. ४. ६१ + १. १. ४९, X १. १ ४६. ÷ १. ४. १३१; १. १. ४५,

वाह ऊङ्वचनानर्थक्यं संप्रसारणेन कृतत्वात् ॥ १ ॥

वाह ऊङ्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । संप्रसारणेन कृतत्वात् । संप्रसारणेनैव सिद्धम् । का रूपसिद्धिः प्रष्टौहः पश्य ।

गुणः प्रत्ययलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

प्रत्ययलक्षणेन गुणो* भविष्यति ।

एज्यग्रहणाद्वृद्धिः ॥ ३ ॥

एज्यग्रहणाद्वृद्धिर्भविष्यति+ ।

एवं तर्हि सिद्धे सति यद्वाह ऊठं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषाऽसिद्धं बहिरङ्गलक्षणमन्तरङ्गलक्षण इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पचावेदम् । पचामेदम् । असिद्धत्वाद्बहिरङ्गलक्षणस्याऽऽद्गुणस्यान्तरङ्गलक्षणमैत्वं न भवतीति X ।

श्वयुवमघोनामतद्धिते ॥ ६ । ४ । १३३ ॥

श्वादीनां प्रसारणे नकारान्तग्रहणमनकारान्तप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

श्वादीनां संप्रसारणे नकारान्तग्रहणं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । अनकारान्तप्रतिषेधार्थम् । अनकारान्तस्य मा भूत् । मघवता मघवते । तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति यूनः पश्येत्येवं युव-

प्र०-दृश्यत इति शाल्यूह इत्यादिसिद्धयर्थमप्यूहिवधानं नोपपद्यते । सत्यपि वा प्रयोगे वक्तव्यं वर्तमानस्योद्देशः किपि शाल्यूह इत्यादि भविष्यति । उपसर्गेऽप्युपपदे वहेर्णिवश्छन्दसि नास्ति यतो वृद्धेर्बोधकं पररूपं प्रसज्येतेत्यूहिवधानं सार्थकं स्यात् । एवं तर्हीति । संप्रसारणं यत्रादिप्रत्ययनिमित्तमसंज्ञाश्रयत्वाद्बहिरङ्गमन्तरङ्गे ण्ययाश्रये गुणे कर्तव्येऽसिद्धमिति गुणो न स्यात्तदभावे रूपं न सिध्येदित्यूहिवधानमसिद्धपरिभाषां ज्ञापयति । ननु नैतज्ज्ञापकसाध्यम् । लोकतः सिद्धत्वात् । प्रत्यङ्गवर्ती हि लोकः । नैतदस्ति । यत्र युगपदन्तरङ्गबहिरङ्गयोः प्रातिस्तत्र लौकिकन्यायाश्रयणाद्भवत्वन्तरङ्गम् । इह तु बहिरङ्गनिमित्तमन्तरङ्गमिति लौकिकन्यायानवतारः ।

श्वयुव० । श्वादीनामिति । मघवा बहुलमिति त्रिदेशे कृत एकदेशविकृतस्यानन्यत्वा-

उ०-न्दसीत्यत्र न संबध्यते । तस्मादनभिधानात्तद्विषये ण्विर्नेति वक्तुं युक्तम् । प्रत्यङ्गवर्तीति । तथा चाचः परस्मिन्नित्यत्र भाष्य उक्तम् । पुरुषोऽयं प्रातरुत्थाय प्रथमं क्षीरकार्याणि करोति ततः सुहृदां ततः संबन्धिनामिति । इह त्विति । यथा पचावेदमित्यत्रोभयोरैकप्रत्ययनिमित्ताङ्गकार्यत्वाभावादङ्गवृत्तपरिभाषाया नात्र विषयः । तस्या अभावाच्च ।

श्वयुव० । भाष्ये नकारान्तग्रहणं कर्तव्यमुक्तं वेति वार्तिकम् । तत्रोक्तं वेत्यंशमवता-

तीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति । यत्तावदुच्यते नकारान्तग्रहणं कर्तव्यमिति न कर्तव्यम् ।

उक्तं वा ॥ २ ॥

किमुक्तम् । अर्वणस्तु मघोनश्च न शिष्यं छान्दसं हि तदिति* । यदप्युच्यते तथा प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति यूनः पश्येत्येवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यादिति लिङ्गविशिष्टग्रहणे चोक्तम् । किमुक्तम् । न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणादिति+ । अथवोपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते× । श्वयुवमघोनामतद्धिते । ततोऽलोपः । अकारस्य च लोपो भवति । ततोऽनः । अन इत्युभयोः शेषः ।

षपूर्वहन्धृतराज्ञामाणि ॥ ६ । ४ । १३५ ॥

अथ किमिदं षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमाहोस्विन्नियमार्थम् । कथं चाल्लोपार्थं स्यात्कथं वा नियमार्थम् । यद्यविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः स प्रकृतिभाव-

प्र०—नमघवतेत्यादौ संप्रसारणप्रसङ्गः । अर्वणस्त्रिति । मघवच्छब्दो मतुबन्त इत्यर्थः । न वा विभक्ताविति । यद्यपि विभक्तिमाश्रित्य संप्रसारणं न विधीयते तथाऽपि विभक्तौ विधीयत इति लिङ्गविशिष्टपरिभाषानुपस्थानम् । अन इत्युभयोः शेष इति । समुदायापेक्षणात् । न च त्रान्तो कृतेऽन्नन्तत्वमस्ति । एकदेशविकृतरयानन्यत्वेनाप्यन्नन्तत्वं नारित । सामान्यातिदेशे विशेषानतिदेशात् । युवतिशब्दोऽप्यन्नन्तो न भवतीति तस्यापि संप्रसारणाभावः ।

षपूर्व० । अथेति । किमिदं विध्यर्थमथ नियमार्थमिति प्रश्नः । यद्यादिशेषेणेति । प्रकृत्यैकाजित्यादिः प्रकृतिभावः प्राकरणिकविध्यपेक्षो न तु वृद्धिगुणापेक्षः । तत्र प्राकरणि-

उ०—रयति—यत्तावदिति । प्रातिपदिकग्रहणे इत्यादिना नग्रहणस्य फलान्तरमुक्तम् । छान्वस्मिति । अत एव वनिबन्ते संप्रसारणे यस्येति लोपाभावः । तत एव तान्ते संप्रसारणाभावोऽपीत्यर्थः । युवत्यन्तरमप्याह—मनुबन्त इति । ततश्च शब्दान्तरत्वात्संप्रसारणाभाव इत्यर्थः । तथाऽपि विभक्ताविति । भरय विधानाद्भत्वं च विभक्तौ परत इति यथाकथंचिद्विभक्तौ विधानेऽपि परिभाषानिषेधाद्भगीकारादित्यर्थः । नन्वनन्तरस्येति न्यायादनन्तरस्यैव शेषो न्याय्योऽत आह—समुदायेति । लक्ष्यानुरोधादिति भावः । सामान्यातिवेश इति । अन्नन्तत्वं हि मघवच्छब्दस्य विशेषधर्मः, मघवतेत्यादावभावादिति भावः । यस्य स आदेशस्तत्त्वेन तदग्रहणं न्याय्यम् । आदेशश्चायं नस्य मघवच्छब्दस्य वा न त्वनः । छिन्नपुच्छदृष्टान्तमूलको लौकिकन्यायोऽप्यत्र नारित । अर्धविकारेण प्रत्यभिज्ञानाभावादिति तात्पर्यम् । आभीयासिद्धत्वं त्वेतत्सूत्रविषये न । अनित्यत्वात् । अन्यथा मघवत इत्यसिद्धिरिति बोध्यम् ।

षपूर्व० । ननु वृद्धीत्यादि । तेन सांराविणं सांकौटिनमित्यादौ गुणवृद्धयोः, इन्नन्तस्य

स्वतोऽलोपार्थम्* । अथ सणि टिलोपस्यैव प्रकृतिभावस्ततो नियमार्थम् । अत उत्तरं पठति ।

षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थम् ॥ १ ॥

षपूर्वादीनां पुनर्वचनं क्रियतेऽल्लोपार्थम् । अविशेषेणाल्लोपटिलोपयोः प्रकृतिभावः ।

अवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोपप्रसङ्गः ॥ २ ॥

अवधारणे हि सत्यन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोपः प्रसज्येत । कथम् । यदि तावदेवं नियमः स्यात्षपूर्वादीनामेवाणीति भवेदिह नियमाच्च स्यात् । सामनः वैमन इति ताक्षण्य इति प्राप्नोति । अथाप्येवं नियमः स्यात्षपूर्वादीनामप्येवेत्येवमपि भवेदिह नियमाच्च स्यात् । ताक्षण्य इति सामनः वैमन इति तु प्राप्नोति । अथाप्युभयतो नियमः स्यात्षपूर्वादीनामेवाण्यप्येव षपूर्वादीनामित्येवमपि सामन्यः वैमन्य इति प्राप्नोति । तस्मात्सुष्ठूच्यते षपूर्वादीनां पुनर्वचनमल्लोपार्थमवधारणे ह्यन्यत्र प्रकृतिभाव उपधालोपप्रसङ्गः इति ।

आतो धातोः ॥ ६ । ४ । १४० ॥

आतोऽनापः ॥ १ ॥

आतोऽनाप इति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । समासेऽनञ्पूर्वे को ल्यप्

प्र०-कानि कार्याणि भेदेनापेक्षेरन्नभेदेन वेति पक्षद्वयोपपत्तिः । अविशेषेणेति । अल्लोपटिलोपसमुदायमपेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते । ताक्षण्य इति । तक्ष्णोऽपत्यमिति सेनान्तलक्षणेति ण्यः । ये चाभावकर्मणोरिति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावः । अस्मान्नियमादल्लोपाभावः । सामन्य इति । साऽय देवतेत्यण् । अत्रान्निति प्रकृतिभावाट्टिलोपाभावेऽलोपप्रसङ्गः । अथापीति । तन्त्रस्याऽऽवृत्तेर्वाऽऽश्रयणात् । सामन्य इति । तत्र साधुरिति यत् ।

आतो० । समास इति । ननु सौत्रोऽयं निर्देश इति किं तदर्थेन योगविभागेन । एवं तर्हि यदा त्रैयाकरणा अनुकरणशब्दैर्व्यवहरन्ति तदर्थो योगविभागः । ते हि साधुभिर्व्यवहरमाणा

उ०-विधीयमानप्रकृतिभावेन न निवृत्तिः । एतत्प्रकरणस्थत्वाभावादिति भावः । भेदेनेत्यादि । भेदेनापेक्षासामनन्तरस्येति न्यायाट्टिलोपस्यैव प्रकृतिभाव इति पक्षः । तत्राऽऽद्ये नियमार्थम् । द्वितीये विध्यर्थम् । अल्लोपटिलोपेति । अत एव नैकाजिति नासूत्रीति भावः । ततश्चाल्लोपस्यपि प्रकृतिभावादप्राप्तावनेन विधिरिति तात्पर्यम् । भाध्ये-अन्यत्र प्रकृतिभाव इति । एतदतिरिक्ते प्रकृतिभावविषय इत्यर्थः । सेनान्तेति । कारिलक्षणो ण्य इत्यर्थः । कथं पुनरेकेन वाक्येन नियमद्वयलाभोऽत आह-तन्त्रेति । अत्र प्रयोक्तुरतन्त्रेण प्रयोगः । बोद्धव्यं चोभो, वक्ष्यमाण इति शोध्यम् ।

आतो धातोः । त्रैयाकरणा इति । सूत्रकारादिभ्योऽन्य इत्यर्थः । साधुभिरिति ।

अ. ६ पा. ४ आ. ४] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । १०९

[७. १. ३७] इति । अनाप इति किमर्थम् । खट्वायाम् मालायाम् । यद्यनाप इत्युच्यते कथं क्त्वायाम् । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । क्त्वायां वा प्रतिषेध इति* । यद्येवं नार्थोऽनाप इत्यनेन । कथं समासेऽनञ्पूर्वे क्तवो ल्यबिति । निपातनादेतत्सिद्धम् । कथं हलः श्रः शानञ्ज्ञौ [३. १. ८३.] इति । एतदपि निपातनात्सिद्धम् । अथवा योगविभागः करिष्यते । आतः । आकारलोपो भवति । ततो धातोः । धातोश्चाऽऽकारस्य लोपो भवतीति ।

मन्त्रेष्वङ्ग्यादेरात्मनः ॥ ६ । ४ । १४१ ॥

मन्त्रेष्व्वात्मनः प्रत्ययमात्रप्रसङ्गः ॥ १ ॥

मन्त्रेष्व्वात्मनः प्रत्ययमात्रे लोपः प्रसङ्गकव्यः । इहापि यथा, स्याद्-त्मन्या समञ्जन् । त्मनोरन्तरस्थ इति । यदि प्रत्ययमात्रे लोप उच्यते कथमात्मन एव निर्मिमीष्वेति । तस्मान्नार्थः प्रत्ययमात्रे लोपेन । कथं त्मन्या समञ्जन् । त्मनोरन्तरस्थ इति । छान्दसत्वात्सिद्धम् । छान्दसमेतत् । दृष्टानुविधिश्छान्दसि भवति ।

प्र०-अभ्युदयभाजो भवन्ति । क्त्वायामिति । निपातनालोपाभावः । याडागमश्च । सामान्यापेक्षं च निपातनं सप्तम्यपेक्षमिति कृत्वा क्त्वाया इत्यपि भवति । ततो धातोरिति । इदं नित्यार्थं सत्पूर्वेण विकल्पं ज्ञापयति । सा च व्यवस्थितविभाषेति । आबन्तस्याऽऽलोपाभावोऽन्यस्य यथा प्रयोगं विकल्पः । केचित्स्त्रीलिङ्गपुलिङ्गश्रयं क्त्वायाः क्तव इत्यादि रूपद्वयं व्याचक्षते ।

मन्त्रे० । आङिति पूर्वाचार्यप्रक्रियया तृतीयैकवचनग्रहणादव्याप्तिं मत्वाऽऽह-मन्त्रेष्विति । त्मन्येति । सप्तम्येकवचनस्य स्थाने याशब्द आदेशः । छान्दसत्वादिति । यथा

उ०-शास्त्रानुगमेनैव हि साधुत्वमिति भावः । अत्रानाप इति वार्तिककारोक्तेस्तस्य च क्तवो ल्यबिति सौत्रप्रयोग एव च भगवतोदाहरणदानात् + तदनुकरण एव च कैयटेनोदाहरणदानादाकारान्तधातुप्रकृतिकातिरिक्ताकारान्तप्रातिपदिकाभाव इति लभ्यते । धातुग्रहणव्यावर्त्यं त्वाबन्ता एवेति बोध्यम् । याडागमश्चेति । सोऽपि याडाप इति वचनान्न प्राप्नोतीति भावः । नन्वात इत्यनेनैव सिद्धे धातोरिति व्यर्थमत आह-नित्यार्थं सदिति । इदं पूर्वस्य ववाचित्कत्वं ज्ञापयतीति वक्तुं युक्तम् । यथाप्रयोगमिति । आबन्तप्रकृतिकाचारविवबन्तप्रकृतिककर्तृविवबन्ता न सन्त्येव । अनभिधानादिति भावः । विकल्प इति । क्त्वाश्चाविषयमेतत् । स्त्रीलिङ्गेति । क्त्वायां श्रुताविति स्त्रीलिङ्गस्य विशेष्यत्वेऽजादित्वाद्वाविति भावः ।

मन्त्रेष्वङ्ग्यादेः । ननु छान्दसत्वेऽपि लक्षणाभावे कथं साधुत्वमत आह-यथेति । उद्रस्येत्यादिवदस्यापि साधुत्वमिति भावः ।

* ६. २. २.

+ आकारान्तधातुप्रकृतिकादतिरिक्तं यदाकारान्तप्रातिपदिकं तदभाव इत्यर्थः ।

आदिग्रहणानर्थक्यं चाऽऽकारप्रकरणात् ॥ २ ॥

आदिग्रहणं चानर्थकम् । किं कारणम् । आकारप्रकरणात् । आत इति*
वर्तते ।

ति विंशतेर्दिति ॥ ६ । ४ । १४२ ॥

तिग्रहणं किमर्थं न विंशतेर्दिति लोप इत्येवोच्येत । नैवं शक्यम् । विंश-
तेर्दिति लोप इतीयत्युच्यमानेऽन्त्यस्य प्रसज्येत+ । सिद्धोऽन्त्यस्य यस्येति×
लोपेनैव तत्राऽऽरम्भसामर्थ्यात्तिशब्दस्य भविष्यति । कुतो नु खल्वेतदनन्त्यार्थं
आरम्भे तिशब्दस्य भविष्यति न पुनरङ्गस्येति । तस्मात्तिग्रहणं कर्तव्यम् । अथ
क्रियमाणेऽपि तिग्रहणेऽन्त्यस्य कस्मान्न भवति । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भव-
न्तीत्येवं न भविष्यति ।

टेः ॥ ६ । ४ । १४३ ॥

अभस्योपसंख्यानं कर्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । उपसरजः मन्दुरज
इति÷ । तच्चाहं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । कथमुपसरजः मन्दुरज इति ।

डित्यभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्यात् ॥ १ ॥

अभस्याप्यनुबन्धकरणसामर्थ्याद्भविष्यति ।

प्र०—शिवा रुद्रस्येति प्राप्ते शिवा उद्रस्येति रेफलोपः । एवमिहाऽऽकारलोपः । एवं च ब्रुवता सूत्रमेव
प्रत्याख्यातम् । सति त्वारम्भे नार्थ आदिग्रहणेन । आतो धातोरित्यत आत इत्यनुवर्तनात् ।

ति विं० । कुतो नु खल्विति । वचनसामर्थ्यादलोऽन्त्यपरिभाषाया अनुपस्थानात्समुदायस्यैव
षष्ठीनिर्देशाद्यलोपः प्रसज्येत न त्वसंशब्दितस्य तिशब्दस्य । तिग्रहणे तु सति तेलोपो भवति ।
निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति । नानेन परिभाषाया व्यापारः कथ्यते । नहि निर्दिश्य-
मानपरिभाषा अलोऽन्त्यस्याऽऽदेः परस्येत्येतयोर्बाधिका । एतयोर्निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । तस्मा-
त्तिग्रहणसामर्थ्यादलोऽन्त्यस्येत्यस्यानुपस्थाने सर्वस्य तेलोपो भवतीत्ययमस्य भाष्यस्यार्थः ।

टेः । डित्यभस्यापीति । चट् इति वचनादित्संज्ञा तावद्भकारस्य प्रवर्तते ।

उ०—ति विंशतेः । न त्वसंशब्दितस्येति । शब्देन साक्षादनिर्दिष्टस्येत्यर्थः । भाष्ये—निर्दि-
श्यमानस्येति । द्वयोर्दशतोर्विन् आदेशः शतिश्च प्रत्यय इति पक्षेऽनर्थकत्वादलोऽन्त्यस्ये-
त्यस्याप्राप्तावनया परिभाषया सर्वस्येत्यर्थः । अव्युत्पन्नप्रातिपदिकपक्षेऽप्यनर्थकत्वमेव ।
व्युत्पन्नत्वपक्षेऽपि शुद्धरूढत्वादनर्थकत्वमेवेत्यन्ये ।

टेः । ननु श्रवणार्थो ढकारः स्पादत आह—चुट्ट इतीति । इत्संज्ञाशास्त्रबाधे माना-
भावेनानुपजातविरोधन्यायेन पूर्वमित्त्वं प्रवर्तत इति भावः । अत्रैवार्थं लिङ्गमप्याह—दीर्घ-
काशेति । बाध्यत इति । लिङ्गेन प्रकरणबाधस्यौचित्यादिति भावः । अत्रापि पूर्वोक्तं लिङ्गं
बोध्यम् ।

अ. ६ पा. ४ आ. ४] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । १११

नस्तद्धिते ॥ ६ । ४ । १४४ ॥

नकारान्तस्य टिलोपे सव्रह्मचारिपीठसर्पिकलापिकुथुमितैतिलिजा-
जलिलाङ्गलिशिलालिशिखण्डिसूकरसद्वसुपर्वणामुपसंख्यानम् ॥१॥

नकारान्तस्य टिलोपे सव्रह्मचारिन् पीठसर्पिन् कलापिन् कुथुमिन् तैतिलिन्
जाजलिन् लाङ्गलिन् शिलालिन् शिखण्डिन् सूकरसद्वन् सुपर्वणित्येतेषामुपसं-
ख्यानं कर्तव्यम् × । सव्रह्मचारिन् साव्रह्मचाराः सव्रह्मचारिन् । पीठसर्पिन् पैठ-
सर्पाः पीठसर्पिन् । कलापिन् कालापाः कलापिन् । कुथुमिन् कौथुमाः
कुथुमिन् । तैतिलिन् तैतिलाः तैतिलिन् । जाजलिन् जाजलाः जाजलिन्
लाङ्गलिन् लाङ्गलाः लाङ्गलिन् । शिलालिन् शैलालाः शिलालिन् । शिख-
ण्डिन् शैखण्डाः शिखण्डिन् । सूकरसद्वन् सौकरसद्वन् । सुपर्वन्
सौपर्वाः सुपर्वन् ।

चर्मणः कोशे ॥ २ ॥

चर्मणः कोश उपसंख्यानं कर्तव्यम् । चर्मः कोशः ।

अश्मनो विकारे ॥ ३ ॥

अश्मनो विकार उपसंख्यानं कर्तव्यम् । अश्मनो विकार आश्मः ।

शुनः संकोचे ॥ ४ ॥

प्र०—दीर्घकाशतुषभ्राष्ट्रवटं जे इति निर्देशात् । ततश्चानुबन्धकरणसामर्थ्याद्भस्येति प्रकरण-
मिह बाध्यते ।

नस्त० । नकारान्तस्येति । इनण्यनपत्ये, अन्निति च प्रकृतिभावे प्राप्ते वृज्-
नम् । सव्रह्मचारिण इमे इति तस्येदमित्यण् । पीठेन सर्पतीति पीठसर्पी ।
पूर्ववदण् । कलापिना प्रोक्तमधीयते कालापाः । कलापिनोऽणित्यण् । ततोऽध्येतृ-
वेदित्रोरणः प्रोक्ताल्लुगिति लुक् । कुथुमिना प्रोक्तमधीयते । तेन प्रोक्तमित्यण्
पूर्ववत् । द्वितीयस्याणो लुक् । तैतिलिजाजलिलाङ्गलिप्रोक्तमध्ययनं साहचर्यात्तैति-
ल्यादिशब्दैरुच्यते । तेभ्यस्तदधीते तद्वेदेत्यण्प्रत्ययः । तेन प्रोक्तमित्यत्र तु शैषि-
केऽर्थे वृद्धाच्छ इति च्छः प्रसज्येत । केचित्तु तितिलिशब्दमत्राधीयते । चर्म

उ०— नस्तद्धिते । ततोऽध्येन्निति । छन्दोब्राह्मणानीति तद्विषयता । ननु प्रोक्ताणां सिद्धे
किमुपचाराश्रयणेनेत्यत आह—तेन प्रोक्तमित्यत्र त्विति । तस्मिन्शौषिकेऽर्थे वेत्यर्थः ।
अत्र तैतिलित्वेनैवाध्ययनबोध इति बोध्यम् । चर्म इति । कोशोऽत्र शस्त्रादिस्थापनार्थ-
श्चर्ममयो भाषायां म्यान इति प्रसिद्धः । ननु तस्येदमित्यत्र स्वे ग्रामेत्यादिपरिगणनाच्छब्द-
वृज्

शौवः संकोचः ।

अव्ययानां च ॥ ५ ॥

अव्ययानां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

सायंप्रातिकाद्यर्थम् ॥ ६ ॥

सायंप्रातिकः पौनःपुनिकः ।

सायंप्रातिके प्रविशेभो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । निपातनादेतत्सिद्धम् । किं निपातनम् । येषां च विशेषः शाश्वतिक [२, ४, ९] इति । एवं तर्हि शाश्वते प्रविशेभो वक्तव्यः । शाश्वतम् ।

यस्येति च ॥ ६ । ४ । १४८ ॥

इवर्णादस्मेवि किमुदाहरणम् । हे दाक्षि दाक्ष्या दाक्षेयः । हे दाक्षीति । यदि लोपो न स्यात्परस्य ह्रस्वत्वे कृते सवर्णदीर्घत्वं प्रसज्येत । दाक्ष्येति ।

प्र०-इति । तस्य विकार इत्यण् । शौव इति । तस्येदमित्यण् । स्वे ग्रामजनपदमनुष्येभ्य इत्येतत्तु प्रत्याख्यातम् । अत्र परत्वाद्वृद्धौ प्राप्तायां द्वारादीनां चेति तत्प्रतिषेध एजागमे च कृते टिलोपः क्रियते । संकोचादन्यत्र शौवन इति । विकारात्रयवयोस्तु प्राण्यञि प्रकृतिभावाभावाच्छौव इत्येव भवति । सायंप्रातिक इति । सायंप्रातःशब्दाद्द्वंद्वत्वात्कालाहमिति ठञ्प्रत्ययः । यथाकर्त्तृचित्कालशब्दादपि ठञ् भवतीति कालसमुदायवाचिनोऽपि ठञ् भवति । पौनःपुनिक इति । पूर्ववठञ् । आदिशब्दः प्रकारे । टिलोपदर्शनेन च सादृश्यमाश्रीयत इत्यारातीयः शाश्वतिक इत्यत्र च टिलोपाभावः । निपातनादिति । अत एव निपातनात्तन्तद्भेदिति कादेशाभावः । शाश्वतमिति । भाष्यकारवचनप्रामाण्यादण्प्रत्ययः ।

यस्येति च । सवर्णदीर्घत्वे लोपे वा नारित विशेष इति मत्वा पृच्छति-इवर्णादस्मेति । हे दाक्षीति । दाक्षिशब्दादितो मनुष्यजातेरिति ङीष् कृते तस्य

उ०-शब्दात्संकोचेऽण् दुर्लभोऽत आह-स्वे ग्रामेत्यादि । स्वेऽर्थ एव ग्रामादिवाचकेभ्य एव चेति द्विविधो नियमस्तदर्थ इति भावः । नन्वत्र टिलोपे वृद्धिविषयाभावेन तन्निषेधसंनियो-गशिष्ट ऐज् न स्यादत आह-अत्र परत्वादिति । संकोचादन्यत्र सर्वत्र शौवन इत्येवेति न बोद्धव्यमित्याह-विकारेत्यादि । इदं तु वचनमणि प्रकृतिभावे प्राप्ते संकोचे टिलोपविध्यर्थमिति भावः । तत्तु कालसमुदायवाचकस्य कथं कालवाचकत्वमत आह-यथाकर्त्तृचित्कालशब्दादपि ठञ् भवतीति । सायंप्रातिकमदिगणपाठाभावाद्वादिशब्दार्थमाह-आदिशब्द इति । ठञ् वाधा-व्या-दुर्लभोऽत आह-भाष्यकारेति । तत्प्रामाण्यात्संश्लेषेलादिगणे शब्दतो वेति पाठानुमानमिति भावः ।

यस्येति च । ह्रस्वे कृत इति । दाक्षि ईं सु इति स्थिते शब्दपरविप्रतिषेधेन दीर्घा-

यदि लोपो न स्यात्परस्य यणादेशे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत । दाक्षेय इति ।
यदि लोपो न स्यात्परस्य लोपे कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत । नैतानि सन्ति
प्रयोजनानि सवर्णदीर्घत्वेनाप्येतानि सिद्धानि । इदं तर्हि । अतिसखेरागच्छति ।
अतिसखेः स्वम् । यदि लोपो न स्यादुपसर्जनह्रस्वत्वे कृतेऽसखीति प्रतिषेधः
प्रसज्येत X ।

प्र०—संयुद्धौ ह्रस्वे कृते सवर्णदीर्घत्वे सति सवर्णदीर्घस्य श्रवणप्रसङ्गः । ननु चान्तर-
ङ्गत्वात्सवर्णदीर्घत्वे कृते ह्रस्वो भविष्यति । एवं तर्हि वार्णादाङ्गं बलीय इति
ह्रस्वत्वं मन्यते । दाक्षि ई आ इति स्थिते शब्दपरविप्रतिषेधात्परस्य यणादेशे
कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गः । सवर्णदीर्घस्यापूर्वविधित्वात्तत्र कर्तव्ये परयणादेशस्य
नास्ति स्थानिवत्त्वम् । यणादेशेऽपि कर्तव्ये वर ई इतीकारप्रश्लेषादीविधिं प्रति
स्थानिवत्त्वप्रतिषेधः । दाक्षि ई इति स्थिते स्त्रीभ्यो ढगिति ढकि कृते परस्य
लोपे कृते पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गः । परलोपस्य स्थानिवद्भावात्तद्धितनिमित्तस्य लोपस्याप्र-
सङ्गात् । नैतानीति । यत्राऽऽङ्गवार्णयोर्युगपत्प्रसङ्गस्तत्र वार्णादाङ्गं बलीयो भव-
तीति भावः । यण्टको त्वाङ्गावेव न भवतः । इदं तर्हीति । सखिशब्दात्स-
ख्यशिर्ष्वीति भाषायामिति ङीषि कृते सखीमतिक्रान्त इति प्रादिसमासे कृते
लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वादसति टचि गोस्त्रियोरिति ह्रस्वः । तत्रासती-
कारलोप एकादेशस्य पूर्वं प्रत्यन्तवद्भावाद्घिसंज्ञाप्रतिषेधः स्यात् । प्रसज्यप्रतिषेधे
चायं दोषो ननु पर्युदासे तदन्तस्य सखिशब्दादन्यत्वात्संज्ञायाः सिद्धत्वात् ।

उ०—त्पूर्वं ह्रस्वत्वं ततो दीर्घ इत्याशय इति भावः । ननु चान्तरङ्गेति । अग्रे भाष्य एवास्व
वक्ष्यमाणत्वात्तदज्ञानेनैवास्य ग्रन्थस्य प्रवृत्तेः शङ्केयं निर्दला । ननु यणादेशस्य स्थानि-
वत्त्वात्सवर्णदीर्घं कथं पूर्वस्य श्रवणप्रसङ्गोऽत आह—अपूर्वविधित्वादिति । किंतु पूर्वप-
राश्रय इति भावः । ननु पूर्वस्य यणि कार्ये स्थानिवत्त्वप्रवृत्त्या रूपं सिद्धमत आह—यणा-
देशेऽपीति । वर ई इति । इदमप्यत्रत्यपूर्वपक्षभाष्याशयवर्णनमात्रम् । नत्वयं सिद्धान्तः ।
फलाभावात् । पट्व्या अपत्यं पाट्वेय इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेश्च । पट्व्या मृद्व्येत्यस्य मूर्धाभि-
षिक्तोदाहरणपराचः परस्मिन्निति सूत्रस्थभाष्यविरोधापत्तेश्चेति निरूपितमन्यत्र । यत्राऽऽङ्गेति ।
अन्तरङ्गं बलीय इत्येतदपवादस्येति भावः । यद्यपि हे दाक्षीत्यत्र पदस्य विभज्यान्वारख्या-
नेऽस्ति युगपत्प्रसङ्गस्तथाऽपि क्रमेणान्वाख्यान इदं सिध्यतीति तात्पर्यम् । यण्टकौ
त्विति । अत्र ढग्रहणं प्रत्ययमात्रोपलक्षणमित्याहुः । ननु लिङ्गविशिष्टपरिभाषया राजाहः-
सखिभ्यष्ट् दुवरीऽत आह—लिङ्गविशिष्टेति । पूर्वान्तवद्भावेन प्राप्तस्य समासान्तविधेर-
नित्यत्वादभाव इति बोध्यम् । पूर्वं प्रतीति । प्रतिषेधे पूर्वस्याऽऽश्रयणादन्तवद्भावप्राप्तेरिति
भावः । प्रसज्येति । वस्तुतः पर्युदासेऽपि दोषः । वर्णसंज्ञापक्षे लक्षणाया आवश्यकत्वेन

यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेधः ॥ १ ॥

यस्येत्यादौ श्यां प्रतिषेधो वक्तव्यः । काण्डे कुडचे । सौर्ये× नाम हिम-
वतः शृङ्गे । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इह श्यामित्यपि प्रकृतं
नेत्यपि* तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम् । यस्येत्यादौ लोपो भवति श्यां न ।

इयडुवङ्भ्यां लोपो विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

इयडुवङ्भ्यां लोपो भवति विप्रतिषेधेन । इयडुवङोरवकाशः+ । श्रियौ
श्रियः । भ्रुवौ भ्रुवः । लोपस्यावकाशः । कामण्डलेयः माद्रवाहेयः÷ । इहो-
भयं प्राप्नोति । वात्सप्रेयः लैखाप्रेयः× । लोपो भवति विप्रतिषेधेन ।

गुणवृद्धी च ॥ ३ ॥

गुणवृद्धी चेयडुवङ्भ्यां भवतो विप्रतिषेधेन । गुणवृद्ध्योरवकाशः ।
चेता×× गौः** । इयडुवङोः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । चयनम् चायकः ।

प्र०—ङीषि तु लोपे कृते ह्रस्वत्वे लाक्षणिकत्वात्सखिरूपस्य घिसंज्ञायाः प्रतिषेधाभावः ।
काण्डे इति । यच्च भमिति भत्वाल्लोपः प्राप्नोति । सौर्ये इति । सूर्येण
एकदिगित्यण् । तत्र यस्येति चेत्यकारलोपः प्राप्नोति । सूर्यतिष्येति यलोपश्च ।
यथा तु वक्ष्यते सूर्यमन्त्ययोङ्चार्थमिति तथाऽत्र यलोपस्याप्रसङ्गः । इह श्यामिति ।
विभाषा डिङ्योरित्यतः शीग्रहणं न संयोगाद्वन्तस्येत्यतो नेति चानुवर्तते । तेन
वाक्यभेदेन श्यां कार्यं निषिध्यते । कामण्डलेय इति । चतुष्पाद्भ्यो ढञ्जिति ढञ् ।
एवं वात्सप्रेय इति । लैखाप्रेय इति । शुभ्रादिभ्यश्चेति ढक् । इयडुवङादेश

उ०—सख्यंश एव लक्षणाङ्गीकारे सख्यवयवभिन्नेवर्णस्येत्यर्थात् । तदन्तसंज्ञापक्षेऽप्यनुभूतविशेषणे-
वर्णेनैव तदन्तविधिरस्वीकारेण सख्यवयवभिन्नेवर्णान्तस्येत्यर्थात् । अतिदेशे चातिदिश्यमान-
धर्मविरुद्धस्वाश्रयकार्याभावस्य लोकव्युत्पत्तिसिद्धतया न स्वाश्रयसख्यवयवभिन्नत्वमादाय दोषः ।
पर्युदासे प्रतिषेधस्यापि गम्यमानतया पूर्वान्तवत्त्वेन सखिशब्दत्वे समुदाय आगत इवर्णे
सख्यवयवत्वमार्थसमाजग्रस्तमेव । किञ्च तव प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न दोषः । अतिसर्वाति
समुदायनिष्ठघिसंज्ञायास्तेन वारयितुमशक्यत्वाच्च । संज्ञाविधौ तदन्तग्रहणे मानाभावादि-
ति दिक् । न च लोपेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाषया दोषः । तस्या अनित्यताया उक्तत्वात् ।
कार्यकालपक्षे विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणाच्च । ख्येत्यात्सूत्ररथभाष्यं तु तत्सूत्र एव योजि-
तम् । एवं च सखायमतिक्रान्तोऽतिसखेत्यादौ घित्वं न भवत्येवेति भाष्यस्वरसः । भत्वा-
दिति । अनपुंसकस्येति सर्वनामस्थानत्वप्रतिषेधादित्यर्थः । अकारलोप इति । अणकारलोप
इत्यर्थः । यलोपश्चेति । एवं चोभयोरपि निषेधो वक्तव्य इत्यर्थः । तत्र यलोपप्रतिषेधवचनं
न कार्यमित्याह—यथा त्विति । भाष्ये लोपावकाशः कामण्डलेय इति । अयं ढे लोप
इत्यस्यावकाशः । यस्येति लोपस्यावकाशस्वातिसखेरित्युक्त एवेति बोध्यम् । वात्सप्रेय

× ४. ३. ११२; ६. ४. १४८; १४९. * ६. ४. १३६; १३७. + ६. ४. ७७. ÷ ४. १.

१३५; ६. ४. १४७. × ४. १. १२३. ×× ७. ३. ८४. ** ७. १. ९०; ७. २. ११५.

लवनम् लावकः । गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन ।

न वेयङ्गुवङ्गादेशस्यान्यविषये वचनात् ॥ ४ ॥

न वाऽर्थो विप्रतिषेधेन । किं कारणम् । इयङ्गुवङ्गादेशस्यान्यविषये वचनात् । इयङ्गुवङ्गादेशोऽन्यविषय आरभ्यते । किंविषये । यणादेशविषये । स यथैव यणादेशं बाधत एवं गुणवृद्धी अपि बाधेत ।

तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

तस्मात्तत्र गुणवृद्धिविषये प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । मध्येऽपवादाः पूर्वान्विधीन्बाधन्त इत्येवमियङ्गुवङ्गादेशो यणादेशं++ बाधिष्यते गुणवृद्धी न बाधिष्यते ।

सूर्यतिष्यागस्त्यमत्स्यानां य उपधायाः ॥ ६ । ४ । १४९ ॥

सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिरङ्गान्यत्वात् ॥ १ ॥

सूर्यादीनामणन्तेऽप्रसिद्धिः । सौरी××वलाका । किं कारणम् । अङ्गान्यत्वात् । अणन्तमेतदङ्गमन्यद्भवति । लोपे** कृते नाङ्गान्यत्वम् । स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वं भवति ।

सिद्धं तु स्थानिवत्प्रतिषेधात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतम् । कथम् । स्थानिवत्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो यलोपविधिं प्रति न स्थानिवद्भवतीति+ । एवमपि न सिध्यति । किं कारणम् । शब्दान्यत्वात् । अन्यो हि सूर्यशब्दोऽन्यः सौर्यशब्दः । नैष दोषः । एकदे-

प्र०—इति । आदेशनमादेशो विधानम् । इयङ्गुवङ्गोरादेश इति षष्ठीसमासः । यथेयङ्गुवङ्गौ सर्वत्रान्यपूर्वकौ नैवं गुणवृद्धी इति विप्रतिषेधानुपपत्तिरित्यर्थः ।

सूर्य० । सौरीति । तेनैकदिगित्यण् । तदन्तान्डीप् । ईकारे प्ररतोऽत्र सूर्यशब्दोऽङ्गं न भवति किं तर्ह्यणन्तमिति यकारलोपाप्रसङ्गः । पुंयोगविवक्षायां तु देवतायां चाव्विधानादन्यत्र ङीष् कृते सूर्यशब्दोऽङ्गमीकारे भवतीति तत्रैव लोपः स्यात् सौरीति । अङ्गान्यत्वादिति । राजदन्तादित्वात्परनिपातः । यलोपविधिमिति ।

उ०—इति । वत्सं प्रीणातीति वत्सप्रीः । लैखाभ्रेये 'ढे लोपोऽकट्वाः' इत्युलोपः । नन्वियङ्गुवङ्गादेशाविति वाच्य एकवचननिर्देशोऽयुक्तोऽत आह—आदेशनमिति । नैवं गुणेत्यादि । चेता गौरित्यादौ सावकाशत्वादिति भावः ।

सूर्यतिष्यागस्त्य० । अङ्गं न भवतीति । सूर्यादीनामङ्गानां भसंज्ञकानामीत्युपधालोप इति सूत्रार्थादिति भावः । नन्वेवं सूर्यांशे निरवकाशो लोपोऽत आह—पुंयोगेति । अन्यत्र कुन्त्यादौ । भाष्ये स्थानिवद्भावादङ्गान्यत्वमिति । अलोपस्याचः परस्मिन्निति

शविकृतमनन्यवद्भवतीति भविष्यति ।

उपधाग्रहणानर्थक्यं च ॥ २ ॥

स्थानिवद्भावे चेदानीं प्रतिषिद्ध उपधाग्रहणमनर्थकम् । किं कारणम् । अन्य एव हि सूर्यादीनां यकारः* । किं यातमेतद्भवति । सुष्ठु च यातं साधु च यातं यदि प्राग्भादसिद्धत्वम् । अथ हि सह तेनासिद्धत्वमसिद्धत्वालोपस्य नान्यो यकारो भवति । यद्यपि सह तेनासिद्धत्वमेवमपि न दोषः । नैवं विज्ञायते सूर्यादीनामङ्गनानां यकारलोप इति । कथं तर्हि । अङ्गस्य यलोपो भवति स चेत्सूर्यादीनां यकार इति । एवमपि सूर्यचरी अत्र प्राप्नोति । तस्मादुपधाग्रहणं कर्तव्यम् ।

विषयपरिगणनं च ॥ ४ ॥

विषयपरिगणनं च कर्तव्यम् ।

सूर्यमत्स्ययोङ्चार्चाम् ॥ ५ ॥

सूर्यमत्स्ययोङ्चार्चामिति वक्तव्यम् । सौरी मत्सी ।

प्र०-उपधाविधिं प्रति नेति तु प्रतिषेधः प्रत्ययविधावेव । स्थानिवत्त्वनिषेधे चावशिष्टस्याङ्गसंज्ञायामेकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्यलोपः सिध्यति । अन्य एवेति । अकारद्वयलोपे सति यकारस्यान्यत्वात् । तत्र यान्तानां सूर्यादीनां लोपो भवतीत्युच्यमानेऽलोऽन्त्यस्येति यकारस्यैव भविष्यति । यग्रहणं तु न प्रत्याख्यायते । तदन्तरेण यान्तत्वाभावादुत्तरार्थत्वाच्च यग्रहणस्य । यातमिति । गतं ज्ञातं सिद्धमित्यर्थः । साधु च यातमिति । अनेन सिद्धे दाढर्च्यं प्रतिपाद्यते । यदि प्रागिति । अकारद्वयलोपस्य सिद्धत्वादन्त्यो यकारो भवति । अथेति । ईत्यकारलोपस्य समानाश्रयस्यासिद्धत्वाद्यान्तत्वाभावः । ततश्चोपधाग्रहणं कर्तव्यम् । यद्यपीति । न चोपधाग्रहणं क्रियते नापि सूर्यादीन्यङ्गत्वेन विशेष्यन्त इत्यर्थः । इति तद्धिते च यदङ्गमनाश्रितरूपविशेषं तस्य यकारस्य लोपः स चेद्यकारः सूर्याद्यवयवो भवतीति सूत्रार्थः । सूर्यचरीति । सूर्यस्य स्त्री सूरि । सा भूतपूर्वेति चरट्प्रत्ययः । तसिलादिष्विति पुंवद्भावः । सूर्यमत्स्ययोरिति । मत्स्यस्य ङ्च्यां सूर्यागस्त्ययोङ्छे

उ०-स्थानिवत्त्वादङ्गभेद इत्यर्थः । प्रत्ययविधावेवेति । अतोऽत्र स नोक्त इति भावः । तत्र यान्तानामिति । य इत्यनेन सूर्यादयो विशेष्यन्ते । य इति च बहुवचनस्थाने सौत्रमेकवचनमिति भावः । तदन्तरेणेति । विशेषणाभावे यान्तानां सूर्यादीनामित्यर्थासंभवादिति भावः । ननु तदभावेऽपि सूर्यादीनां तद्धिते लोप इत्येव यान्ते प्राप्तिः पर्यवस्यतीत्यरुचेराहु-उत्तरार्थत्वाच्चेति । हलरतद्धितस्याऽऽप्त्यस्य चेत्यादौ । नन्वकारद्वयलोपे यान्तत्वमस्त्येवेत्यत आह-ईत्यकारलोपस्येति । आणि यो यस्येति लोपस्तस्य व्याश्रयत्वादसिद्धत्वा-

सूर्यागस्त्ययोश्छे च ॥ ६ ॥

सूर्यागस्त्ययोश्छे च इयां चेति वक्तव्यम् । सौरी सौरीयः । आगस्ती आगस्तीयः ।

तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि ॥७॥

तिष्यपुष्ययोर्नक्षत्राणि* लोपो वक्तव्यः । तैषम् पौषः ।

अन्तिकस्य तसि कादिलोप आद्युदात्तत्वं च ॥ ८ ॥

अन्तिकस्य तसि+कादिलोपो वक्तव्य आद्युदात्तत्वं च वक्तव्यम् । अन्तितो न दूरात् ।

तमे तादेश्च ॥ ९ ॥

तमे तादेश्च कादेश्च लोपो वक्तव्यः । अग्ने त्वं नो अन्तमः । अन्तितमोऽ-
वरोहति ।

तसीत्येष न वक्तव्यो दृष्टो दाशतयेऽपि हि ।

घौ लोपोऽन्तिषदित्यत्र

अन्तिषत् ।

प्र०—चेत्येव सिद्धेऽर्थप्रदर्शनपरत्वाल्लाघवेऽनादरः कृतः । सौरीय इति । सौर्यस्यायामिति वृद्धाच्छः । अगस्त्यस्यापत्यमिति ऋष्यण् । तदन्तान्डीप् छश्च । नक्षत्रसंबन्धिन्यणी-
त्यर्थः । तिष्यपुष्ययोस्त्रिभयोपादानात्सिध्यशब्दस्य यलोपाभावः । अन्तित इति ।
अपादाने चाहीयरुहोरिति तसिः । तादेश्चेति । चकारात्कादेश्च । यदा तादेस्त-
दाऽन्तमः । कादिलोपे त्वन्तितमः । तसीत्येष इति । कादिलोपो बहुलमित्येव
विषयमनुपादाय पठितव्यमित्यर्थः । दाशतय इति । दशावयवा यस्य दशतयः ।
तत्र भवो दाशतयः । चतुःषष्ट्यारूढो ग्रन्थः । घौ लोप इति । घुशब्देनोत्त-

उ०—भाव इत्यर्थः । एवं चेदमेवोपधामहणं सह तेनासिद्धत्वे ज्ञापकमिति भावः । इत्येव सिद्ध
इति । सूर्यशब्दस्य द्विरपांठाल्लाघवं भवतीति भावः । छश्चेति । आगस्त्यापत्यमित्यर्थ इति
भावः । नक्षत्रसंबन्धिनीति । नक्षत्रवाचकाद्योऽण् स सर्वोऽपि गृह्यते । अत एव तिष्ये पुष्ये
च भवस्तेषः पौष इत्यत्रापि लोपः । इदमेव ध्वनयता भगवता तेषं पौष इति लिङ्गभेदेनोदाहृतम् ।
आद्यस्य तिष्येण युक्तमहरित्यर्थः । अन्त्यस्य पुष्ये भव इत्यर्थः । व्यावर्त्य तु तिष्यसंज्ञ-
कपुरुषस्येदं तैष्यमित्याहुः । तत्र तिष्यस्य प्राप्ते नियमार्थं पुष्यस्य त्वप्राप्ते विधिः । सूत्रेऽर्थग्र-
हणमस्तु किमुभयोपादानेन तत्राऽऽह—उभयोपादानेति । ननु तसीत्यस्याभावे सर्वत्र
कादिलोपः स्यादत आह—कादिलोपो बहुलमिति । एवं चेष्टविषये लोपसिद्धिरिति भावः ।
चतुःषष्ट्यारूढ इति । चतुःषष्ट्यध्याययुक्तत्वाच्च बह्वृचानां संहिता तथोच्यते । सैव दशम-

तथाऽघौ येऽन्यथर्वसु ।

अन्तिये च दूरके ।

बिल्वकादिभ्यश्छस्य लुक् ॥ ६ । ४ । १५३ ॥

छग्रहणं शक्यमकर्तुम् । इह कस्मान्न भवति । बिल्वकेभ्यः÷ । भस्येति* वर्तते । एवमपि बिल्वकाय अत्र प्राप्नोति । तद्धितस्येति+ वर्तते । एवमपि बिल्वकस्य विकारोऽवयवो वा बैल्वकः× अत्र प्राप्नोति । तद्धिते तद्धित-स्येति* वर्तते । एवमपि बिल्वकीयायां भवो बैल्वकः बैल्वकस्य किञ्चिद्वैल्व-कीयम्×× अत्र प्राप्नोति । न स बिल्वकात् । बिल्वकादिभ्यो यो विहित

प्र०—रपदं पूर्वाचार्यप्रसिद्धोच्यते । अन्तिके सीदतीति सत्सूद्धिषेति क्तिप् । पूर्वपदादिति षत्वम् । अघाविति । अनुत्तरपद इत्यर्थः । ये यत्प्रत्यये परतोऽन्तीति कृत-कादिलोपोऽन्तिकशब्दो गृह्यतेऽथर्ववेदे । अन्तिके भव इति भवे च्छन्दसीति यति कृतेऽन्तिय इति भवति । कादिलोपस्यासिद्धवन्दनाऽऽभादित्यसिद्धत्वाद्यस्येति लोपो न भवति ।

बिल्व० । छग्रहणमिति । कृतकुगागमस्य निर्देशाच्छ एव ग्रहीष्यत इति भावः । बिल्वकेभ्य इति । बिल्वशब्दादल्पादावर्थे कप्रत्ययेऽसति छग्रहणे कुगागम-निर्देश एव न निश्चीयेतेति कप्रत्ययान्तादपि परस्य भ्यसो लुक्प्रसङ्गः । भस्येति वर्तत इति । तत्रार्थाद्विभक्तिविपरिणामे सति भसंज्ञकेभ्यः परस्य लुग्भवति । बैल्वक इति । अनुदात्तादेशेत्यञ् । तद्धित इति । नस्तद्धित इत्यतस्तद्धित इति वर्तते । तेन च बिल्वकादिभ्यो भसंज्ञकेभ्यः परस्य तद्धितस्य तद्धिते परतो लुग्भवतीति सूत्रार्थः संपद्यते । एवमपीति । बिल्वा विद्यन्तेऽस्यामिति 'उत्करादिभ्यश्छः' नडादीनां कुक् चेति छः कुगागमश्च । ततस्तत्र भव इत्यण् । तस्मिन्परतश्छस्य लुक् । ततो वृद्धाच्छः । असति च्छग्रहणे छे परतोऽणो लुक्प्रसङ्गः । ततश्च न लुमताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाद्वृद्ध्यभावे रूपं न सिध्येत् । न स बिल्वका-दिति । विहित इति शेषः । बिल्वकादिभ्यो यो विहित इति । बिल्वका-

उ०—ण्डलाख्यावयवसत्त्वाद्वाशतयशब्दवाच्या । ननु कादिलोपे यस्येति लोपेऽन्तिय इत्यसं-गतमत आह—कादिलोपस्येति ।

बिल्वका० । कृतकुगिति । नडाद्यन्तर्गणबिल्वादयः कृतकुकोऽत्र गृह्यन्त इति परश्छ एव संभवतीति भावः । ननु कृतकुगागमनिर्देशे कथं बिल्वकेभ्य इत्यत्र प्राप्तिरत आह—अस तीति । नन्वनुवर्तमानमपि भस्येत्यन्वयायोग्यमत आह—तत्रार्थादिति । अनुदात्तादेशेति । अपवादत्वेन कोपधत्वादाणिति वक्तुमुचितम् । तद्धितस्येति । हलस्तद्धितस्येत्यतस्तदनुवृत्तेरिति

अ. ६ पा. ४ आ. ४] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ११९

इत्युच्यते न चासौ बिल्वकशब्दाद्विहितः । किं तर्हि । बिल्वकीयशब्दात् । एवं तर्हि सिद्धे सति यच्छग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा संनियोगशिष्टानामन्यतराभाव उभयोरप्यभाव इति । तस्माच्छग्रहणं कर्तव्यं छस्यैव लुग्यथा स्यात्कुको मा भूदिति×× ।

तुरिष्ठेमेयःसु ॥ ६ । ४ । १५४ ॥

तुः सर्वस्य लोपो वक्तव्योऽन्त्यस्य** लोपो मा भूदिति । स तर्हि वक्तव्यः । न वक्तव्यः ।

प्र०—दिभ्य इत्यागन्तुनाऽकारेण कृतकुगागमनिर्देशः । तेनायमर्थः । भाविकुगागमेभ्यो बिल्वादिभ्यो यो विहितः प्रत्ययस्तस्य तज्ज्ञिते लुगभवति । न च च्छादन्यो भाविकुगागमेभ्यो बिल्वादिभ्यः प्रत्ययो विधीयत इति नार्थश्छग्रहणेन । एवं तर्हीति । छग्रहणं छमात्रस्य लुग्यथा स्यात्कुगागमो मा निवृत्तदित्येवमर्थं क्रियते । यदि चैषा परिभाषा न स्यात्तदा कुको नैव निवृत्तिः प्राप्नोतीति किं तदभावात्तर्हेन च्छग्रहणेन । क्वचित्चेषा परिभाषा नाऽऽश्रीयते । यथा झ्येनेय इत्यादौ यस्येति लोपेन निवृत्तेऽपीकारे तत्संनियुक्तो नकारो न निवर्तते । तथा च स्त्रियाः पुंवदित्यत्रोक्तमेतभार्य इत्यत्र पुंवद्भावेन स्त्रीप्रत्ययमात्रस्य निवृत्तिः क्रियतेऽर्थस्य त्वनिवृत्तत्वाच्चकारस्य श्रवणं प्रसज्येतेति । तथा श्रोत्रियस्य घलोपश्चेति घे निवृत्तेऽपि श्रोत्रभावो न निवर्तत इति तत्रानित्या परिभाषेति प्रतिविधेयम् ।

उ०—भावः । नन्वणो लुका लोपेन वा निवृत्तौ विशेषाभावोऽत आह—ततश्चेति । इव्याश्रयत्वाच्च पूर्वलुको नासिद्धत्वम् । ननु कप्रत्ययान्तबिल्वकप्रकृतिकविकाराद्यर्थकाणान्तबैल्वकशब्दादिमर्थे छे बैल्वकीय इत्यादौ लुक् स्यात् । तस्याणो बिल्वकाद्विहितत्वादत आह—कृतकुगागमेति । गणपाठस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेन तेषामव ग्रहात् । नहि कान्तानां क्वचित्पाठोऽस्ति । गणपाठसत्त्वेनैव च प्रकारवाचितानाऽऽदिशब्दस्येति भावः । भाविकुगागमेभ्य इति । कुक्संनियोगेन प्रत्ययविधानादिति भावः । छग्रहणेनेति । न च तापितेऽपि कथं चारितार्थं कुग्विशिष्टानुवादसामर्थ्येनैव तदनिवृत्तेः । अन्यथा बिल्वादिभ्य इत्येव वदेत् । बिल्वादय एव नडादौ पठिताः । न च बिल्वादिभ्यो भवादर्थ्याणादीनामपि लुगापत्तिः । लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया बिल्वादिपुरस्कारविहितप्रत्ययस्यैव लुग्विधानादिति वाच्यम् । ततोऽपि प्रतिपदोक्तत्वेन बिल्वादिभ्योऽणिपि विकारार्थस्य लुगापत्तिवारणार्थं तत्सार्वभ्यासादिति भाष्याशयात् । नकारो न निवर्तत इति । अचः परस्मिन्निति स्थानिकत्वेनैव सिद्धेरिदं चिन्त्यम् । श्रोत्रियस्येत्यादि त्वनित्यत्वफलमेव ।

तुरिष्ठे मे० । प्रयोजनाभावं दर्शयति—देरित्येवेति । आसुतिमिति द्वितीयादर्शना-

तुः सर्वलोपविज्ञानमन्त्यस्य वचनानर्थक्यात् ॥ १ ॥

तुः सर्वलोपो विज्ञायते । कुतः । अन्त्यस्य वचनानर्थक्यात् । अन्त्यस्य लोप-
वचने प्रयोजनं नास्तीति++ कृत्वा सर्वस्य भविष्यति ।

अथवा लुक्प्रकृतःXX सोऽनुवर्तिष्यते । अशक्यो लुगनुवर्तयितुम् । किं
कारणम् ।

विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणदर्शनात् । विजयिष्ठकरिष्ठयोर्गुणो दृश्यते*** । विज-
यिष्ठः । आसुतिं करिष्ठः ।

टेः ॥ ६ । ४ । १५५ ॥

णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य ॥ १ ॥

णौ प्रातिपदिकस्येष्ठवद्भावो वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् ।

पुंवद्भावरभावटिलोपयणादिपरार्थम् ॥ २ ॥

पुंवद्भावार्थम् । एनीमाचष्ट एतयति । श्येतयति* । रभावार्थम् । पृथुमा-
चष्टे प्रथयति । भ्रदयति+ । टिलोपार्थम् । पटुमाचष्टे पटयति । यणादिपरा-

प्र०- तुरि० । तुः सर्वस्येति । सर्वस्य तृशब्दस्य लोपो न त्वलोऽन्त्यस्येत्यर्थः ।
अन्त्यस्य लोपवचन इति । टेरित्येवान्त्यलोपस्य सिद्धत्वात् । विजयिष्ठ इति । विजेतृशब्दान्तुः
छन्दसीतीष्ठन्प्रत्ययः । तस्य लुकि सति न लुमताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधानुणो न स्यात् ।
पूर्वं तु गुणो न प्रवर्तते । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गे लुग्बाधत इति वचनात् । करिष्ठ
इति । तृचन्तादिष्ठन्प्रत्ययः ।

टेः । णाविति । प्रातिपदिकग्रहणं प्रत्ययकार्याणामतिदेशो मा भूदित्येवमर्थम् ।
तेन बहूण्याचष्टे भावयतीति णिचो यिण् भवति । तदभावे भूभावेनापि न भवितव्यं
संनियोगशिष्टत्वादिति बहयतीति भवितव्यमिति केचित् । एतयतीति । तसिलादि-
त्वादिष्टे पुंवद्भावो विहित इति णावपि भवति । टिलोपेनैव संनियोगशिष्टत्वान्नका-

उ०-दाह-तृचन्तादिति । एवं च न लोकेति निषेधात्पृष्ठ्यभाव इति भावः ।

टेः । इत्येवमर्थमिति । इदमुपलक्षणम् । तेन चकासादिभ्यो हेतुमण्णवेतदप्रवृत्तिरपि
तत्फलम् । एतेन णावित्युपमेये सप्तमीदर्शनेनेष्ठवदित्यत्रापि सप्तम्यन्ताद्वतिसच्चेनेष्ठानि पूर्वका-
र्यस्यैवातिदेशेन सिद्धे प्रातिपदिकग्रहणं व्यर्थमित्यपास्तम् । भावयतीति । न च संनियो-
गशिष्टन्यायाद्भूभावो दुर्लभः । भू च बहोरित्यत्र पुनर्बहुग्रहणसामर्थ्येन संनियोगशिष्टत्वा-
भावात् । प्रत्ययादेशत्वभ्रमस्तु व्याख्यानात्सुपरिहर इत्याशयः । इदमेव केचिदित्यत्रारु-
चिबीजम् । एतयतीत्यत्र पुवत्त्वं आभीयासिद्धत्वानित्यत्वाट्टिलोपो भवत्येव । अन्यथा वृद्धौ
पुक्येतापयतीत्यापात्तिः । तसिलादित्वादिति । भस्याढ इति तत्रोक्तेरिति भावः । तेन

अ. ६ पा. ४ आ. ४] पातिञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गनाधिकारः । १२१

र्थम् । स्थूलमाचष्टे स्थवयति । दवयति* । किं पुनरिदं परिगणनमाहोस्विदुदाहरणमात्रम् । उदाहरणमात्रमित्याह प्रादयोऽपि हीष्यन्ते । प्रियमाचष्टे प्रापयतीति+ ।

भारद्वाजीयाः पठन्ति । णाविष्ठवत्प्रातिपदिकस्य पुंवद्भावभावटिलोपयणादिपरप्रादिविन्मतोर्लुक्कान्विध्यर्थमिति÷ ।

इष्टस्य यिट् च ॥ ६ । ४ । १५९ ॥

किमयं यिशब्द आहोस्विद्यकारः । किंचाऽऽतः । यदि लोपोऽप्यनुवर्तते** ततो यिशब्दः । अथ निवृत्तं ततो यकारः ।

प्र०—रनिवृत्तौ सिद्धायां पुंवद्वचनं संनियोगशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वज्ञापनार्थम् । तेन इयैनेय इत्यादिसिद्धं भवति । विन्मतोरिति । स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति । अङ्गवृत्त इति वृद्धिरत्र न भवति । यत्र त्वनिष्ठितमङ्गं तत्र वृद्धिर्भवत्येव । प्रापयति स्थापयतीति । युवानमाचष्टेऽल्पमाचष्टे कनयति ।

इष्ट० । किमयमिति । किमिकारान्तः समुदाय आगमोऽथ यकारमात्रमिकारस्तुच्चारणार्थ इति प्रश्नः । किंचात इति । उभयथा दोषाभाव इत्यर्थः । तत्प्रतिपादयति—यदीति ।

उ०—इयैनेय इति । इदं चिन्त्यमिति बिल्बकादिभ्य इति सूत्रे निरूपितम् । किंच ज्ञापकमप्यसंगतम् । दारदमाचष्टे दारदयतीत्याद्यर्थं पुंवद्भावस्याऽऽवश्यकत्वात् । स्रजशब्दादस्मायामेधेति विनिः । णिच् । विन्मतोर्लुक् । नन्वत उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोतीत्यतः—अङ्गवृत्तेति । अत एव वृक्षव् करोतीत्याद्यमिकभाष्यप्रयोगः संगच्छते । यत्र त्वनिष्ठितमिति । तस्या अनित्यत्वात्कचिदप्रवृत्तिरिति भावः । परे तु लक्ष्यविशेषे लक्ष्यानुरोधाद्वाच्यानुरोधाच्चेष्टवदित्यभावातिदेशोऽपि । तेन दवयतीत्यादौ वृद्धिर्न । प्रापयतौ च भवत्येव । एवं चाङ्गवृत्त इत्यस्य लक्ष्यासाधकत्वम् । अत एव भाष्ये सिद्धान्ते तत्परिभाषाया ज्ञापकोत्तरं पिवेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः स न वक्तव्य इत्येव प्रयोजनमुक्तम् । न तु ददयतीत्यादिकिञ्चित्तीदं चिन्त्यमित्याहुः । प्रापयतौ वृद्धौ पुक्० । युवात्पयेमिति कः । उदाहरणमात्रत्वादेव भसंज्ञाप्रकृतिभावादीनामप्यतिदेशः । उदाहरणत्वं एव भाष्ये उक्तम् । उपदेशकं न तु तदपि परिगणनमिति बोध्यम् । तत्र प्रातिपदिकाणि स्यपि स्मृतिषु स्रजयतीत्याद्यर्थं भावभावश्यकमिति बोध्यम् ।

इष्टस्य । किंचाऽऽत इत्यस्य सर्वत्र यादृगर्थस्तादृगत्र नेत्याह—उभयथेति । लोपोऽनुवृत्तावयमर्थः—बहोः परस्येष्टस्य लोपो यिडागमश्चेति । अत्रान्त्यः पक्षो युक्तः । प्रक्षिप्ता लाघवात् ।

* ६. ४. १५६. + ६. ४. १५७; ७. २. ११५; ७. ३. ३६. + ५. ३. ६५; ३.

** ६. ४. १५८.

ज्यादादीयसः ॥ ६ । ४ । १६० ॥

किमर्थं ज्यात्परस्येयस आच्चमुच्यते न लोपः प्रकृतः ÷× सोऽनुवर्तते । का रूपसिद्धिः ज्यायान् । अकृद्यकार इति दीर्घत्वं भविष्यति ++ । एवं तर्हि सिद्धे सति यज्ज्यात्परस्येयस आच्चं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषाऽङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिरिति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । पिबेर्गुणप्रतिषेधश्चोदितः ÷÷ स न वक्तव्यो भवति ।

अथ किमर्थं ज्यात्परस्येयसो दीर्घ उच्यते न अकार एवोच्येत । का रूपसिद्धिः ज्यायान् । आन्तर्यतो दीर्घस्य दीर्घो भविष्यति । एवं तर्हि सिद्धे सति यदीर्घग्रहणं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्येषा परिभाषा भाव्यमानेन सवर्णानां ग्रहणं नेति ।

र ऋतो हलादेर्लघोः ॥ ६ । ४ । १६१ ॥

कथमिदं विज्ञायते । हलैर्दिरङ्गस्येति । आहोस्विद्धलादेर्ऋकारस्येति । युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वेनासीदग्धेनाङ्गविशेषणेन भवितव्यम् । कथं

प्र०— ज्यादा० । ज्यात्परस्येयस आदेः परस्येत्याकारः क्रियते । तत्रोच्यते—किमर्थमिति । अकृद्यकार इति । विडतीति तत्र नानुवर्तते इति भावः । उरुयेत्यादौ छान्दसत्वादीर्घाभावः । अङ्गवृत्त इति । अङ्गे वृत्तं निष्पन्नं यत्कार्यं तस्मिन्सति पुनरन्यस्याङ्गकार्यस्य प्रवृत्तावविधानं भवति । ज्ञानोर्जेत्यत्रापीयं परिभाषा ज्ञापिता । तत्रास्मिन्स्थिते ज्ञापके जेत्यादेशविधानं दीर्घश्रवणार्थम् । तस्मिंश्च ज्ञापके सति ज्यायानिति सिद्धार्थमाद्वचनम् । अन्यथाऽऽदिलोपे कृते परिभाषावशादीर्घो न स्यात् । पिबेरिति । पाद्मादिसूत्रेण यदा पिबादेशो हलन्तः क्रियते तदा गुणप्रसङ्गः । यदा त्वदन्तस्तदा गुणप्राप्त्यभावः ।

र ऋतो । कथमिदमिति । इहाङ्गस्येति प्रकृतमृत इति च श्रुतं तत्र विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्प्रश्नः । युक्तं पुनरिति । धात्वादेरित्यादाववयववाचिन आदिशब्दस्य दर्शनादवयव्यपेक्षत्वाच्चावयवस्यावयवान्तरेण संबन्धाभावादिति भावः ।

उ०— ज्यादा० । नन्वकृदित्यत्र विडतीत्यननुवृत्तावुरुयेत्यादौ टा इत्यस्य याटि दीर्घः स्यादत आह—उरुयेत्यादाविति । अङ्ग इति । अङ्गाधिकार इत्यर्थः । भाष्ये न अकार एवेति । ज्याद ईयस इति सूत्रं पाठ्यमिति भावः । इयं शङ्का नाणुदिसूत्रमादाय । सूत्रशेषेण विरोधात् । किंच तथा सत्युक्तमित्येव वदेत् । न त्वेतज्ज्ञापयतीति । तस्माज्जातिपक्षाश्रयेणेयं शङ्का । उत्तरं तु स्पष्टमेव जातिपक्षोऽपि भाव्यमानविषयो नेति ।

र ऋतो हलादेरिति । तत्रेति । आदिशब्दस्य प्रसिद्धावयवार्थपरिग्रहे प्रकृताविशेषणत्वम् । अप्रसिद्धपूर्ववृत्तिसमीपार्थपरिग्रहे श्रुतविशेषणत्वमिति भावः । अवयववाचिन

हृकारस्य नाम हलादिः स्यादन्यस्यान्यः । अयमादिशब्दोऽस्त्येवावयववाची । तद्यथा । ऋगादिः अर्धर्चादिः श्लोकादिरिति । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा । दधिभोजनमर्थसिद्धेरादिः । दधिभोजनसमीपे । घृतभोजनमारोग्यस्याऽऽदिः । घृतभोजनसमीपे । यावता सामीप्येऽपि वर्तते जायते विचारणा हल्समीपस्यर्कारस्य स्यादथवा हलादेरङ्गस्येति । किंचाऽऽतः । यदि विज्ञायते हलादेरङ्गस्येति अप्रतीयान् अत्र न प्राप्नोति । अथ विज्ञायते हलादेर्कारस्येति अनृचीयान् अत्रापि प्राप्नोति । उभयथा स्वृचीयानित्यत्र प्राप्नोति । यथेच्छसि तथाऽस्तु । अस्तु तावद्धलादेरङ्गस्येति । कथमप्रतीयान् । तद्धितान्तेन समासो भविष्यति । न प्रतीयानप्रतीयानिति । भवेत्सिद्धं यदा तद्धितान्तेन समासो यदा तु खलु समासात्तद्धितोत्पत्तिस्तदा न सिध्यति । नैव समासात्तद्धितोत्पत्त्या भवितव्यम् ।

प्र०—अन्यस्यान्य इति । अत्यन्तभेदादसंबन्धं परस्परस्यावयवयोर्दर्शयति । यत्र भेदाभेदविवक्षा वृक्षाणां वनं वृक्षाः वनमिति तत्रावयवविभावो नान्यत्रेत्यर्थः । दधिभोजनमिति । यदृच्छोपनतं दधिभोजनं कार्यसिद्धेः सूचकत्वात्समीपमित्यर्थः । अप्रतीयानिति । अपृथुशब्दात्पृथुसदृशगुणवचनादीयसुप्रत्ययः । अनृचीयानिति । न सन्त्युचो येषां तेऽनुचा माणवकास्ते सन्ति यस्मिन्देशे सोऽनुचवांस्तत ईयसुन् विन्मतोरिति मतुब्लुक् । अत्राङ्गं हलादि न भवति । ऋकारस्तु हलादिरिति रादेशप्रसङ्गः । स्वृचीयानिति । स्वृग्वच्छब्दादीयसुन् मतुपो लुक् । यथेच्छसीति । वक्ष्यमाणपरिगणनादतिप्रसङ्गनिरासादिति भावः । न वै समासादिति । प्रकृताभिप्रायेणैतदुच्यते । ईदृशात्समासादीदृशस्तद्धितो नोत्पद्यते । तथा हि—अपृथुशब्दस्तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा गुणवचनो न भवतीति तत ईयसुन्न भवत्येव । अथ मत्वन्तादीयसुन उत्पत्तिः । तन्न ।

उ०—इति । प्रथमावयववाचिन इत्यर्थः । नन्ववयवविनोरपि भेदादन्यस्यान्य इति हेतुरनैकान्तिकोऽत आह—अत्यन्तेति । अवयवयोरिति । समुदायावयवयोर्हल्कारयोः परस्परस्यासंबन्धमित्यन्वयः । अवयवविनोरस्तु नात्यन्तं भेद इत्याह—यत्रेति । न चैवं द्वितीय इत्यादौ युट एकारावयवत्वं न स्यात् । आद्यन्ताविति वचनेनावयवसदृशत्वबोधनेनावयवप्रयुक्तकार्यबोधनाददोषः । ननु दधिभोजनानन्तरमर्थसिद्धिर्न दृश्यत इति कथमत आह—यदृच्छेति । कार्यारम्भ इति शेषः । भाष्ये दधिभोजनसमीप इति । यतो दधिभोजनसमीपेऽर्थसिद्धिरतस्तदर्थसिद्धेरादिः समीपमित्यर्थः । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । ननु नञ्समासस्य गुणवचनत्वाभावात्कथमीयसुनत आह—अपृथुशब्दादिति । अनुचा इति । ऋक्पूरिति समासान्तः । विन्मतोर्लुग्विधानादेवागुणवचनादपीयसुन् । स्वृग्वच्छब्दादिति । न पूजनादिति समासान्तनिषेधः । ननु समासात्तद्धितोत्पत्तेर्बहुश उपलम्भाच्चैवेत्युक्तमत आह—प्रकृतेति । तदभिप्रायेण भाष्यं योजयति—तथा हीति । गुणमुक्तवानिति ।

किं कारणम् । बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मत्वर्थस्य । भवेद्यदा बहुव्रीहिस्तदा न स्याद्यदा तु खलु तत्पुरुषस्तदा प्राप्नोति । न पृथुरपृथुः अयमप्यपृथुः अयमप्यपृथुः अयमनयोरप्रथीयानिति । न समासादजादिभ्यां भवितव्यम् । किं कारणम् । गुणवचनादित्युच्यते × न च समासो गुणवचन इति । यदा तर्हि समासाद्विन्मनुषौ विन्मनुबन्तादजादी तदा प्राप्नुतः* । अविद्यमानाः पृथवोऽपृथवः अपृथवोऽस्य सन्त्यपृथुमान् अयमप्यपृथुमान् अयमप्यपृथुमान् अयमनयोरप्रथीयानिति । नैष दोषः । अपृथव एव न सन्ति कुतो यस्यापृथव

प्र०—बहुव्रीहिणोक्तत्वान्मनुषोऽभावात् । नापि तत्पुरुषान्मनुषुत्पत्तिः । लाघवाद्बहुव्रीहेर्न्याय्यत्वात् । भवेद्यदेति । स ह्यन्यपदार्थप्रधानत्वाद्गुणवचनो न भवति । यदा त्विति । यथाऽब्राह्मण इति ब्राह्मणसदृशः क्षत्रियादिरुच्यते तथाऽपृथुरिति पृथुसदृशगुणान्तरयुक्तोऽभिधीयते । न च समास इति । गुणमुक्तवान् गुणवचनः । यः शब्दो गुणमभिधाय गुणोपसर्जने द्रव्ये वर्तते तस्मादजादिभ्यां भाव्यम् । न च समासः केवले गुणे कदाचित्प्रयुज्यते । नित्यं द्रव्यवाचित्वात् । अथवाऽपृथुशब्दः पृथुसदृशगुणवाचित्वेऽपि विशिष्टगुणवचनो न भवति । पृथुशब्दवत् । अपृथव एव न सन्तीति । मनुषः प्रकृतय इति शेषः । समानेऽर्थे बहुव्रीहिणा भाव्यं नतु मत्वर्थीयार्थेन तत्पुरुषेण । भिन्नार्थत्वे तु भाव्यमेव । गौरस्वरवदरण्यं कृष्णसर्पवान् वल्मीक इति । अत्र हि जातिविशेषेण तद्वत्ताप्रतिपिपादयिषिता नान्तरेण तत्पुरुषं मत्वर्थीयार्थं बहुव्रीहिमात्रेण प्रतिपादयितुं शक्यते । अन्ये त्वाहुः । अविद्यमाना ये पृथवस्ते सन्तीति विरोधादस्त्युपाधिकत्वाभावान्मनुष्वन भवतीति । एतदपरे न क्षमन्ते । पृथुत्वगुणरहिताः स्वरूपेण विद्यमानाः पृथव एवापृथव उच्यन्त इति कथं सत्त्वोपाधिकत्वं न स्यात् । ननु च यथाऽऽत्मीयानित्यत्र बहुव्रीह्यर्थेन तद्वत्ताविवक्षायां मत्वः तादीयसुन् भवति तथाऽपृथुशब्दादपि मनुषा तदन्ताच्चेयसुना भाव्यम् । एवं तर्ह्यभिधानाद्बहुव्रीहेः कुतश्चिन्मनुषा न भवितव्यमिति मन्यते । तदेवमप्रथीयानिति तद्वितान्तेन समास

उ०—बाहुलकात्कर्तरि भूते ल्युट् । ननु पृथुशब्दोऽपि सदा गुणवचनो न कदाचिदपि शुबलादिवद्गुणवचन इति ततोऽयुत्पत्तिरेवं सति न स्यादत आह—अथक्षेति । येषां विशेषरूपेण गुणः प्रवृत्तिनिमित्तं ते गुणवचना इत्याभिमानः । वस्तुत आकङ्क्षारसूत्रोक्तरीत्या समाससंज्ञया गुणवचनसंज्ञाया बाधाभिप्रायेणेदं भाष्यं व्याख्येयम् । अपृथव एव न सन्तीति भाष्यमपि प्रकृताभिप्रायेणेत्याह—मनुष इति । तदुपपादयति—समान इति । गौरस्वरादिशब्दा जातिविशेषवचना न तु यौगिका इत्याह—अत्र हीति । मत्वर्थीयार्थं मत्वर्थीयफलकम् । शक्यत इत्यस्य जातिविशेषवतेति शेषः । पृथव एवेति । आरोपित पृथुत्ववन्त एवेत्यर्थः । तथाऽपृथुशब्दादपीति । माणवादिपरबहुव्रीहेरित्यर्थः । कुतश्चिन्मनुषेति । कचिद्बहुव्रीहिणा न भाव्यमिति वक्तुमुचितम् । अपृथव एव न सन्तीति भाष्यात् । ननु मातयती-

अ, ६ पा, ४ आ, ४] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । १२५

इति । इह कस्मान्न भवति । मातयति भ्रातयति । लोपोऽव बाधको भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । टिलोपः क्रियतां रभाव इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादभावः । यदि पुनरवशिष्टस्य रभाव उच्येत । नैवं शक्यम् । इहापि प्रसज्येत । कृतमाचष्ट कृतयतीति । एवं तर्हि परिगणनं कर्तव्यम् । पृथु-मृदुकुशभृशदृढपरिवृढानामिति वक्तव्यम् ।

प्रकृत्यैकाच् ॥ ६ । ४ । १६३ ॥

प्रकृत्यैकाजिति किमिष्टमेयःस्वाहास्विदाविशेषण । किंचाऽस्तः । यद्यविशेषेण स्वी स्वी+ शौवम्* अधुनेत्यत्रापि** प्राप्नोति । स्विस्विनावेव न स्तः । कथम् । उक्तमेतदेकाक्षराकृतो जातेः सप्तम्यां च न तौ स्मृतौः । स्ववान् स्ववानित्येव भवितव्यम् । शौवमिति परत्वादजागमेः* कृते टिलोपेन भवितव्यम् । अधुनेति सप्रकृतिकस्य सप्रत्ययकस्य स्थाने निपातनं क्रियते । इह

प्र०—इति स्थितम् । स्वृचीयानित्येतस्यापि परिहाराय चोद्यमुपन्यस्यति—इह कस्मादिति । मातयतीति । उणादयोऽव्युत्पन्नानि प्रादिपदिकानीति पक्षाश्रयणात्तुरिष्ठमेयःस्विती-ष्ठवद्भावात्तृशब्दस्य लोपाभावः । यदि पुनरिति । टिलोपोऽयनवर्तते ततश्चान्त्यस्य ऋशब्दस्य टिलोपोऽनन्त्यस्य तु रभाव इति मातयतीत्यादौ गदेशाभावः । कृतयतीति । अत्रानन्त्य ऋकारोऽस्तीति रभावप्रसङ्गः । एवं स्वृचीयानित्यत्रापि । एवं तर्हीति । परिगणने च सति हलादेलेधोरिति न कर्तव्यम् ।

प्रकृ० । किमिष्टमेयःस्विति । किं प्रत्यासत्त्याश्रयेणैष्टमेयसोऽपेक्ष्यन्तेऽथ व्याप्त्याश्रयेण तद्धित इति प्रश्नः । स्वीति । रवशब्दादिनि कृते प्रकृतिभावाच्चस्येति लोपो न प्राप्नोति । शौवमिति । शुनो विकारावयवयोः प्राण्यत्रि कृते नस्तद्धित इति टिलोपो न प्राप्नोति । अधुनेति । इदमोऽधुनाप्रत्यये परत इशादेशरतस्य यस्येति लोपो न प्राप्नोति । शौवमिति । टिलोपं बाधित्वा परत्वादवृद्धिः प्राप्ता द्वागदीनां चर्तति प्रतिषिध्यते । ऐजागमश्च क्रियते । तत्रैकाच्वाभावात्प्रकृतिभावाभावः । अधुनेति । इदमोऽङ्गाभा-

उ०—त्यत्र तुरिष्ठमेयःस्विति प्राप्नोतीत्यत आह—उणादय इति । ननु लोपं बाधित्वा रभावप्रवृत्तेरुक्तत्वात्कथमवशिष्टस्य रभाव आशङ्क्यते तत्राऽऽह—टिलोपोऽपीति । ऋकाररूपायाष्टे-लोपो भवतीत्युक्ते सामर्थ्यादनन्त्यस्य रभावः फलतीति भावः । तृशब्दस्यान्त्यस्य टिलोप इत्यन्वयः । तस्यैव टित्वादिति भावः । मातयतीत्यादाविति । अनन्त्यऋकारस्याभावादित्यर्थः । न कर्तव्यमिति । कजिष्ठकुशिष्टादौ प्रसङ्गाभावादिति भावः ।

प्रकृत्यै० । तद्धित इति । नस्तद्धित इत्यतस्तदनुवृत्तेरिति भावः । विकारावयवयोरिति । अर्थान्तरे तु तस्येदमित्यण्यन्त्रिं प्रकृतिभावाच्छौवनमिति भाव्यम् । संकीचे तु शुनः संकीच इत्यनेन टिलोपेन भाव्यमिति भावः । तत्रेति । ऐजागमे कृते पुनःप्रसङ्ग-

× ६. ४. १५५. + ५. २. ११५; ६. ४. १४८. * ४. ३. १५४; ६. ४. १४४.

** ५. ३. १७; ६. ४. १४८. ÷ ५. २. ११५. ÷ * ७. ३. ४.

तर्हि प्राप्नोति । द्रव्यम्+÷ ।

यस्येत्यादौ प्रकृतिभावः । यस्येति*+ यस्य लोपप्राप्तिस्तस्य प्रकृतिभावो न चैतानि यस्येत्यादौ । एवमपि श्रिये हितः श्रीयः** ज्ञा देवताऽस्य स्थालीपाकस्य ज्ञःX+ स्थालीपाक इत्यत्र प्राप्नोति । तस्मादिष्टेभ्यःसु प्रकृतिभावः ।

अथेष्टेभ्यःसु प्रकृतिभावे किमुदाहरणम् । प्रेयान् प्रेष्ठः÷÷ । नैतदस्ति । प्रादीनामसिद्धत्वान्न भविष्यति । इदं तर्हि । श्रेयान् श्रेष्ठः÷++ ।

प्रकृत्यैकाजिष्टेभ्यःसु चेदेकाच उच्चारणसामर्थ्यादवचनात्प्रकृतिभावः ॥ १ ॥

प्रकृत्यैकाजिष्टेभ्यःसु चेत्तन्न । किं कारणम् । एकाच उच्चारणसामर्थ्यादन्तरेणापि वचनं प्रकृतिभावो भविष्यति ।

प्र०-वोऽधुनाप्रत्ययश्च निपात्यते । द्रव्यमिति । द्रोर्विकारो द्रोश्चेति यत्प्रत्ययः । ओर्गुण इति गुणोऽत्र न प्राप्नोति । यस्येत्यादाविति । यस्येत्यादीनि कार्याण्यपेक्ष्य प्रकृतिभावो विधीयते । ओर्गुणस्तु तेभ्यः पूर्वं इति प्रकृतिभावाभावः । श्रिय हित इति । प्राक्कीताच्छ इति च्छः । तत्र यस्येति लोपो न प्राप्नातीतीयङः प्रसङ्गः । प्रादीनामिति । असिद्धत्वादेवैकाच्च्वाभावात्प्रकृतिभावोऽप्यत्र नास्ति नापि टिलोपः । स्थान्याश्रयष्टिलोपः प्राप्नोतीति चेत् । विप्रतिषेधे तावदसिद्धत्वाभावस्य ज्ञापितत्वात्परत्वात्प्रादिषु कृतेषु तेषामसिद्धत्वेनाविद्यमानत्वान्न स्वाश्रयो नापि पराश्रयष्टिलोपः प्राप्नोति । श्रेयानिति । असिद्धाधिकाराद्बहिः श्रादिविधानादसिद्धत्वाभावः । एकाच उच्चारण-

उ०-विज्ञानाद्विलोप इति भावः । भाष्ये प्रतिषेधशब्देन प्रकृतिभावोऽभिसहित इत्याह-प्रकृतिभाव इति । क्वचित्तु भाष्येऽपि तथैव पाठः । तत्र यस्येत्यादीत्यादिग्रहणं प्रकारार्थं लोपत्वेन च सादृश्यमत एवाग्रे न चैतानि यस्येत्यादावित्युक्तं भाष्ये । एतानीति बहुवचनं तु प्रयोगभेदेनौर्गुण इत्यस्य भेदमाश्रित्य । यस्येति यस्य लोपप्राप्तिरित्येतत् । यस्येतीत्येवमादिना यस्य लोपप्राप्तिरिति व्याख्येयम् । अत एव कनयति कनिष्ठ इत्यादावह्लोपोऽन इति लोपो न । न च तत्रोच्चारणसामर्थ्यादह्लोपाभावः । एवमपि नस्तद्धित इत्यस्याऽऽपत्तेः । उच्चारणं तु सर्वादेशत्वसंपादनेन चरितार्थम् । इनप्यनेत्यादिसाहचर्याह्लोपविषय एव प्रकृतिभावः । एतेनानन्तरत्वाद्भेदित्यस्यैवायं बाधक इति निरस्तम् । षपूर्वेति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन 'अन्' इत्यस्याह्लोपबाधकताया आवश्यकत्वेन तत्साहचर्यादर्थानुरोधाच्चैतद्विषयेऽपि न्यायाप्रवृत्तेरेवोचितत्वात् । नैकाजिति वक्तव्ये प्रकृतिग्रहणाच्च । अत एवोपक्रमे शौवमित्यत्राविशेषेणेति पक्षे नस्तद्धित इति न प्राप्नोतीति कैयटोक्तिः संगच्छते । स्थान्याश्रय इति । शास्त्रासिद्धत्वाश्रयणादिति भावः । विप्रतिषेधे तावदिति । अत्र विषये स्थानिनो निवर्तनात्स्थानिकार्याप्राप्तिरिति भावः । न स्वाश्रय इति । असिद्धत्वादिति भावः । पराश्रय इति ।

÷+ ४. ३. १६१; ६. ४. १४६. *+ ६. ४. १४८. ** ५. १. १; ६. ४. १४८.

X+ ४. २. २४; ६. ४. १४८. ÷÷ ६. ४. ११७. ÷++ ५. ३. ६०.

विन्मतोस्तु लुगर्थम् ॥ २ ॥

विन्मतोस्तु लुगर्थं प्रकृतिभावो वक्तव्यः* । स्रग्वितरः स्रजीयान् । स्रग्वितमः स्रजिष्ठः । स्रग्वत्तरः स्रजीयान् । स्रग्वत्तमः स्रजिष्ठः । ननु च विन्मतोर्लुकिटलोपं+ बाधिष्यते । कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् । असति खल्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । यथैव खल्वपि विन्मतोर्लुकिटलोपं बाधत एवं नस्तद्धिते [१४४] इत्येतमपि बाधेत । यतरो नौ ब्रह्मीयान् । ब्रह्मवत्तर इति । यत्तावदुच्यते कथमन्यस्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यादिति तावदयं प्रष्टव्यः । यदि तर्हि विन्मतोर्लुगोच्येत किमिह स्यादिति । टिलोप इत्याह । टिलोपश्चेन्नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगार-

प्र०—सामर्थ्यादिति । अकार उच्चारणार्थो न प्रतिज्ञातोऽपि तु श्रवणार्थः । विन्मतोस्तु लुगर्थमिति । लुगर्थो यस्य तल्लुगर्थं लुकि कृते टिलोपाभावार्थमित्यर्थः । कथमन्यस्येति । विन्मतुबन्तस्य टिलोपं लुगबाधतां तस्मिन्स्तु कृते यष्टिलोपः प्राप्नोति तं कथं बाधते । नहि तस्मिन्प्राप्ते लुगारभ्यत इत्यर्थः । यथैवेति । लुको बाधकत्वाभ्युपगमेऽतिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ब्रह्मीयानिति । अतिशयेन ब्रह्मवानितीयसुनि मनु-प्लुकि च नस्तद्धित इति टिलोपः । नाप्राप्त इति । यद्यपि विषयभेदेन टिलोपो भिन्नस्तथाऽप्यनपेक्षितविषयभेदं टिलोपशास्त्रं येन नाप्राप्तिन्यायेन लुका बाध्यते तेन स्रजीयानित्येतस्मिन्नङ्गे सांप्रतिकी भाविनी च टिलोपप्राप्तिः पटिष्ठादौ सावकाशा लुका

उ०—तस्याभावादिति भावः । अनयोर्थोऽपि गप्यासंभवरूपो विरोधः । आदेशे प्रियशब्दस्येष्टाद्यानन्तर्यविधातात्, टिलोपे च प्रियशब्दस्याऽऽदेशनिमित्तानन्तर्यविधातात् । स्थानिवद्भावास्त्वादेशप्रवृत्त्युत्तरं न तत्प्रवृत्तिसमये, कृते च टिलोपे प्राद्वीनां चारितार्थमिति वार्तिकमतेनेदं बोध्यम् । वस्तुतस्तु पूर्वप्राप्तटिलोपं बाधित्वा परत्वात्प्राधादेशे कृते पुनस्तन्निमित्तटिलोपः सकृद्भूतिन्यायेन न भवति । आदेशनिमित्तस्त्वसिद्धत्वादेव नेति भाष्याशयः । श्रवणार्थ इति । न च लोपेऽपि ण्यन्ताच्चाङि अशश्रदित्यादावकारश्रवणाय तदुच्चारणं चरितार्थम् । ईदृशेऽपि विषये द्विर्वचनेऽचीत्यादेः प्रवृत्त्यभावस्य तत्रैवोपपादितत्वात् । ननु प्रकृतिभावस्य विन्मतोर्लुक् न प्रयोजनमत आह—लुगर्थमिति । ननु विन्मतुबन्तस्य लुक् टिलोपौ प्राप्नुत इति किमुच्यतेऽन्यस्येतीत्यत आह—विन्मतुबन्तस्येति । भाष्ये दोषान्तरमाह—यथैव खल्वपीति । तदाशयमाह—लुक् इति । टिलोप इति । इष्यत इति शेषः । तथा चाऽऽर-ण्यके तस्माद्ब्राह्मणं ब्रह्मिष्ठं कुर्विति प्रयोगः । अनपेक्षितविषयभेदमिति । तन्न्यायस्य तथैव स्वरूपादिति भावः । अनयाऽपि युक्त्या प्रेष्ठादौ टिलोपवारणं श्रेष्ठज्येष्ठादौ च । एवं भूयानित्यादौ भ्वादेशस्य गुणापवादत्वाच्चाऽऽदेशस्य गुणः । असिद्धत्वाद्युक्तिस्तु भाष्ये वार्तिकमतेनैकदेशिन इति बोध्यम् । स्रजीयानित्येतस्मिन्नङ्ग इति । अनेनाभिन्नविषयत्वं

भ्यते स बाधको भविष्यति । यदप्युच्यतेऽसति खत्वपि संभवे बाधनं भवत्य-
स्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा ।
दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य
तक्रदानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे विन्मतोर्लुकिटलोपं बाधि-
ष्यते । यदप्युच्यते यथैव खत्वपि विन्मतोर्लुकिटलोपं बाधत एवं नस्तद्धित
इत्येतमपि बाधेतेति न बाधते । किं कारणम् । येन नाप्राप्ते तस्य बाधनम् ।
नाप्राप्ते टिलोपे विन्मतोर्लुगारभ्यते नस्तद्धित इत्येतस्मिन्पुनः प्राप्ते चाप्राप्ते च ।
अथवा पुरस्तादपवादा अनन्तरान्विधीन्बाधन्त इत्येवं विन्मतोर्लुकिटलोपं बाधि-

प्र०-बाध्यते तत्र विन्नन्तस्य नान्तत्वाच्चस्तद्धित इत्ययमपि टिलोपो लुका बाध्यते । मतोस्तु
लुका नस्तद्धित इति टिलोपो न बाध्यते । ननु किमुच्यते नस्तद्धित इत्यस्मि-
न्पुनःप्राप्ते चाप्राप्ते चेति यावता मतोनान्तत्वाभावादप्राप्त एव नस्तद्धित इति
टिलोपः । नैष दोषः । मतुप्प्रत्ययो नकारान्तादनकारान्ताच्च विधीयते । तत्र यद्यप्यकृते मतु-
ब्लुकि नस्तद्धित इति टिलोपो न प्राप्नोति तथाऽपि मतुब्लुकि कृते प्राप्नोति ।
एकदेशविकृतं चानन्यवदिति यदेवाङ्गं ब्रह्मवदिति तदेव ब्रह्मन्नाति । तदेवमभेदाश्र-
येणेदमुक्तं प्राप्ते चाप्राप्ते चेति । अथवेति । ननु विन्मतोर्लुगित्येतस्य नस्तद्धित
इत्ययमेव योगोऽनन्तरः, टेरित्ययं तु व्यवहितः । तत्र केचिदाहुः । पाठक्रमाद-
र्थक्रमो बलीयानिति । टेरित्येष योगः सर्वविषयस्य व्यापनादनन्तरं भवति । यथेवं
पूर्वमेवायमर्थ उक्तो येन नाप्राप्त इति किमर्थं पुनरुच्यते । पूर्वमुत्सर्गापवादन्याय
उक्त इदानीं त्वर्थक्रमप्रतिपत्त्याश्रयेणोच्यते येन हि सर्वो विषयो व्याप्तः स एव
बाधितुं युक्तः । यस्तु विषयविशेषे प्रवर्तते तस्य बाधा न युक्ता । सामान्ये हि
पूर्वं प्रतिपत्तिरुदेति पश्चाद्विशेषेषु । अन्ये तु न्यास भेदाश्रयेण व्याचक्षते टेरित्यस्य

उ०-लुग्लोपयोर्दर्शयति-नस्तद्धित इत्ययमपीति । फलोदाहरणमस्य चिन्त्यम् । क तर्हि
नान्तस्य टिलोपे येन नाप्राप्तिन्यायाभाव उक्तोऽत आह-मतोस्त्विति । ननु कृते मतु-
ब्लुकि शब्दान्तरस्य टिलोपः प्राप्नोति न तु मत्वन्तस्येति कथं लुको नस्तद्धित इत्य-
स्मिन्प्राप्त आरम्भोऽत आह-एकदेशेति । तदेवमभेदेति । नान्तमत्वन्तयोरभेदाश्रयेणेति
भावः । नन्विति । विन्मतोरिति लुक् पञ्चमाध्यायस्थः । अर्थक्रमः । बुध्यारोहविषयः क्रमः ।
सर्वविषयव्यापनादिति । यद्बाधकं तस्य बहुषु बाध्येषु किं बाध्यमिति विशेषचिन्तायां
येन तस्य सर्वोऽपि विषयो व्याप्तस्तद्बाधेन विनाऽस्य प्रवृत्त्ययोगात्तत्रावश्यबाधनीये तेन
चारितार्थ्यादन्याबाधने मानाभाव इत्ययं न्यायोऽथवेत्यनेन दर्शित इत्यर्थः । अत्रार्थे पौन-
रुक्त्यं शङ्कते-यद्येवमिति । सर्वविषयव्यापनेन बाधकोपस्थितिकाले ज्ञातिरिति बुद्धिसंनि-
धानादनन्तरत्वमिति । अनेनापि न्यायेन तस्यैव बाध इति भाष्यार्थ इत्युत्तरम् । टेरित्यस्य

अ. ६ पा. ४ आ. ४] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । १२९

ष्यते । नस्तद्धित इत्येतं न बाधिष्यते । यदि तर्हि विन्मतोर्लुक्ल्लोपं बाधते
पयिष्ठ इति न सिध्यति पयसिष्ठ इति प्राप्नोति । यथालक्षणमप्रमुक्त इति ।

प्रकृत्याऽके राजन्यमनुष्ययुवानः ॥ ३ ॥

राजन्यमनुष्ययुवानोऽके प्रकृत्या भवन्तीति वक्तव्यम् । राजन्यकम् ×
मानुष्यकम् × यौवनिका* ।

न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मणः ॥ ६ । ४ । १७० ॥

मपूर्वात्प्रतिषेधे वा हितनाम्नः ॥ १ ॥

मपूर्वात्प्रतिषेधे वा हितनाम्न इति वक्तव्यम् । आरोहितो वै हैतनामः ।
आरोहितो वै हैतनामनः । समानो हैतनामः । समानो हैतनामन इति च ।

प्र०—पश्चान्नस्तद्धित इति पठितव्यम् । पयिष्ठ इति । पयस्विन् इष्ठ इति स्थिते विनो
लुकि कृतेऽसौ लोपो न प्राप्नोति । यथालक्षणमिति । न भवति टिलोप
इत्यर्थः । ततश्च रजस्विनमाचष्टे रजसयति । आयुष्मन्तमाचष्ट आयुष्यतीति भवि-
तव्यम् । राजन्यकमिति । समूहेऽर्थे गोत्रोक्षोद्वेति वुञ् । आपत्यस्य च तद्धितेऽ-
नातीति यलोपाभावार्थं प्रकृतिभावविधानं यस्येति लोपे सत्यसति वा विशेषाभावान्न
तदर्थः प्रकृतिभावः । यौवनिकेति । यूनो भाव इति मनोशादित्वाद्वुञ् । तत्र नस्त-
द्धित इति टिलोपः प्राप्तः प्रकृतिभावान्न भवति ।

न म० हैतनामन इति । हितनाम्नोऽपत्यमित्यण् । अन्निति प्रकृतिभावात्पक्षे टिलोपाभावः ।

उ०—पञ्चादिति । इदं चिन्त्यम् । एवं न्यास ओर्गुण इत्यादौ तद्धित इत्यस्य लाभे स्थूलदूत्यादौ
चेष्टेमेयः स्वित्यस्य लाभे क्लेशात् । अत्र केचित् । इदं भाष्यं न सूत्रप्रत्याख्यानपरं किंतु
वृत्त्याबुक्तोदाहरणेष्वन्यथासिद्धिप्रतिपादनपरम् । अत एव कनिष्ठ इत्यादौ नस्तद्धित
इति टिलोपो नेति बोध्यम् । केचित्तु कन इत्यदन्त आदेशः, सूत्रे शकन्धादित्वात्पररूप-
मित्याहुः । तन्न । यस्येत्यादिलोपेऽवश्यं प्राप्तेऽस्याऽऽरम्भाद्विन्मतोर्लुक्कन्यायेन पुनस्तदनापत्तौ
कनिष्ठ इत्याद्यसिद्ध्यापत्तेः । एवं नेदसाधावपि हलन्तादेव । अकारतू-चारणार्थः । परे तु
किमुदाहरणमिति प्रश्ने परोक्तोदाहरणानामन्यथासिद्धिं प्रदर्श्योदाहरणान्तरानुचोदयोदाह-
रणाभाव एव । विन्मतोर्लुगिव प्रादयः श्रादयः कनादयश्च टिलोपे नाप्राप्त आरभ्यमाणान्त-
द्वाधका एव । कनिष्ठ इत्यादौ नस्तद्धित इति तु न । अनुच्चारणसामर्थ्यात् । सर्वदिशः
केत्यादेशेनापि सिद्धः । टेरिति लोपस्य तु येन नाप्राप्तिन्यायेन कनादेशेन बाध-
प्रवृत्तिरित्याहुः । न भवतीति । वस्तुतो नास्त्येवेदशः प्रयोग इति बोध्यम् । इति वि-
तव्यमिति । यद्यभिधानमस्तीति बोध्यम् । दिशेऽप्येवाहिति । अस्त्यपि अस्तेति लोपे
पररूपेण रूपस्य सिद्धत्वादिति भावः ।

न मपूर्वो० । पक्ष इति । प्रतिषेधाभावपक्ष इत्यर्थः ।

× ४. २. ३९; (६. ४. १५१). * ५. १. १३२; (६. ४. १४४.)

ब्राह्मोऽज्ञातौ ॥ ६ । ४ । १७१ ॥

अथ किमिदं ब्राह्मस्याजातावनो लोपार्थं वचनमाहोस्विन्नियमार्थम् । कथं च लोपार्थं स्यात्कथं वा नियमार्थम् । यदि तावदपत्य इति × वर्तते ततो नियमार्थम् । अथ निवृत्ते ततो लोपार्थम् । अत उत्तरं पठति ।

ब्राह्मस्याजातौ लोपार्थं वचनम् ॥ १ ॥

ब्राह्मस्याजातौ लोपार्थं वचनं कियते । अपत्य इति निवृत्तम् ।

तत्राप्राप्तविधाने प्राप्तप्रतिषेधः ॥ २ ॥

तत्राप्राप्तस्य ढिलोपस्य विधाने प्राप्तस्यः प्रतिषेधो वक्तव्यः । ब्राह्मणः ।

न वा पर्युदाससामर्थ्यात् ॥ ३ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । पर्युदाससामर्थ्यात्पर्युदासोऽत्र भविष्यति । अस्त्यन्यत्पर्युदासे प्रयोजनम् । किम् । या जातिरेव नापत्यम् । ब्राह्म्योषधि-

प्र०— ब्राह्मो०। ब्राह्मशब्दोऽपत्येऽनपत्ये चेष्ट्यते ब्राह्मो नारदो ब्राह्मो मुहूर्तो ब्राह्मः स्थालीपाक इति । जातौ त्वपत्ये ब्राह्मण इतीष्यते । अनपत्ये तु जातौ ब्राह्मी औषधिरिति ढिलोप इष्यते । एतच्च यथाभिधानं न सिध्यतीति मत्वा पृच्छति—अथ किमिदं स्मिन् । यदि तावदिति । ब्रह्मणोऽपत्यमित्यण् । अहोपोऽन इत्यकास्लोपः प्राप्तो न संयोगाद्गमन्तादिति प्रतिषिद्धः । नस्तन्निवृत्त इति ढिलोपे प्राप्तेऽस्मिन् प्रकृतिभावः प्राप्तो न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मण इति प्रतिषिद्धस्ततः ढिलोपे प्राप्ते नियमार्थमिदमजातावेवापत्ये ढिलोपो भवति ब्राह्मो नारद इति । जातौ त्वपत्ये न भवति ब्राह्मण इति । एवमपत्ये सिध्यति व्यवस्था । अनपत्ये त्वन्निति प्रकृतिभावाद्ब्राह्मशब्दो न सिध्यति । अथ निवृत्तस्मिन् । अपत्यग्रहणे निवृत्ते विधिनियमसंभवे विधिरेव ज्यायानित्यनपत्येऽस्मिन् प्रकृतिभावे प्राप्तेऽजातौ ढिलोपार्थं निपातनं भवति । तत्र ब्राह्मो मुहूर्तो ब्राह्मः स्थालीपाक इति सिध्यति । ब्राह्मी औषधिरिति तु न सिध्यति । अजाताविति प्रतिषेधात् । ब्राह्मणी औषधिरिति प्राप्नोति । अपत्ये जातौ ब्राह्मण इति न सिध्यति । न मपूर्वोऽपत्येऽवर्मण इति प्रकृतिभावप्रतिषेधाद्ढिलोपप्रसङ्गात् । न वेति । वक्ष्यमाणोऽभिप्रायः । इतरस्त्वेतमभिप्रायमबुद्ध्वाऽऽह—अस्त्यन्यदिति । ब्राह्मी औषधि-

उ०— ब्राह्मोऽजातौ । ब्राह्मो नारद इति । क्रमेण तस्यापत्यं तस्येदं साऽस्य देवतयेण् । एतच्चेति । उक्तं रूपजातं विधिपक्षे नियमपक्षे च यथेष्टं न सिध्यतीति भावः । अपत्य इत्यस्यानुवृत्तौ नियमार्थत्वमुपपादयति—ब्रह्मणोऽपत्यमिति । नियमपक्षे दोषं स्फोरयति—अनपत्ये त्विति । अनन्तरापत्ये जातित्वाभावादजाताविति विशेषणमपत्यस्य युज्यते । तन्निवृत्तौ किमिदमपत्ये नियमार्थमुतानपत्ये विध्यर्थमिति विशये विधिरेव युक्त इत्याह—अनपत्य इति । अत्र पक्षे प्राप्तस्य प्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्योक्तं दोषं स्फोरयितुं स्वयं दोषान्तरमप्याह—ब्राह्मीति । वक्ष्यमाण इति । नात्रापत्य इत्यादिना वक्ष्यमाणं योग-

× ६. ४. १७०. ÷ ६. ४. १७०; १४४.

१ क. छ. 'यः' । न त्वपत्य इत्यनेन । इ° ।

अ. ६ पा. ४ आ. ४] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । १३१

रिति । न वा अत्रेष्ट्यते । अनिष्टं च प्राप्नोतीति च न सिध्यति । एवं तर्ह्यनुवर्ततेऽपत्य इति न त्वपत्य इत्यनेन निपातनमभिसंबध्यते । ब्राह्म इति निपात्यतेऽपत्येऽजाताविति । किं तर्हि । प्रतिषेधोऽभिसंबध्यते । ब्राह्म इति निपात्यतेऽपत्ये जातौ नेति ।

कर्मस्ताच्छील्ये ॥ ६ । ४ । १७२ ॥

किमर्थमिदमुच्यते न नस्तद्धिते [१४४] इत्येव सिद्धम् । न सिध्यति । अनणीति × प्रकृतिभावः प्रसज्येत । अणीत्युच्यते णश्चायम्- । एवं तर्हि सिद्धे सति यन्निपातनं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यस्ताच्छीलिके णेऽण्कृतानि भव-

प्र०- रित्यत्र कृतार्थः पर्युदासो ब्राह्मण इत्यत्र पूर्वसूत्रविहितप्रकृतिभावप्रतिषेधप्राप्तं टिलोपं न निवर्तयेत् । न वा अत्रेष्ट्यते इति । अजाताविति पर्युदासः । न चानिष्टार्थे शास्त्रप्रकृतिसिरिति पर्युदाससामर्थ्याद्ब्राह्मण इत्यत्र टिलोपो न भविष्यतीत्यर्थः । इतरस्तु लक्षणमुपालब्धुमाह—अनिष्टं च प्राप्नोतीति । ब्राह्मणी औषधिरिति प्राप्नोति । अजाताविति पर्युदासात् । इष्टं च न सिध्यति ब्राह्मण इति । एव तर्हीति । योगविभागः क्रियत इति भावः । तत्र ब्राह्म इत्यत्र सामर्थ्यादपत्य इति न संबध्यते । अपत्ये टिलोपस्य सिद्धत्वात् । तेनानपत्ये सर्वत्र जातावजातौ च ब्राह्म इति निपात्यते । अपत्येऽपि ब्राह्मो नारद इत्यत्र परत्वाद्ब्राह्म इत्यनेनैव टिलोपो भवति । ततोऽजाताविति । तत्रापत्य इत्यनुवर्तते । तेनायमर्थो भवति—अपत्ये जातौ ब्राह्मणशब्दे टिलोपो न भवति । अजाताविति प्रसज्यप्रतिषेधो भवतिना नञः संबन्धादिति सर्वेष्टसिद्धिः ।

कर्मस्ताच्छील्ये । किमर्थमिति । कर्म शीलमस्य च्छत्रादिभ्यो ण इति णे कृते सिद्धष्टिलोप इति भावः । ताच्छीलिक इति । एवं च च्छत्रादिभ्योऽणिगिति लाघवाय कर्तव्यम् । णवचने प्रयोजनाभावात् । प्रज्ञाश्रद्धेति ज्वलितिकसन्तेभ्य इति

उ०—विभागं मनसिकृत्यैतदुक्तमित्यर्थः । अजाताविति पर्युदास इति । जातिं वर्जयित्वा ब्राह्म इति टिलोप इति सूत्रार्थः । मनुष्यजातिविशेषे ब्राह्मणशब्दप्रयोगस्येष्टत्वात्तत्रैव पर्युदासः फलतीति तात्पर्यम् । इष्टिमात्रमेतत् । नतु लक्षणेनायमर्थो लभ्यत इति । उत्तरभाष्यार्थमाह—इतरस्त्विति । ब्राह्मण इतीति । पूर्वसूत्रेण प्रकृतिभावप्रतिषेधेन टिलोपप्राप्तेरिति भावः । अनेनैवेति । नतु नस्तद्धित इत्यनेनेति भावः । इदं वस्तुस्वरूपकथनमात्रम् । प्रसज्यप्रतिषेधेनेति । अन्यथाऽपत्य इत्यनुवृत्तस्यानन्वयः स्यात् । अजातावपत्य इत्यर्थे विधेयानिर्देशादिति भावः । तदुक्तं भाष्येऽपत्ये जातौ नेति ।

कर्मस्ता० । भाष्येऽण्णन्तादितीकार इति । अणो व्यच इति फिञपि फलान्तरं बोध्यम् । अत एवोपक्रमभाष्येऽण्कृतानि भवन्तीति बहुवचनप्रयोग इत्याहुः । एवं चेति । शापके हि शापकसिद्धस्यासार्वत्रिकत्वाच्छात्रेति सिध्यतीति चिन्त्यमिदमित्यन्ये । अन्यत्र णवचने प्रयोजनमस्तीत्याह—प्रज्ञेत्यादि ।

न्तीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । चोरी तापसीत्यणन्तादितीकारः सिद्धो भवति X ।

दाण्डिनायनहास्तिनायनाथर्वणिकजैह्वाशिनेयवासिना-

यनिभ्रौणहत्यधैवत्यसारवैश्वाकमैत्रेयहिरण्मयानि ॥ ६।४।१७४॥

अत्र भ्रौणहत्ये किं निपात्यते । यकारादौ तद्धिते तत्त्वं निपात्यते ।

भ्रौणहत्ये तत्त्वं निपातनानर्थक्यं सामान्येन कृतत्वात् ॥ १ ॥

भ्रौणहत्ये X तत्त्वं निपातनमर्थकम् । किं कारणम् । सामान्येन कृतत्वात् । सामान्येनैवात्र तत्त्वं भविष्यति हनस्तोऽचिण्णलोः [७. ३. ३२] इति ।

ज्ञापकं तु तद्धिते तत्त्वप्रतिषेधस्य ॥ २ ॥

एवं तर्हि ज्ञापयत्याचार्यो न तद्धिते तत्त्वं भवतीति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । भ्रौणघ्नः वार्चघ्न इत्यत्र तत्त्वं न भवति ।

ऐक्ष्वाकस्य स्वरभेदास्त्रिपातनं पृथक्त्वेन ॥ ३ ॥

ऐक्ष्वाकस्य + स्वरभेदास्त्रिपातनं पृथक्त्वेन कर्तव्यम् । ऐक्ष्वाकः ऐक्ष्वाकः ।

एकश्रुत्या निर्देशात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

एकश्रुतिः स्वरसर्वनाम यथा नपुंसकं लिङ्गसर्वनाम ।

प्र०-तदस्यां प्रहरणमिति णवच्चेन डीबभावः प्रयोजनम् ।

दाण्डि० । यकारादाविति । भ्रूणघ्नो भाव इति ब्राह्मणादित्वात्प्यञ् । ज्ञापकं त्विति । धातोः स्वरूपग्रहणे तत्प्रत्यये कार्यविज्ञानमित्यनपेक्ष्य ज्ञापकमुक्तम् । तदपेक्षायां तत्त्वस्याप्रसङ्गात् । ननु टिलोपाभावार्थं निपातनं स्यादिति सति प्रयोजने ज्ञापकमनुपपन्नम् । नैष दोषः । उभयोरनित्ययोः परत्वाद्विलोपं बाधित्वा तत्त्वं भविष्यति । अनेकप्रयोजनत्वाद्वा निपातनानाम् । अत एव कुत्वप्रतिषेधार्थमपि निपातनम् । ऐक्ष्वाक इति । ऐक्ष्वाकोरपत्यमिति जनपदशब्दादित्यञ् । उकारलोपो निपात्यते । त्रित्वादाद्युदात्तत्वम् । ऐक्ष्वाकुषु जात इत्यणि प्राप्त ओर्देशे ठजिति ठञि प्राप्ते तं परत्वाद्वाधित्वा जनपदतदवध्योश्चावृद्धादपि बहुवचनविषयादिति वुञि प्राप्ते कोषादित्यण् । तत्रान्तोदात्तत्वम् । तत्र भिन्नस्वरयोरेकस्मिन्निपात्यमानेऽपरस्यासंग्रहादुभयमपि निपात्यम् । एकश्रुतिनिर्देशादिति । स्वरभेदप्रत्यस्तमयेन निपातनं सर्वस्वरलौकिकप्रयोगसंग्रहार्थमित्यर्थः । यथा नपुंसक-

उ०- दाण्डिनाय० । भाष्ये-सामान्येनेति । ष्यञि परतो नस्तद्धित इति टिलोपं बाधित्वा परत्वाद्धनस्त इति तत्त्वं भविष्यतीति भावः । अनपेक्ष्येति । वस्तुतः स एवार्थोऽनेन ज्ञाप्यत इति शब्दान्तरेण भाष्य उक्तमिति बोध्यम् । तत्त्वस्य तकारस्य । अत एवेति । अनेकप्रयोजनत्वादेवेत्यर्थः । भाष्ये-एकश्रुतिनिर्देशादिति । ननु सूत्रे द्वंद्वसत्त्वेन सामान्तोदात्तत्वे तन्निमित्तशेषनिघातेन निर्देशाच्चाद्युदात्तस्य नाप्यन्तोदात्तस्य निर्देश इति शङ्क्यायुक्तेति चेन्न । तदीयविग्रहवाक्याभिप्रायेण शङ्कोत्तरयोः सत्त्वात् । एकश्रुतेः स्वरसर्वनामत्वं दर्शयति-स्वरभेदेति । प्रत्यस्तमयस्त्यागः । यथा तस्यापत्यमित्यादावुपगु-

अथ मैत्रेये किं निपात्यते ।

मैत्रेये ढञि यादिलोपनिपातनम् ॥ ५ ॥

मैत्रेये ढञि यादिलोपो निपात्यते । इदं मित्रयुग्वदस्य चतुर्ग्रहणं क्रियते । गृष्ट्यादिषु प्रत्ययविध्यर्थं पाठः क्रियते* । द्वितीयेऽध्याये यरकादिषु लुगर्थं ग्रहणं क्रियते+ । सप्तमेऽध्याये इयादेशार्थम्× । इदं चतुर्थं यादिलोपार्थम् । द्विर्ग्रहणं शक्यमकर्तुम् । बिदादिषु* प्रत्ययविध्यर्थं पाठः कर्तव्यः । तत्र नैवार्थो लुका नापि यादिलोपेन- । इयादेशेनैव सिद्धम् । नैवं शक्यम् । इह हि मैत्रेयकः+÷ संघ इति संवाङ्मूलक्षणेऽप्यन्यत्रिजाम्ण [४. ३. १२७] इत्यणप्रसज्येत ।

हिरण्मये किं निपात्यते ।

हिरण्मये यलोपवचनम् ॥ ६ ॥

हिरण्मये यलोपो निपात्यते । हिरण्मयं कलशं विभर्षि ।

अथ हिरण्यये किं निपात्यते** ।

हिरण्ययस्य छन्दासि मलोपवचनात्सिद्धम् ॥ ७ ॥

हिरण्यये छन्दासि मलोपो निपात्यते । हिरण्ययी नो नयतु । हिरण्ययाः पन्थान आसन् । हिरण्ययमासनम् ।

प्र०-मिति । सामान्यस्थितावाविर्भावतिरोभावस्थितिर्विशेषाणामन्तर्भावात् । मैत्रेय इति । मित्रयोरपत्यमिति गृष्ट्यादिभ्यश्चेति ढञ् । मित्रयु एय इति स्थित आर्गुण इति गुणापवादे ढे लोपोऽकट्वा इति लोपे प्राप्ते केकयमित्रयविति यादेरियादेशे प्राप्ते लोपो निपात्यते । तल्लोपस्यासिद्धत्वाच्चस्येति लोपाभावादतो गुण इति पररूपमेकारः । द्वितीय इति । मित्रयव इति बहुषु लुगर्थः पाठः । सप्तम इति । ढञोऽन्यत्रेयादेशः । मित्रयोरिदं मैत्रेयमिति । मैत्रेयक इति । मित्रयूनां संघ इति गोत्रेऽलुगचीति लुकि प्रतिषिद्धे ढञन्ताद्वोत्रचक्षणाद्वञिति ढञ् । यदि तु संघादृकेत्यत्र न मैत्रेयादित्युच्यते तदा त्रीणि ग्रहणानि र्युर्तिह निपातनं न कर्तव्यं स्यादित्यस्य सिद्धत्वात् ।

उ०-प्रभूतीन् विशेषानभेदेन सर्वनाम प्रतिपादयति तथैकश्रुतिरप्युदात्तादीन् विशेषानिति सर्वस्वरसंग्रहसिद्धिरित्यर्थः । नपुंसकस्य लिङ्गसामान्यत्वमाह-सामान्यस्थिताविति । परिणाम इत्यर्थः । आवर्भावतिरोभावप्रागवरथाऽत्र स्थितिर्विशेषः । ननु यस्येति लोपाभावे वृद्धिरेचीति स्यादत आह-अतो गुण इति । भाष्ये-नैवार्थो लुकेति । अत्रोश्चेत्येव सिद्धत्वादिति भावः । न मैत्रेयादिति । अणि निषिद्धे ढञ् सिद्ध एवेति भावः । तदा त्रीणीति । बिदादिष्वेकम् । इयादेशार्थमपरम् । अण्निषधार्थं तृतीयमित्यर्थः । नञा सहात्रापि न्यासे चत्वारि ग्रहणानीति पदलाघवाभावात्क्रोक्तमिदं भगवतेति सर्वेष्टसिद्धिः ।

* ४. १. १३६ + २. ४. ६३. × ७. ३. २. * ४. १. १०४; २. ४. ६४. ÷ २. ४.

६३; ६. ४. १७४ ++ ४. ३. १२६, ** ६. ४. १७५

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये षष्ठस्याध्यायस्य

चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

॥ षष्ठोऽध्यायः समाप्तः ॥

युवोरनाकौ ॥ ७ । १ । १ ॥

युवोरनाकावित्युच्यते कयोर्युवोरनाकौ भवतः । प्रत्यययोः । कथं पुनरङ्गस्ये-

प्र०- इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे षष्ठस्याध्यायस्य चतुर्थे पादे
चतुर्थमाह्निकम् ॥ पादश्चतुर्थोऽध्यायश्च षष्ठः समाप्तः ॥

युवोरनाकौ । इह युवोरिति समाहारद्वन्द्वे युवुन इति प्राप्नोति । इतरेतर-
योगे तु युव्वोरिति । तत्र सौत्रत्वान्निर्देशस्य नुममकृत्वोकारलोपं वा कृत्वा निर्देश
इति न दोषः । केचित्तु कर्मधारयं व्याचक्षते । अवयवधर्मेण समुदायस्य व्यप-
देशात् । यथा समं चूर्णं कृष्णैत इति । एवं युश्चासौ समुदायो युबुलक्षणो बुश्चा-
सत्त्विति । तत्र समुदायस्याङ्गनिमित्तत्वासंभवादवयवयोर्यथासंख्यं कार्यविज्ञानम् । यथा
च भाष्यं कयोर्युवोरिति तथेतरेतरयोगे द्वन्द्व इति निर्णयः । अतिप्रसङ्गं मत्वा पृच्छति-
कदोरिति । प्रत्ययदोरिति । अङ्गाधिकारादङ्गस्य निमित्ते यौ युवू तयोरनाका-
विति सूत्रार्थाश्रयणात् । कथं पुनरिति । अङ्गाधिकारादङ्गस्यैव कारित्वं युक्त-
मिति भावः । सिद्धान्तवादिना तु वैयधिकरण्येन संबन्धो दर्शयितव्यः । संप्रति

उ०- इति श्रीशिवभट्टकृतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्योते षष्ठस्याध्यायस्य
चतुर्थे पादे चतुर्थमाह्निकं पादश्चाध्यायश्च समाप्तः ॥

===

युवोरनाकौ । युवोरिति निर्देशानुपपत्तिमुद्भाव्य परिहरति--इहेति । नपुंसकत्वान्नुमः
प्राप्तेरिति भावः । युव्वोरिति । ओसि यणादेशप्रसङ्गादिति भावः । आद्ये समाधत्ते--नुम-
मकृत्ववेति । सौत्रत्वादिति भावः । द्वितीय आह--उकारलोपं वेति । छान्दसोर्बर्णलोप
इति भावः । समं चूर्णमिति । चूर्णं कणसमुदायः । तत्रावयवसामान्या-
त्समुदायस्य तथा व्यपदेशः । कृष्णैत इत्यत्रावयवयोः कृष्णैतत्वात्समुदायस्य तथा
व्यपदेशः । वर्णो वर्णेनेति समानाधिकरणसमासः । नन्वेवं समुदायस्यानाकौ स्यातामत
आह--तत्रेति । यथा चेति । छान्दसश्च वर्णलोप इति तद्भावः । अतिप्रसङ्गमिति ।
युज्वाभुज्युरित्यादौ । अङ्गस्यैवेति । युबुलक्षणस्याङ्गस्येत्यर्थ इति भावः । यद्यपि सिद्धान-
न्तेऽपि वैयधिकरण्यसंबन्धोऽभिमतस्तथाऽपि शिष्यबुद्धिपरीक्षार्थं तदनाश्रयणेन परिहरती-
त्याह--सिद्धान्तवादिना त्विति । ननु शास्त्रतोऽत्र विभक्तिरस्त्येवेत्यत आह--लौकिक

त्यनुवर्तमानेः प्रत्यययोः स्याताम् । युशब्दवुशब्दान्तमताद्विभक्तावङ्गः भवात् । यदि युशब्दवुशब्दान्तस्याङ्गरयानाकौ भवतः सर्वादेशौ प्राप्नुतः × । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्येवं न भविष्यतः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति । नन्दना कारिकेति + । अत्रापि प्रत्ययलक्षणेन विभक्तिः । यत्र तर्हि प्रत्ययलक्षणं नास्ति । नन्दनप्रियः कारकप्रिय इति* । मा भूतां याऽसौ सामासिकी विभक्तिस्तस्यां याऽसौ समासाद्विभक्तिस्तस्यां भविष्यतः । न वै तस्यां युशब्दवुशब्दान्तमङ्गः भवति । भवेद्यो युशब्दवुशब्दाभ्यामङ्गं विशेषयेत्तस्यानन्ययोर्न स्यातां वयं खल्वङ्गेन युशब्दवुशब्दौ विशेषयिष्यामः । अङ्गस्य युवोरनाकौ भवतो यत्रतत्रस्थयोरिति । यत्र तर्हि समासाद्विभक्तिर्नास्ति । नन्दनदधि कारकदधि × । एवं तर्हि ।

न वा परं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणेन ।

प्र०—तु सामानाधिकरण्येन संबन्धमाश्रित्य समाधीयते । युशब्दवुशब्दान्तमिति । कृतद्वितान्तत्वाद्युशब्दान्तस्य प्रातिपदिकत्वाद्विभक्तावुत्पन्नायां सत्यङ्गत्वे अनाकौ क्रियेते इत्यर्थः । यत्र तर्हि विभक्तिर्नास्ति नन्दना कारिकेति । लौकिके प्रयोगेऽत्यन्तमत्र विभक्तेरभावः । अत्राऽऽहुः—विभक्तावुत्पन्नयामनाकयोः कृतयोरकारान्तलक्षणेन टापा भाव्यम् । ततो हलङ्घ्यादिलोपेनत्यानुपठ्या सिद्धमेतत् । यथा या सेति । ततश्चाग्रन्थोऽयमिति नन्दन कारिकेति पाठो युक्तः । नन्द यु स इति स्थिते संबुद्धिगुणे कृतेऽकृते वा नित्यत्वादेङ्गत्वात्संबुद्धेरिति लोपे कृतेऽङ्गत्वाभावादनाकाप्रसङ्गः । नन्दनप्रिय इति । अन्तरङ्गानपि विधीन् बहिरङ्गो लुगबाधत इति लुकि कृते न लुमताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादनाकयोरप्रसङ्गः । भवेदिति । विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेन युवू विशेष्येते न च तावङ्गान्तौ संभवतः । न च विशेष्येण तदन्तविधिर्भवतीति युवुभ्यां तदन्तविध्यभावाद्यत्र तत्र स्थितयोरङ्गावयवयोर्युवोरनाकौ भवतः । नन्दनदधीति । स्वमोर्नपुंसकादिति लुकि नित्यत्वात्कृते न लुमताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादादेशाप्राप्तिः । न वा परमिति । नर्हीह विभक्तिः प्रत्ययान्तरं वा परं निमित्तत्वेनोपात्तमिति प्रत्ययलक्षणत्वमनाकयोर्नर्सीति न लुमताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्यायमविधयः । केवलमङ्गस्य युवोरनाकौ भवत इत्युच्यते । अस्ति च प्रत्ययलक्षणेनाङ्गसंज्ञा । नहि तस्यां विधीयमानायां न लुमताऽङ्गस्येति

उ०—इति । नित्यत्वादिति । अकृते गुणे ह्रस्वान्तत्वात्कृत एङन्तत्वाल्लोपप्राप्तेरिति भावः । अन्तरङ्गानपीति । एतेनान्तरङ्गत्वात्पूर्वमनाकाभ्यां भाव्यमित्यपास्तम् । नन्वङ्गस्य विशेषणत्वात्तदन्तविधिः स्यादत आह—न च ताविति । नापि युवुभ्यामित्याह—न च विशेष्येणेति । नित्यत्वादिति । अन्तरङ्गानपीति

न चेह परं निमित्तमाश्रीयते । आस्मिन्परतो युवोरनाकौ भवत इति । किं तर्हि । अङ्गस्य युवोरनाकौ भवत इति । अङ्गसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेन । अथवा तयोरेव यदङ्गं तन्निमित्तत्वेनाऽऽश्रयिष्यामः । कथम् । अङ्गस्येति संबन्धसामान्ये षष्ठी विज्ञास्यते । अङ्गस्य यौ युवू । किंचाङ्गस्य युवू । निमित्तम् । ययोर्युवोरङ्गमित्येतद्भवति । कयोश्चैतद्भवति । प्रत्यययोः ।

युवोरनाकाविति चेद्धातुप्रतिषेधः ॥ १ ॥

प्र०-प्रतिषेधः प्रवर्तते । लब्धाङ्गसंज्ञस्य कार्यान्तरे विधातव्ये स प्रतिषेधः प्रवर्तते । न चाङ्गसंज्ञाऽङ्गस्य कार्यमिति प्रतिषेधाभावः । ननु चाङ्गस्येत्यत्राऽऽसप्तमाध्यायपरिसमाप्तेरङ्गाधिकारे वज्रश्चेत्यत्रोरदत्त्वस्य परनिमित्तकत्वात्स्थानिवद्भावे सति न संप्रसारणे संप्रसारणमिति वकारस्य संप्रसारणप्रतिषेध उक्तः स इहत्येन न वा परं निमित्तमित्यनेन ग्रन्थेन विरुध्यते । नारित विरोधो दर्शनभेदाद्यथोद्देशं संज्ञापरिभाषमिति पक्षमाश्रित्य न वा परं निमित्तमित्याहुक्तम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषमाश्रित्य वज्रश्चेत्युक्तम् । तत्र हि पक्ष उरदित्यत्राङ्गसंज्ञासूत्रोपस्थानात्संनिहितः प्रत्ययो निमित्तत्वेनाऽऽश्रीयत इति परनिमित्तत्वं भवति । अथवेति । भवतु कार्यकालपक्षस्तत्रापि न दाष इति भावः । निमित्तत्वेनेति । अनाकादेशविधाने । संबन्धसामान्ये षष्ठीति । निमित्तनिमित्तिभावलक्षणश्च संबन्धोऽन्तरङ्गत्वादा श्रीयते प्रत्ययनिमित्तत्वाच्चाङ्गव्यपदेशस्य प्रत्यययोरेव ग्रहणं विज्ञायते । धातुप्रतिषेध इति । नन्वधुनै-

उ०-न्यायाच्चेत्यपि बोध्यम् । प्रत्ययलक्षणत्वं प्रत्ययनिमित्तकत्वम् । न चाङ्गसंज्ञेति । न लुभता तस्मिन्निति वार्तिकरीत्या प्राप्तेः सूत्रेऽप्यङ्गपदं पूर्वोपलक्षणमेवेति चिन्त्यमेतत् । तस्मान्निषेधानित्यत्वादङ्गसंज्ञा भवतीत्येव भाष्याशयः । विरुध्यत इति । उरदत्त्ववदस्यापि परनिमित्तत्वादिति भावः । संनिहित इति । स च लक्ष्यानुरोधादावृत्त्याऽऽवविशेषणमिति भावः । प्रकृते त्वावृत्त्या निमित्तत्वे न मानमित्येव भाष्याशयो युक्तः । यथोद्देशपक्षे तु सर्वथाऽसंनिधानेनेवेति तत्पक्षेणैव भाष्यं योजितमुपाध्यायैः । कार्यकालपक्ष इति चाऽऽवृत्तेरप्युपलक्षणमिदम् । अन्ये तु यथोद्देशेऽपि संज्ञापरिभाषादेशे कार्याणां गमनमिति क्लृप्ति चेति सूत्रकैयटोक्तपक्षे संनिधानं दुर्वारमिति भाष्यासंगतिरेव कैयटोक्तव्याख्यान इत्याहुः । परे त्वङ्गसंज्ञायाः परनिमित्तत्वेन तद्ग्राह्याऽऽवस्यापि परनिमित्तत्वमिति स्थानिवद्भावप्रवृत्तिरत्वस्य साक्षात्परनिमित्तत्वाभावेऽपि । अत एवाजर्घा इत्यादावत्व-सिद्धिरिति तच्च सममिति न कश्चिद्भाष्ययोर्विशेषप्रसङ्ग इत्याहुः । ननु युवोरङ्गनिमित्तत्वमित्यङ्गस्य निमित्तत्वोक्तिरयुक्तेत्यत आह—अनाकेति । तयोरेव यद्वृत्तं युवु इति तदङ्गं प्रति निमित्तत्वेनाऽऽश्रयिष्याम इति भाष्यार्थ इति भावः । संबन्धान्तरस्यापि संभवादाह—अन्तरङ्गत्वादिति । शब्दयोश्च निमित्तनिमित्तिभावो वा स्थान्यादेशभावो वा । तत्रान्त्यस्यासंभवादाद्यस्यैव ग्रहणमिति भावः । युक्त्यन्तरमाह—प्रत्यय-

युवोरनाकाविति चेद्धातुप्रतिषेधो वक्तव्यः । युत्वा युतः युतवान् युतिः ।

भुज्यवादीनां च ॥ २ ॥

भुज्यवादीनां च प्रतिषेधो वक्तव्यः । भुज्युः कंयुः कंयुरिति ×× ।

अनुनासिकपरत्वात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

अनुनासिकपरयोर्युवोर्ग्रहणं न चेतावनुनासिकपरौ । यद्यनुनासिकपरयोर्ग्रहणं नन्दनः कारकः अत्र न प्राप्नुतो न हेताभ्यां युगव्दवुशब्दाभ्यामनुनासिकं परं पश्यामः । अनुनासिकपरत्वादिति नैवं विज्ञायते अनुनासिकः पर आभ्यां तावि-
मावनुनासिकपरौ अनुनासिकपरत्वादिति । कथं तर्हि । अनुनासिकः परोऽनयो-
स्ताविमावनुनासिकपरौ अनुनासिकपरत्वादिति । यद्यनुनासिकपरयोर्ग्रहणमि-
त्संज्ञा प्राप्नोति+ । तत्र को दोषः ।

प्र०—वोक्तं प्रत्यययोर्ग्रहणमिति । सत्यमुक्तं न तु लभ्यते । सामानाधिकरण्येन संबन्धसंभवे वैयधिकरण्यपक्षाश्रयणस्यायुक्तत्वात् । भेदे हि निमित्तनिमित्तिभावो भवति । अभेदे च संभवति कथं भेद आश्रीयते । अथवा भाष्यकारेण पूर्वं स्वातन्त्र्येणोक्तमिदानीं वार्तिकमवतारितमित्यदोषः । भुज्यवादीनां चेति । भुज्यवादीनां संबन्धिनः प्रत्ययस्येत्यर्थः । सत्यपि वैयधिकरण्येन संबन्धेऽतिप्रसङ्गः । भुज्युरिति । भुजिमृद्भ्यां युक्त्युक्तौ चेति युक्प्रत्ययः । मृत्युरित्यत्र त्युप्रत्ययो न युरिति मत्वा भाष्यकारेण मृत्युरिति नोदाहृतम् । कंयुरिति । कंशंभ्यां बभयुस्तितुतयस इति युस्प्रत्ययः । ननु सित्करणं पदत्वे सति हल्यनुस्वारार्थमिति तत एवाऽऽदेशो न भविष्यति । नैतदस्ति । अवग्रहाय सित्त्वं स्यात् । अहलादावप्यनुस्वारार्थं वा । नह्यताभ्यामिति । रज्जेः क्युनवुञ्जुनध्वुञ्जित्यादीनामेवं प्रसङ्गः । अनुनासिकः परोऽनयोरिति । अवयवान्तरापेक्षया लब्धपरव्यपदेशोऽवयव एवानुनासिक आश्रीयत नान्यः । नच भुज्युरित्यादावुकारस्य सानुनासिकत्वं प्रतिज्ञातमिति दोषाभावः । इत्संज्ञा प्राप्नोतीति । लोपस्तु

उ०—निमित्तत्वाच्चेति । वैयधिकरण्यश्रयणस्यायुक्तत्वमुपपादयति—भेदे हीति । भेदस्य हि संबन्धितावच्छेदकयोर्यो विरोधस्तज्ज्ञानसापेक्षज्ञानकत्वादविरोधे संभवति विरोधस्यान्याय्यत्वात्स न न्याय्यः । अत एव निषादस्थपतौ कर्मधारय एवाऽऽश्रीयते । न च कर्मधारये स्वामिवाचकस्थपतिशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिः । राजदन्तादिषु पाठादित्याहुः । वार्तिकमिति । तदर्थप्रतिपादकमित्यर्थः । भुज्यवादीनां प्राप्यभावादनर्थकः प्रतिषेधोऽत आह—संबन्धिन इति । सत्यपीति । यद्यङ्गनिमित्तयुवोरित्यर्थेन युत्वादावदोष इत्युच्यते तथाऽप्ययं दोष इत्यर्थः । न युरितीति । एवं च तत्र योरङ्गनिमित्तत्वाभावादप्राप्तेस्तत्रोदाहृतमित्याशयः । अवग्रहेऽवान्तरपदत्वस्य नियामकतायाः सर्वत्रादर्शनादाह—अहलादावपीति । नन्दनादावप्रवृत्तावप्यनाकयोरवकाशं दर्शयति—क्युनवुञ्जुञ्जिति । अवयवान्तरेति । एवं चोकार एवानुना-

तत्र डीबुनुमोः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

डीबुनुमोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । नन्दनः कारकः । नन्दना कारिका । उगि-
ल्लक्षणौ डीबुनुमौ प्राप्नुतः+ ।

धात्वन्तस्य च ॥ ५ ॥

धात्वन्तस्य च प्रतिषेधो वक्तव्यः । दिवु सिवु ।

षिट्ठकरणं तु ज्ञापकमुगित्कार्याभावस्य ॥ ६ ॥

यद्यं युशब्दबुशब्दौ षिट्ठितौ करोति शिल्पिनि ष्वुन् [३. १. १४५]
द्व्युद्वुलौ तुट् चेति* तज्ज्ञापयत्याचार्यो न युवोरुगित्कार्यं भवतीति । कथं कृत्वा
ज्ञापकम् । षिट्ठितकरण एतत्प्रयोजनं षिट्ठित इतीकारो यथा स्यात्+ । यदि
चात्रोगित्कार्यं स्यात्षिट्ठितकरणमनर्थकं स्यात् । पश्यति त्वाचार्यो न युवोरुगि-
त्कार्यं भवतीति ततो युशब्दबुशब्दौ षिट्ठितौ करोति ।

न वा षिट्ठकरणं डीष्विधानार्थम् ॥ ७ ॥

नैतदस्ति ज्ञापकम् । अस्ति ह्यन्यदेतस्य वचने प्रयोजनम् । किम् । षिट्ठ-
रणं क्रियते डीष्विधानार्थम् । षित इति डीष्यथा स्यात् ।

टिट्ठकरणमनुपसर्जनार्थम् ॥ ८ ॥

टिट्ठरणेऽप्यन्यत्प्रयोजनमस्ति । किम् । अनुपसर्जनाटिट्ठ इतीकारो यथा
स्यात् । टितोऽनुपसर्जनाद्भवत्युगित उपसर्जनाच्चानुपसर्जनाच्च । एवं तर्हि ।

विप्रतिषेधात् टापो बलीयस्त्वम् ॥ ९ ॥

विप्रतिषेधात् टापो बलीयस्त्वं भविष्यति । टापोज्ज्वलाशः× । खट्वा
माला । डीपोज्ज्वलाशः । गोमती यवमती । इहोभयं प्राप्नोति । नन्दना
कारिका । टांभवति विप्रतिषेधेन । नैष युक्तो विप्रतिषेधः । विप्रतिषेधे पर-
मित्युच्यते + । पूर्वश्च टाप्यरो डीप् । डीपः परष्टाप्करिष्यते । सूत्रविपर्यासः
कृतो भवति । एवं तर्ह्युगितो डींभवतीत्यत्राप्यतष्टाबित्यनुवर्तिष्यते । एवमप्य-

प्र०-भवतु मा वा भूदिति न विचार्यते । कृतेऽप्युकारलोपेऽवशिष्टस्याऽऽदेशविधानेन
रूपनिष्पादनात् । दिवु इत्ययमप्यनुनासिकपर इत्यादेशप्रसङ्गः । न वा षिट्ठर-
णमिति । डीपि सतीकारोऽनुदात्तो भवति डीषि तूदात्त इति सति प्रयोजने न
ज्ञापकं षिट्ठकरणम् । टिट्ठरणमिति । टिट्ठेत्यत्रानुपसर्जनादिति वर्तते । अत्रोगि-
ल्लक्षणे डीष्यविशेषेण प्राप्तेऽनुपसर्जनादेव यथा स्यादिति नियमार्थं टिट्ठकरणं स्यादित्य-
ज्ञापकमुगित्कार्याभावस्य । विप्रतिषेधादिति । पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र विवक्षितः । एवं

उ०-सिक इत्याश्रितमित्यर्थः । दिवु इतीति । उदितो वेतीद्विकल्पार्थं हि तत्रोकारोऽनुनासिकः ।

कारान्तादुगित इहैव स्यात् । नन्दना कारिका गोमती यवमतीत्यत्र न स्यात् । एवं तर्हि संबन्धानुवृत्तिः करिष्यते । अजाद्यतष्टाप् [४. १. ४] ऋन्नेभ्यो ङीप् [५] अतष्टाप् । उगितश्च [६] ङीभ्भवति अतष्टाप् । वनो र च [७] वनो ङीभ्भवति उगितोऽतष्टाप् । पादोऽन्यतरस्याम् [८] ङीभ्भवति उगितोऽतष्टाप् । तत ऋचि* । ऋचि च टाभ्भवति । उगितोऽत इति निवृत्तम् । तत्रायमप्यर्थो द्विष्टाग्रहणं न कर्तव्यं भवति । प्रकृतमनुवर्तते । सिध्यत्येवं यच्चिदं वार्तिककारः पठति विप्रतिषेधात् टापो बलीयस्त्वमित्येतदसंगृहीतं भवति । एतच्च संगृहीतं भवति । कथम् । इष्टवाची परशब्दः+ । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्ववतीति ।

प्र०—तर्हीति । यदीष्टवाची परशब्दो न गृह्यते तदाऽनुवृत्तिर्वाक्यभेदश्चाऽऽश्रीयत इत्यर्थः । ऋचिः । एकवाक्यताश्रयणेन पर्यनुयुङ्क्ते । तत्रादन्तादुगितः पर्यायेण टापूङीपोः प्रसङ्गः । एवं तर्हि संबन्धानुवृत्तिरिति । यद्यपि वाक्यभेदेन संबन्धे दोषाभावः । उगितो ङीप् भवति । अदन्तादुगितो टाभ्भवतीति । तथाऽपि परिहारान्तरसद्भावप्रतिपादनायेदमुक्तम् ।^१ उगितश्च ङीभ्भवतीति । अतष्टाबित्युत्तरार्थमत्रानुवर्तते । वनो र चेत्यत्रात उगितष्टाबिति वर्तते तत्र वन्नन्तस्यानुगित्वाददन्तत्वासंभवाच्च वाक्यभेद आश्रीयते । वन्नन्तस्य ङीब्रौ भवतः, उगितोऽदन्ताङ्गीबपवादष्टाबिति । अतष्टाबित्यस्योच्चारत्रोपस्थानाय प्रतिसूत्रमनुवृत्तिं दर्शयति । टाबृचीत्यत्र टाबृग्रहणं न कर्तव्यं भवतीति टाप उत्तरत्रानुवृत्तिरुपयुज्यते । टापः स्वातन्त्र्यनिराकरणायात* उगित इत्येताभ्यां संबन्धः । उगितोऽत इति निवृत्तामिति । उगित इत्यस्य निवृत्तिराख्यायते । अत इत्येतत्सर्वत्र प्रकरणेऽनुवर्तते शितिर्ब्राह्मणीति ङीबनकारौ मा भूता-

उ०—ङीप्ङीषोर्विशेषं दर्शयति—ङीपीति । वाक्यभेद इति । उगितो ङीप् । अदन्तादुगितष्टाबित्यर्थ इति भावः । वाक्यभेदे प्रमाणमुगितश्चेति सूत्रमेवेति बोध्यम् । उत्तरार्थमत्रानुवर्तत इति । इह तु न फलम् । न चोगितोऽदन्ताद्वाविविधानं फलम् । उगित इत्यस्य ङीपा सह संबद्धतया पूर्वकृत्प्रवृत्तेरत इत्यस्य सत्त्वेन चोगित इत्यस्य तद्वाक्येऽसंबन्धेन तस्य फलस्य वक्तुमशक्यत्वमिति भावः । नन्वेवं वनो र चेत्यनेनैकवाक्यतयैव संबन्धः स्यादत आह—तत्रेति । अदन्तत्वासंभवाच्चेति यज्वभ्यामित्यादावपि बहिरङ्गविभाक्तिनिमित्तनलोपस्यासिद्धत्वात्संनिपातपरिभाषया टापोऽप्राप्तेति भावः । नन्वेवमपि पादोऽन्यतरस्यामित्यादावनुवृत्तिप्रदर्शनं व्यर्थमत आह—अतष्टाबिति । अतोऽनन्तरमित्यर्थः । उत्तरत्रोपस्थितेः फलं दर्शयति—टाबृचीति । नन्वेवमपि टाप एव सा दर्शयताम् । अत उगित इत्यनयोस्तत्प्रदर्शनं व्यर्थमत आह—टापः स्वातन्त्र्येति । पादोऽन्यतरस्यामित्यत्रेति शेषः । अत

धात्वन्तस्य चार्थवद्ग्रहणात् ॥ १० ॥

अर्थवतोर्युयोर्ग्रहणं न च धात्वन्तोऽर्थवान् ।

नुम्विधौ इत्यग्रहणम् ॥ ११ ॥

नुम्विधौ× इत्यग्रहणं कर्तव्यम् । इलन्तस्योगित इष्यते । उगिदचां सर्व-
नामस्थानेऽधातोर्ज्ञेय इति । तच्चावश्यं कर्तव्यम् ।

लिङ्गविशिष्टप्रतिषेधार्थम् ॥ १२ ॥

प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणं भवतीति यथेह भवति गोमान्
यवमानेवं गोमती यवमतीत्यत्रापि स्यात् ।

न वा विभक्तौ लिङ्गविशिष्टाग्रहणात् ॥ १३ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । विभक्तौ लिङ्गविशिष्टग्रहणं नेत्येषा परि-
भाषा कर्तव्या । कः पुनरत्र विशेष एषा वा परिभाषा क्रियेत इत्यग्रहणं वेति ।
अवश्यमेषा परिभाषा कर्तव्या । बहून्येतरस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि ।
कानि ।

प्रयोजनं शुनः स्वरे ॥ १४ ॥

यथेह भवति* शुना शुन एवं शुन्या शुन्या+ इत्यत्रापि स्यात् ।

यूनः संप्रसारणे ॥ १५ ॥

प्र०-मिति । कृकवाकुरित्यत्र जातिलक्षणो ङीष् मा भृदित्येवमर्थम् । धात्वन्तस्य चार्थ-
वद्ग्रहणादिति । वर्णसमुदायग्रहणमित्यर्थवद्ग्रहणपरिभाषोपतिष्ठते । प्रत्ययाप्रत्यययोः
प्रत्यये संप्रत्यय इत्ययमप्यत्र परिहारः संभवति । एवं गोमतीति । ईकारात्परो
नुमप्राप्तोऽलन्तत्वान्न भवति । एवं नन्दनः कारक इत्यत्रालन्तत्वानुमभावः ।
न वा विभक्ताविति । विभक्तौ यत्कार्यं विधीयते लिङ्गविशिष्टस्य तन्न भवती-
त्यर्थः । शुनेति । सावेकाच इति प्राप्तं विभक्तेरुदात्तत्वं न गोश्वान्निति प्रतिषि-
ध्यते । शुन्येति । गौरादित्वान्ङीषि कृत उदात्तपणो हल्पूर्वादित्यस्य विभक्तिस्वरस्य
प्रतिषेधप्रसङ्गः । ननु विभक्तेरेतत्कार्यं न तु विभक्तौ परतः पूर्वस्येति कथं लिङ्गविशिष्टपरि-
भाषायाः प्रतिषेधः । नैष दोषः । विभक्तेर्यत्कार्यं यच्च विभक्तौ कार्यमिति सर्वत्र प्रतिषेध-

उ०-इत्येतदिति : समुदायस्यैव निवृत्तिः कथ्यते । एकदेशस्वनुवर्तत एवेति भावः । वर्णसमु-
दायेति । उकाराविशिष्टयोर्ग्रहणादिति भावः । इत्ययमपीति । अस्याः परिभाषाया असा-
धारणप्रयोजनस्य भाष्येऽदर्शनादियं निष्फलेति केचित् । भाष्ये नुमापत्तिदोषं परिहरति-
नुम्विधाविति । नैष दोष इति । विभक्ताविति विषयसप्तमीति भावः । नन्वस्य दोषस्यान

अ. ७ पा. १ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्ग ॥ दिकारः । १४१

यूनः संप्रसारणे प्रयोजनम् । यथेह भवति+ यूनः पश्येत्येवं युवतीः पश्येत्यत्रापि स्यात् ।

उगिदचां नुम्बिधौ ॥ १६ ॥

उगिदचां नुम्बिधौ प्रयोजनम् । यथेह भवति* गोमान् यवमानेवं गोमती यवमतीत्यत्रापि स्यात् ।

अनडुहश्चाऽऽम्बिधौ ॥ १७ ॥

अनडुहश्चाऽऽम्बिधौ प्रयोजनम् । यथेह भवति+ अनडुवानित्येवमनडुहीत्यत्रापि स्यात् । न वा भवत्यनडुवाहीति । भवत्यन्येन यत्नेन । आमनडुहः स्त्रियां वेति× । लिङ्गविंशिष्टग्रहणादीकारान्तस्य प्राप्नोति ।

पथिमथोरात्त्वे ॥ १८ ॥

पथिमथोरात्त्वे प्रयोजनम् । यथेह भवति+ पन्था मन्था एवं पथी मथीत्यत्रापि प्राप्नोति । न केवलः पथिशब्दः स्त्रियां वर्तते । उपसमस्तस्तर्हि वर्तते । सुपथीति+× ।

पुंसोऽसुङ्खिधौ ॥ १९ ॥

पुंसोऽसुङ्खिधौ प्रयोजनम् । यथेह भवति× पुमान्वं पुंसीत्यत्रापि स्यात् । न केवलः पुंशब्दः स्त्रियां वर्तते । उपसमस्तस्तर्हि वर्तते । सुपुंसीति ।

सख्युर्णिच्वानङ्गौ ॥ २० ॥

प्र०—प्रवृत्तिः । एवं युवतीरिति । एवमर्थमन इत्युभयोः शेष इति नाऽऽश्रयितव्यं भवति । पथीति । समासैकदेश उदाहृतः । इतर एतावदेवोदाहृतमिति मत्वाऽऽह—न केवल इति । सुपथीति । शोभनः पन्था अस्यामिति बहुव्रीहिः । न पूजनादिति समासान्तप्रतिषेधः । ऋन्नेभ्यो ङीबिति ङीप् । भस्य टेलोप इति टिलोपः । सुपुंसीति । शोभनः पुमांसोऽस्यामिति बहुव्रीहिः । उरःप्रभृतिषु पुमानिति विभक्त्यन्तपाठस्य प्रयोजनमुक्तम्—एकवचनान्तस्यैव नित्यः क्व यथा स्यादिति । तेनात्र शेषाद्विभाषेति दिक्त्वो भवति । पातेर्दुसु-

उ०—इत्यपकर्षेण परिहृतत्वात्कथमेतत्प्रयोजनमत आह—एवमर्थमिति । साधुत्वान्वाख्यानप्रवृत्तस्य भगवतोऽसाधुशब्दोच्चारणमनुचितमत आह—समासैकदेश इति । भाष्ये—उपसमस्त इति । समस्तपर्यायोऽयम् । आचारक्रियन्तात्कर्तृस्त्रियां क्विवनभिधानेति भावः । आचारक्रियेव नेत्यन्ये । ननु ऋक्पूर्तिरिति समासान्ते सति टापि सुपथेति भाव्यमत आह—न पूजनादिति । वस्तुतः षचः प्राचीनेष्वेव स इति सिद्धान्तादिनः स्त्रियामिति कपोदुर्गारत्वादिदं चिन्त्यम् । समासान्तविधेरनित्यत्वान्तदभाव इत्युचितम् । पातेर्दुमिति । सूतेः सप्प्रसवे पुमानिति स्त्रियामिति सूत्रस्थभाष्यात्सूतेर्भुन् सस्य पो ह्रस्वश्चेति वक्तुमुचितम् ।

+ ६. ४. १३३. * ७. १. ७०. ÷ ७. १. ९८. × ७. ९. ९८. + ७. १. ८५. +× ५.

४. ६९; ४. १. ५; ७. १. ८८. ×÷ ७. १. ८९,

सख्युर्णिच्वानडौ प्रयोजनम् । यथेह भवति+÷ सखा सखायौ सखाय
एवं सखी सख्यौ सख्य इत्यत्रापि प्राप्नोति ।

भवद्भगवदघवतामोद्भावे ॥ २१ ॥

भवद्भगवदघवतामोद्भावे प्रयोजनम् । यथेह भवति** भोः भगोः अघो
इत्येवं भवति भगवति अघवतीत्यत्रापि स्यात् ।

एतान्यस्याः परिभाषायाः प्रयोजनानि यदर्थमेषा परिभाषा कर्तव्या ।
एतस्यां च सत्यां नार्थो झलग्रहणेन ।

तदेतदन्यार्थं झलग्रहणं कर्तव्यं नुम्प्रतिषेधो वा वक्तव्यः । उभयं न वक्त-
व्यम् । उपरिष्ठाञ्जलग्रहणं क्रियते÷ तत्पुरस्तादपकृष्यते । एवमपि सूत्रविप-
र्यासः कृतो भवति । एवं तर्हि योगविभागः करिष्यते÷ । उगिद्चां सर्वनाम-
स्थानेऽधातोः [७. १. ७०] । युजेरसमासे [७१] । ततो नपुंसकस्य ।
नपुंसकस्य नुम्भवति । झल इत्युभयोः शेषः । ततोऽचः । अजन्तस्य च नपुं-
सकालिङ्गस्य नुम्भवति ।

यद्यपि तावदेतदुगित्कार्यं परिहृतमिदमपरं प्राप्नोति । शातनितरा पातनि-
तरा÷÷ । उगितो नद्या घादिषु ह्रस्वो भवतीत्यन्यतरस्यां ह्रस्वत्वं प्रसज्येत×
नित्यं चेष्ट्यते । उगितो या नद्येवमेतद्विज्ञायते । उगित एषा नदी । उगितो या
परा । अत्र चैव दोषो भवत्युगितो ह्येषा परा नद्येषुमतितरायां*× च प्राप्नोति ।
उगितः परा या विहिता । उगित एषा विहिता । उगित इत्येवं या विहिता ।
एवमपि भोगवतितरायां÷ दोषो भवति । भोगवतितरा भोगवतीतरा । तस्मादु-

प्र०—न्निति प्रत्ययस्योगिच्चादुगितश्चेति ङीप् । सखी सख्याविति । सख्यश्चिश्चिती भाषाया-
मिति ङीप् । अनङ्गिचवे अत्र प्राप्नुतः । ङीष्प्रविधानं तु सखीभ्यामित्याद्यर्थं स्यात् ।
भवद्भगवादिति । यदा संबुद्ध्या भवदादयो विशेष्यन्ते तदा भवत्यादीनामपि प्रसङ्गः ।
यदा त्ववशब्दो विशेष्यते तदा येन नाव्यवधानमित्येकवर्णव्यवधान ओत्त्वं प्रवर्तते भव-
त्यादौ तु वर्णद्वयव्यवधानादोच्चाभावः । तदभावाच्चत्संनियोगविहितस्य रुत्वस्याप्यभाव इति
केचिदाहुः । नार्थो झलग्रहणेनेति । गोमत्याद्यर्थेनेत्यर्थः । पुरस्तादिति । उगिद्चां सर्वना-
मस्थानेऽधातोर्झल इति । ततो युजेरसमासे नपुंसकस्याच इति । अत्र झल इति वर्तते ।
उभयोः शेष इति । युजेर्झलन्तत्वाव्यभिचारादाद्यन्तावेव योगावपेक्ष्यते । झलिति लुप्त-

उ०—केचिदाहुरिति । प्रत्ययस्य प्रकृत्यंश उत्थिताकाङ्क्षतया भवदादिविशेषणत्वमेव युक्तमि-
ति । अत्रारुचिः—भाष्ये—एवं भवति भगवतीति पाठः । भाष्ये—योगविभाग इति । योग-
विभागेऽपि क्रमभङ्गाभावाच्च विपर्यास इति भावः । ननु झल इत्यस्य सूत्रत्रयेऽपि संबन्धादु-
भयोः शेष इत्ययुक्तमत आह—युजेरिति । ननु झल इति करणे सूत्रभेदः स्यादत आह—

+÷ ७. १. ९२; ९३ ** ८. ३. १. ÷ ७. १. ७२. ÷÷ ३. ३. ११७; ४. १. १५. × ६.
३. ४५. *× ५. २. ९४; ४. ३. १२०; ४. १. १५; ६. ४. १४८. ÷ ४. १. ७३.

गितो या नद्युगितो या विहितेत्येवमेतद्विज्ञास्यते । एवं विज्ञायमाने शातनित-
रायां दोष एव ।

सिद्धं तु यवोरनुनासिकत्वात् ॥ २२ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । यकारवकारयोरेवेदमनुनासिकयोर्ग्रहणम् । सन्ति हि
यणः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च ।

प्र०—षष्ठाकं पदमाश्रीयते । शातनितरेति । शातिपातिभ्यां कर्णे ल्युटि कृते गौरादिषु शात-
नपातनेति पाठान्डीप् । उगितो या नदीति । उगिच्छब्दोच्चारणेनेति भावः । इतराऽगृही-
ताभिप्राय आह—उगित एषेति । पूर्वैर्वाभिप्रायेणाऽऽह—उगितो या परेति ।
उगिच्छब्दव्यापारेण विहितोगितः परेत्यर्थः । इतर आह—अत्र चैवेति । इष-
वोऽस्य सन्तीति इषुमान् तस्येदमित्यण् ङीप् । यरयेति लोप कृत उगितः परा
नदीति विकल्पेन ह्रस्वत्वं प्राप्नोति नित्यं चेष्यते । पूर्वोक्तेनाभिप्रायेणाऽऽह—उगितो
या परा विहितेति । ऐषुमतितरायां चाणन्ताद्वा विहिता नतूगितः । इतरस्तु
शातनितरामाश्रित्याऽऽह—उगित एषेति । अंगदतीतरेति । शार्ङ्गवादिषु भोग-
वद्गौरिमतोः संज्ञायामिति पाठान्डीन्प्रत्ययः । उगित इत्येवं न विहित इति विक-
ल्पेन ह्रस्वत्वं न प्राप्नोति । उगितस्तु विहित इति । विधानाश्रयणे तु विकल्पः
सिध्यति शातनितरायां तु विकल्पः प्राप्नोति । सिद्धं त्विति । भाष्यकारीयमिदं
वाक्यमित्याहुः । अन्ये त्वनुनासिकपरत्वादिति वाक्यमेवानेन व्याख्यातमित्याहुः ।
अनुनासिकप्रधानत्वादिति हि तस्यार्थः । अनुनासिकयणौ युव् इहानुकृतावित्यतिप्र-
सङ्गाभावः । उकारस्तु निरनुनासिक एवेत्युक्तिकार्याभावः ।

उ०—झलितीति । करण इति । भावे स्त्रीत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । गौरादिष्विति । टित्त्वान्डीपि
सिद्धे गौरादिपाठकल्पने मानं चिन्त्यम् । वस्तुतो ण्यासश्रन्थेति युज्यर्थः स पाठ आवश्यक
इति तत्त्वम् । इतर आहेति । अगृहीताभिप्राय इति शेषः । भाष्ये—अत्र चैव दोष इति ।
अत्र दोषश्चादैषुमतितरायामपि दोष इति भाष्यार्थः । न चोगितः परेत्यर्थेऽपि पूर्वस्मात्परस्य
ह्रस्वे कर्तव्येऽणो लोपस्य स्थानिवत्त्वादेषुमतितरेत्यत्र न दोष इति वाच्यम् । बहिर्भूततर-
निमित्तकत्वेन बहिरङ्गह्रस्वस्य स्थानिवत्सूत्रदृष्ट्याऽसिद्धत्वेन पूर्वत्रासिद्धीय इव स्थानिवत्त्वा-
प्रवृत्तेः । पञ्चमीसमासस्यानित्यत्वाच्च । विधानाश्रयणे त्विति । विधानमेवाऽऽश्रीयते न
तु स्वरूपपरत्वमिति भावः । भाष्ये—सिद्धं तु युवोरिति । केचित्तु युशब्द उकार उच्चा-
रणार्थः । वस्तु केवल एव । विभक्त्या चैवोच्चारणे सहायसंपादनात् । प्रत्ययेष्वप्युकार
उच्चारणार्थ एव । एवं चाङ्गाधिकारादङ्गसंज्ञानिमित्तयोर्व्योदेशविधानादतिप्रसङ्गाभावेन
यवोरनुनासिकत्वप्रतिज्ञाफलं चिन्त्यमिति वदन्ति । तन्न । विधेयविषय उच्चारणार्थानाम-
पीत्संज्ञायास्तस्य लोप इति सूत्र उक्तत्वात् । तस्मादनुनासिकयणविशिष्टयोर्युवोरिमावादे-
शाविति भाष्यतात्पर्यम् । उकारस्त्विति । ल्युडादाविति शेषः । यत्र ल्युडादावनाकाविष्येते
तेऽनुनासिकयणः पठनीयाः । भुज्युरित्यादयश्च निरनुनासिका इति दोषाभावः ।

आयनेयीनीयियः फट्खच्छां प्रत्ययादीनाम् ॥ ७ । १ । २ ॥

आयनादिषूपदेशिवद्बचनं. स्वरसिद्धयर्थम् ॥ १ ॥

आयनादिषूपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायामायनादयो भवन्तीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वरसिद्धयर्थम् । उपदेशावस्थायामायनादिष्विष्टः स्वरो यथा स्यादिति । शिलेयम्+× तैत्तिरीयः** । अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावे प्रत्ययसंज्ञासंनियोगेनाऽऽद्युदात्तत्वे कृत++ आन्तर्यत आदेशा अस्वरकाणामस्वरकाः स्युः ।

न वा कचिच्चित्करणादुपदेशिवद्बचनानर्थक्यम् ॥ २ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । कचिच्चित्करणात् । यदयं कचिद्घादींश्चितः करोत्यग्राद्यद्वच्छौ च [४. ४. ११६; ११७] तज्ज्ञापयत्याचार्य उपदेशावस्थायामायनादयो भवन्तीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । चित्करण एतत्प्रयोजनं चितः [६. १. १६३] इत्यन्तोदात्तत्वं यथा स्यादिति । यदि चोपदेशावस्थायामायनादयो भवन्ति तत्तच्चित्करणमर्थवद्भवति ।

प्र०- आयनेयी० । आयनादिष्विति । अङ्गाधिकारे विधानात्प्रकृतिप्रत्ययापेक्षा बहिरङ्गा आयन्नादयः प्रत्ययाद्युदात्तत्वं तु प्रकृतिनिरपेक्षत्वादान्तरङ्गामिति तदेव पूर्वं प्राप्नोतीत्युपदेशिवद्बचनं कर्तव्यम् । शिलेयमिति । शिलेव शिलेयम् । शिलाया ढ इति ढः । तित्तिरिणा प्रोक्तमधीते । तित्तिरिवरतन्तु इति च्छण् । अस्वरकाः स्युरिति । प्रवृत्तिकालापेक्षेयमुच्यते । प्रयोगे तु स्वररहितस्याच उच्चारणाभावादनुदात्तं पदमेकवर्जमिति वचनाच्चानिष्टस्वराः प्राप्नुवन्ति । केचित्त्वान्तर्यत इत्यन्यथा व्याचक्षते । यथा—अनुदात्तोच्चारणे गात्राणां संसनं स्वरस्य स्निग्धता कण्ठविवरस्य महत्त्वं च भवति । एवं व्यञ्जनोच्चारणेऽपि । अयोग्यत्वाच्चनुदात्तधर्मेपजनो व्यञ्जनेषु नास्ति तदेवमस्वरकाणामुदात्तत्वरहितानामस्वरका इष्टोदात्तत्वरहितत्वादनुदात्ता एव स्युरित्यर्थः । न वेति । सत्यप्यङ्गाधिकारेऽङ्गत्वमनपेक्ष्य प्रत्ययोत्पत्तिकाल एवाऽऽयन्नादयो भवन्तीति चित्करणेन ज्ञाप्यते । तत्राङ्गानपेक्षत्वाद्-

उ०- आयनेयी० । आयनादिषु झोऽन्त इत्यन्तादेशोऽपि गृह्यत इति धातोरिति सूत्रस्थाभाष्यस्वरसः । ठस्येक इत्ययमपि गृह्यत इति कश्चित् । ननु परत्वादाद्युदात्तात्पूर्वमायन्नादयो भविष्यन्तीत्यत आह—अङ्गाधिकार इति । प्रकृतिनिरपेक्षत्वादिति । प्रत्ययसंनियोगशिष्टत्वादित्यपि बोध्यम् । उपदेशिवद्बचने तु कृतायनादीनामेव फञादीनामाद्युदात्तत्वविशिष्टानां विधानान्न दोषः । अन्यथा शिलेयमित्यादौ व्यञ्जनस्यैवाऽऽदेशान्तोदात्तत्वं प्राप्नोति मध्योदात्तत्वं चेष्ट्यत इति भावः । ननु स्वररहितस्याच उच्चारणयोगात्कथमस्वरकाः स्युरत आह—प्रवृत्तिकालेति । अनुदात्तधर्मेति । अनुदात्तत्वरूपधर्मेत्यर्थः ।

तत्रोणादिप्रतिषेधः ॥ ३ ॥

तत्रोणादीनां प्रतिषेधो वक्तव्यः । शङ्खः शण्ड इति ।

धातोर्वैयङ्मचनान् ॥ ४ ॥

अथवा यदयमृतेरीयङ् [३. १. २९] इति धातोरीयङं शास्ति तज्ज्ञापयत्याचार्यो न धातुप्रत्ययानामायनादयो भवन्तीति । यदि हि स्युर्कतेरुछङित्येव ब्रूयात् । सिद्धे विधिरारभ्यमाणो ज्ञापकार्थो भवति । न चर्तेरुछङा सिध्यति । छङि सति वलादिलक्षण इट् प्रसज्येत* । इटि कृतेऽनादित्वादेशो न स्यात् । इदमिह संप्रधार्यम् । इट् क्रियतामादेश इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादित्वागमः । नित्य आदेशः । कृतेऽपीटि प्राप्नोत्युत्तरेऽपि । अनित्य आदेशो न हि कृत इटि प्राप्नोति । किं कारणम् । अनादित्वात् । अन्तरङ्गस्तत्त्वादेशः । काऽन्तरङ्गता । इदानीमेव युक्तमायनादिषूपादेशिवद्वचनं स्वरसिद्धयर्थमिति । तदेतदृतेरीयङ्वचनं ज्ञापकमेव न धातुप्रत्ययानामायनादयो भवन्तीति ।

प्रातिपदिकविज्ञानाच्च पाणिनेः सिद्धम् ॥ ५ ॥

प्र०—सति बहिरङ्गत्वे परत्वान्नित्यत्वाच्च कृतेष्वायनादिषु प्रत्ययाद्युदात्तत्वं भवतीतीष्टस्वरसिद्धिः । तत्रोणादिप्रतिषेध इति । ये त्वनुणादयः खल्वघञादयस्तेषु सधयोरित्स्त्रया भाष्यं स्विन्नव्ययस्य चजोः कुधिण्यतोरिति लिङ्गाचङितेषु सादृकादेनाऽऽदेशविधानेन तंज्ञा न बाध्यते । नित्य आदेश इति । उपदेशे यः प्रत्ययादित्स्याऽऽदेश इति कृतेऽपीटि प्राप्नोति । अनादित्वादिति । सांप्रतिकं प्रत्ययादिदमाश्रित्याऽऽदेशो विधीयते । प्रातिपदिकविज्ञानमिति । पक्षान्तरैरपि परिहाराः संभवन्तीत्युत्पत्तिपक्षाश्रयः ।

उ०—परत्वान्नित्यत्वाच्चेति । इदं चिन्त्यम् । आद्युदात्तत्वविशिष्टानामेव प्रत्ययानां विधानात् । तस्माच्चित्करणेन प्रत्ययसंबन्ध्यादेशानामुत्पत्तिर्सान्निध्योपश्लिष्टकार्यादपि पूर्वं प्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इति भाष्यमर्थः । प्रत्ययविध्येकवाक्यतया कृतायनादिकानामेव चाऽऽद्युदात्तत्वविशिष्टानां तत्रच्छात्रैर्विधानमिति तात्पर्यम् । न बाध्यत इति । तत्त्वोपदेश एवेत्वे त्रये चाऽऽदेशप्राप्तिरित्युणादीनामित्येवोक्तमिति भावः । इटि कृते प्राप्यभावात्कथमादेशानां नित्यत्वमत आह—उपदेश इति । इति मन्यत इति शेषः । सांप्रतिकमिति । उपदेश इति पदाभावादित्यर्थः । सांप्रतिकसद्भावे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वादिति भावः । भाष्ये—ज्ञापकमेवेति । न च छसुनाविति वाच्ये तरबीयसुनावित्युक्तिः प्रातिपदिकप्रत्ययानामप्यदेशाभावं ज्ञापयेत् । आश्रयणादीनां निर्विषयत्वापत्तेः पक्षानां धातुप्रत्ययेवभावाद्रूपज्ञादीनां निर्वचस्य ण्यक्षत्रियेत्यादिनिर्देशानां चासंगत्यापत्तेश्चेत्याहुः । भाष्ये—प्रातिपदिकविज्ञाना-

प्रातिपदिकविज्ञानाच्च भगवतः पाणिनेराचार्यस्य सिद्धम् । उणादयोऽव्यु-
त्पन्नानि प्रातिपदिकानि ।

झोऽन्तः ॥ ७ । १ । ३ ॥

झादेशे धात्वन्तप्रतिषेधः ॥ १ ॥

झादेशे धात्वन्तस्य प्रतिषेधो न कव्यः । उज्झिता उज्झितुमिति । प्रत्ययाधि-
कारास्तिद्धम् । प्रत्ययग्रहणं प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । आयनेयीनीयियः
फढखछघां प्रत्ययादीनाम् [७.१.२.] इति ।

प्रत्ययाधिकारास्तिद्धमिति चेदनादेरादेशवचनम् ॥ २ ॥

प्रत्ययाधिकारास्तिद्धमिति चेदनादेरादेशो वक्तव्यः । अपि नः श्वो विज-
निष्यमाणाः पतिभिः सह शयान्तैः । एवं तर्हि प्रत्ययग्रहणमनुवर्तते आदि-
ग्रहणं निवृत्तम् । कथं पुनः समासनिर्दिष्टानामेकदेशोऽनुवर्तते एकदेशो वा
निवर्तते ।

असमासनिर्देशास्तिद्धम् ॥ ३ ॥

असमासनिर्देशः करिष्यते । प्रत्ययस्याऽऽदीनामिति । स तर्ह्यसमासनिर्देशः
कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । कथम् । अविभक्तिको निर्देशः ।
प्रत्यय आदीनामिति ।

प्र०-झोऽन्तः । इह प्रत्ययग्रहणेऽनुवर्तमान एकसमासनिर्दिष्टमादिग्रहणमप्यनुवर्तते तथा च
शयान्ता इत्यत्रानादित्वाज्झस्यान्तादेशो न स्यादिति प्रत्ययग्रहणं नानुवर्त्यमिति
मत्वाऽऽह—झादेश इति । झकारोपदेशरतु प्रत्यय इव लाघवार्थः स्यात् । शयान्ता
इति । शीङ् उपसंवादाशङ्कयाश्चेति लेट् । तस्य झः । लेटोऽष्टाष्टवित्याडागमः । टेरे-
त्वम् । वेतोऽन्यत्रेत्येच्चम् । झोऽन्तादेशः । शब्दलुक् । शीङ्ः सार्वधातुके गुण इति
गुणः । कथं पुनरिति । यदाऽर्थाधिकारपक्ष उपात्तार्थशब्दाधिकारपक्षो वा तदाऽयं
पर्यनुयोगः । वर्तिपदार्थस्य समुदायेऽर्थेऽन्तर्भावात्पृथगनुवृत्त्यसंभवात् । यदा त्वनाश्रितार्थ

उ०-नाच्च पाणिनेरिति । अत्र पाणिनेरित्युक्त्या सर्षिषा यजुषेत्यादिकृतिपयातिरिक्तोणादिषु
पाणिनेरव्युत्पत्तिपक्ष एवाभिप्रेत इति दर्शयति । वरतुतः सर्षिषेत्यादौ षत्वमपि बहुलग्रहणा-
दिति सर्वथाऽव्युत्पात्तेरेव तेष्विति बोध्यम् ।

झोऽन्तः । अनादित्वादिति । अन्तरङ्गत्वादन्तादेशात्पूर्वमेवाऽऽडागम इति भावः ।
नन्वेवं धातुषु झकारोपदेशो व्यर्थोऽत आह—झकारोपदेशास्तिवति । प्रत्यये अति अत
अन्तेति त्रिरुच्चारणाभावो लाघवम् । अत्र तु बहुवर्णोच्चारणाभावो लाघवमिति बोध्यम् ।
यदाऽर्थाधिकारेति । अर्थाध्याहारपक्षवत्तदा बोधनिर्वाहः । पदजन्योपस्थितेः शाब्दबोधा-
ङ्गत्वेऽप्याह—उपात्तार्थेति । अन्तर्भावात्पृथगुपस्थित्यभावादिति भावः । यदा त्विति

तत्र शयान्ता इत्यनकारान्तत्वादङ्गस्याद्भावप्रतिषेधः ॥ ४ ॥

तत्रैतस्मिन्प्रत्ययग्रहणेऽनुवर्तमान आदिग्रहणे निवृत्ते शयान्ता इत्यनकारान्तत्वादङ्गस्याद्भावः प्राप्नोति* तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः ।

सिद्धमनानन्तर्यादनकारान्तेनाद्भावनिवृत्तिः ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनानन्तर्यादनकारान्तेनाद्भावो न भविष्यति ।

कथं कृत्वा चोदितं कथं कृत्वा परिहारः । अनकारान्तग्रहणं प्रत्ययविशेषणमिति कृत्वा चोदितं झकारविशेषणमिति कृत्वा परिहारः । यद्यनकारान्तग्रहणं झकारविशेषणं शेरते अत्र न प्राप्नोति* ।

तत्र रुटि संनियोगवचनात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

तत्र रुटि- संनियोगः करिष्यते । क एष यत्नश्चोद्यते संनियोगो नाम । चकारः कर्तव्यः । रुट् च । किंच । यच्चान्यत्प्राप्नोति । किंचान्यत्प्राप्नोति । अद्भावः । स तर्हि चकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । योगविभागः करिष्यते । शीङः । शीङ उत्तरस्य झस्याद्भवति । ततो रुट् । रुट् च भवति शीङ्

प्र०-शब्दमात्रं प्रतिज्ञातस्वरितत्वमनुवर्तत इति पक्षस्तदा नारित चोद्धावकाशः । संख्याव्ययादेर्डीवित्यतो दामहायनान्ताच्चेत्यत्राव्ययग्रहणाननुवृत्तावपि संख्याग्रहणानुवृत्तिदर्शनात् । तत्रेति । अन्तरङ्गत्वादाटि कृते झादेशापवादोऽदादेशः प्राप्नोति । अनकारान्तादङ्गात्प्रत्ययस्य परत्वात् । सिद्धमिति । अनकारान्तेनाङ्गेन प्राधान्याज्झकार एव विशेष्यते । तत्र व्यवधानाददादेशाभावः । अन्तादेशस्त्ववधिमनुपादाय विधीयमानो व्यवधानेऽपि भवति । शेरत इति । प्रतिपदविधेरलवत्त्वाद्भुटि कृते व्यवधानाददादेशो न प्राप्नोति । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति वचनाज्झकारमात्रस्याऽऽदेशो विधीयते । रुटि संनियोगवचनादिति । आगमादेशयोः सह विधानादागमेन

उ०-पक्षाङ्गीकारफलमाह—संख्याव्ययादेरिति । संख्याग्रहणेति । संख्यादिग्रहणेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादाटि कृत इति । इदं वस्तुस्थितिकथनम् । अन्तरङ्गत्वं चाङ्गसंज्ञानपेक्षणात् । लावस्थायामेव प्रवृत्तेर्वा । अनकारान्तादङ्गात्परप्रत्ययावयवझस्यादित्यर्थात् । आटः प्रत्ययभक्तत्वेन व्यवधायकत्वाभावादिति भावः । प्राधान्यादिति । तस्य स्थानित्वेन प्राधान्यम् । प्रत्ययस्त्ववयवित्वेन तद्विशेषणमिति भावः । अत्राङ्गस्येत्यत इत्यनुरोधात्पञ्चम्या विपरिणम्यते । झोऽन्त इत्यत्र त्वङ्गनिमित्तप्रत्ययावयवस्य झस्येत्यर्थान्नावध्युपादानमिति बोध्यम् । प्रतिपदविधेरिति । शीङो हि झस्य रुट् क्रियते स चानवकाशः । तत्रावश्यं प्राप्त आरम्भादिति भावः । एतेन परत्वान्नित्यत्वाद्भुटित्यपारतम् । ननु रुडपि झोऽन्त इत्यतोऽनुवृत्तवर्णस्यैवेति रुटि सति तत्सहितस्याऽऽदेशेन भाव्यमिति कथं तस्य व्यवधायकत्वमत आह—निर्दिश्यमानस्येति । तादृशं झकाररूपं च व्यवहितमेवेति भावः ।

इति । एतन्मपि पर्यायः प्रकृतयेव । एवं तस्मैऽव्ययस्य रुटं वक्ष्यामि । तदव्य-
यस्यैव कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । अदभ्यस्तात्
[७. १. ४] इति । तदेव पथमनिर्दिष्टं षष्ठीनिर्दिष्टेन चेहार्थः ।
शीङ् इत्येषा पञ्चम्यदिशि प्रथमायाः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य
[१. १. ६७] इति ।

शीङ्गे रुट् ॥ ७. १. ६ ॥

रुटि दृशिगुणप्रतिषेधः ॥ १ ॥

रुटि दृशिगुणः प्राप्नोति । अदभ्यस्तास्य केतव इति । तस्य प्रतिषेधो
वक्तव्यः । न वक्तव्यः । परस्मिन्निति सिद्धति च [१. १. ५] इति प्रतिषेधो
भविष्यति । एतन्मप्यदभ्यस्तास्य केतव इत्यत्र प्राप्नोति । एवं तर्हि पूर्वान्तः करिष्यते ।

प्र०—स्थानिनी व्यवधानाभावात् । एवमपि पर्याय इति । अद्भावे कृते रुण प्राप्नोति
इत्यस्य रुद्विधानादस्मिन्निवात्स्थानिवत्त्वाभावाद्गुणप्रकृतौ कृतेऽद्भावो न प्राप्नोति । व्यवधानात् ।
ततोऽस्मिन्निवात्त्वाच्च पर्यायप्रसङ्गः । एवं तर्हीति । अच्छव्यस्य रुटि सत्य-
वयववयवोऽपि समुदायावयवो भवतीति रुटा व्यवधानाभावाद्गुणः शीङ्गः प्रवर्तते ।

शीङ्गे रुट् । अदभ्यस्तास्य । दृशेर्लुङि झेरन्तादेश इति वेत्यङिः तस्य
चान्तरद्भवाद्गुणप्रत्ययपूर्वं रुटि कृत ऋदृशोऽङि गुण इति गुणप्रसङ्गः । परस्मिन्निति ।
यदा ङिति चेत्यत्र निमित्तसप्तमीपक्षस्त्यक्तः परसप्तमीपक्ष आश्रितरतदैतदुच्यते । वार्णा-
दाङ्गं बलवदित्यन्तेक्षिते वर्णाश्रयत्वादन्तरङ्ग एकादेशे कृते तस्य परं प्रत्यादिवद्भा-
वान्दिङ्सार्वधातुकं परस्मिन्नित्य ङिति चेति गुणप्रतिषेधः प्रवर्तते । येन नाप्राप्तिन्यायेन
तन्निमित्त एव प्रतिषेधो गुणेन बाध्यते नतु दिङ्सार्वधातुकनिमित्तः प्रतिषेधाश्च बलीयांसो
भवन्तीत्युभयप्रसङ्गे प्रतिषेधः प्रवर्तते । अदभ्यस्तास्य । मिबादेशस्यामः पित्वाङ्दि-
त्वाभावात्तस्मिन् गुणप्रतिषेधः । एवं तर्हीति । पूर्वान्ते रुट्यलघूपधत्वाद्गुणा-

उ०—भाष्ये—एतन्मपि पर्याय इति । योगविभागपक्षेऽयं दोषः । सहविधानबोधकचकाराभावात् ।
तदाह—अद्भावे कृत इत्यमरः । चकारकरणे तु तत्करणप्रयुक्तं गौरवमेव दोष इति भावः ।
नन्वेच्छव्यस्य रुटि तेन समुदायस्य व्यवधानाच्छीङ्गः सार्वधातुक इति गुणो न स्यादत
आह—अच्छव्यस्येति ।

शीङ्गे रुट् । गुणप्रत्ययपूर्वं रुटीति । बहुलं छन्दसीत्यङ्गसंज्ञानिमित्ताप्रत्ययमात्राश्रयो
रुदन्तरङ्गः । गुणस्तु प्रकृतिप्रत्यययोर्मविशेषाश्रयत्वाद्बहिरङ्ग इति भावः । कृत इति । तत्र
कृतेऽप्येत्यर्थः । ननु प्रतिषेधविषयोऽयं गुणः प्रतिषेधं बाधतेत्यत आह—येन नेति । तन्नि-
मित्तः पक्षेति । अङ्गनिमित्त एवेत्यर्थः । नन्वेवमपि परत्वाद्गुणः प्रतिषेधं बाधतेत्यत आह—
प्रतिषेधाभावेति । किन्तु मूलकत्वविशिष्ट इति भावः । प्रत्यापत्तिः प्रतिप्रसवः । यदि दृशोऽपूर्वो

पूर्वान्ते शीङो गुणविधिः ॥ २ ॥

पूर्वान्ते शीङो गुणो विधेयः । शेरते । सूत्रं च भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं रुटि दृशिगुणप्रतिषेध इति । पूर्वान्तेऽप्येष दोषः । कथम् । अयं दृशिगुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते स यथैव विडति चेत्येतं प्रतिषेधं बाधत एवमनुपधाया अपि प्रसज्येत । तस्मादुभाभ्यामेव दृशेरक्प्रत्ययान्तरं वक्तव्यं पितरं च दृशेयं मातरं च दृशेयमित्येवमर्थम्+ ।

झादेशादाड्लेटि ॥ ३ ॥

झादेशादाड्लेटिः भवति विप्रतिषेधेन । झादेशस्यावकाशः X । लुनते लुनताम् अलुनत । आटोऽवकाशः । पताति दिद्युत् । उदधिं च्यावयाति । इहोभयं प्राप्नोति । अपि नः श्वो विजानिष्यमाणाः पातिभिः सह शयान्तै । आड्लेटि भवति विप्रतिषेधेन स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

न वा नित्यत्वादाटः ॥ ४ ॥

न वा वक्तव्यः । किं कारणम् । नित्यत्वादाटः । नित्य आडागमः । स कथं नित्यः । यद्यनकारान्तग्रहणं झकारविशेषणम् । अथ हि प्रत्ययविशेषणं झादेशोऽपि नित्यः ।

प्र०—भावः । लघूपधगुणस्यैव हि ऋदृशोऽङि गुण इति प्रत्यापत्तिः क्रियते । अथवा गुणश्रुत्येक उपस्थानात्तस्यैवाडा विशेषणाद्धेन नाव्यवधानमित्येकवर्णव्यवहितस्य गुणो भवति रुटि कृते न भवति । शेरत इति । रुकि सत्यनिगन्तत्वाद्गुणप्रसङ्गः । पूर्वान्तेऽपीति । विडति चेति गुणे प्रतिषिद्धेऽपूर्वं ऋदृशोऽङि गुण इति गुणो विधीयते । स यथैव प्रतिषेधविषये प्रवर्तते तथैवानुपधाया अपि इकः प्रवर्तते । अङ्ग्रहणं च श्रुतत्वादृदृशेरेव विशेषणं नेकः । दृशेरक्प्रत्ययान्तरमिति । यश्च लिङ्याशिष्यङ् यश्चेरितो वेत्यङ् तत्प्रसङ्गे छन्दसि दृशेरक्वक्तव्यः । अथ भाषाया-मदर्शन्नित्यत्र छित्सार्वाधातुकनिमिः प्रतिषेधः कस्मान्न भवति । विडतीति निमित्तसप्तमीविज्ञानाद्वाणादाङ्गं बलीय इत्येकदेशात्पूर्वमेव गुणविधानाद्वा स्थानिवद्भावाद्देश-कादेशस्य व्यवधानात्कृतार्थस्य वा प्रतिषेधस्य परत्वाद्गुणेन बाधनात् । झादेशोऽपि

उ०—गुणो विधीयत इत्याश्रीयते तदाऽपि न दोष इत्याह—अथवेति । अनुपधाया अपीति । प्रतिषेधसूत्राणां परिभाषावद्विधेकवाक्यतया विडतीत्यस्योपधाया इत्यस्य च बाधे विनि-गमकाभावादिति भावः । नन्विकोऽङा विशेषणान्न दोष इत्युक्तं तत्राऽऽह—अङ्ग्रहणं चेति । लिङ्गाच्छ्रुतेर्बलवत्त्वादिति भावः । लिङ्याशिष्यङिति । दृशेयमित्यत्रास्य प्राप्तिः । स्थानिवद्भावादिति । अचः परस्मिन्नित्यनेन । कृतार्थस्य वेति । भिन्न इत्यादौ । अत्र विधेरेव निषेधापवादकत्वेन निषेधाश्च बलीयांस इत्यस्याविषय इति भावः । झादेशादिति

अन्तरङ्गलक्षणत्वाच्च ॥ ५ ॥

अन्तरङ्गः खल्वप्याडागमः । कथमन्तरङ्गः । यदि प्राग्लादेशाद्धात्वधि-
कारः X । अथ हि लादेशे धात्वाधिकारोऽनुवर्तत उभयं समानाश्रयम् । यद्ये-
वानकारान्तग्रहणं प्रत्ययविशेषणमथापि लादेशे धात्वाधिकारोऽनुवर्तत उभय-
थाऽपि पूर्वविप्रतिषेधेन नार्थः । कथम् । बहुलं छन्दसि [२. ४. ७३] इत्ये-
वमत्र शपो लुप्त भविष्यति । तत्रानत इति प्रतिषेधो भविष्यति ।

वेत्तेर्विभाषा ॥ ७ । १ । ७ ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७ । १ । ८ ॥

अतो भिस ऐस् ॥ ७ । १ । ९ ॥

बहुलं छन्दसि ॥ ७ । १ । १० ॥

इदं बहुलं छन्दसीति द्विः क्रियते । एकं शक्यमकर्तुम् । कथम् । यदि
तावत्पूर्वं क्रियते परं न करिष्यते । अतो भिस ऐसित्यत्र बहुलं छन्दसीत्येत-
दनुवर्तिष्यते । अथ परं क्रियते पूर्वं न करिष्यते । बहुलं छन्दसीत्यत्र रुड-
प्यनुवर्तिष्यते ।

अपर आह । उभे बहुलग्रहणे एकं छन्दोग्रहणं शक्यमकर्तुम् । कथम् ।
इदमस्ति । वेत्तेर्विभाषा । ततश्छन्दसि । छन्दसि च विभाषा । ततोऽतो भिस
ऐस्भवति । छन्दसि विभाषेति ।

प्र०-नित्य इति । द्वयोश्च नित्यत्वे 'न वां नित्यत्वादाटः' इति न शक्यते वक्तुम् ।
ह्यविशेषणपक्षेऽप्यभेदाश्रयेणाऽऽटो नित्यत्वम् । भेददर्शने तु शब्दान्तरप्राप्त्याऽऽडप्य-
नित्यः । यदि प्राग्लादेशादिति । तदा प्रत्ययमात्रापेक्षत्वादाडन्तरङ्गः ।

वेत्तेर्विभाषा । अतो भिस ऐसित्यत्रेति । वाक्यभेदेन संबन्धाद्भाषायाम-
प्यैस् भवति । छन्दसि च विभाषेति । प्रत्ययमात्रस्य छन्दसि रुड विधीयते
विभाषा । व्यवस्थितविभाषाविज्ञानाच्च यथाप्रयोगं रुडविधिः ।

उ०-पूर्वविप्रतिषेधवार्तिकमाटोऽन्तरङ्गत्वं लावस्थायामाटः प्रवृत्तिं चानभ्युपगम्येति बोध्यम् ।
अत्रत्यसिद्धान्तोऽप्येवमेव । शयान्तै इत्यत्र पूर्वमाटोऽप्रवृत्तावदादेशः स्यात् । पूर्वमाटि तु
तेन व्यवधानान्नादादेश इति भावः । शब्दान्तरप्राप्त्याऽऽटोऽनित्यत्वं स्यादित्याशङ्क्याऽऽह-
अभेदाश्रयेणेति । स्थानिविशेषमनादृत्य कार्यमात्रस्याभेदाश्रयेणेत्यर्थः । भेदेति । कार्य-
भेदात्कार्यभेदाश्रयण इत्यर्थः ।

वेत्तेर्विभाषा । ननु बहुलग्रहणाभावे शीङो रुडिति सूत्रभाष्योक्तादृश्रमित्यादौ रूपन
स्यादत आह-प्रत्ययमात्रस्येति । नन्वेवमपि सर्वस्य प्रत्ययस्य विभाषा रुड स्यादत
आह-व्यवस्थितेति ।

अतो भिस ऐस् ॥ ७ । १ । ९ ॥

इह वृक्षैः प्लक्षैरिति परत्वादेत्वं प्राप्नोति* । ऐस्भाव इदानीं क भविष्यति ।

कृत एत्वे भौतपूर्व्यात् ।

कृत एत्वे भूतपूर्वमकारान्तमित्यैस्भविष्यति ।

ऐस्तु नित्यस्तथा सति ।

एवं सति नित्य ऐस्भावः । कृतेऽप्येत्वे प्राप्नोत्यकृतेऽपि प्राप्नोति । नित्य-
त्वादैस्त्वे कृते विहतनिमित्तत्वादेत्वं न भविष्यति ।

एत्वं भिसि परत्वाच्चेदत ऐस्क भविष्यति ।

कृत एत्वे भौतपूर्व्यादैस्तु नित्यस्तथा सति ।

नेदमदसोरकोः ॥ ७ । १ । ११ ॥

इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते । उभौ शक्याववक्तुम् । कथम् । एवं
वक्ष्यामि । इदमदसोः कादिति । तन्नियमार्थं भविष्यति । इदमदसोः कादेव
नान्यत इति ।

टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः ॥ ७ । १ । १२ ॥

किमर्थमिनादेश उच्यते न नादेश एवोच्येत । का रूपसिद्धिः वृक्षेण
प्लक्षेण । एत्वे योगविभागः करिष्यते+ । कथम् । इदमस्ति । बहुवचने स-
त्येत् [७. ३. १०३] । ओसि च [१०४] । तत आङि च । आङि
च परतोऽत एत्वं भवति । वृक्षेण प्लक्षेण । तत आपः संबुद्धौ च [१०६]

प्र०— अतो भिस ऐस् । परत्वादिति । एत्त्वस्यावकाशः वृक्षेष्विति । ऐसोऽवकाशः
कृत एत्वे । प्रागेत्वादुभयप्रसङ्गे परत्वादेत्त्वप्रसङ्गः । मुख्यशब्दार्थाश्रयणेनानवकाशं मत्वा
पृच्छति—ऐस्भाव इदानीमिति । कृत एत्त्व इति । संप्रतिकाभावे भूतपूर्वग-
तिराश्रयिते । ननु नाप्राप्त एत्त्व ऐसारभ्यमाणस्तस्यापवादो युक्तः । उत्सर्गपवाद-
योश्चायुक्तो विप्रतिषेधः । एवं तर्हि पूर्वपक्षवादिनोत्सर्गपवादमनाश्रित्य चोदितमिति
तदनुसारेणैव सिद्धान्तवादी परिहरति—ऐस्तु नित्य इति ।

टाङ्सिङ्सामिनात्स्याः । आङि चेति । स्थानिदद्भावाद्भादंश एत्वं विज्ञा-

उ०— अतो भिस ऐस् । मुख्यशब्दार्थेति । एवं चैत्त्वमपवादत्वाद्वाधित्वैसिति भावः ।
अनाश्रित्येति । सर्वथाऽसंभव एव बाधकत्वमिति वार्तिकरीत्येत्यर्थः । तथा सतीत्यनेनानव-
काशत्वमेव दृढीकृतम् । कृते चारितार्थ्यमङ्गीकृत्य परत्वादेत्त्वमित्यङ्गीकार इति हि तदर्थः ।
अङ्गीकार इत्यनेनानवकाशत्वं सूचितम् ।

टाङ्सि० । नादेश आङोऽभावादाह—स्थानिदद्भावादिति । न च
परत्वादेत्वे नादेशविधायकवैयर्थ्यापात्तिः । तत्सामर्थ्यादेव पूर्वं नादेश एत्वमिति क्रमाश्रय-

अ. ७ पा. १ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । १५३

रणसामर्थ्याद्वाध्यते सवर्णदर्धित्वमपि न प्राप्नोति । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यते । पररूपं प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदर्धित्वस्य पुनर्निमित्तमेव ।

डेर्यः ॥ ७ । १ । १३ ॥

किमिदं चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणमाहोस्वित्सप्तम्येकवचनस्य ग्रहणम् । कुतः संदेहः । समानो निर्देशः । चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणम् । कथं ज्ञायते । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । इहापि तर्हि चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं स्यात् । डेरान्नद्यान्नीभ्यः [७. ३. ११६] । एवं तर्हि व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि संदेहादलक्षणाभितीह चतुर्थ्येकवचनस्य ग्रहणं व्याख्यास्यामस्तत्र सप्तम्येकवचनस्येति ।

प्र०— डेर्यः । कुतः संदेह इति । प्रयोगे वृक्षायेत्यादौ चतुर्थ्यवगमादयुक्तः संदेह इति भावः । इतरो लक्षणमात्रशरणो भूत्वाऽऽह—समानो निर्देश इति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोरिति चतुर्थ्येकवचनस्य डे इति रूपं प्रतिपदोक्तं सप्तम्येकवचनस्य तु घेर्दितीति गुणे कृते डेः इति लाक्षणिकं रूपम् । इहापि तर्हि । डेरिति षष्ठ्यन्तं रूपमुपात्तं तच्चोभयोरपि लाक्षणिकमिति परिभाषाया अयमविषयः । अथ प्रत्ययात्पूर्वस्य भागस्य लाक्षणिकत्वप्रतिपदोक्तत्वसंभवापेक्षा परिभाषाप्रवृत्तिस्तदाऽन्यत्रापि प्रवर्तते । एवं तर्हि । लिङ्गदर्शनं चारित । तस्मै प्रभवति संतापादिभ्यः । तदस्यां प्रहरणमिति क्रीडायां ण इति ।

उ०—विभक्त्यादेशेभ्यः परत्वाज्जरसादेशोऽतिजरसेत्याद्यपीतीत्येवेत्यसंगतम् । अतिजरांसीत्यत्र जसः शिभावे कृते नुमजरसोः प्राप्तौ नुम् विप्रतिषेधेनेति जराया इति सूत्रस्थभाष्येण विभक्ति-त्वज्ञानप्रकृतिप्रत्ययोभयसापेक्षजरसादेशापेक्षया विभक्तिकार्याणामन्तरङ्गत्वात्पूर्वं प्रवृत्तिस्वीकारेणादोषात् । टाडसीत्यादीनामङ्गनिमित्तटादीनामित्यर्थ इति नोभयापेक्षत्वम् । एतेन प्रत्ययविशेषापेक्षत्वेनाऽऽदेशा बहिरङ्गा इत्यपास्तम् । तादृशबहिरङ्गस्य भाष्ये क्वाप्याश्रयणाभावात् । किंच प्रकृतिप्रत्ययविशेषापेक्षत्वेन बहिरङ्गत्वं न वाचनिकम् । किंतु यद्विशेषधर्मज्ञानात्पूर्वमवश्यं यत्सामान्यधर्मज्ञानं तत्र पूर्वोपस्थितत्वेन सामान्यधर्मापेक्षस्यान्तरङ्गत्वं तद्वीजम् । अस्ति च रुदश्च पञ्चभ्य इत्यत्र निमित्तभूतसार्वधातुकत्वज्ञानार्थं धातुविहितप्रत्ययत्वज्ञानं पूर्वमावश्यकम् । एवं च पूर्वोपस्थितसार्वधातुत्वलिङ्गत्वज्ञानमात्रापेक्षया सुटः सार्वधातुकत्वज्ञानकाले प्रवृत्तिरित्यन्तरङ्गत्वं यासुटः । तदुत्तरप्रवृत्तिकत्वाच्च बहिरङ्गत्वमीटः । नचैवं प्रकृते । किंच परत्वाज्जरसादेशे, एतत्कैयटग्रन्थस्यासंभवदुक्तिकतैव । पूर्व जरसादेश इनाद्यप्राप्त्या तदभावपक्षे च तस्याप्राप्त्या संनिपातपरिभाषयाऽनभ्युपयन्तित्यस्यासंगतत्वादिति दिक् ।

डेर्यः । डेरित्यत्र प्रकृतिरूपोपेक्षया लाक्षणिकत्वादि कथ्यत इत्याह—चतुर्थ्येकवचनेति ।

सर्वनाम्नः स्मै ॥ ७ । १ । १४ ॥

अश एकादिष्ठात्स्मायादीनामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

अश+ एकादिष्ठात्स्मायादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । अथो अत्रास्मै । अथो अत्रास्मात् । अथो अत्रास्मिन्निति । एकादेशे* कृतेऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति । किं पुनः कारणमेकादेशस्तावद्भवति न पुनः स्मायादयः । न पर-
त्वात्स्मायादिभिर्भवितव्यम् । न भवितव्यम् । किं कारणम् । नित्यत्वादेकादेशः ।
नित्य एकादेशः । कृतेष्वपि स्मायादिषु प्राप्नोत्यकृतेष्वपि । नित्यत्वादेकादेशे
कृतेऽत इति स्मायादयो न प्राप्नुवन्ति । किमुच्यतेऽश इति नेहापि कर्तव्य-
म् । अत्रास्मै । अत्रास्मात् । अत्रास्मिन्निति । एकादेशे कृतेऽत इति स्मायादयो न
प्राप्नुवन्ति । आनुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नात्राकृतेषु स्मायादिषु हलादिर्विभक्तिरस्ति
हलादौ चेद्रूपलोपोऽ- न चाकृत इद्रूपलोप एकादेशः प्राप्नोति । तदानुपूर्व्या
सिद्धम् । तत्तर्ह्युपसंख्यानं कर्तव्यम् ।

न वा बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ २ ॥

न वा कर्तव्यम् । किं कारणम् । बहिरङ्गलक्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षण
एकादेशः । अन्तरङ्गः स्मायादयः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।

जसः शी ॥ ७ । १ । १७ ॥

जश्शमोः शिः ॥ ७ । १ । २० ॥

किमर्थं शीभावः शिभावश्चोच्यते न शिभाव एवोच्यते । का रूपसिद्धिः । ते ये
के । आद्गुणेन सिद्धम् × । नैवं शक्यम् । इह हि ऋणुणी जंतुनीः । दीर्घ-
श्रवणं न स्यात् । एवं तर्हि शीभाव एवोच्यताम् । नैवं शक्यम् । इह हि
कुण्डानि वनानीति ह्रस्वस्य श्रवणं न स्यात् । तस्माच्छीभावः शिभावश्च
वक्तव्यः ।

प्र०- सर्वनाम्नः स्मै । अश एकादिष्ठादिति । लोकेऽर्थप्रतिपादनाय वाक्यमुच्चार्यते
तदेव व्याकरणेऽपि विभज्यान्वाख्यायते । ततश्चात्र अ ए इति स्थिते नित्यत्वादेकादेशः
प्राप्नोति । तस्मिन्कृतेऽदन्तत्वाभावाद्वर्णविधावन्तादिवद्भावाभावात्ताद्रूप्यान्तितदेशात्स्मायाद्य-
सिद्धिः । आनुपूर्व्येति । अत्र इदम् ए इति स्थिते त्यदाद्यत्वे कृते स्मादयः । ततो नित्य-
त्वाद्वर्णं बाधित्वेद्रूपलोपे कृते सवर्णदीर्घत्वेन रूपं सिध्यतीत्यर्थः । नवेति । पदद्वयाश्रयत्वा-
देकादेशो बहिरङ्गः । एकपदाश्रयत्वात्स्मायादयोऽन्तरङ्गाः ।

जसः शी । शीभावशिभावयोः कचिद्रूपाभेदं दृष्ट्वा प्रश्नः—किमर्थमिति ।

उ०- सर्वनाम्नः । पदसंस्कारपक्षे स्वार्थद्वयलिङ्गादिक्रमेणान्वाख्यानपक्षे च दोषाभावादाह-
लोक इति । वर्णविधावित्यस्य प्रत्याख्यानेऽप्याह—ताद्रूप्येति ।

औङ आपः ॥ ७ । १ । १८ ॥

किमर्थो ङकारः । सामान्यग्रहणार्थः । औ इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव स्यात् । अथाप्यौडित्युच्यत एवमपि द्वितीयाद्विवचनस्यैव स्यात् । अस्ति प्रयोजनमेतत् । किं तर्हीति । ङित्कार्यं तु प्राप्नोति । खट्वे माळे । याडापः [७. ३. ११३] इति याट् प्राप्नोति । नैष दोषः । नैवं विज्ञायते ङकार इदस्य सोऽयं ङित् ङितीति । कथं तर्हि । ङ एवेङित् ङितीति । एवं सति वर्णग्रहणमिदं भवति वर्णग्रहणेषु चैतद्भवति यस्मिन्विधिस्तदावल्ग्रहण इति । न दोषो भवति । अथवा वर्णग्रहणमिदं भवति न चैतद्ग्रहणेषु भवत्यननुबन्ध-

प्र०- औङ आपः । किमर्थ इति । औङ इति भूतानुवादः । न क्वचिदौङिति रूपं विज्ञातमभूत्तस्य च भूतवदुपादाने किं प्रयोजनमिति प्रश्नः । औ इत्युच्यमान इति । निरनुबन्धकपरिभाषयेति भावः । यद्यपि टकारः प्रत्याहारार्थत्वात्समुदायानुबन्धस्तथाऽप्यनेकान्ता अनुबन्धा इति दर्शन-एकान्ता इति दर्शने वाऽवयवावयवस्यापि समुदायावयवत्वदर्शनात्प्रत्ययस्याप्यनुबन्धः स्यात् । प्रयोजनाभावात्प्रत्ययानुबन्धो न भवतीति चेद्दिह तस्य ग्रहणं भा भूदिति प्रयोजनं स्यात् । यथेवमौङ इत्युच्यमाने तदनुबन्धकग्रहणे नातदनुबन्धकस्येति द्वितीयाद्विवचनग्रहणं न प्राप्नोति ङकारोच्चारणसामर्थ्याद्भविष्यतीत्यदोषः । ङित्कार्यं त्विति । औङ इति वचनात्प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरौङो विधायकवाक्यमनुमीयत इत्युपदेशेऽन्त्यत्वान्ङकारस्येत्संज्ञायां सत्यां ङित्कार्यप्रसङ्गः । अथेवेति । औङ इति वर्णमात्रं निर्दिश्यते ङकारस्त्वसंदेहार्थो नानुबन्धार्थः । ऋदोरिति यथा ङकारः । अङ्गाक्षितश्च प्रत्यय औकारेण विशेष्यत

उ०- औङ आपः । ननुभयसंग्रहार्थं ङकारोच्चारणसत्त्वाकिमर्थ इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह—औङितीति । असिद्धस्यानुवादे न प्रयोजनमित्यर्थः । अनेकान्ता इति । अत्र पक्ष आनन्तर्यमेव संबन्धो न त्ववयवावयवविभावः । तच्च समुदायस्येव प्रत्ययस्याप्यस्तीत्यर्थः । अवयवावयवस्यापीति । द्विगता अपि हेतवो भवन्ति । आग्राश्च सिक्ताः पितरश्च तृप्ता इति न्यायात् । अवयवस्य समुदायस्य चावयवत्वं न विरुध्यत इति भावः । इह । शीविधौ । तस्य । द्वितीयाद्विवचनस्य । न प्राप्नोतीति । अत्र टकारस्याप्यनुबन्धस्य भावादिति भावः । नन्वौङो विधानाभावेनोपदेशाभावात्प्रत्ययान्तत्वाभावाच्चेत्संज्ञाभावेन कथमित्कार्यापादनमत आह—औङ इतीति । चित्रङ इवेति भावः । असिद्धानुवादाभावात्तदनुपपत्त्या औऔटोरौङ भवतीति वाक्यमनुमीयत इति तात्पर्यम् । नच याट्चवश्यं प्राप्ते शीभावारम्भादयमपवाद इति न दोषः । कृते चारितार्थ्येनासंभव एव बाधकत्वमिति वार्तिकरीत्या शङ्कासत्त्वात् । इत्संज्ञकङकारादाविति व्याख्यान आङयाजयारामुपसंख्यानमिति सुपां सुलुक्सूत्रस्थवार्तिकविहिताङः प्रवाहवेत्युदाहरणमसंगतं स्यादित्यस्चेराह—भाष्ये—अथवा वर्णेति । असं-देहार्थ इति । आव इत्युच्यमाने किमयमाव उत औ इति संदेहः स्यादिति भावः । ननु

कग्रहणे न सानुबन्धकस्येति । अथवा पूर्वसूत्रनिर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेषु च येऽनुबन्धा न तैरिहेत्कार्याणि क्रियन्ते ।

औकारोऽयं शीविधौ डिङ्गृहीतो डिच्चास्माकं नास्ति कोऽयं प्रकारः ।

सामान्यार्थस्तस्य चाऽऽसञ्जनेऽस्मिन्डित्कार्यं ते श्यां प्रसक्तं स दोषः ॥ १ ॥

डित्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णे यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ ।

वर्णश्चायं तेन डित्वेऽप्यदोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यात् ॥ २ ॥

अष्टाभ्य औश् ॥ ७ । १ । २१ ॥

औशघौ

औशवाविति वक्तव्यम् । किमिदमघाविति । अनुत्तरपद इति । किं प्रयो-
जनम् । इह मा भूत् । अष्टपुत्रः अष्टभार्य इति ।

अस्तु लुक्तत्र ।

अस्त्वौश्वं लुग्भविष्यति* ।

प्र०-इत्यौकारान्तस्य शीभावो विधीयमानोऽन्तवद्भावात्केवलस्याप्यौकारस्य प्रवर्तते । प्रत्य-
यस्य चानुबन्धभावाभावाभ्यां निरनुबन्धकपरिभाषा व्यवस्थां करोति न वर्णस्य । अथ-
वेति । पूर्वाचार्यैर्द्वे अपि द्विवचने डिती पठिते । न चेह कचिदप्यौङ् प्रत्य-
योऽस्ति । सामान्यग्रहणार्थं च पूर्वसूत्रनिर्देशस्तेन यः पूर्वसूत्र औङ् तस्य ग्रहणं
भवतीति प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोर्ग्रहणसिद्धिः । वर्णश्चायमिति । औकारो वर्ण एव
निर्दिष्टो न प्रत्यय इत्यर्थः । तेन डित्वेऽप्यदोष इति । डित्वे सति यो दोषः स
नास्ति । डित्वस्यैवाभावादित्यर्थः ।

अष्टाभ्य औश् । औशवाविति । औशादेशो नाप्राप्ते लुक्प्रारभ्यमाणो विशेष-
षाभावात्सर्वस्य लुको बाधकः प्राप्नोतीति भावः । इतरो येन नाप्राप्तिन्यायेन षड्भ्यो
लुगित्यस्यैवायमपवादो न सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यस्यापीति मत्वाऽऽह-अस्त्विति ।
भवत्वौशादेशस्तस्य लुग्भविष्यतीत्यर्थः । एतच्चौशादेशप्रवृत्तिमभ्युपगम्योच्यते । नित्य-

उ०-निरनुबन्धकत्वं औटः सानुबन्धकत्वाद्ग्रहणं न स्यादत आह-प्रत्ययस्य चेति । तदेतद्भाष्य
उक्तं-नचैतद्वर्णग्रहणोष्वित्यादिना । अनेन औ इत्युच्यमाने प्रथमाद्विवचनस्यैव स्यादिति दोष
उद्घृतः । डित्वाभावाच्च यादृप्राप्तिरेव नेति बोध्यम् । ननु संभवति प्रत्ययग्रहणे कुतो वर्ण-
ग्रहणं स्यादित्यरुचेराह-भाष्ये-अथवेति । नचेहेति । एवं च सामर्थ्यात्पूर्वसूत्रनिर्देश-
स्तत्फलं च सामान्यग्रहणमिति भावः । भाष्ये-कोऽयं प्रकार इति । अयुक्तोऽयं निर्देश-
प्रकार इत्यर्थः । डित्वे विद्याद्वर्णेति । याडाप इत्यत्रानुवृत्तं डितीति कर्मधारयेण वर्णनिर्देश
इत्यर्थः । तदादिविधौ च स्वरूपसत्सम्भवे निमित्तं न त्वर्थनिर्देश इत्युक्तम् । वर्णश्चायमिति ।
चशब्दो वार्थः । ननु डित्वस्यैवाभावे डित्वे न दोष इत्युक्तमत आह-डित्वे सतीति ।
अष्टाभ्य औश् । सर्वस्य । षड्भ्य इत्यस्य सुपो धात्वित्यस्य च । प्रवृत्तिमभ्युपगम्येति ।

अ. ७ पा. १ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । १५७

षड्भ्योऽप्येवं प्रसज्यते ।

इहापि तर्हि प्राप्नोति । अष्टौ तिष्ठन्ति । अष्टौ पश्येति+ ।

अपवादः

अपवादत्वादत्रौश्वं लुक् बाधिष्यते । इहापि तर्हि बाधेत । अष्टपुत्रः अष्ट-
भार्यः ।

यस्य विषये

यस्य लुको विषय औश्वं तस्यापवादः ।

यो वा तस्मादनन्तरः ॥ १ ॥

प्र०—त्वात्पूर्वमेव लुका भाव्यम् । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति वा ।
इतरो लुको विशेषमपश्यन्त्यपवादे प्रवृत्त उत्सर्गः प्रवर्तते तदाऽतिप्रसङ्ग इत्याह—
षड्भ्य इति । सूत्रैकदेशानुकरणमेतत् । षड्भ्यो लुगित्ययमप्यौशो लुक् प्राप्नोति ।
अथ विधानसामर्थ्यान्न भवति तदाऽष्टपुत्र इत्यत्रापि न प्राप्नोतीत्यर्थः । इतरो येन
नाप्राप्ते तस्य बाधकमित्याश्रित्याऽऽह—अपवाद इति । षड्भ्यो लुगिति सर्वत्र प्राप्नो-
तीति स एवौशा बाध्यते सुपो धातुप्रातिपदिकयोरित्यथं तु क्वचित्प्राप्नोतीति तं
प्रत्यस्य बाधकत्वायोगात् । अन्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति पूर्वमेव
प्रवर्तते । यो वा तस्मादिति । औशः षड्भ्यो लुगित्ययमनन्तरौ द्वितीयाध्याय-
विहितस्तु व्यवहितः । ननु मध्येऽपवादा इति द्वितीयाध्यायविहितस्यैव लुको बाधा
प्राप्नोति । नैष दोषः । यत्र द्वावपि व्यवहितौ पूर्वोत्तरौ तत्र पूर्वानुभवाहितसंस्का-
रोपजनितस्मृत्युपाख्यस्य पूर्वस्य युक्तो बाधः । इह त्वनेकाध्यायव्यवहितो द्वितीया-
ध्यायविहितो लुङ् महता यत्नेन स्मरणीयः । अनन्तरस्त्वनुभवनीय इति स एव
बाध्यते । अथवा सत्यामसत्यां बोपलब्धौ प्रत्यासत्त्याऽनन्तरस्यैव बाधेन भाव्य-
म् । एतच्च लुक् समकक्ष्यत्वमभ्युपगम्योक्तम् । भिन्नकक्ष्यौ त्वेतौ लुकाँ ।

उ०—वस्तुतोऽस्त्वत्रौश्वमित्यस्य प्राप्नोत्वत्रौश्वमित्यर्थः । लुग्भविष्यतीत्यस्य लुग्बाधको भविष्य-
तीत्यर्थ इति न दोषः । गौणेऽप्यस्य प्रवृत्तिमभ्युपगम्यौशघाविति वार्तिकं प्रवृत्तमिति बोध्यम् ।
प्रियाष्टादीनां त्वनभिधानमेवेति तदाशयः । क्वचिदिति । समासादावित्यर्थः । ननु समा-
सेऽप्यन्तरङ्गत्वादौश प्राप्नोतीत्यत आह—अन्तरङ्गानपीति । व्यदहिताविति । काल-
तस्तुल्यावित्यर्थः । तत्र पूर्वोति । तत्र को बाध्यतामिति विशेषचिन्तायां पूर्वस्यैव बाधो
न्याय्य इति भावः । पूर्वानुभवजनसंस्कारजन्यस्मृतिविषयस्येयक्षरार्थः । उत्तरस्य त्वननुभव-
स्मृत्ययोगः । न्यायान्तरसत्त्वेऽपि प्रत्यासत्तिन्याय एवाऽऽश्रित इत्यर्थो यो वा तस्मादनन्तर
इति भाष्यस्येत्याह—अथेति । येन नाप्राप्त्या यत्रोभयबाधकत्वं प्राप्तं तत्रैवेति न्याया व्यव-
स्थापका इत्याशयेनाऽऽह—एतच्चेति । एवं च ‘ यस्य विषये ’ इत्येष एव समाधर्मस्य

+ ७. १. २२

१ अ. °तिर्भवतीत्याशयेनौश ।

शिशिलुगनुम्बिधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे
प्रतिषेधः ॥ २ ॥

शिशिलुगनुम्बिधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेधो वक्त-
व्यः। बहुवपुः बहुवपू बहुवपव इति । अस्तु तर्ह्यर्थग्रहणम् । यद्यर्थग्रहणं प्रिय-
सक्थना ब्राह्मणेनेत्यनङ् न प्राप्नोति* । अस्तु तर्हि शब्दग्रहणमेव । ननु चोक्तं
शिशिलुगनुम्बिधिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं चेदन्यपदार्थे प्रतिषेध इति ।

सिद्धं तु प्रकृतार्थविशेषणत्वात् ॥ ३ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते । किंच प्रकृतम् । अ-
ङ्गम्+ । अङ्गस्य शिशिलुङ्नुमो भवन्ति नपुंसके वर्तमानस्य । कथं प्रियस-
क्थना ब्राह्मणेन ।

प्र०-ध्रिबलवानिति । शिशीति । अङ्गस्येत्यनुवर्तनादङ्गस्य य औङ् नपुंसकात्परस्तस्य शीति
विज्ञायमाने शब्दग्रहणं भवति । यदाऽप्यङ्गादिति विभक्तिविपरिणाम आश्रीयते नपुंसकेन
चाङ्गं विशेष्यते नपुंसकान्तादङ्गात्परस्येति तदाऽपि शब्दग्रहणम् । यदा तु नपुंसकाद्यो
विहित इत्याश्रीयते प्रधानं वा नपुंसकमङ्गेन विशेष्यते नपुंसकादङ्गात्परस्येति तदाऽर्थग्र-
हणम् । शब्दद्वारकं चार्थेन पौर्वापर्यादिकमाश्रीयते । प्रियसक्थनेति । नपुंसकस्य झलच
इत्यतो नपुंसकग्रहणमस्थ्यादिसूत्रेऽनपुंसकसंज्ञाशब्दनिवृत्त्यर्थमनुवर्तते । यद्यप्यभिव्यक्त-
पदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुताः । शास्त्रार्थस्तेषु कर्तव्यः शब्देषु न तदुक्तिषु । इति संज्ञाश-
ब्दानामप्रसङ्गस्तथाऽपि न्यायानुसरणे गौरवप्रसङ्गान्नपुंसकानुवृत्तिराश्रीयते । उत्तरार्थं च ।
इं च द्विवचन इत्यत्र नपुंसकस्येति पुंवादिति चानुवर्तते । तेन च्छब्दासि नपुंसकस्य पुं-
वद्भावान्मधोगृह्णातीत्यादौ नुमभावासाद्धः । सिद्धं त्वाति । विषयविभागाश्रयेणाभेमतार्थासाद्धः ।

उ०-मिति । भाष्ये काक्ः । न वक्तव्यमित्यर्थः । हेतुस्तु प्रसिद्ध एव । अन्तरङ्गानपाति न्यायरूप
इति तदाशयः । एतेनेतद्भाष्यबलादन्तरङ्गानपाति न्यायः सामासिकलुग्विषय एवेति भ्राम्यन्तः
परास्ताः । एङ्गस्वादिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । अङ्गस्य य ओङ्गिति । अङ्गस्य निमि-
त्तमित्यर्थः । नपुंसकाद्यां विहित इति । नपुंसकादर्थोदित्यर्थः । नपुंसकादङ्गादिति ।
नपुंसकत्वाविशेषादङ्गात्थोदित्यर्थः । कथं पुनरर्थेन पौर्वापर्यमत आह-शब्दद्वारकं चेति ।
आदिना विधानम् । स्त्रिया इति सूत्रस्थेन नह्यर्थेन पौर्वापर्यमस्तीति भाष्येणोदं विरुध्यते ।
तस्मादर्थग्रहणमित्यस्य भाष्यस्य नपुंसकात्थादङ्गात्परस्येत्यर्थः । अर्थपरस्य नपुंसकशब्दस्यार्थ-
प्रतिपादके लक्षणेति भावः । अनङ्गविधौ नपुंसकग्रहणाभावात्कथमव्याप्त्युद्भावनमत आह-
नपुंसकस्येति । तेन च्छब्दस्तीति । वाक्यभेदेन संबन्धादिति भावः । व्यत्ययो बहुलमिति
लिङ्गव्यत्ययेनापीदं सिध्यति । किंचाभिव्यक्तेति न्यायः पदकार्य एवेति नात्र तस्य विष-
योऽत एव सर्वनामसंज्ञायाः प्रतिषेध आरब्ध इत्यन्ये । अस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमित्यनेन

अ. ७ पा. १ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गधिकारः । १६१

अस्थ्यादिषु शब्दग्रहणम् ॥ ४ ॥

अस्थ्यादिषु नपुंसकग्रहणं शब्दग्रहणं द्रष्टव्यम् ।

युक्तं पुनरिदं विचारयितुम् । नन्वेनासंदिग्धेनार्थग्रहणेन भवितव्यं न हि नपुंसकं नाम शब्दोऽस्ति । किं तर्ह्युच्यतेऽस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमिति । अत्राप्यर्थग्रहणमेव । अत्रैतावान्संदेहः क्व प्रकृतस्यार्थो विशेष्यते क्व गृह्यमाणस्येति । शिशीलुङ्गुनिविधिषु प्रकृतस्यार्थो विशेष्यतेऽस्थ्यादिषु गृह्यमाणस्य ।

अड्डतरादिभ्यः पञ्चभ्यः ॥ ७ । १ । २५ ॥

अङ्गावे पूर्वसवर्णप्रतिषेधः ॥ १ ॥

अङ्गावे पूर्वसवर्णस्य* प्रतिषेधो वक्तव्यः । कतरन्तिष्ठति । कतरत्पश्य ।

सिद्धमनुनासिकोपधत्वात् ॥ २ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । अनुनासिकोपधोऽचशब्दः करिष्यते ।

प्र०—शिशीलुङ्गुनिविधिष्वर्थग्रहणमस्थ्यादिषु शब्दग्रहणमित्यर्थः । अस्थ्यादिष्विति । विशेषणविशेष्यभावे कामचारान्नपुंसकार्थविशिष्टैरस्थ्यादिभिर्ङ्गं विशेष्यत इति नपुंसकास्थ्याद्यन्तस्याङ्गस्यानपुंसकस्याप्यनङ् भवति पदाङ्गाधिकारे तस्य च ग्रहणं तदुत्तरपदस्य चेति वचनात्केवलानामप्यस्थ्यादीनामनङ् भवति । इदानीं भाष्यकारो विचारमेव पूर्वोक्तमाक्षिपमाण आह—युक्तं पुनरिति । अर्थमनपेक्ष्य शब्दग्रहणपक्षासंभव इति भावः । किं तर्ह्युच्यत इति । नैवेदं वक्तव्यमित्यर्थः । कस्मान्न वक्तव्यमित्याह—अत्रापीति । अर्थधर्मत्वाद्धिङ्गस्य नपुंसकार्थाभिधायित्वाद्दस्थ्यादयो नपुंसकशब्देनाभिधीयन्त इत्यर्थग्रहणमेव भवति । तस्माद्विशेषणविशेष्यभावविचार एव युक्तो न तु यथेष्टसिद्ध्यनङ्गत्वादसंभवादकतरपक्षग्रहणविचारः ।

अड्डतरादिभ्यः । अङ्गाव इति । सुस्थानिकेऽदादेशेऽयं दोषः । अमादेशे त्वदिस्थानिवद्भावादमि पूर्वं इति पूर्वरूपं सिद्धमिति । सिद्धं त्विति । अनुनासिकत्वेन निह-

उ०—गृह्यमाणस्थ्यादिविशेषणं नपुंसकग्रहणमित्युक्तमित्याह—विशेषणेति । नपुंसकार्थविशिष्टैरिति । गुणः कृतार्थसंस्कार इति न्यायादिति भावः । नैवेदमिति । किंशब्द आक्षेप इत्यर्थः । नत्वित्यस्यैकतरपक्षग्रहणविचार इत्यनेनान्वयः । युक्त इति च शेषः । तत्र हेतुः—यथेष्टेत्यादिः । शब्दग्रहणपक्षस्य यथेष्टसिद्ध्यनङ्गत्वादर्थपक्ष एवेष्टसंग्रहादसंभवाच्चास्य पक्षस्य कोट्यन्तराभावेन वार्तिककृतकृतो विचारो न युक्त इत्यर्थः । एवं च गृह्यमाणसंभवे तद्विशेषणमेव लिङ्गग्रहणं तदभावे प्रकृतस्याङ्गस्येति निर्णयः । अत एव वा शाविति नासूत्रि । तथा हि—नपुंसकग्रहणं गृह्यमाणशत्रन्तस्यैव नपुंसकत्वं यथा स्यादित्यर्थम् । तेन बहवो ददतो येषु तानि बहुददतीत्यत्र न बहूनि ददन्ति येषु ते बहुददन्त इत्यत्र च नुम्भवतीति बोध्यम् ।

अड्ड० । अमादेशे त्विति । कतरत्पश्येति भाष्योदाहरणस्य हे कतरत्त्वं पश्येत्यर्थो

अथवाऽनन्तरस्य लुको बाधकं भविष्यति । कुत एतत् । अनन्तरस्य वि-
धिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति । अथेह कस्माच्च भवत्यौश्वम् । अष्ट तिष्ठन्ति ।
अष्ट पश्येति ।

आत्वं यत्र तु तत्रौश्वम् ।

यत्रैवाऽऽत्वं तत्रैवौश्वेन भवितव्यम् । कुत एतत् ।

तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः ।

तथा ह्यस्याऽऽत्वभूतस्य ग्रहणं क्रियते । अष्टाभ्य इति । ननु च नित्यमा-
त्वम्+ । एतदेव ज्ञापयत्याचार्यो विभाषात्वमिति यदयमात्वभूतस्य ग्रहणं क-
रोति । अष्टाभ्य इति । इतरथा स्रष्टुन इत्येव ब्रूयात् ।

औशवावस्तु लुक्तत्र षड्भ्योऽप्येवं प्रसज्यते ।

अपवादो यस्य विषये यो वा तस्मादनन्तरः ॥ १ ॥

आत्वं यत्र तु तत्रौश्वं तथा ह्यस्य ग्रहः कृतः ।

स्वमोर्लुक्च त्यदादीनां कृते ह्यत्वे न लुग्भवेत् ॥ २ ॥

प्र०-एकरय सर्वत्र प्राप्याऽपरस्य कश्चिप्रापया । अथेहेति । अष्टाभ्य इति विभक्तौ
लक्षणवशाद्वाकारो निर्दिष्टोऽशक्त औश्व विषयतिशेषेऽवस्थापयितुम् । आत्वं यत्रेति ।
कृताकारस्यानुकरणमष्टाशब्दः । ननु चेति । लक्षणवशाद्विभक्तावाकारं विधाय निर्देशः
कृत इति बोद्धव्यः । एतदेवेति । लापवार्थमष्टन इति वक्तव्ये कृतात्वरयेदम-
नुकरणं तस्य चैतत्प्रयोजनं कृतात्वाद्यथा स्यादकृतात्वात्मा भूदिति । यदि च
नित्यमात्वं स्यात्ततो व्यवच्छेद्याभावात्कृतात्वानुकरणमनर्थकं स्यात्तस्मात्कृतात्वानुकर-
णनिर्देश आत्वादिकल्पपरस्य ज्ञापकः । एवमेवेति । उत्तरसूत्रोपस्थाप्यमानार्थसंग्रहः ।

उ०-इति भावः ननु कृतात्वनिर्देशात्तात्वाभावे कथमतिव्याप्तिरत आह-अष्टाभ्य इति । अष्टन
इति । न च यथास्थाने बहुवचनेन गौणेऽपि प्रवृत्तिः । तव तु तदभावेन गौणेऽपि स्यादिति
दोष इति वाच्यम् । आत्पक्ष एव प्रवृत्तिरित्यर्थकोधमार्थं बहुवचनस्य चारितार्थ्येनेतरार्थ-
कल्पने मानाभावात् । न च कृतात्वानुकरणादेकवचनेनैव सिद्धौ गौणेऽपि प्रवृत्त्यर्थमिति वाच्यम् ।
अष्टन इत्येव ब्रूयति । भाष्यविरुद्धसूत्राशयकल्पनाया अनौचित्यात् । शब्दबाहुल्येन
बहुवचनस्य न्यायप्राप्ताच्च । 'तिसृभ्यो जस्' इतिवत् । गौणानां प्रियाष्टादीनामनभिधा-
नस्य षणान्ता षडिति सूत्रभाष्य उक्तत्वाच्च । ज्ञापक इति । इदं च हलीत्यननुवृत्तिपक्षे ।
तदनुवृत्तिपक्षे तु जसस्यसोर्विषय आत्वस्यापीदमेव ज्ञापकमिति बोध्यम् । उत्तरसूत्रोपस्थाप्य-
मानेति । उत्तरसूत्र उपसंख्यायमानेत्यर्थः ।

स्वमोर्नपुंसकात् ॥ ७ । १ । २३ ॥

स्वमोर्लुक्त्यदादिभ्यश्च ॥ १ ॥

स्वमोर्लुक्त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् । इहापि यथा स्यात् । तद्वाहणकुल-
मिति । किं पुनः कारणं न सिध्यति ।

कृते ह्यत्वे न लुग्भवेत् ।

अत्वे X कृते लुग्ग प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । अत्वं क्रियतां लुगिति
किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादत्वम् । नित्यो लुक् । कृतेऽप्यस्मिन् प्राप्नोत्यंकृतेऽपि ।
अनित्यो लुग्ग हि कृतेऽत्वे प्राप्नोति । अतोऽङ् [७. १. २४] इत्यम्भावेन
भवितव्यम् । तस्मात्स्वमोर्लुक्त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्यम् ।

इदं विचार्यते शिशीलुगनुम्विधिषु* लुगनुम्विधिषु वा स्यादर्थग्र-
हणं वेति । कश्चात्र विशेषः ।

प्र०—स्वमोर्नपुंसकात् । तदिति । तदोः सः साधिति सत्वमत्र प्राप्नोति । नित्यो लुगिति ।
अत्वं तु लुकि कृते न लुग्गताऽहमरेति प्रत्ययलक्षणात्प्राप्नोति प्राप्नोतीत्य-
नित्यम् । अनित्यो लुगिति । यस्य च लक्षणात्प्राप्नोति न तदनिमित्यमि-
त्येतत्तु पाक्षिकम् । यदा द्वयोर्लक्षणयोः संप्रधारणं क्रियते तदा यद्व्यङ्ग्यप्रवृत्तावपि यस्य
द्वितीयस्य लक्षणस्य प्रवृत्तिव्याघातो नास्ति तत्प्राप्ति न तस्य दौर्बल्यम् । लक्षणान्तरेणैव
तत्प्रवृत्तिनिवारणाद्यथा बालिसुग्रीवयोर्बुद्धे भगवता रामेण बालिनो बधेऽपि न सुग्रीवपेक्षं
दौर्बल्यमभिधत्ति शूरमानिनः । एतद्वर्णनसंप्रदेशेणोच्यते यस्य च लक्षणान्तरेणेति । यदा
तेषु न्याय आश्रियते लक्षणान्तरप्रवृत्तिनिवारणसंप्रदेशे लक्षणं बलवद्भवतीतरत्तु तदु-
पसंहतनिमित्तलक्षणान्तरोपपादितप्रवृत्तिविधातं दुर्बलमेव । तथा च भगवद्वासुदेवसहायत्वा-
त्पाण्डवा बालिनो दुर्बलान्धातैराप्राप्नान्विजिग्यन् । तदा नारत्येतदस्य च लक्षणान्तरेणेति ।
केचित्त्वन्तरङ्गनापि विधीन्बहिरङ्गो लुक्वाधत इत्यत्रादिग्रहणान्नित्यानां च परेषां च
लुका वाधनमिच्छन्तस्त्यदाद्यत्वं लुका बाध्यत इत्याहुः । तथा चोच्यते सर्वविधिभ्यो लुगि-

उ०—स्वमोर्नपुं० । सत्वमत्रेति । साधत्वे कृते लुगप्राप्ताविति भावः । पाक्षिकमिति ।
कृताकृतप्रसङ्गमात्रेणापि क्वचिन्नित्यताभ्युपगमादिति भावः । तदेवोपपादयति—यदा द्वयो-
रिति । उपसंहरादिति । संपादयदित्यर्थः । यथाऽहमरेति । इति शस्त्रेति । यथा लुक्शा-
स्त्रम् । तदुपसंहतेति । तच्छब्देन प्रकृतेऽस्त्वविधायकं पदमुच्यते । तत्संपादितनिमित्तकेना-
तोऽमिति लक्षणान्तरेणोपपादितः प्रवृत्तिविधातो यस्य तल्लुक्शास्त्रं दुर्बलमित्यर्थः । यथा
वासुदेवसहायत्वेऽपि पाण्डवानां बलवत्त्वमेव व्यक्तरन्ति तदित्यर्थः । वासुदेवसहायत्वादिति ।
ल्यबलोपे पञ्चमी । तत्सहायत्वं ज्ञात्वाऽपीत्यर्थः । द्विजिग्यन् इति । इत्यभिधत्तव्य-
नुषज्यते । वचनं विनाऽपीष्टसिद्धिं दर्शयति—केचिच्छ्रिति । त्यदादिभ्यश्चेति वक्तव्य-

दुक्करणाद्वा ॥ ३ ॥

अथवा दुङ्ढवरादीनामिति वक्ष्यामिः ।

डित्करणाद्वा ॥ ४ ॥

अथवा डिदृच्छब्दः करिष्यते+। स तर्हि डकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः ।
क्रियते न्यास एव । द्विडकारको निर्देशः । अदृङ्ढवरादिभ्य इति ।

नेतराच्छन्दसि ॥ ७ । १ । २६ ॥

इतराच्छन्दसि प्रतिषेध एकतरात्सर्वत्र ॥ १ ॥

इतराच्छन्दसि प्रतिषेध एकतरात्सर्वत्रेति वक्तव्यम् । एकतरं तिष्ठति । एक-
तरं पश्य ।

नपुंसकादेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा विप्रतिषेधेन ॥ २ ॥

प्र०—तिर्लक्ष्यते तेनोच्चारणार्थोऽकारो दकारमात्रं त्वादेशः । आदेः परस्येत्यम आदेर्भवति मका
रस्य तु संयोगान्तस्य लोप इति लोपः । उच्चारणार्थानां त्वनुनासिकत्वप्रतिज्ञायां ब्रुवो व-
चिरिति वच्यादीनां नुम्प्रसङ्गः । एतस्मिन्पक्षे हे कतरदित्यत्र संबुद्धिलोपप्रसङ्गं मत्वाऽऽह—
दुक्करणादिति । कार्यभेदाच्च दुका लुक् न बाध्यते । द्विडकारक इति । दकारस्य घुत्वं
स्वरूपविनाशप्रसङ्गाच्च कृतं नापि डकारस्य संयोगान्तलोपः ।

नेतरात् । नपुंसकादेशेभ्य इति । अलिङ्गे युष्मदस्मदी इत्यनाश्रित्यायं विचारः ।
स्वौजसमां लुक्शीशयः परत्वादमा बाध्यन्त इत्यर्थः ।

उ०—बोध्यः । निवृत्तिर्लक्ष्यत इति । इत्संज्ञायां फलाभावादिति भावः । संयोगान्तस्य लोप इति ।
उत्तरसूत्रे झल्यहणेन कचिदझलोऽपि लोप इत्यभिप्रेत्येदम् । ननु उच्चारणार्थस्यापि निवृत्त-
येऽनुनासिकत्वमावश्यकमत आह—उच्चारणार्थानां त्विति । परे तु विधेयविषय उच्चा-
रणार्थस्यापि यत्नं विना निवृत्तिर्दुर्लभेत्यनुनासिकत्वमावश्यकम् । वच्यादौ नुम् तु
न धातूपदेश इदित्वाभावात् । येषां हि पदार्थोपस्थितिकाले धातुत्वं तेषामुपदेशो धातूपदे-
शोऽस्य तु विधानोत्तरमतिदेशेन धातुत्वं स्थानिवद्भावेन भाव्यातिदेशिकधातुत्वं गृहीत्वैकः
सत्त्वाच्चेत्याहुः । ननु येन नाप्राप्तिन्यायेन दुका लुको बाधे कतरदित्यादिरूपासिद्धिरत
आह—कार्यभेदाच्चेति । ननु कार्यभेदेऽपि नुम्नुटोरिव बाधकत्वं दुर्वारमित्यरुचोराह—
भाष्येऽथवा डिदिति । ननु त्रिडकारक इति वक्तुं युक्तमत आह—दकारस्येति । स्वरू-
पेति । विवक्षितादेशस्वरूपेत्यर्थः । नापीति । पूर्वोक्तहेतोरेव । एतदर्थमेव विधेयस्याप्यदः-
पूर्वनिर्देशः ।

नेतरा० । अमा बाध्यन्त इति । विभक्त्यादेशशब्देनामेवोच्यते । स्थानिभे-
दमाश्रित्य बहुवचनम् । यूयमित्यादावमादौ कृतेऽन्त्यस्य शेषलोपे तन्निमित्तके कृते
जसः शीत्यादि तु न । संनिपातपरिभाषाविरोधात् । ईदृशेऽपि संनिपातपरिभाषाप्रवृत्तावत्र

नपुंसकदेशेभ्यो युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन । नपुंस-
कदेशानामवकाशः÷ । त्रपु त्रपुणी त्रपूणि । युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशानामव-
वकाशः* । त्वं ब्राह्मणः अहं ब्राह्मणः । युवां ब्राह्मणौ आवां ब्राह्मणौ । यूयं
ब्राह्मणाः वयं ब्राह्मणाः । इहोभयं प्राप्नोति । त्वं ब्राह्मणकुलम् । अहं ब्राह्म-
णकुलम् । युवां ब्राह्मणकुले आवां ब्राह्मणकुले । यूयं ब्राह्मणकुलानि वयं
ब्राह्मणकुलानि । युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशा भवन्ति विप्रतिषेधेन । अथेदानीं
युष्मदस्मदोर्विभक्त्यादेशेषु कृतेषु पुनःप्रसङ्गश्चिशीलुगनुम्बिधयः कस्मान्न
भवन्ति । सल्लङ्घितौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ।

युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽङ् ॥ ७ । १ । २७ ॥

किमर्थः शकारः । सर्वादेशार्थः । शित्सर्वस्येति+ सर्वादेशो यथा स्यात् ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । अक्रियमाणेऽपि शकारेऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्य-
न्त्यस्याकारे कृते त्रयाणामकाराणामतो गुणे पररूपत्वे×÷ सिद्धं रूपं स्यात्
तव स्वम् । यम स्वम् । यद्येतल्लभ्येत कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कार-
णम् । अत्र हि तस्मादित्युत्तरस्याऽऽदेः परस्य [१.१.६७; ५४] इत्यकारस्य
प्रसज्येत । अत उत्तरं पठति ।

प्र०—युष्मदस्मद्भ्यां ङसोऽङ् । किमर्थ इति । अकारस्याकारवचने प्रयोजनाभावादादेः
परस्येत्यस्यानुपस्थानादलोऽन्त्यस्येति सकारस्याकारः । अतो गुण इति पररूपेण
सिद्धमिति भावः । इतरस्त्वस्त्यकारस्याकारवचने प्रयोजनमिति मत्वाऽऽह—
शित्सर्वस्येति । अन्तरेणापि शकारं सर्वादेशो भविष्यतीति । आद्यानुसंहाराभावेऽन्त्या-

उ०—पूर्वपक्षसिद्धान्ताकरणपरं भाष्यमेव मानम् । डेप्रथमयोरित्यत्राममनुवर्त्याम् अमे-
वेति व्याख्याने पुनःप्रसङ्गेन इयाद्यापादनपरभाष्याविरोधः । अङ्गवृत्तपरिभाषा तु न
क्वापि भाष्ये लक्ष्यसिद्ध्य आहृता शिशीविषयेऽपि पूर्वपक्षासंगतेश्च । अत एव ज्यादा-
दीयसः, ज्ञाजनीर्जा, शिद्धतः, इत्येतेष्वेतत्परिभाषाज्ञापनोत्तरं किमेतस्य ज्ञापने प्रयो-
जनमिति प्रश्ने पिबतेर्गुणप्रतिषेधो न वक्तव्यो भवतीत्येवोक्तं नतु किञ्चिदपि लक्ष्यं
प्रयोजनत्वेनोक्तम् । भ्यसोऽभ्यमित्यत्र सिद्धान्तेऽभ्यमित्येव च्छेद इति स्पष्टं युष्मद-
स्मदोरनादेश इति सूत्रे भाष्ये । भाष्ये शिशीलुग्विधय इत्येव पाठः । क्वचिन्नुम्बि-
धय इति पठ्यते सोऽपपाठः । अमः सर्वनामस्थानत्वाभावात्प्रकृतेरिगन्तत्वाभावाच्चे-
त्याहुः ।

युष्मदस्मद्भ्याम् । अस्त्यकारस्येति । शेषेलोप इत्यर्थः । संपद्यत इति ।

इस आदेशे शित्करणानर्थक्यमकारस्याकारवचनानर्थक्यात् ॥१॥

इस आदेशे शित्करणमनर्थकम् । किं कारणम् । अकारस्याकारवचनानर्थक्यात् । अकारस्याकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽन्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति ।

अर्थवत्त्वादेशे लोपार्थम् ॥ २ ॥

अर्थवत्त्वकारस्याकारवचनम् । कोऽर्थः । आदेशे लोपार्थम् । यः स शेषे लोपः [७. २. ९०] आदेशे स विज्ञायते । ननु चाऽऽदेशो या विभक्तिरित्येवमेतद्विज्ञायते । आदेश एषा विभक्तिः । कथम् ।

सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ।

एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥

तस्माच्छित्करणम् ॥ ३ ॥

तस्माच्छकारः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव । कथम् । प्रश्निष्ठनिर्देशोऽयम् । अ अ अ इति । सोऽनेकाल्पित्सर्वस्य [१. १. ५५] इति सर्वस्य भविष्यति ।

प्र०-नुसंहाराद्वयोरकारयोः पररूपमित्यर्थात्सर्वादेशः संपद्यते । यः शेषे लोप इति । अनादेशोऽत्वयत्वविधानादादेशः शेषः । ननु चेति । शेषे लोप इत्यत्र विभक्त्यावित्यनुवर्तते तद्विशेषणं च शेषग्रहणमित्यादेशो या विभक्तिरिति विज्ञायते । नहि तदादिविधिरस्ति । अथ आदेशादाविति विज्ञायते । तस्मात्सत्यप्यादेशादित्वे विभक्तेरनादेशत्वाच्चायं शेषः । ततो नास्त्यकारस्याकारवचने प्रयोजनम् । सर्वे सर्वपदादेशा इति । आदिविकारद्वारेण विभक्तेरेवाऽऽदेशो विधीयत इति विभक्तिरेवाऽऽदेशः स्यादिति शित्त्वं सर्वादेशार्थं क्रियते । सर्वपदादेश इत्यत्र पदशब्देन न सुप्तिङन्तमुच्यते किं तर्हि पठ्यते प्रतीयते येनार्थः, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां कल्पिताभ्यां यस्य कल्पितार्थवत्ता तदभिधीयते । तत्रानन्यार्थादकारविधानादेकदेशद्वारेण विभक्तिरेवाऽऽदेशः । प्रश्निष्ठनिर्देश इति । ततश्चाकारद्वयलक्षणः समुदायोऽनेकाल्पत्वात्सर्वादेशः प्रवर्तते । तस्मिन्प्रवृत्तेऽतो गुण इति पररूपमिति सिद्धमिष्टम् ।

उ०-सर्वादेशफलसंपत्त्या सर्वादेशो भविष्यतीत्युक्तमिति भावः । न चान्यस्याऽऽदेशोऽपि विभक्तेरनादेशरूपत्वाद्योऽचीति दुर्वारम् । पररूपे विभक्तेरेवाऽऽदेशरूपत्वात् । न च वाणिदाङ्गं बलीय इति पररूपात्पूर्वमेव यत्नम् । एकस्थानिकत्वं एव वाणिङ्गयोस्तत्प्रवृत्तेरित्याशयात् । अनादेश इति । न चाऽऽदेशवत्त्वात्कथमयं शेष इति वाच्यम् । अनादेशपदे लाघवेन तत्पुरुषस्थैवाङ्गीकारादिति भावः । नहि तदादीति । अलग्नहणे तद्विज्ञानादिति भावः । ननु विभक्तेरयमादेशो न पदस्येति कथमत्रायं न्यायोऽत आह-पदशब्देनेति । अस्य च न्यायस्य शित्करणमेव ज्ञापकमिति बोध्यम् ।

हे प्रथमयोरम् ॥ ७ । १ । २८ ॥

प्रथमयोरित्युच्यते कयोरिदं प्रथमयोर्ग्रहणं किं विभक्त्योराहोस्वित्प्रत्यययोः । विभक्त्योरित्याह । कथं ज्ञायते । अन्यत्रापि हि प्रथमयोर्ग्रहणे विभक्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते न प्रत्यययोः । कान्यत्र । प्रथमयोः पूर्वसवर्णः [६. १. १०२] इति । अस्ति कारणं येन तत्र विभक्त्योर्ग्रहणं विज्ञायते । किं कारणम् । अचीति* तत्र वर्तते न चाजादी प्रथमौ प्रत्ययौ स्तः । ननु चैवं विज्ञायतेऽजादी यौ प्रथमावजादीनां वा यौ प्रथमाविति । वृत्तहि तस्माच्छसौ

प्र०— हे प्रथमयोरम् । प्राधान्यलक्षणस्य प्रथमार्थस्येहासंभवात्संनिवेशापेक्षया यस्य तावद्ग्रहणं विज्ञायते तत्र विशेषज्ञानाय पृच्छति—कयोरिति । यदि स्त्रीलिङ्गेन निर्देशस्ततो विभक्त्योर्ग्रहणेन भाव्यम् । पुलिङ्गेन निर्देशे तु प्रत्यययोः । तत्र यद्यन्तरङ्गं प्राथम्यमाश्रीयते ततः पुलिङ्गेन निर्देशात्प्रत्ययग्रहणम् । वर्गस्यासमाप्तावत् प्रत्यययोः प्राथम्यसंप्रत्ययात् । अर्थं तु संपूर्वाद्याः प्रथमायां विभक्त्या प्रथमायाश्च द्विवचन इत्यत्र शास्त्रे प्रसिद्धिराश्रीयते । ततः स्त्रीलिङ्गनिर्देशाद्विभक्तिग्रहणम् । प्रत्ययैर्ग्रहणपक्षे च शुष्मदस्मदोः प्रातिपदिकत्वात्प्रातिपदिकप्रत्यययोः सुं औ इत्यनयोर्ग्रहणेन भाव्यम् । ननु द्वयोः कथं प्राथम्यं यावताऽऽद्यापेक्षया परस्य द्वितीयत्वम् । नैव दोषः । रीत्यपेक्षया द्वयात्मकस्य समुदायस्य प्राथम्याविरोधात् । प्रथमेसाहचर्याद्वा द्वितीयस्यापि प्रथमत्वपदेशः । यथाऽर्धर्चाः पुंसि चेति गोमयादीनामर्धर्चत्वपदेशः । अन्यत्रापिति । प्रसिद्धिमाह—अस्ति कारणमिति । यस्मात्कारणात्तत्र विभक्तिग्रहणं तदिह नास्ति । न चाजादी इति । प्रथमयोर्विशेष्यत्वमचीत्यस्य विशेषणत्वमिति भावः । न चाजादित्वं सोः संभवतीति सामर्थ्यात्तत्र विभक्तिग्रहणं विज्ञायते । अजादी यौ प्रथमाविति । अजादी विशेष्यो प्राथम्यं विशेषणं तन्न चाजादित्वाभावात्सुः परिहृत औजसोः प्राथम्यं न विहन्ति । यथा ब्राह्मणो ब्राह्मणपट्टको ब्राह्मणौ प्रथमावानेत्युक्तेऽब्राह्मणः प्रथमोऽपि चोदनायामनन्तर्भावाद्ब्राह्मणयोर्न प्रथमः

उ०— हे प्रथम० । ननु प्रथमशब्दस्यानेकार्थत्वेनाऽऽद्यर्थवृत्तेरेव ग्रहणमिति निश्चयाभावन कुतोऽयं संदेहोऽत आह—प्राधान्येति । लिङ्गविषयसंदेहस्यापि निदानमाह—तत्र यदीति । अन्तरङ्गत्वमेव दर्शयति—वर्गस्येति । ननु प्रत्यययोर्ग्रहणे तिङामाद्ययोः प्रत्यययोस्तिप्तसोर्ग्रहणं कुतो नेत्यत आह—प्रत्ययग्रहणेति । स्त्रीलिङ्गनिर्देशे तु प्रथमादिशब्दानां सुपां त्रिकेष्वेव रूढत्वादन्त्यग्रहणसंभवं एव नेति भावः । समुदायस्येति । उद्भूतावयवभेदस्येत्यर्थः । हेप्रथमयोरित्येकपदमेव । साहचर्याद्वेति । हे इति लुप्तपठोक्तं पृथक्पदमेव । एवं च द्विवचननिर्देशसामर्थ्याद्द्वितीयोऽपि प्रथमशब्देन लक्ष्यते इति भावः । अजादी विशेष्याविति । पूर्वं तदादिविधिः । पञ्चाद्विशेषणत्वम् । शब्दरूपं विशेष्यमाह्वयं भाष्य-

नः पुंसि [६. १. १०३] इत्यनुक्रान्तं पूर्वसवर्णं प्रतिनिर्दिशति तज्ज्ञापय-
त्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति । इहाप्याचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयति विभक्त्योर्ग्रहण-
मिति यदयं शसो न [७. १. २९] इति प्रतिषेधं शास्ति । नैष प्रतिषेधः ।
नत्वमेतद्विधीयते । सिद्धमत्र नत्वं तस्माच्छसो नः पुंसीति । यत्र तेन न सिध्यति
तदर्थम् । क्व च तेन न सिध्यति । स्त्रियां नपुंसके च । युष्मान्ब्राह्मणीः पश्य
अस्मान्ब्राह्मणीः पश्य । युष्मान्ब्राह्मणकुलानि पश्य अस्मान्ब्राह्मणकुलानि
पश्येति । यत्तर्हि युष्मदस्मदोरनादेशे द्वितीयायां च [७. २. ८६; ८७]
इत्याह तज्ज्ञापयत्याचार्यो विभक्त्योर्ग्रहणमिति ।

भ्यसोभ्यम् ॥ ७ । १ । ३० ॥

किमयं भ्यश्शब्द आहोस्विदभ्यश्शब्दः । कुतः संदेहः । समानो निर्देशः ।

प्र०-व्यपदेशविघातहेतुः । अजादीनां वेति । अचीत्यनुवृत्तं निर्धारणसप्तम्यन्तं विज्ञा-
यते । यदयं शसो नेति । डे प्रथमयोरित्यम्भावस्य प्राप्तस्य शसो नेति निषेधः
क्रियते । ततो योऽर्चाति यत्वे प्राप्ते द्वितीयायां चेत्यात्वे कृते प्रथमयोः पूर्वस-
वर्ण इति पूर्वसवर्णे तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्वे युष्मानस्मानिति रूपं सिध्यति ।
इतरः- प्रतिषेध आश्रीयमाणे पुंस्येव नत्वं स्यान्नस्त्रीनपुंसकयोरिति मत्वाऽऽह-नैष
प्रतिषेध इति । आदेः परस्येत्यादेर्नकारे कृते सकारस्य संयोगान्तत्वालोपः । एत
च्चाभ्युपगम्य लिङ्गवत्त्वमुक्तम् । यत्तर्हि । यदि प्रत्यययोरिदं ग्रहणं स्यात्ततो
द्वितीयया अनादेशत्वात्तस्यामात्वं सिद्धमेवेति द्वितीयायां चेत्यात्वविधानमनर्थकं स्यात् ।
ननु च योऽर्चाति यत्वे प्राप्ते तद्वाधनार्थमात्वविधानं स्यादिति कथं ज्ञापकम् ।
उच्यते । यद्येतावत्प्रयोजनं स्याद्योऽच्यनमौटोरिति ब्रूयाद्यत्वे प्रतिषिद्ध आत्वस्य भावा-
द्युष्मानस्मानन्त्यत्रापि शसो नकारे कृते शेषे लोप इति लोपे सुपि चेति दीर्घत्वं भविष्यति ।

भ्यसो भ्यम् । किमयमिति । संहितायां निर्देशस्य साम्याद्विचारः । चत्वा-
गऽत्र पक्षाः संभवान्त । भ्यमादेशः शेषे लोपोऽन्त्यलोपः । भ्यमादेशः शेषे लोपटि-
लोपः । अभ्यमादेशः शेषे लोपोऽन्त्यलोपः । अभ्यमादेशः शेषे लोपटिलोप इति । तत्र
यदा भ्यमादेशस्तदा शेषे लोपोऽन्त्यलोप एवाऽऽश्रयितव्यः । टिलोपे रूपासिद्धिप्र-

उ०-प्रमाण्यात्तदादिविधिरिति भावः । निर्धारणेति । जातवेकवचनम् । आदेर्नकार इति । शसो
नेत्युच्चारणार्थानकारेणाविभक्तिको निर्देश इत्यर्थः । एतच्चेति । तदनभ्युपगमे तु पुंस्यप्यसि-
द्धिसिती भावः । लिङ्गत्वमिति पाठेऽर्शआद्यजन्ताच्चः । आत्वं सिद्धमिति । युष्मदस्म-
दोरित्यनेन । ननु युष्मानित्यत्राऽऽदेशविभक्तित्वात्कथमात्वमत आह-युष्मानित्यादि ।
लोप इति । अन्त्यलोप इत्यर्थः । स एव च सिद्धान्त इति भावः ।

भ्यसो भ्यम् । शेषे लोपटिलोप इति । शेष इति विषयसप्तम्या स्थानी निर्दिष्टः,
मपर्यन्ताच्च शेष इति भावः । टिलोपे रूपासिद्धीति । एवं च टिलोपान्त्यलोपयो-

किंचातः । यदि तावद्भ्यश्चशब्दः शेषे लोपश्चान्त्यस्यैत्वं प्राप्नोतिः । अथो-
भ्यश्चशब्दः शेषे लोपश्च टिलोप उदात्तनिवृत्तिस्वरः प्राप्नोति× । यथेच्छासि
तथाऽस्तु । अस्तु तावद्भ्यश्चशब्दः शेषे लोपश्चान्त्यस्य । ननु चोक्तमेत्वं प्राप्नो-
तीति । नैष दोषः । अङ्गवृत्ते पुनर्वृत्तावविधिर्निष्ठितस्येति न भविष्यति ।
अथवा पुनरस्त्वभ्यश्चशब्दः शेषे लोपश्च टिलोपः । ननु चोक्तमुदात्तनिवृत्तिस्वरः
प्राप्नोतीति । नैष दोषः । उक्तमेतदादौ सिद्धमिति+ ।

साम आकम् ॥ ७ । १ । ३३ ॥

किमर्थमामः ससकारस्य ग्रहणं क्रियते । न आम आकमित्येवोच्येत । के-

प्र०—सङ्गात् । अभ्यमादेशे शेषेलोपेऽन्त्यलोपे च द्वयोरकारयोः पररूपमेकादेश उदात्तेनोदात्त -
इत्युदात्तत्वं भवति । युष्मदस्मदोः प्रातिपदिकस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वाऽन्तोदात्तत्वात् । टिलो-
पपक्षे चाकारोच्चारणमर्थवत् । अन्त्यलोपेऽप्येत्वंनिवृत्त्यर्थमित्यकारोच्चारणसामर्थ्यात्सवर्णदीर्घ-
त्वेन भाव्यमिति न चोदनीयं तदेवं द्वितीयः पक्षोऽत्यन्तदुष्टस्तृतीयस्तु निर्दोष इति
तत्परिहारेण पक्षद्वयाश्रयो भाष्ये विचारः । उदात्तनिवृत्तिस्वर इति । कर्षात्व-
तो घञोऽन्त उदात्त इत्यतोऽन्तग्रहणमनुदात्तस्य च यत्रोदात्तलोप इत्यत्रानुवर्तते तत-
श्चान्तोदात्तं पदं प्राप्नोति मध्योदात्तं चेप्यते । अङ्गवृत्त इति । एत्त्ववत् सुपि
चेति दीर्घत्वमपि न भवति । आदौ सिद्धमिति । अन्तग्रहणं नानुवर्तते । उच्चा-
रणक्रमप्रत्यासत्त्या चाऽऽदेरेवोदात्तत्वम् ।

साम आकम् । किमर्थमिति । युष्मद् आम् इति स्थित आदेशेनात्र भाव्य-
मिति यत्वं न प्रवर्तते । आदेशश्च शेष इत्यकृत आदेशे शेषत्वाभावालोपा-
प्रसङ्गः । त्यदाद्यत्वमपि नास्ति द्विपर्यन्तानां विधानात् । ततश्चानकारान्तत्वादादेशप्रवृत्ति-
काले सुण्नास्तीति नार्थः ससकारनिर्देशेन । कृतेऽप्याकमादेशे शेषे लोपे टिलोपे
च तथैव सुण्नास्तीति भावः । इतरः कृत आदेशे शेषे लोपेऽन्त्यलोपे च सुट्प्रा-

उ०—लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेति भावः । टिलोपपक्षे चेति । अभ्यमादेशपक्ष इदम् ।
अत्यन्तदुष्ट इति । रूपासिद्धेरिति भावः । नन्वभ्यम आद्याकारस्योदात्तनिवृत्ति-
स्वरेऽपि न कश्चिद्दोषोऽत आह—कर्षात्वत इति । उच्चारणक्रमेति । इदं चिन्त्यम् ।
णिजां त्रयाणामित्यत्र त्रयाणां ग्रहणादाद्युदात्तश्चेत्यादावादिग्रहणाच्चास्यात्र शास्त्रेऽनाश्रय-
णात् । तस्मान्निमित्तत्वानादरेण यत्रानुदात्ते परत उदात्तलोपस्तस्योदात्त इत्यर्थादादेरेवेति
बोध्यम् ।

साम आकम् । आदेशेनात्र भाव्यमिति । अकृतव्यूहपरिभाषयेति भावः । तदभावे
नित्यत्वादाकमिति बोध्यम् । शेषे लोपे टिलोपे चेति पाठः । चो वाक्यालंकारे । इतर इति ।

नेदानीं ससकारस्य भविष्यति । आमः सुडयं भक्त* आम्ग्रहणेन ग्राहिष्यते ।
अत्र उचरं पठति ।

साम्ग्रहणं यथागृहीतस्याऽऽदेशवचनात् ॥ १ ॥

साम्ग्रहणं क्रियते । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्येवं ससकारस्य न प्राप्नोति । इष्यते च स्यादिति तच्चान्तरेण यत्नं न सिध्यतीति साम आकम् । एवमर्थमिदमुच्यते ।

न वा द्विपर्यन्तानामकारवचनादामि सकाराभावः ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । द्विपर्यन्तानामकारवचनात् । द्विपर्यन्तानां हि त्यदादीनामत्वमुच्यतेः तेनाऽऽमि सकारो न भविष्यति ।

सुदप्रतिषेधस्त्वादेशे लोपविज्ञानात् ॥ ३ ॥

सुदप्रतिषेधस्तु वक्तव्यः । किं कारणम् । आदेशे लोपविज्ञानात् । यः स शेषे लोपः [७. २. ९०] आदेशे स विज्ञायते ।

न वा दिलोपवचनादादेशे टाप्रतिषेधार्थम् ॥ ४ ॥

प्र०—प्रोतीति भाविनः सुटो निवृत्त्यर्थं ससुट्रकोपादानं कर्तव्यमिति मत्वाऽऽह—केनेदानी-
मिति । स एव परमतमाशङ्कते—आमः सुडयमिति । सुडप्ययमाम्भक्त इति यदि
त्वं मन्यसे तत इदमुच्यते—साम्ग्रहणमिति । निर्दिश्यमानस्येति । यदि ससका-
रको न निर्दिश्येत तदाऽऽदेशविधानकालेऽसंनिहितः पश्चादन्त्यलोपे कृते प्राप्नुवन्सुद
केन निवर्त्येत । इष्यते च तन्निवृत्तिरित्येवमर्थं ससकारग्रहणम् । अथवा त्यदा-
द्यत्वे कृते सुटि च निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा इति सुदसहितस्य न प्राप्नोति । यस्तु
निर्दिश्यते तस्य वचनसामर्थ्यान्निर्दिष्टग्रहणपरिभाषानुपस्थानाद्व्यवहितस्याऽऽकमादेशः प्राप्नो-
ति ससुट्रकनिर्देशात्ससुट्रकस्य भवति । अत्र पक्ष आमोऽयं भक्त आम्ग्रहणेन
ग्राहिष्यत इति चोदकस्यैव ग्रन्थः । इतरस्तु पूर्वा व्याख्यामबुद्धोत्तरां च दोष-
वतीमवगम्याऽऽह—नवेति । दिलोप इति । वक्ष्यमाणमपर्यन्तस्थान्यपेक्षया शेषे विज्ञा-

उ०—ससुट्रकोपादानं विना भाविसुण्निवृत्तये नान्यो हेतुर्विद्यत इति भाष्यार्थः । शेषे लोपेऽन्त्यलोपे
चेति पाठः । अत्रापि चः पूर्ववत् । यद्युत्तरवादिनोऽयमाशयस्तर्ह्यमोऽयमिति चोदकवचोऽनु-
पपन्नमत आह—स एवेति । अत उत्तरं पठतीत्येतद्व्याचष्टे—तत इदमिति । यदि ससका-
रक इति । निर्दिश्यमानस्य भाविनो विद्यमानस्य वाऽऽदेशा निवर्तका भवन्तीति सकाराभावे
ससकारस्य निवृत्तिर्न प्राप्नोतीति भाष्यार्थ इति भावः । अत्र व्याख्यानेन वेत्याद्यग्रिमभाष्या-
स्वारस्यं मत्वा पक्षान्तरमाह—अथवेति । द्विपर्यन्तानामित्यनभ्युपगम्येदम् । ननु निर्दिश्य-
मानस्य तर्हि व्यवहितत्वान्न स्यादत आह—यस्त्विति । वचनसामर्थ्यादिति । चिन्त्यमि-
दम् । अतित्वाकमिति गौणे चरितार्थत्वात् । तस्मादत्र न स्यादित्येव भाष्याशयः । इतर-
स्त्विति । चोदक इत्यर्थः । उत्तरां चेति । त्यदाद्यत्वे कृत इति यत्तदनुपपन्नमित्यनेन प्रति-

न वा सुट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । किं कारणम् । टिलोपवचनात् । आदेशे यः स शेषे लोपश्चिलोपः स वक्तव्यः । किं प्रयोजनम् । टाप्प्रतिषेधार्थम् । टाप्ता भूदिति* । स तर्हि टिलोपो वक्तव्यः ।

न वा लिङ्गाभावाद्विलोपवचनानर्थक्यम् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । लिङ्गाभावात् । अलिङ्गे युष्मदस्मदी । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । न ह्यस्ति विशेषो युष्मदस्मदोः स्त्रियां पुंसि नपुंसके वा । अस्ति कारणं येनैतदेवं भवति । किं कारणम् । योऽसौ विशेषवाची शब्दस्तदसंनिध्यात् । अङ्गं हि भदास्तमुच्चा-

प्र०—यमाने टिलेव शेष इति तस्यैव लोपो विज्ञायते । शेष इति स्थानो विषयसप्तम्या निर्दिष्टः । लोपस्य चास्मिन्पञ्च उत्सर्गत्वादानादेश आत्वयत्वावधानादादेश एव विभक्तावस्थितः । टाप्प्रतिषेधार्थ इति । टापोऽनुत्पत्त्यर्थमित्यर्थः । यामदस्मदोद्भव्यवाचित्वाद्व्यस्य च लिङ्गसंख्यासंबन्धादन्त्यलोपे सत्यकारान्तत्वाद्वाप्राप्नोति । सान पातपरिभाषयाश्च दोषः पठितस्यदायकाष्टावधारित टाप् सा नाऽऽश्रीयते । अलिङ्गे इति । अभिधेयस्यालिङ्गत्वादलिङ्गे । इदं शब्दं वाभाष्याहङ्गराहत एव ताभ्यामर्थोऽभिधीयत इति तन्निवृत्तये टिलापो नाऽऽश्रीयतव्यः । योऽसौ विशेषवाचीति । ननु द्योतकाष्टावादयः । तदुक्तं सिद्धं तु स्त्रियाः प्रातिपादकविशेषणत्वात्त्वार्थे टावाद्य इति । नैष दोषः । इदमप्युक्तम् । अथवा एनरत्तु स्त्रियामाभेद्यायामात । अथवा वचिर्द्योतने वर्तते वाचकेन खल्वप्युत्पत्ताद्यम् । वाचकश्चाप्युत्पत्तयो वाचकश्चेत्यु-

उ०—पाठत इत्यर्थः । भाष्ये—सुट्प्रतिषेधास्त्विति । आदेशात्पूर्वं सुट् दृढाः । आदेशोत्तरं जातस्य तु निवृत्तिः कर्तुमशक्यति सुट्प्रतिषेध एव दत्तस्य इत्यर्थः । आदेशं स विज्ञायत इत्यनेन तत्रान्त्यलोपाविधानमुक्तम् । तेन च सुट् प्राप्त्युपपादनं बाध्यम् । ननु पष्ठान्तदशाभावात्कथं तस्य स्थानिग्रत्वमत आह—शेष इतीति । यः स ज्ञातं यः प्राप्तं आदेशं शेषे लोपः स टिलोपो वक्तव्य इति भाष्याक्षरार्थः । नन्वत्र पक्षे पञ्चमहणस्य विभक्त्यावृणत्वाभावादादेश इति कथं लभ्यतेऽत आह—लोपस्य चेति । अवास्थित इति । अस्य लोप इति शेषः । अवास्थितिरिति पाठान्तरम् । प्रतिषेधशब्देनानुत्पत्तविवाक्षितत्याह—टाप् इति । टापि सेति । अन्यथा या सेत्यादौ न टाप् स्यात् । तेन संनिपातपारभाषया टावन् स्यादात न शङ्क्यमिति भावः । ननु लिङ्गस्यार्थधर्मत्वालुप्प्रदरमृद्वृद्धरूपे अलिङ्गे इत्यनुपपन्नं आह—अभिधेय इति । नन्दनयोद्भव्यवाचित्वेन लिङ्गयोग आदेशकोऽत आह—इत्युक्तीति । द्रव्यत्वं तद्वाच्यस्यार्थस्य संख्याकारकत्वाभ्यां योगादेवाति भावः । भाष्ये विशेषवाचीत्यनेन टावादिर्विवक्षितः । तत्र तेषां द्योतकाष्टावृत्त्यनुपपत्तिरिति इदं न निवृत्तिः । वाचकेन खल्वपीत्याद्यतिशयने तमवित्यत्रोक्तम् । तेषां च द्योतकत्वमेवाभ्युपगतामिति

तस्मात्सुटप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

तस्मात्सुटप्रतिषेधो वक्तव्यः ससकारग्रहणं वा कर्तव्यम् । अथ क्रियमाणेऽपि ससकारग्रहणे कस्मादेवात्र सुप्न भवति । ससकारग्रहणसामर्थ्याद्भाविनः सुट आदेशो विज्ञायते ।

प्र०—सकयोगं युष्मदस्मदोरिच्छन्ति । तथा च शिशीलुङ्नुमां युष्मदस्मद्विभवत्यादेशानां च प्रतिषेध उक्तः । अन्ये तु दर्शनभेदेन शिशीलुङ्नुमां विप्रतिषेधः पुंसि नत्वं च लिङ्गवत्त्वाभ्युपगमेन प्रदर्शितम् । सत्त्वभूतस्यार्थस्यावश्यं लिङ्गसंख्यायोगः । तथा च षट्संज्ञेभ्यः स्त्रीप्रत्ययानिषेधः कृतः । इह त्वालिङ्गत्वेन टाप्पारहृत इति विरोधं परिहरन्ति । तस्मादिति । टावभावे टिलोपानाश्रयणादन्यलोपे सति सुटः प्राप्तस्य प्रतिषेधो विधेयः । लाघवात्ससकारग्रहणं कर्तव्यम् । अथाति । आदेशप्रवृत्तिकाले संनिहित आदेशेन निवर्त्यां नान्यः । रसकारग्रहणसामर्थ्यादिति । नहि सत आदेशेन निवृत्तिः क्रियते किं तद्व्यतिरिक्ताभावरतास्मान्दष्ये तरयानेनोपायेनाऽऽख्यायते शास्त्रेण तु प्रसङ्गदतो निवृत्तिरारयायत इत भादनः सुटो निवृत्तिः ससुट्कारनिर्देशेन प्रतिपाद्यते ।

उ०—अत्र लिङ्गवत्त्वपक्ष एव युक्तः । सूत्रवार्तिकोभयसमतत्वात् । टिलोपस्त्वन्त्यक एव । सानपातपरिभाषया टापोऽप्राप्तः । अत एव वार्तिककृता त्यदाद्यत्वाविषय एव टाहावधौ तस्या दोष उक्तो नतु सामान्यतद्वाविधौ । अत्र 'न वा लिङ्गभावात्' इत्याक्तस्त्वकंदाशन इति तुच्छत्वात्सूत्रवार्ति-विरुद्धत्वाच्च न तत्खण्डनं भगवत आदर इति वाच्यम् । टावभाव इति । अलिङ्गत्वात्सनिपातपरिभाषया वा तदभाव सिद्ध इत्यर्थः । ससकारग्रहणं वक्तव्यं ज्याय इत्याह—लाघवादिति । अत्र सूत्रे सकारग्रहणं भाष्यकयट्याः सुटग्रहणं चाऽऽगमोपलक्षणम् । तेन प्रत्ययोत्तरपदयोश्चाति सूत्रोदाहृतं तत्त्वाकामत्यादा भावनुटाशप व्यावृत्तिः । नहि सत इति । शब्दानित्यत्वप्रसङ्गादात भावः । किं तर्हीत । यथाऽऽधेधातुकविषयस्तेरप्रयोगो भूशब्दस्य च प्रयोगोऽस्तेभूरित्यनेनोपायेन प्रतिपाद्यत इति भावः । कथं तर्हि स्थानिनं निवर्त्याऽऽदेशः क्रियत इति शास्त्रव्यवहारोऽत आह—शास्त्रेणिति । प्रसङ्गदतो बुद्धिस्थितस्यास्त्युपदेशात्सर्वत्रास्तिबुद्धौ प्रसक्त्यायामधेधातुकं भूबुद्धिप्रतिपादनेन तद्व्याख्यानेवृत्तिः क्रियते सैव च विषय आरोप्यत इति भावः । भाविनः सुट इति । भाविसुट्वाङ्गिरत्यर्थः । तस्मिन्वृत्तिश्चाऽऽमोऽभावत् । अत्र सामः स्थानित्वोक्त्याऽऽकमि स्थानिवत्त्वेन साम्त्वमेव न त्वाम्त्वम् । अत एवातित्वाकमित्यादौ प्रत्ययोत्तरपदयोरिति सूत्रभाष्योदाहृत आकम्नुडभावो सिद्धो । आम्येव साम्त्वस्याऽऽहार्यारोपेणाऽऽदेशः । आदेशस्य साम्त्वाभावाच्चात्र न नुट् । नच यत्र भावो सुट् तत्रैवायम् । सामो भावित्वस्य सर्वथा दुरुपपादत्वादिति भाष्यविरुद्धकल्पना व्यर्थेति दिक् ।

आत ओ णलः ॥ ७ । १ । ३४ ॥

इह पपौ तस्थावति त्रीणि कार्याणि युगपत्प्राप्नुवन्ति द्विवचनमेकादेश औत्वामिति+ । दद्यादि सर्वत औत्वं लभ्येत कृतं स्यात् । अथापि द्विवचनं लभ्येतैवमपि कृतं स्यात् । तत्तु न लभ्यम् । किं कारणम् । अत्र हि परत्वादेकादेशो द्विवचनं बाधते । परत्वादौत्वम् । नित्य एकादेश औत्वं बाधते । कं पुनर्भवानौत्वस्यावकाशं मत्वाऽऽह नित्य एकादेश इति । अनवकाशमौत्वमेकादेशं बाधिष्यते । औत्वे कृते द्विवचनमेकादेश इति दद्यापि परत्वादेकादेशः स्थानिवद्भावाद्द्विवचनं भाविष्यति* ।

प्र०- आत ओ णलः । त्रीणि कार्याणीति । लिट्स्वरस्तु प्रयोजनाभावाच्चोपन्यतरतः । सर्वथान्तोदात्तत्वरस्य सिद्धत्वात् । औत्वं लभ्येत कृतं स्यादिति । एकादेशे कृत औत्वाप्राप्तिदोषरतावत्परिहृत इत्यभिसंधाय द्विवचनासिद्धावपि कृतमित्युक्तम् । द्विवचनं लभ्येतेति । एकादेशे कृते व्यपवर्गाभावात् द्विवचनाप्राप्तिः सा परिहृता भवतीत्येतावता द्विवचनासिद्ध्या कृतमित्युक्तम् । परत्वादेकादेश इति । णाश्रयत्वादन्तरङ्गत्वादपीति द्रष्टव्यम् । नित्य एकादेश इति । यद्यप्यकृत औत्वे सवर्णदीर्घत्वं प्राप्नोति कृते तु वृद्धिरतथापि व्याप्तभेदमनाश्रित्येकादेशसामान्याश्रयं नित्यत्वमुच्यते । औत्वं तु कृत एकादेशे नैव प्राप्नोतीत्यनित्यम् । अनवकाशमौत्वमिति । सावकाशस्य सदणदाधरस्य बाधकमित्यर्थः । दद्यापीति । वाणादाङ्गं बलीय इति पूर्व द्विवचनं भवति । अथाप्यङ्गाधिकारविहितमाङ्गमुच्यते तथापि न दोष इति भावः । स्थानिवद्भावादिति । द्विवचननिमित्तोच्चि परतोऽजादेशः स्थानवद्भवतीति सूत्रार्थमाश्रित्येकादेशे कृतेऽन्परत्वाभावात्स्थानवद्भावाभाव आशङ्कितः । अचि यो विहितोऽजादेशः स स्थानवादात् सूत्रार्थाश्रयणन तु स्थानिवद्भाव उक्तः । नहि स्थानिवद्भावस्य परतोऽन्निमित्तभूत आश्रायतं । किं तद्वादिशस्य । याद तर्हि स्थानिवद्भावाद्द्विवचनं ततो नित्यं तादति पृथमेव तेन प्रवर्त्यम् । नैतदरित ।

उ०- आत ओ० । सर्वथेति । सत्यसाते लिट्स्वर एकादेश उदात्तेनोदात्ते इत्यनेनान्तोदात्तत्वासिद्धेरिति भावः । एतेन त्रीणीति न्यूनामित्यपास्तम् । नन्वात्वेऽपि द्वित्वात्पूर्वमन्तरङ्गत्वादेकादेशे व्यपवर्गाभावेन द्वित्वं न स्यादिति कृतमित्युक्तमत आह—एकादेश इति । ननु द्वित्व एकादेश औत्वं न स्यादात् कथं कृतं स्यादत आह एकादेश इति । भाष्ये परत्वादौत्वमिति । एकादेशबाधकामिते, एवंपश्रः । वाणादाङ्गमिति । प्रत्यये परतः पूर्वस्य विधानादेदमप्याङ्गमिति भावः । स्थानिवद्भावाभाव इति । तत्र सति परत्वादेकादेश आशङ्कित इत्यर्थः । चादकेन स्थानिवत्त्वमनाश्रित्य चादितं तदाशयमाह—द्विवचननिमित्त इति । अचि परत इति स्थानिवत्त्वस्य नामत्तामित्यर्थः । यदि तर्हीति । एवं च स्थानिवद्भावादात् हेतुरयोग्यो नित्यत्वादिति भाष्यं युक्तमिति भावः । नन्वनवका-

विदेः शतुर्वसुः ॥ ७ । १ । ३६ ॥

विदेर्वसोः कित्त्वम् ॥ १ ॥

विदेर्वसोः कित्त्वं वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् । वसुग्रहणेषु लिङादेशस्यापि* ग्रहणं यथा स्यात् । किंच कारणं न स्यात् । अननुबन्धकग्रहणे हि सानुबन्धकस्य ग्रहणं नेत्येवं लिङादेशस्य न प्राप्नोति सानुबन्धको हि स क्रियते । किं पुनः कारणं स सानुबन्धकः क्रियते । अयमुकारान्तानां लिटि गुणः प्रतिषेधविषय आरभ्यते— स पुनः कित्करणाद्भाध्यते । आतिस्तीर्णान् निपुपूर्वा-निति । स तर्ह्यस्यैवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । न कर्तव्यः । क्रियते न्यास एव ।

प्र०—एकादेशोऽपि नित्योऽन्तरङ्गश्चेति स एव पूर्वं प्रवर्तते । क्रमप्रतिपत्त्यर्थं चानवकाशत्वमौत्वस्याऽऽश्रितम् । वृद्धिलक्षणं चैकादेशमौत्वं न बाधते नहि तस्मिन्नाप्राप्त औत्वमारभ्यते ।

विदेः शतुर्वसुः । वसोः कित्त्वमिति । लिङादेशस्य कित्त्वमस्तीति तदनुरोधेन कित्त्वमुच्यते । अनुबन्धान्तरेणापि तस्य सानुबन्धकत्वं संपद्यत । अननुबन्धकग्रहण इति । स्थानिवद्भावादुगित्कार्यस्य सिद्धत्वादुकार उच्चारणार्थं नानुबन्ध इति मन्यते । सत्यपि वाऽस्य सानुबन्धकत्वे तदनुबन्धकग्रहणपरिभाषया कसोरग्रहणप्रसङ्गः । परिभाषोपादानं त्वग्रहणोपलक्षणम् । किं पुनः कारणमिति । असंयोगाल्लिट् किदिति कित्त्वस्य सिद्धत्वाद्वसुरेव लिटो विधीयताम् । अयमिति । यथा तेरतुस्त्यादौ गुणो भवति तथा वसावपि स्यादिति तद्भावनार्थं कित्त्वं क्रियते । एतच्च प्रयोजनोपलक्षणमिति संयोगान्तार्थमपि कित्त्वमित्याहुः । तेनाऽऽजिवानित्यञ्जे ।

उ०—शमौत्वं दीर्घवद्बुद्धिमपि बाधेत्यत आह—क्रमेति । औत्वं ततो वृद्धिस्ततः स्थानिवच्चाद्वित्वमिति क्रमप्रतिपत्त्यर्थं यदनवकाशत्वमाश्रितं तन्न नित्यत्ववदेकादेशसामान्यापेक्षं किंतु दीर्घापेक्षमेवेति वृद्धिर्भवत्येवेत्यर्थः । तदाह—वृद्धिलक्षणं चेति ।

विदेः श० । ननु वसोः कित्त्वं न गुणाभावाय शतृस्थानिकत्वेन ङित्त्वादेव सिद्धेः । किंतु सामान्यग्रहणार्थं तस्य चानुबन्धान्तरेणापि संभवात्किं ककारानुबन्धेनेत्यत आह—लिङादेशस्येति । ननु वसुरकारेण सानुबन्धक इति किमुच्यतेऽननुबन्धकग्रहण इति तत्राऽऽह—स्थानिवदिति । ननु विधेयविषय उच्चारणार्थस्यापीत्संज्ञाऽऽवश्यमेव । किंचा-त्विधित्वादुगित्त्वं दुर्लभमित्यत आह—सत्यपि चेति । तदनुबन्धकेति । यावदनुबन्धैरनुबन्धवत्ता तदन्यतमरहितग्रहणे तद्विशिष्टग्रहणं नेति भाष्यार्थ इति भावः । उपलक्षणमित्यस्य तथा भाष्यं व्याख्येयमित्यर्थः । ननु कसोः कित्त्वं गुणप्रतिषेधार्थं स्यादिति प्रश्नासंगतिरत आह—असंयोगादिति । आजिवानित्यादौ नलोपः कित्त्वस्य फलं रेधिवानित्यादावेच्चा-

द्विसकारको निर्देशः । विदेः शतुर्वसुस्तमासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ।

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् ॥ ७ । १ । ३७ ॥

ल्यबादेश उपदेशिवद्भवम् ॥ १ ॥

ल्यबादेश उपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायां ल्यम्भवतीति वक्तव्यम् । किं प्रयोजनम् ।

अनादिष्टार्थम् ॥ २ ॥

प्र०-रेषिवानिति रधेर्नुमि सिद्धं भवति । ननु संगोणान्तार्थत्वे किञ्चित्स्य कथं प्रतिषेध-
विषय आरभ्यमाणो गुणो बाध्यः । उच्यते । ऋकारान्तेभ्यः परस्य कंसोरौपदे-
शिकातिदेशिककिञ्चिद्वयसामर्थ्यात्किञ्चिदिति चेति गुणनिषेधो द्विरुपतिष्ठते । तत्र पुनरुप-
स्थानं प्रतिषेधविषये गुणनिषेधं विधास्यति । केचिदाहुः—छान्दसः कसुः । ततश्छ-
न्दस्युभयथेति सार्वधातुकत्वान्दित्वाच्चलोपस्य सिद्धत्वात्संयोगान्तार्थं किञ्च नोपयुज्यते ।
द्विसकारक इति । वसुसित्यादेशो निर्दिष्टः । तत्र सकारस्य रुत्वविसर्जनीयौ
कृतौ ततः सकारेण सानुबन्धत्वं वसोः संपद्यत इति वसुप्रदेशेषूभयोरविशेषणादग्र-
हणं सिध्यति ।

समासेऽनञ्पूर्वे क्त्वो ल्यप् । ल्यबादेश इति । अनेकपदाश्रयसमासनिमित्तो
ल्यबादेशो बहिरङ्गो हित्वाद्यस्त्वेकपदविषयप्रकृतिप्रत्ययापेक्षा अन्तरङ्गा इति पूर्वं
प्राप्नुवन्तीति भावः । तत्रोपदेशे समास इति विरोधात्समासो विषयत्वेनाऽऽश्रीयते समासे
विषयेऽकृत एव तस्मिन्त्व उपदेशावस्थायामेव ल्यम्भवति तस्मिन्कृतेऽनल्विधाविति
स्थानिवत्त्वनिषेधाद्द्वित्वाद्यभावः । पूर्वोक्तविरोधपरिहाराय भाष्यकारोऽतिदेशं व्याचष्टे—
उपदेशिवद्भावो वक्तव्य इति । उपदेशावस्थायामिति । अत्राप्युपमानोपमेयसं-
बन्धो द्रष्टव्यः । कृतेऽपि समासे ल्यम्भवन्नूपदेशिवद्भवति । अकृतेषु हित्वादिषु
भवतीत्यर्थः । अथवा समास इति विषयसत्तम्याश्रयमेव भाष्यम् । उपदेशावस्थायां
ल्यम्भवतीत्युपदेशिवद्भावो वक्तव्य इत्येतत्तु वस्तुव्याख्यानम् । उपदेशावस्थायां
ल्यम्भवन्नन्यैरुपदेशिभिस्तुल्यं भवतीत्यर्थः । अनादिष्टार्थमिति । आदेश आदिष्टं

उ०-भ्यासलोपौ क्त्वो ल्यप् । अन्यार्थत्वात्किञ्चित्स्य सामर्थ्याभावादिति भावः । द्विरुपतिष्ठत
इति । निषेधसूत्राणां परभाषात्वादिति भावः । केचिदिति । अत्र पक्षे किञ्चिसामर्थ्यात्प्रति-
षेधविषयगुणनिषेधः सूपपादः । अत एकैत्यत्र किञ्चितीत्यनुवृत्त्यैत्वाभ्यासलोपावपि सिद्धा-
विति भावः ।

समासेऽनञ्० विरोधादिति । क्त्वोपदेशे समासाभावादिति भावः । अनल्विधाविति ।
तकारादौ हलादौ चाऽऽदेशानां विधानादिति भावः । अत्राप्युपमानेति । उपदेशावस्था-
यामत्यथ इति भावः । तर्ह्युपदेशिवद्भाव इति भाष्यमयुक्तं स्यादत आह—उपदेशिवद्भावो वक्त

अकृतेष्वादेशेषु ल्यब्यथा स्यात् । के पुनरादेशा उपदेशिवद्भवनं प्रयोजय-
न्ति । हित्वादत्त्वात्वेत्वेत्त्वदीर्घत्वशूडिटः× । हित्वम् । हित्वा प्रदाय । हित्वम् ।
दत्त्वम् । दत्त्वा प्रदाय । दत्त्वम् । आत्त्वम् । खात्वा प्रखन्य । आत्त्वम् । इत्त्वम् ।
स्थित्वा प्रस्थाय । इत्त्वम् । ईत्त्वम् । पीत्वा प्रपाय । ईत्त्वम् । दीर्घत्वम् । शा-
न्त्वा प्रशम्य । दीर्घत्वम् । शत्वम् । पृष्ट्वा आपृच्छथ । शत्वम् । ऊट् ।
घृत्वा प्रदीव्य । ऊट् । इट् । देवित्वा प्रदीव्य । किं पुनः कारणमादेशास्ताव-
द्भवन्ति न पुनर्ल्यप् । न परत्वाल्ल्यपा भवितव्यम् । सन्ति चैवान्न केचित्पर आ-
देशा अपि च

बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ ३ ॥

बहिरङ्गो ल्यप् । अन्तरङ्ग आदेशाः । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे । स
तर्ह्युपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्तिज्ञापयत्यन्तरङ्गानपि
विधीन्बहिरङ्गो ल्यब्बाधत इति यदयमदो जग्धिर्ल्यमिति किति [२. ४. ३६]
इति ति किर्तीत्येव सिद्धे ल्यब्यग्रहणं करोति ।

प्र०—तस्याभावोऽनादिष्टमित्यव्ययीभावः । प्रखन्येति । ये विभाषेति विकल्पेनाऽऽत्त्वमि-
ष्यते जनसनखनां सञ्ज्ञलोरित्यनेन तु ल्यवादेशात्पूर्वं नित्यं प्राप्नोति । प्रदीव्येति ।
पूर्वमिति कृते निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति केवलस्य क्तवो ल्यपि सति इटः
श्रवणं प्राप्नोति । अथापि कथंचित्सेट्कस्य स्थाने ल्यप् स्यात्तथाऽपि स्थानिवद्भा-
वान्न क्त्वा सेडिति किच्चप्रतिषेधाद्गुणः प्रसज्येत । दीर्घत्वस्यासिद्धत्वात् । परत्वादिति ।
इष्टत्वादित्यर्थः । इतरस्त्विष्टानिष्टविभागो न ज्ञायत इति व्यवस्थाशब्द एवानेन पर-
शब्दः प्रयुक्त इति मत्वाऽऽह—सन्ति चेति । बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । समासा-
पेक्षं बहिरङ्गं लक्षणं शास्त्रमस्येति समासः । अथवा बहिरङ्गः समासो लक्षणं निमि-
त्तमस्येत्यर्थः । यदयमिति । ति किर्तीत्येव जग्धिभावस्य ल्यवादेशात्प्रागेव सिद्ध-
त्वाल्ल्यब्यग्रहणं यथोक्तमर्थं ज्ञापयति । स्थानिवत्सूत्रे युष्मदस्मदोरनादेश इत्यनादेशग्रहणं

उ०—व्य इत्येतत्त्विति । अव्ययीभाव इति । अर्थाभावे । तेन हित्वाद्यादेशाभावार्थमित्यर्थः ।
तत्पुरुषेणैवार्थलाभादव्ययीभावो न युक्त इति नञ्सूत्रे निरूपितम् । नन्वेवं सति
प्रखायेत्यसाध्वेव स्यादत आह—ये विभाषेति । भाष्ये—ईत्त्वं पीत्वा प्रपायेति । एवं
च न ल्यपीति सूत्रमसंगतं स्यादुपदेशवचनाभाव इति भावः । अथापीति । तदन्तविधिविषय
एवैषा परिभाषा नतु यदागमा इत्येतद्विषय इति यद्यभ्युपगम्येत्यर्थः । इदं तु प्रौढयैव । पादः
पदिति सूत्रस्थभाष्यविरोधात् । किंच सेट्त्वमशास्त्रीयत्वात्स्थानिवत्त्वेन दुर्लभमित्यन्ये ।
केचित्तु विशिष्टस्य निर्दिश्यमानत्वाभावान्निर्दिश्यमानस्य च व्यवहितत्वाल्ल्यचपोऽप्रा-
प्तिरेवात्र दोष इत्याहुः । दीर्घत्वस्य । हलि चेत्यस्य । समासापेक्षमित्यादि ।
लक्षणशब्दः शास्त्रपरो निमित्तपरो वेति भावः । ज्ञापयतीति । एवं न ल्यपीत्यपि
ज्ञापकं बोध्यम् । ननु ल्यब्यग्रहणं स्थानिवत्सूत्रेऽन्यार्थज्ञापकमुक्तमिति चरितार्थं कथमस्यार्थस्य

स्नात्वाकालकादिषु च प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

स्नात्वाकालकादिषु च प्रतिषेधो वक्तव्यः । स्नात्वाकालकः पीत्वास्थिरकः
भुक्त्वासुहितक इति ।

तदन्तनिर्देशात्सिद्धम् ॥ ५ ॥

तदन्तनिर्देशात्सिद्धमेतत् । कथम् । क्त्वान्तस्य ल्यपा भवितव्यं न चैत-
त्क्त्वान्तम् ।

समासनिपातनाद्वा ॥ ६ ॥

अथवाऽवश्यमत्र समासार्थं निपातनं कर्तव्यं+ तेनैव यत्नेन ल्यपि न
भविष्यति ।

अनञो वा परस्य ॥ ७ ॥

प्र०-तत्स्थानापत्त्या तद्धर्मलाभस्य स्वरूपविधिना निरस्तस्य ज्ञापकमुक्तम् । ल्यबग्रहणं त्वला-
श्रयेषु कार्येषु तद्धर्मलाभाभावस्य । यमर्थमन्तरेण यस्यानुपपत्तिस्तस्य सर्वस्य ज्ञापकं
तद्धर्मतीत्यनेकोऽप्यर्थो ल्यबग्रहणेन ज्ञाप्यत इति विरोधाभावः । स्नात्वाकाल-
कादिभिर्निति । मयूष्यं सकादिषु समासप्रकरणात्समासार्थ एवैषां पाठः । तत्र समा-
सेऽनञपूर्वे योऽव्यवस्थितः क्त्वाप्रत्ययस्तस्य ल्यब्विधीयमानोऽत्रापि प्राप्नोति । तद्व-
न्तनिर्देशादिति । क्त्वान्तः समास इह निर्दिश्यत इत्यर्थः । समास इति निर्धारणे
सप्तमी सामान्यापेक्षं चैकवचनम् । अथवा छान्दसं बहुवचनस्य स्थाने । निर्धारणं च
समानजातीयस्य भवतीति क्त्वान्तः समासो गृह्यते निर्धार्यमाणस्य क्त्वाग्रहणेन विशेष-
प्रणतद्वन्ताविधौ सत्ययमर्थो भवति । समासेष्वनञपूर्वेषु क्त्वान्तस्य समासस्य ल्यबभ-
वति स च निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति क्त्व एव भवति । समासनिपातनाद्वेति ।
समुदायानां साधुत्वमन्यनुज्ञायते प्राकरणिकाप्राकरणिककार्यभावाभावविधानद्वारेणेत्यर्थः ।
शेषु स्नात्र स्नात्वाकालकादिषुत्तरपदानुपात्ताक्रियापेक्षः क्त्वाप्रत्ययस्तेषां सापेक्षत्वेऽपि
निपातज्ञानसमासः । अनञो वा परस्येति । अनञ् चासौ पूर्वश्चेति समासो निपा-

उ०-ज्ञापकं स्यादत आह-स्थानिवत्सूत्र इति । यमर्थमिति । यं यमर्थमित्यर्थः । ननु मयू-
ष्यं सकादिपाठदेव ल्यबभावः सिद्धोऽत आह-मयूरेति । प्रकरणात्समासविध्यर्थ एव स
पाठ इति भावः । ननु क्त्वान्तनिर्देशेऽपि स्नात्वेति क्त्वान्तमस्यैवेत्यत आह-क्त्वान्तः
समास इति । ननु विविभक्तिक्त्वात्कथं समासपदेन त्वः सामानाधिकरण्यमत आह-
निर्धारण इति । समास इति सप्तमी षष्ठ्यर्थे सौत्रीति वक्तुं युक्तम् । समुदायानामिति ।
समुदायनिपातनसामर्थ्यादप्राकरणिकमपि किञ्चिन्निपातनाच्चिषिध्यत इति भावः । ननु
क्रिययोः समानकर्तृक्रयोः पूर्वकालवृत्तिक्रियावाचकात्क्त्वाविधानेन स्नात्वाकालक इत्यत्र
क्त्वा दुर्लभः । पीत्वासुहितक इत्येवोदाहर्तुं युक्तम् । संपत्त्यादिक्रियापेक्षक्त्वाप्रत्यये तु सापे-
क्षत्वाद्भुक्त्वादिर्दुर्लभेत्यत आह-शेषु चेति । सापेक्षत्वेऽपीति । स्नात्वाकालकः संपन्न

अथवाऽनञः परस्य ल्यप्ता भवितव्यं न चानानञं पश्यामः । ननु च धातु-
रेवानञ् । न धातोः परस्य भवितव्यम् । किं कारणम् । नञिवयुक्तमन्यसदृशा-
धिकरणे तथा ह्यर्थगतिः । नञ्युक्तमिवयुक्तं वाऽन्यस्मिन्स्तत्सदृशे कार्यं विज्ञास्यते ।
कृत एतत् । तथा ह्यर्थो गम्यते । तद्यथा । अब्राह्मणमानयंत्युक्तं ब्राह्मणसदृशं
पुरुषमानयति नासौ लांष्टमानीय कृती भवति । एवमिहाप्यनञिति नञ्प्रतिषे-
धादन्यस्मादनञो नञ्सदृशात्कार्यं विज्ञास्यते । किंचान्यदनञ् नञ्सदृशम् ।
पदमित्याह ।

अथवा प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेग्रहणं भवतीत्येवं धातुरपि क्त्वाग्रहणेन
ग्राहिष्यते । ननु चेयमपि परिभाषाऽस्ति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापि ग्रहणं
भवतीति साऽपीहोपातिष्ठते । तत्र को दोषः ! इह न स्यात् । प्रकृत्यग्रहणं ।

प्र०-तनात्पूर्वशब्दस्य परानपातः । विशिष्यत्वेन विवाक्षितत्वाद्वा । अनाङ्गत वा तत्सप्तमाकं
पृथक्पदम् । सत्सप्तमा चेयम् । अनञि एव सात वत्त्वे त्वत्त्वात् । अथादनञः
परस्येत्यर्थोऽस्ति । तदन्तविधिश्चात्र नाऽऽश्रीयते । क्त्वाप्रत्ययस्य प्रधान्येन प्रकृमा-
द्विशिषणत्वाभावात् । येन विधिस्तदन्तस्याति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाश्रयस्तु तदन्त-
विधिः परस्ताद्वक्ष्यते येन नाव्यवधानमिति च धातुना व्यवधानमाश्रयते । न चान्न ।
असत्त्वभूतार्थवाचित्वादिना धर्मेण धातुरपि नञ्सदृशो भवति । न धातुः पर-
स्येति । पदत्वनिबन्धनं सादृश्यमाश्रियते नतु धर्मान्तगन्तव्यमिति । नारत्यग्र प्रमा-
णमित्याशङ्क्याऽऽह—अथवेति । क्त्वाग्रहणेन धातुप्रत्ययसमष्टयस्य पारग्रहणान्नद्वय-
वत्त्वाद्धातोः स्वावयवेन पौर्वापर्यासभवाद्धातुगन्तव्यग्रहणं न गृह्यते । प्रकृत्याह ।
गतेः क्त्वान्तं समुदायेऽनुप्रवेशात्पौर्वापर्याभावात्तद्व्यातिरिक्तनञ् सदृशं शब्दान्तराभावात्त्य-

उ०-इत्यर्थात्प्रतीयमानक्रियासापेक्षत्वेऽपीत्यर्थः । नन्वनञ् एव धातु रञ्ज्यमानं रञ्जितं कथमनञः
परस्येत्यथलाभाऽत आह—अनञ्वासावेति । वस्तुतः एवग्रहणमज्ञत्वा नञ् इत्येव नञ्
पाठ्यमिति भाष्याशयः । नन्वनञः परस्य क्त्वान्तरस्येत्यर्थ उक्तं क्त्व एव नाऽऽह । ननु च
धातुरेवेति भाष्यासंगतेः । नान्त्यः । प्रकृत्येत्यादौ धातुना व्यवधानात्तत्त्वनापत्तः । नाञ्-
वयुक्तन्यायेन पदात्परस्येत्यर्थादत आह—तदन्तावाधश्चाति । येन वाधरतदन्तरस्यात्
तदन्तविधिश्चात्र नाऽऽश्रीयते इति एवेणान्वाति । विशिष्यासान्धानादात भावः ।
प्रत्ययग्रहणपरिभाषेति । अस्या आशयं वक्ष्यामः । नन्वेव प्रकृत्येत्यादौ न रञ्जयते आह—
येन नाति । पदत्वनिबन्धनमिति । लक्ष्यमलकादिव्याख्यानादात भावः । भाष्य—अथवा
प्रत्ययग्रहण इति । न च विशिष्याभावात्तदन्तावधः कथं प्राप्तः । नान्तात्त्विकदन्तविधि-
बोधनं किंतु येन विधिरित्यस्येवेति वाच्यम् । शब्दशास्त्रत्वेनोपास्थितशब्दरूपं विशिष्यमादाय
तदन्तविधेरदोषात् । तत्तात्पर्यग्राहकं तु येन विधिराति सूत्रस्य यस्मादित्यादि वातिक्रमेव ।
वस्तुतोऽयं वाचनिक इत्येव युक्तम् । अन्यथा वनो र चेत्यादौ समासप्रत्ययविधिवित्यनेना-

क तर्हि स्यात् । परमकृत्वा उत्तमकृत्वा X । न वा अत्रेष्ट्यते । अनिष्टं च प्राप्नोतीष्टं च न सिध्यति । गतिकारकपूर्वस्यैवेष्ट्यते । कुतो नु खल्वेतद्द्वयोः परिभाषयोः सावकाशयोः समवस्थितयोः प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्येति चेयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादेर्ग्रहणं भवतीतीयं न भवति कृद्ग्रहणे गतिकारकपूर्वस्यापीति ।

प्र०-पोऽप्राप्तिः । परमकृत्वेति । परमशब्दो न गतिर्न च कारकमिति क्त्वान्तेऽनन्त-
भूतः पूर्वं इति ततः परस्य क्त्वान्तस्य ल्यप्प्रसङ्गः । गतिकारकपूर्वस्यापीत्यपिश-
ब्दात्केवलस्यापि कृत्वेत्यादेः क्त्वान्तस्य ग्रहणात् । आचार्य आह—न वा अत्रेष्ट्यत
इति । तस्मात्कृद्ग्रहणपरिभाषाऽत्र नाऽऽश्रीयते । चोदक आह—अनिष्टं चेति ।
आचार्य आह—गतिकारकपूर्वस्यैवेष्ट्यत इति । प्रकृत्य पार्श्वतः कृत्येत्यादौ ल्यबा-
देश इष्यते । कृद्ग्रहणपरिभाषोपस्थाने च न सिध्यतीति नासावाश्रीयते । चोदक
आह—कुतो न्विति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषाया अवकाशः—उपगोरपत्यमौपगव इत्यत्र
तद्विद्वान्तस्य प्रातिपदिकत्वासुब्लुक्भवति । कृद्ग्रहणपरिभाषाया अवकाशः—व्यावले-
खी व्यावचर्चीति णचः स्त्रियामञ्जिति गतिपूर्वस्य णजन्तत्वादञ्जि सति वृद्धिस्वरौ
भवतः । अत्र हि प्रत्ययग्रहणपरिभाषायाः स्त्रीप्रत्यये चानुपसर्जने नेति प्रतिषेधादुपस्थानाभावः ।
एवं सावकाशयोः परिभाषयोर्भिन्नफलयोर्विरोधात्पर्यायोऽप्रातिपत्तिर्वा प्राप्नोति । प्रत्ययग्र-
हणपरिभाषायामाश्रयमाणायां प्रकृत्याति गतेः क्त्वान्तेऽनन्तर्भावात्पौर्वापर्योपपत्तौ ल्यप्

उ०-स्यापि निषेधः स्यात् । मम त सौत्रस्यैव स निषेध इति भावः । एवं च समासेऽनञः पर-
स्याङ्गनिमित्तक्त्वान्तावयवस्य निर्विशयमानस्य क्त्वो ल्यबिति सूत्रार्थ इति स्नात्वाकालकादौ
न दोष इति भावः । भाष्ये—गतिकारकपूर्वस्यापीति । गत्यादिसंनिधाने विशिष्टस्यैव
क्त्वान्तग्रहणेन ग्रहणं तदसंनिधाने धातुप्रत्ययसमुदायस्यापीत्यर्थस्तदाह—गतेः क्त्वान्त इति ।
ल्यपोऽप्राप्तिरिति । सूत्रं परमकृत्वेत्यादौ चरितार्थं स्यादिति भावः । भाष्ये—परमकृत्वेति ।
सन्मङ्गलपरमाते विशेषणसमासः । केवलस्यापीति । यत्र तु गतिकारकपूर्वत्वं तत्र विशिष्टस्यैव
क्त्वान्तत्वं न केवलस्य, अन्यत्र तु केवलस्यापि तत्त्वमिति भावः । गतिरनन्तर इत्यत्र तु
गतेः पूर्वपदभूतायाः कान्त उत्तरपदे कार्यविधानात्तत्समवधानेऽपि केवलस्य कान्तत्वेन
ग्रहणम् । न चेह तथा मानमस्तीति तात्पर्यम् । आचार्य आह—न वा अत्रेति । अनञ्ज
इति मञ्जभिन्नमव्ययमेव गृह्यत इति तदाशयः । तस्मादिति । यतः परमकृत्वेत्यत्र नेष्ट्यते
प्रकृत्येत्यत्र चेष्ट्यते तस्मादित्यर्थः । चोदक इति । आशयानभिज्ञ इति शेषः ।
परिभाषानाश्रयणे मानाभावात् । अनिष्टे परमकृत्वेत्यत्रैव प्राप्नोति । इष्टे च प्रकृत्येत्यत्र
न प्राप्नोतीति भावः । आचार्य आह—भाष्य एवकारस्य परमकृत्वेत्यादिव्यावर्त्यमिति
भावः । पार्श्वत इत्याद्यादित्वात्सप्तम्यन्तात्तसिः । स्वाङ्गे तत्प्रत्यय इति क्त्वा । अत्र हि प्रत्य-
यमप्येति । यद्यपि तदादिनियमे निषिद्धे कृद्ग्रहणपरिभाषां विनाऽपि समुदायस्य तदन्त-

आचार्यप्रवृत्तिर्ज्ञापयतीयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इतीयं न भवति कृद्ग्रहण इति यदयमनञिति प्रतिषेधं शास्ति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । अयं हि नञ् न गतिर्न च कारकं तत्र कः प्रसङ्गे यन्नञ्पूर्वस्य स्यात् । पश्यति त्वाचार्य इयमिह परिभाषा भवति प्रत्ययग्रहण इतीयं न भवति कृद्ग्रहण इति ततोऽनञिति प्रतिषेधं शास्ति ।

किं नञः प्रतिषेधेन न गतिर्न च कारकम् ।

यावता नञि पूर्वे तु ल्यब्भावो न भविष्यति ॥ १ ॥

प्र०—सिध्यति । नतु कृद्ग्रहणपरिभाषाश्रयण इति फलभेदः । कार्यकालं संज्ञापरिभाष-
मित्यत्र दर्शने समानदेशत्वात्परिभाषयोः परत्वेनापि व्यवस्था नास्ति । सांकूटिने
त्वेवमव्यस्थाप्रसङ्गाद्यथेदेशपक्ष आश्रयितव्यः । तत्र हि परत्वेन व्यवस्थासिद्धिः ।
प्रत्ययग्रहणपरिभाषाऽङ्गसंज्ञासूत्रे योगविभागेन व्यवस्थापिता । कृद्ग्रहणपरिभाषा तु
गतिरनन्तर इत्यत्रानन्तरग्रहणेन ज्ञापनात्परा भवति । यदयमिति । कथं पुनरेत-
ज्ज्ञापकं यावता सत्यामपि कृद्ग्रहणपरिभाषायामपिशब्दात्केवलस्यापि कत्वान्तस्य ग्रह-
णादकृत्वेत्यादौ नञोऽगतित्वादकारकत्वाच्च कत्वान्तेऽनन्तर्भावादसत्यनञग्रहणे ल्यप्-
प्रसङ्गः । अप्रकृत्येत्यादौ च प्रतिषेधार्थमनञ्पूर्वग्रहणं स्यात् । उच्यते । अपि-
ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणपरिभाषा समुच्चीयते न त्वन्यपूर्वम् । तत्र समास इति वच-
नात्केवलस्य कृत्वादेर्ग्रहणाभावादपिशब्दसमुच्चेतव्यस्याभावाद्गतिकारकपूर्वस्यैव समासस्य

उ०—त्वात्सिध्यति तथाऽपि तदधिकग्रहणाभावाय तद्विषयसत्तामात्रेणावकाशोक्तिरिति बोध्यम् ।
पर्यायादिबीजं विप्रतिषेधसूत्र उक्तम् । व्यक्तिपक्षाभिप्रायेण पर्यायः । जातिपक्षे त्वप्रवृत्तिः ।
कार्यकालमिति । कार्यकालपक्षेऽपि शास्त्रपाठकृतपरत्वानपगमाच्चिन्त्यमिदम् । सांकूटिने
त्वाति । अभिविधौ भाव इनुणः स्त्रीप्रत्ययत्वाभावाद्गिनुण इत्यत्र प्रत्ययग्रहणपरिभाषोप-
स्थाने कूटिन्नित्यस्य वृद्धिस्वरौ स्यातामिति परत्वात्कृद्ग्रहणपरिभाषैवात्राऽऽश्रयणीयेति भावः ।
न च कृद्ग्रहणपरिभाषायामपिशब्देन केवलस्यापि ग्रहणेन केवलादपि कदाचिदण् स्यादिति
वाच्यम् । गतिकारकसमाभिव्याहारे तत्पूर्वस्य ग्रहणं तदसमाभिव्याहारे तु प्रत्ययग्रहणपरि-
भाषासिद्धस्यापीत्येवापेरर्थात् । अत एव पुंयोगादिति सूत्रे सांकूटिनस्य गतिकारकोपपदा-
नामिति कृद्ग्रहण इति परिभाषाभ्यां सिद्धिरुक्ता भाष्ये । प्रत्ययग्रहण इतीयमेव भवति परत्वा-
न्न्याय्याऽपि कृद्ग्रहणपरिभाषा न भवतीति कुत इति । एवं चेष्टासिद्ध्यनिष्ठापत्तीतदवस्थे इति
भाष्यार्थः । केवलस्यापीति गत्याद्यसमवधान इति भावस्तदाह—अकृत्वेत्यादाविति ।
गत्यादिसमवधानेऽपि तत्फलमाह—अप्रकृत्येत्यादाविति । केवलस्येति । अपिशब्दसमुच्चेतव्यत्वं
तत्रैवेति भावः । अयं भावः । कत्वान्तस्य समासस्य ल्यबित्यर्थोऽस्तु सूत्रस्य । तत्र पूर्वपदापे-
क्षायां कृद्ग्रहणपरिभाषया गतिकारकरूपमेव ग्रहीष्यत इति परमकृत्वेत्यत्र न । प्रकृ-
त्येत्यत्राप्रकृत्येत्यत्र च सिद्धम् । अकृत्वेत्यादौ च न भविष्यतीत्यतोऽनञ्पूर्वग्रहणं व्यर्थमिति ।

प्रतिषेधात् जानीमस्तत्पूर्वं नेह गृह्यते ।

प्रत्ययग्रहणे यावत्तावद्भवितुमर्हति ॥ २ ॥

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्णाच्छेयाडाड्यायाजालः ॥ ७ । १ । ३९ ॥

सुपां च सुपो भवन्तीति वक्तव्यम् । युक्ता माताऽऽसीदुरि दक्षिणायाः । दक्षिणायामिति प्राप्ते । तिङां च तिङो भवन्तीति वक्तव्यम् । चषालं ये अश्वयूपाय तक्षति । तक्षन्तीति प्राप्ते ।

लुकि किमुदाहरणम् । आर्द्धे चर्मन् । लोहिते चर्मन् । नैतदास्ति । पूर्वसव-

प्र०—ग्रहणं भविष्यतीति किमनञ्पूर्वं इत्यनेन । तत्क्रियमाणं कृद्ग्रहणपरिभाषया अनुपस्थानं ज्ञापयति तदुपस्थाने तु तूष्णींभूय नानाभूय द्विधाभूयेत्यादौ ल्यम्न स्यात् । तदेवं कृद्ग्रहणपरिभाषानुपस्थाने नञ्सदृशादव्ययात्पदात्प्रत्यासात्तिन्यायीत्समासावयवात्परस्य धात्वादेः क्तवान्तस्य समासे क्तवो ल्याव्विधायमानः स्वात्वाकालकः परमकृत्वेत्यादौ न भवति परमं कृत्वा परमकृत्वेति सन्महादिति समासः । परमत्वस्य क्रियाविशेषणत्वात्सामानाधिकरण्यात् । तत्पूर्वमिति । गतिकारकपूर्वमित्यर्थः । प्रत्ययग्रहण इति । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया यावद्ग्रहणं तावद्गृह्यते ।

सुपां सुलुक्पूर्वसवर्ण० । सुशब्द आदेश उच्यमानेऽन्ये सुपो न प्राप्नुवन्तीत्याह—सुपां चेति । एतच्च सर्वं व्यत्ययो बहुलमिति व्यत्ययेन सिध्यति । पूर्वसवर्णेनार्पाति । चर्मन् इ इति स्थित इकारस्य पूर्वसवर्णो नकारस्तस्मिन्पूर्वस्य नकारस्य स्वादिर्ध्वति पदसज्ञायां सत्यां लोपः । एवं च न डिंसंबुद्धयारित्यत्र डिग्रहणमपि न कर्तव्यं भवाति । प्रातप-

उ०—अनुपस्थानं ज्ञापयतीति । तदनुपस्थितौ क्तवान्तस्य समासस्येत्यर्थोऽशङ्क्यः । प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्य क्तवान्तत्वाभावात् । तथा च समासे विद्यमानस्य क्तवान्तस्येत्यर्थो वाच्यः । एवं चोक्तदोषवारणायानञ्पूर्वं इत्यावश्यकमिति भावः । गतिकारकपूर्वक्त्वासमासस्येत्यर्थे लक्ष्यासिद्धिं दर्शयति—तूष्णीमिति । तूष्णीमि भुवः । नाधार्थप्रत्यये च्यर्थ इति क्त्वा । उपपदसमासः । एतानि च न गतिसंज्ञकानि नापि कारकाणीति । एतेनानञ्पूर्वग्रहणेन गत्यादिसमवधानेऽप्यपिना केवलं समुच्चीयत इत्यपारतम् । अप्रकृत्येत्यत्राप्यनापत्तेश्च । गत्यादिपूर्वस्य क्तान्तस्य समासस्यानञ्पूर्वस्येत्यर्थपत्तेरिति सुधियो विभावयन्तु । सिद्धान्तार्थे परमकृत्वेत्यादावप्राप्त्युपायमाह—नञ्सदृशादव्ययादिति । स्नात्वाकालकादिव्यावृत्त्यर्थमिदम् । वस्तुतोऽव्ययादित्येव सिद्धे पदादित्युक्तव्यर्थेव । सुन्दरः स्नात्वाकालक इत्यादिव्यावृत्त्ये समासावयवादिति । गतिकारकपूर्वमिति । तत्पूर्वमेवेत्यर्थः । भाष्ये प्रत्ययग्रहणे यावदिति । समासे विद्यमानस्य क्तवान्तस्येत्यर्थादिति भावः ।

सुपां सुलुक्० । सुशब्द इति । लुक्साहचर्यादयं सुः सर्वादेशश्छान्दसत्त्वाद्वा शेषकारोच्चारणं तु 'शे' इत्यत्र विशेषणार्थम् । पूर्वसवर्णो नकार इति । षोषवत्त्वेन साम्यादि-

णेनाप्येतत्सिद्धम्+ । इदं तर्हि । यत्स्थवीयस आव सनुत सप्तकषयः सप्त साकम् । ननु चेतदपि पूर्वसवर्णेनैव सिद्धम् । न सिध्यति । यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यात्त्यदाद्यत्वं प्रसज्येत* । इदं चाप्युदाहरणम् । आर्दे चर्मन् । लोहिते चर्मन् । ननु चोक्तं पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धमिति । न सिध्यति । यद्यत्र पूर्वसवर्णः स्यादा-
न्तर्यतो दकारः प्रसज्येत । अस्तु । संयोगान्तलोपेन सिद्धम्× ।

इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानम् ॥ १ ॥

इयाडियाजीकाराणामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । दार्विया परिज्मन् । इया । डियाच्* । सुक्षेत्रिया सुगातुया । डियाच् । ईकार । द्विति न शुष्कं सरसी शयानम् ।

आडयाजयारां चोपसंख्यानं कर्तव्यम् । आङ्+ । प्र बाहवा । अयाच् ।

प्र०-दिकान्तत्वाभावाद्धिभक्तिनकारस्य नलोपाप्रसङ्गात् । पूर्वस्य च नकारस्य लोपस्येष्ट-
त्वात् । यदिति । 'यच्छब्दात्परस्य सुपो लुक् । प्रत्ययलक्षणनिषेधाच्च्यदाद्यत्वाभावः ।
येष्विति प्राप्ते । त्यदाद्यत्वमिति । सुशब्दस्य पूर्वसवर्णो भवन्नलोऽन्त्यस्येत्युकारस्य
दकारः प्राप्नोति ततस्त्यदाद्यत्वे बहुवचने झल्येदित्येत्वे स्कोः संयोगाद्योरिति सकार-
रलोपे च यदिति स्यात् । अथाप्येकवचनस्य स्थाने पूर्वसवर्णो दकारः क्रियते
तथाऽपि स्थानिवद्भावात्स्मिन्भावः प्राप्नोति । आन्तर्यत इति । निरनुनासिकस्ये-
कारस्य सदृशो दकारः । संयोगान्तलोपेनेति । न डिंसुबुद्ध्योरिति नलोपप्रातिषे-
धात्संयोगान्तलोपः । अन्यथा नलोपे कर्तव्ये संयोगान्तलोपोऽसिद्धः स्यात् । एवं च
नलोपप्रातिषेधे डिग्रहणं कर्तव्यमेवेति प्रक्रियालाघवाय चर्मन्त्रित्यत्र लुगेव विधेय
इत्याहुः । दार्वियेति । दारुशब्दादियादेशः । सुक्षेत्रियेति । सुक्षेत्रेणेति प्राप्ते ।
सरसी इति । सरःशब्दात्परस्य डिशब्दस्येकारः । प्रबाहवेति । प्रबाहुशब्दात्परस्य
टाप्रत्ययस्याऽऽडादेशः । घेडित्ताति गुणः । ननु 'डित्त्वे विद्याद्वर्णनिर्देशमात्रं वर्णे
यत्स्यात्तच्च विद्यात्तदादौ' इत्युक्तम् । ततश्च गुणो न प्राप्नोति । डित्करणसामर्थ्या-
द्भावविषयतात्यदोषः । अथवा डिति । बहुव्रीहिराश्रीयते । तत्र परिहारान्तरमाश्र-
यणीयम् । वर्णश्चायं तेन डित्त्वे न दोषो निर्देशोऽयं पूर्वसूत्रेण वा स्यादिति ।

उ०-त्यर्थः । उकारस्य दकार इति । निरनुनासिकत्वादित्यर्थः । यदिति स्यादिति । सर्वस्य
पूर्वसवर्णेऽर्पायमेवाऽऽपत्तिः । सदृशो दकार इति । घोषवत्त्वादल्पप्राणत्वाच्चेत्यर्थः । इत्या-
हुः । भाष्यकृता तु रूपसिद्धिमाश्रित्य निराकृतम् । वस्तुतस्तदप्युदाहरणमेवेति तद्भावः ।
ध्वनितं चेदं न डीति सूत्रे भाष्ये । दारुशब्दादिति । ततः परस्य सुप इत्यर्थः । डियाचो
डित्वं णिलोपाय । चित्त्वं स्वार्थम् । सरःशब्दादिति । एवं निष्पन्नः सरसीशब्द आबुदात्तः ।

+ १. ४. १७; ८. २. ७. * ७. २. १०२; ७. ३. १०३, ८. २. २९. × ८. २. २३.

* ६. ४. १४३, + ७. ३. १११.

स्वप्नया सचसे जनम् । अयाच् । अयार्÷ । स नः सिन्धुमिव नावया ।

अमो मञ्ज ॥ ७ । १ । ४० ॥

किमर्थः शकारः । शित्सर्वस्येति+ सर्वादेशो यथा स्यात् । अक्रियमाणे हि शकारेऽलोऽन्त्यस्य विधयो भवन्तीत्यन्त्यस्य प्रसज्येत* । अत उत्तरं पठति ।

अमो मञ्ज मकारस्य

मकारस्य मकारवचने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वा तत्रान्तरेण शकारं सर्वादेशो भविष्यति ।

वचनादन्यबाधनम् ।

अस्त्यन्यन्मकारस्य मकारवचने प्रयोजनम् । येऽन्ये मकारादेशाः प्राप्नुवन्ति तद्बाधनार्थम् । तद्यथा । मो राजि समः कौ [८. ३. २५] इति मकारस्य मकारवचनसामर्थ्यादनुस्वारादयो बाध्यन्ते । एवं तर्हि द्विमकारको निर्देशः करिष्यते X ।

द्विमकार ईडपृक्ते

यदि द्विमकारकोऽपृक्तः श्रय ईणन प्राप्नोति*** । वधीं वृत्रं मरुत इन्द्रियेण ।

यकारादौ न दुष्यति ।

प्र०-स्वप्नयेति । अयाचोऽकारोच्चारणं सुपि चेति दीर्घनिवृत्त्यर्थम् । नावयेति । उपोत्तमं रितीति मध्योदात्तं पदं भवति ।

अमो मञ्ज । अमो मञ्ज न मकारस्येति । मकारस्य मकारः प्रयोजनाभावान्न भविष्यतीति शकारो न वक्तव्य इत्यर्थः । वचनादिति । वधीं वृत्रमित्यादौ मकारस्यानुस्वारनिवृत्त्यर्थो मकारः स्यादित्यर्थः । द्विमकारक इति । अमो मिति करिष्यते भिन्नजातीयवर्णद्वयोच्चारणे प्रयत्नस्य गौरवं भवति । समानजातीयवर्णद्वये तु लाघवं तत्रैकस्य मकारस्य संयोगान्तलोपः करिष्यते । ईणन प्राप्नोतीति । ईडि कर्तव्ये संयोगान्तलोपस्यासिद्धत्वादपृक्तत्वाभावात् । गृह्यते इति । अमो मिति सूत्रं कर्तव्यं तत्र यकारस्य लुप्तनिर्दिष्टत्वादानेका-

उ०-संप्रति वेदेऽन्तोदात्तं पठ्यते तत्तु सरसीशब्दान्डेर्लुकि बोध्यम् । इदं चेदृतौ चेति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । स्वरव्यत्ययो वा बोध्यः ।

अमो मञ्ज । ननु मकारकरणेन शप्रत्याख्याने न फलमत आह-भिन्नजातीयेति । पृथक्स्थानकरणव्यापाराश्रयणादिति भावः । मकारोत्तराकारस्तुभयोच्चारणार्थ आवश्यकः । अनुनासिकत्वेनेत्सज्ञायां च तल्लोपः । संयोगान्तलोप इति । क्वचिद्दलोऽपि लोपाङ्गीकारादिति भावः । वधीमित्यत्र हनौ वध लुङि मिपोऽम् तस्य मञ्ज । अकार उच्चारणार्थ इत्यस्ति सिच

किं यकारो न श्रूयते । लुप्तनिर्दिष्टो यकारः ।

अमो मश्च मकारस्य वचनादन्यबाधनम् ।

द्विमकार ईडपृक्ते यकारादौ न दुष्यति ॥

आज्जसेरसुकृ ॥ ७ । १ । ५० ॥

इह ये पूर्वासो य उपरासः आज्जसेरसुगित्यसुकि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोति÷X । एवं तर्हि जसि पूर्वान्तः करिष्यते । यदि पूर्वान्तः क्रियते का रूपसिद्धिः ब्राह्मणासः पितरः सोम्यासः । सवर्णदीर्घत्वेन++ सिद्धम् । न सिध्यति । अतो गुणे [६. १. ९७] इति पररूपत्वं प्राप्नोति । अकारोच्चारणसामर्थ्यान्न भविष्यति । यदि तर्हि प्राप्नुवन्विधिरुच्चारणसामर्थ्याद्वाध्यते सवर्णदीर्घत्वमपि न प्राप्नोति । नैष दोषः । यं विधिं प्रत्युपदेशोऽनर्थकः स विधिर्बाध्यते यस्य तु विधेर्निमित्तं नासौ बाध्यते । पररूपं च प्रत्यकारोच्चारणमनर्थकं सवर्णदीर्घत्वस्य पुनर्निमित्तमेव । अथवाऽसुट् करिष्यते* । एवमपि ये पूर्वासो य उपरास इत्यसुटि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोति । नैष दोषः । निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीत्येवमस्य न भविष्यति । यस्तर्हि निर्दिश्यते तस्य कस्मान्न भवति । असुटा व्यवहितत्वात् । सिध्यति । सूत्रं तर्हि भिद्यते । यथान्यासमेवास्तु । ननु चोक्तं ये पूर्वासो य उपरासः असुकि कृते जसो ग्रहणेन ग्रहणाच्छीभावः प्राप्नोतीति । नैष दोषः । इदमिह संप्रधार्यम् । शीभावः क्रियतामसुगिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादसुकृ ।

प्र०—ल्लात्सर्वादशोऽयं मो भविष्यतीति प्रत्याख्यातं शिच्वम् ।

आज्जसेरसुकृ । जसो ग्रहणेनेति । तद्भक्तस्तद्ग्रहणेन गृह्यत इति सागमकस्य शीभावप्रसङ्गः । पूर्वान्त इति । अस्य जस्यसुगिति सूत्रन्यासेन पूर्वान्तेऽसुक्ककारान्तात्परो जस् न भवतीति शीभावाप्रसङ्गः । अथवाऽसुडिति । असुट्यकारोच्चारणं दध्यस्यतीत्याद्यर्थमिति पररूपं स्यादिति पक्षान्तरोपन्यासः । असुटि प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इति दीर्घः सिध्यति । परत्वादिति । असुकोऽवकाशः ब्राह्मणास इति । शीभावस्य भाषाविषयोऽवकाशः ।

उ०—इतीद् । सिच इट् । इट् ईटीति सिचो लोपः । सवर्णदीर्घः । लुप्तनिर्दिष्टेति । लोपो व्यो-
रिति लोपः । तस्य च नासिद्धत्वमित्यपृक्तत्वमस्त्येवेत्याहुः* ।

आज्जसेरसुकृ । सागमकस्येति । ग्रहणादिति शेषः । शीभावस्तु निर्दिश्यमानपरिभाषया प्रत्ययांश एवेति बोध्यम् । नन्वत्र न्यासे कथं पूर्वान्तः स्यादत आह—अस्य जसीति । नन्वसुटि पररूपं स्यादत आह—असुटीति ।

÷X ७. १. १७. ++ ६. १. १०१. * ६. १. १. २.

* आहुरित्यस्याग्रे ' इदं प्रत्याख्यानमेकदेशिन इति केचित् ' इत्यधिकं च. पुस्तके ।

अथेदानीमसक्ति कृते पनःप्रसङ्गविज्ञानाच्छीभावः कस्मान्न भवति । सक्तुद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ।

अश्वक्षोरवृषलवणानामात्मप्रीतौ क्वचि ॥ ७ । १ । ५१ ॥

अश्ववृषयोर्मैथुनेच्छायाम् ॥ १ ॥

अश्ववृषयोर्मैथुमेच्छायामिति वक्तव्यम् । अश्वस्यति वडवा । वृषस्यति गौः । मैथुनेच्छायामिति किमर्थम् । अधीयति वृषीयति ।

क्षीरलवणयोर्लालसायाम् ॥ २ ॥

क्षीरलवणयोर्लालसायामिति वक्तव्यम् । क्षीरस्यति माणवकः । लवणस्य-
त्युष्ट इति ।

अपर आह । सर्वप्रातिपदिकेभ्यो लालसायामिति वक्तव्यं दध्यस्यति मध्व-
स्यतीत्येवमर्थम् ।

अपर आह । सुक्वक्व्यो दधिस्यति मधुस्यतीत्येवमर्थम् ।

आमि सर्वनाम्नः सुट् ॥ ७ । १ । ५२ ॥

त्रेस्त्रयः ॥ ७ । १ । ५३ ॥

ह्रस्वनद्यापो नुट् ॥ ७ । १ । ५४ ॥

इमे बहव आम्शब्दाः । कास्प्रत्ययादामन्त्रे लिटि [३. १. ३५] ।

इसोसाम् × । किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्षे [५. ४. ११.] । डेरान्न-
द्याम्नीभ्यः [७. ३. ११६] इति । कस्येदं ग्रहणम् । षष्ठीबहुवचनस्य
ग्रहणम् ।

प्र०- अश्वक्षीर० । अश्वस्यतीति । मैथुनेच्छाप्रतिपादनपरत्वाद्योगस्याश्ववृषोपादान-
मतन्त्रामिति मनुष्यादावपि कवयः प्रयुञ्जते । लालसाऽतिशयेनाभ्यवजिहीर्षा । यस्तु
लवणमैश्वर्यार्थमिच्छति तत्र लवणीयतीत्येव भवति ।

आमि सर्वनाम्नः । कस्येदमिति । किमिदं सर्वेषामामां ग्रहणमथ कस्यचिदेवेति
प्रश्नः । ननु च सर्वनाम्न इत्युपादानाद्घादामो लिट्यामश्च ग्रहणशङ्कैव न युक्ता ।

उ०- अश्वक्षीर० । कवय इति । इति रामो वृषस्यन्तीमित्यादौ । भाष्यस्वरसस्त्वेषामसा-
धुत्वे । अत एव वडवेति गौरिति च कर्तृपदमुपात्तम् । वार्तिके पञ्चमी षष्ठ्यर्थे । दध्यस्यति
मध्वस्यतीत्येवमर्थमिति भाष्यस्वरसाद् द्रावेवाऽऽगमिनौ । यदि वार्तिकस्थसर्वशब्दस्वारस्यादन्य-
त्रापीष्यते तदैवमर्थ इत्येवंशब्दः स्वार्थं न परिपुष्येदिति सुबधातुवत्तौ माधवः । एवंशब्दः
प्रकार इत्यन्ये ।

आमि सर्व० । ननु यदर्थस्येह ग्रहणं संभवति तदर्थस्योत्तरत्रानुवृत्तिः स्यादत आह-

अ, ७ पा, १ आ, १] सातञ्जलव्यांकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । १८५

अथास्य कस्मान्न भवति कास्मत्प्रत्ययादामिमन्वे लिंटीति । अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति । स तर्ह्यस्यैवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्य इहास्य ग्रहणं मा भूदिति । ननु चावश्यं मकारस्येत्संज्ञापरिज्ञाणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । नार्थ इत्संज्ञापरिज्ञाणार्थेन । इत्कार्याभावादत्रेत्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यं मिदचोऽन्त्यात्परः [१. १. ४७] इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात् । प्रत्ययान्तादयं विधीयते तत्र नास्ति विशेषो मिदचोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा । यस्तर्हि न प्रत्ययान्तादिजादेश्व गुरुमतोऽनृच्छः [३. १. ३६] इति । अत्राप्यास्कासोरांम्वचनं × ज्ञापकं नायमचामन्त्यात्परो भवतीति । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । न हस्ति विशेष आम्यचामन्त्यात्परे सत्यसति वा । अयमस्ति विशेषः । असत्यामि द्विर्वचनेन भवितव्यं सति न भवितव्यम् । सत्यपि भवितव्यम् । कथम् । आमस्तन्मध्यपतितत्वाद्धातुग्रहणेन ग्रहणात् ।

प्र०—उच्यते । इह तयोरसंभवेऽपि ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र ह्रस्वात्कस्थोः संभवाद्विचारः क्रियते । तत्रेह सामान्यग्रहणे सति यथासंभवं प्रकरणे कार्यप्रतिपत्तिः । अथवा पूर्वोपात्तस-
दृशशब्दान्तरानुमानपक्ष उत्तरसूत्रे तयोः संभवादिह विचारः । ननूत्तरसूत्रेऽपि यस्यैवाऽऽ-
मन्दीभ्यां परस्य संभवः स एव ह्रस्वादपि परस्तत्साहचर्याद्ग्रहीष्यते । नैतदस्ति । व्याप्ति-
न्यायाश्रयेण सर्वस्य ग्रहणप्रसङ्गात् । प्रत्ययान्तादिति । ते चाजन्ताः । ननु हलन्तेभ्य
आचाराक्विबन्तेभ्य आमस्त्येव । नैतदस्ति । एकीयमतमेतत् । तत्रापि हलन्तेभ्योऽ-
नभिधानादाचारविवबभावः । यस्तर्हि । ईहेरूहेश्व मध्य आमि कृते यणा-
देशप्रसङ्गः । आस्कासोरिति । अन्त्यादचः पर आमि सवर्णदीर्घत्वे सति विशेषाभावः ।
सति न भवितव्यमिति । रूपान्तराद्धातुत्वाभावात् । आम इति । अकृत एकादेश

उ०—तत्रेहेति । उत्तरसूत्र इति । अत एव भाष्ये सूत्रत्रयग्रहणम् । यस्यैवेति । डेरामः षष्ठीबहु-
वचनस्य चेत्यर्थः । एवं चेतद्वयोपादानं व्यर्थमिति भावः । त्रेरिति सूत्रे तु षष्ठीबहुवचनाति-
रिक्तस्यासंभव एवेति तात्पर्यम् । भाष्ये—अनुबन्ध इति । अनुनासिकत्वेनेत्संज्ञक इत्यर्थः ।
उच्चारणार्थानामप्यपगमायेत्वस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः । ते चाजन्ता इति । न च
जागर्तेरामि तस्य मित्त्वादन्त्यादचः परत्वे स्वावयवेन पौर्वापर्याभावाद्गुणो न स्यादिति
वाच्यम् । अङ्गाधिकारे ‘अयामन्त०’ इति ण्यन्तस्याऽऽम्ययविधानेन तस्यान्तावयव इत्य-
स्यासंबन्ध इत्याशयात् । एकीयमतमेतदिति । सर्वप्रातिपदिकेभ्यः किञ्चित्येतत् । तत्रा-
पीति । एकीयमताश्रयेणोपीत्यर्थः । क्विवभाव इति । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । न
चावगल्भादिभ्यो हलन्तेभ्यः क्विवबस्त्येव । तत्रत्याकारस्यानुनासिकत्वेनेत्संज्ञकतया लोपादिति
वाच्यम् । अकारान्तरप्रश्लेषेण तस्यैवानुबन्धत्वस्वीकरिणादौषादिति भावः । नन्वासादौ
सवर्णदीर्घं रूपान्तराभावाद्द्वित्वसिद्धेः किं तन्मध्यपतितन्यायाश्रयेणेत्यत आह—अकृत इति ।

तदेतत्कासासौराम्बचनं ज्ञापकमेव नायमचामन्त्यात्परो भवतीति । अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव । आम अमन्त्र इति यद्येवमामामन्त्र इति प्राप्नोति । शकन्धुन्यायेन+ निर्देशः । अथवाऽस्त्वस्य ग्रहणं को दोषः । इह कारयांचकार हारयांचकार षिकीर्षांचकार जिहीर्षांचकार ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट्प्रसज्येत । लोपायादेशयोः* कृतयोर्न भविष्यति । इदमिह संप्रधार्यम् । लोपायादेशौ क्रियेतां नुडिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाभुट् । नित्यौ लोपायादेशौ । कृतेऽपि नुटि प्राप्नुतोऽकृतेऽपि । तत्र नित्यत्वाल्लोपायादेशयोः कृतयोर्विह्वलमिषित्त्वाभुण्ण भविष्यति ।

अथास्य कस्मान्न भवति किमेत्तिङव्ययघादाम्बद्रव्यप्रकर्ष इति । अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति । स तर्ह्येवमर्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । ननु चावश्यमुगित्कार्यार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । नार्थ उगित्कार्यार्थेनानुबन्धेन । लिङ्गविभक्तिप्रकरणे सर्वमुगित्कार्यं न चाऽऽमो लिङ्गविभक्ती स्तः । अव्ययमेषः ।

प्र०-इदमुच्यते कृते त्वेकादेशे रूपान्तराभावः । अथापीति । प्रतिधातुभेदादामो यत्र-त्कार्यं न संभवति तत्र मा भूदित्संज्ञा । आसिर्कासचकारासेषु प्रत्ययान्तेषु च धातुषु । ईद्वौ कित्कार्यसंभवात्स्यादेवेत्संज्ञा । अथवाऽऽसादिषु विधानसामर्थ्यात्सवर्णदोधत्वं न स्यादित्संज्ञा तु स्यादेव । व्यञ्जनान्तेषु चाऽऽचारविवक्षन्तेष्वित्कार्यसंभवादित्संज्ञा प्राप्नोति । नहि व्यञ्जनान्तेभ्य आचारे विवक्षन् भवतीत्यत्र किञ्चित्प्रमाणमस्ति । कारयांचकारेति । नुटि कृतेऽयादेशप्रसङ्गः । अव्ययमेष इति । अव्ययत्वात्त्रा-त्वेन योगाभावादुगितश्चेति ङीम्नास्ति । तदभावादुगितश्चेति घादिषु ह्रस्वाविकल्पो

उ०-वाणादाङ्गमिति न्यायेन पूर्वं द्वित्वम् । द्वित्वं हि प्रत्ययनिमित्तत्वादाङ्गमिति भावः । भाष्ये-नायमचामन्त्यात्परो भवतीति । एवं च फलाभावान्मस्येत्संज्ञाप्रवृत्त्या तत्परित्राणाथानुबन्धस्यानावश्यकत्वेनास्याऽऽमोऽत्र ग्रहणं स्यादेवेति पूर्वपक्षिण इदं वाक्यम् । स एवाऽऽह-अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यादिति । अस्येवमपि सूत्रभेद इति शेषः । सिद्धान्त्याह-एवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एवेति । किमेत्तिङुपक्रमेण प्रवृत्ते-अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यादिति भाष्ये-एवमपि गौरवमिति शेषः । अपूर्वकरणे हि स दोष इत्युक्तेराशयः । प्रत्ययान्तेषु च धातुष्वित्यन्तं पूर्वान्वायि । अथवाति । उपसंज्ञातविरोधन्यायादिति भावः । विधिबाधापेक्षया परार्थेत्संज्ञाबाध एवोचित इत्याशयेन कथंचिदिति भाष्य उक्तम् । नहि व्यञ्जनान्तेभ्य इति । प्रत्ययान्तादयं विधीयते तत्र नास्ति विशेष इति भाष्यस्यात्रत्यापिशब्दस्य कथंचिदित्यस्य च प्रमाणस्य सत्त्वाच्चिन्त्यमिदम् । अयादेशप्रसङ्ग इति । अयामन्तेत्यनेन । इदमेवाभिप्रेत्यायादेशो नित्य इति भाष्य उक्तम् । न च मालाशब्दोऽत्रापि

मकारस्य तर्हीत्संज्ञापरित्राणार्थोऽनुबन्धः कर्तव्यः । इत्कार्याभावादेवेत्संज्ञा न भविष्यति । इदमस्तीत्कार्यं मिदघोऽन्त्यात्पर इत्यचामन्त्यात्परो यथा स्यात् । नैतदस्ति । घान्तादसं विधीयते तत्र नास्ति विशेषो मिदघोऽन्त्यात्पर इति वा परत्वे प्रत्ययः पर इति वा परत्वे । अथापि कथंचिदित्कार्यं स्यादेवमपि न दोषः । क्रियते न्यास एव । अथवाऽस्त्वस्य ग्रहणं को दोषः । इह पचतितराम् जल्प-
तितराम् ह्रस्वनद्यापो नुडिति नुट् प्रसज्येत । लोपे* छेते न भविष्यति । इदमिह
संप्रधार्यम् । लोपः क्रियतां नुडिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाभ्युट् । एवं तर्हि
ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र यस्येति लोपोऽनुवर्तिष्यते ।

अथास्य कस्मान्न भवति डेरान्नद्यान्नीम्य इति । किंच स्यात् । कुमा-
याम् किशोर्याम् खट्वायाम् मालायाम् तस्याम् यस्यामिति ह्रस्वनद्यापो नुडिति
नुट् प्रसज्येत । आड्याट्स्याटोऽत्र बाधका भविष्यन्ति X । इदमिह संप्रधार्यम् ।
आड्याट्स्याटः क्रियन्तां नुडिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादाड्याट्स्याटः ।
अथेदानीमाड्याट्स्याट्सु कृतेषु पुनः प्रसङ्गान्नुट् कस्मान्न भवति । सकृद्भूतौ विप्र-
तिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति ।

प्र०—नास्ति । विभक्तैर्लुकि प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधानुमागम उगित्कार्यं नास्ति । इत्संज्ञापरि-
त्राणार्थे इति । इत्संज्ञायाः परित्राणमिति साधनं कृतेति पञ्चमीसमासः ।
समुदायविशेषणं च मकार इति सापेक्षत्वात्समासाभावो न चोदनीयः । परित्राणं
वा प्रधानं मकारमपेक्षते । भवति च प्रधानस्य सापेक्षस्यापि समासः । अथापीति ।
मित्त्वमेव ज्ञापकं स्यात् । अन्यतोऽप्ययं भवतीति । ततश्च स्यादेवेत्संज्ञा । एवं
तर्हीति । उभयोरनित्ययोः परत्वाभ्युटि प्राप्ते ह्रस्वनद्यापो नुडित्यत्र यस्य लोपस्त-
द्धित इति चानुवर्तते । तेन तद्धित आमि ह्रस्वस्य लोपो भवति । पचतितरामिति ।
अन्यस्य त्वामो नुड भवति वृक्षाणामिति ।

उ०—लोपाभावेन तत्राऽऽवन्तत्वाभ्युट्प्राप्तिर्द्वारा । भाष्यप्रामाण्येनाऽऽवन्तेभ्य आचारविवपोऽन-
भिधानात् । विभक्तैर्लुकीति । अच्ययादाप्सुप इत्यनेन । नन्विदं संज्ञाशब्दस्य मकारसापेक्षत्वा-
त्कथं समासोऽत आह—समुदायेति । ततोऽर्थशब्देन चतुर्थीसमासः । न चार्थशब्दता-
दर्थ्यं प्राति परित्राणस्यापि विशेषणं तति वाच्यम् । तस्य विभक्त्यर्थसमानार्थत्वेनादोषात् ।
लुप्तविभक्तेरेव सोऽर्थः । अर्थशब्दप्रयोगस्तु साधुत्वायेत्याशयात् । उभयोरिति । लोपे ह्रस्वा-
भावाभ्युट्प्राप्तिः । नुटि भत्वाभावाद्योपाप्राप्तिरिति भावः । ननु नुडिवधौ यस्येति चेत्यनुवृत्तौ
वृक्षाणामित्यत्रापि लोपः स्यादत आह—तद्धित इति चेति । वस्तुतो नद्याप्साहचर्याद्भ्रस्वादपि
परस्य सुबाम एव ग्रहणमित्यत्र तत्त्वम् । भाष्यं तु न्यायव्युत्पादनपरम् ।

श्रीग्रामण्योश्छन्दसि ॥ ७ । १ । ५६ ॥

अयं योगः शक्योऽवकुम् । कथं श्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् अपि तत्र
सूतग्रामणीनाम् । इह तावच्छ्रीणामुदारो धरुणो रयीणाम् विभाषाऽऽमि नदीसंज्ञा*
सा छन्दसि व्यवस्थितविभाषा भविष्यति । अपि तत्र सूत्रग्रामणीनामिति सूताश्च
ग्रामण्यश्च सूतग्रामाणि तत्र ह्रस्वनद्यापो नुडित्येव सिद्धम् ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमाध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

इदितो नुम्धातोः ॥ ७ । १ । ५८ ॥

अथ धातोरिति किमर्थम् । अभैत्सीत् अच्छैत्सीत्+ ।

नुम्बिधावुपदेशिवद्भवनं प्रत्ययविध्यर्थम् ॥ १ ॥

नुम्बिधावुपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायां नुम्भवतीति वक्तव्यम् ।

प्र०- श्रीग्राम० । विभाषेति । वाऽऽमीत्यनेन । तत्र दृष्टानुविधिश्छन्दसीति श्रीणा-
मित्येवं छन्दसि भविष्यति नतु श्रियामिति । सूताश्च ग्रामण्यश्च सूतग्रामणीति
समाहारद्वंद्वं कृत्वैकशेषः क्रियत इति बोद्धव्यं न त्वैकशेषे कृते समाहारद्वंद्वः
क्रियते । एवं हि बहुवचनं न स्यात् । भाष्ये त्वत्रोभयं कार्यमित्येतावत्प्रदर्शि-
तम् । कर्मस्तु स्वयमभ्यूह्य इष्टस्यार्थस्य सिद्धये ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते भाष्यप्रदीपे सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे
प्रथममाह्निकम् ॥

इदितो नुम्धातोः । धातोरिति किमर्थमिति । किमधातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रह-
णमथ धातुसंज्ञाप्रवृत्त्यवस्थायामेव प्राक्प्रत्ययोत्पत्तेर्नुम्बिधानार्थमिति प्रश्नः । आचार्य-
देशीयस्त्वधातुनिवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं मत्वाऽऽह—अभैत्सीदिति । सिच इदितो नुम्न
भवति । उपदेशिवद्भाव इति । यथोन्दीत्यादीनामुपदेशावस्थायां नकारः प्रत्यय-

उ०- श्रीग्राम० । भाष्योक्तप्रयोगातिरिक्तप्रयोगस्तु वेदे नास्त्येवेति बोध्यम् ।

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते
सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ।

इदितो नुम् धातोः । इति प्रश्न इति । प्रयोजनद्वयसंभवेन संदेहात्प्रश्न इत्यर्थः ।
अस्य प्रयोजनस्याग्रे दूषयिष्यमाणत्वादाह—आचार्यदेशीय इति । उपदेशो यस्य नका-
रस्य स उपदेशी तदनुमिति वार्तिकार्थ इत्याह—यथेति । यत्किंचित्प्रत्ययस्य सवर्था

किं प्रयोजनम् । प्रत्ययविध्यर्थम् । उपदेशावस्थायां नुमि कृत इष्टः प्रत्ययवि-
धिर्यथा स्यात् । कुण्डा हुण्डेति × ।

इतरथा ह्यनकारे प्रत्ययः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावेऽनकारे यः प्रत्ययः प्राप्नोति स न तावत्स्यात्त-
स्मिन्नवस्थिते नुम् । तत्र को दोषः ।

तत्रायथेष्टप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

तत्रायथेष्टं प्रसज्येत । अनिष्टे प्रत्ययेऽवस्थिते नुम् । अनिष्टस्य प्रत्ययस्य
श्रवणं प्रसज्येत ।

धातुग्रहणसामर्थ्याद्वा तदुपदेशे नुम्बिधानम् ॥ ४ ॥

धातुग्रहणसामर्थ्याद्वा तदुपदेशे धातूपदेशे नुम्बविष्यति । ननु चान्यद्वातुग्र-
हणस्य प्रयोजनमुक्तम् । किम् । अभैत्सीत् अच्छैत्सीदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् ।
प्रयोजनं नाम तद्वक्तव्यं यन्नियोगतः स्यात् । यच्चात्रेकारेण क्रियतेऽकारेणापि
तच्छ्रवणं कर्तुम् ।

प्र०—विधिकाले संनिहितस्तथा नुमपीत्यर्थः । किं प्रयोजनमिति । नन्विता नन्दक
इत्यादि प्रत्यये परतो नुमि क्रियमाणेऽपि सिध्यतीति मत्वा प्रश्नः । प्रत्ययवि-
ध्यर्थमिति । इष्टप्रत्ययविध्यर्थमित्यर्थः । अनकार इति । असति नकारे यः प्रत्ययः
प्राप्नोति स स्यादित्यर्थः । सांप्रतिकेषु शिक्षादिषु गुरुमत्सु संभवत्सु भाविगुरुमत्ताश्र-
येण प्रत्ययविधानस्यायुक्तत्वात् । तत्र को दोष इति । नुमि कृतेऽपवादः प्रवर्तमान उत्सर्ग-
निवर्तयिष्यतीति भावः । तत्रायथेष्टप्रसङ्ग इति । उत्पन्न उत्सर्गे नुमि कृते सत्या-
मपि गुरुसंज्ञायामुत्सर्गेणैव प्रत्ययार्थस्य प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तस्याभिधानान्निमित्तवैकल्याद-
पवादाप्रवृत्तावुत्सर्गस्यैव श्रवणप्रसङ्गः । धातुग्रहणेति । अधातोरिदितोऽसंभवादधातु-
निवृत्त्यर्थं धातुग्रहणं न भवतीति धातुसंज्ञाप्रवृत्त्यवस्थोपलक्षणार्थं विज्ञायते । तेन
सत्यप्यङ्गाधिकारे भाव्यङ्गत्वाश्रयः पूर्वमेव नुम्भवति ततः प्रत्यय इत्यर्थः संपश्यते ।
प्रयोजनं नामेति । नियमेनावश्यभावेन यदन्यथा साधयितुमशक्यं तत्प्रयोजनम् ।
सिचश्च नुमागमो धातुग्रहणमन्तरेणापि शक्यते निराकर्तुमित्यर्थः । यच्चात्रेति ।

उ०—प्राप्तेराह—इष्टेति । स स्यादिति । किन् स्यादित्यर्थः । ननु भाविगुरुमत्तामाश्रित्य कुण्डे-
त्यादौ गुरोश्च हल इत्यप्रत्ययः सेत्स्यतीत्यत आह—सांप्रतिकेष्विति । निवर्तयिष्यतीति ।
लोपवज्जातनिवृत्तिः स्यादिति भावः । उत्पन्न इति । उत्सर्गापवादविषये जातनिवृत्तेरदर्शनेन
प्रवृत्तस्य वचनशतेनापि बाधस्याशक्यत्वात्परदेशस्यावरुद्धत्वाच्चापवादाप्राप्तिरित्यपि बोध्यम् ।
नन्वेवमङ्गाधिकारो विरुध्येतेत्यत आह—तेन सत्यपीति । नियोगशब्दार्थमाह—निय-

शे मुचादीनाम् ॥ ७ । १ । ५९ ॥

शे तृम्पादीनाम् ॥ १ ॥

शे तृम्पादीनामुपसंख्यानं कर्तव्यम् । तृम्पति तृम्फति । किमर्थमिदम् । न
मुमनुषका एवैते पठ्यन्ते ।

प्र०—सकारस्योच्चारणार्थ इकारः क्रियत इत्यकारेणापि सजित्येवं सकारः शक्य उच्चार-
यितुम् । तदेतदुक्तं भवति निरनुनासिक उच्चारणार्थः सिच इकार इतीदित्वाभा-
वान्नुमभावः । अमंस्तेत्यादौ हनः सिजिति नलोपायात्किञ्चविधानाज्ज्ञापकादसत्यपी-
दित्त्वे नलोपाप्रसङ्गः । नन्वन्यत्किञ्चविधानस्य प्रयोजनमस्ति सिजाश्रयो नलोपो
यथा स्यात्सार्वधातुकाश्रयो मा भुत्सिजाश्रयो हि नलोपोऽतोलोपेऽसिद्धः, न सार्व-
धातुकाश्रयः । समानाश्रयं ह्यसिद्धं नतु व्याश्रयम् । नैतदस्ति । असिद्धं बहि-
रङ्गमन्तरङ्ग इति सार्वधातुकाश्रयस्य नलोपस्य बहिरङ्गस्यान्तरङ्गेऽतोलोपे कर्तव्येऽ-
सिद्धत्वादतोलोपाप्रसङ्गादुपदेशग्रहणानुवृत्त्याऽऽर्धधातुकोपदेशे यदकारान्तं तस्य लोपवि-
धानाद्वा । तासेरपीकार उच्चारणार्थ इति नुमोऽप्रसङ्गः । मन्ताऽऽहन्तेत्यादावसि-
द्धवदत्राभादिति टिलोपस्यासिद्धत्वादिनिदिच्छेऽपि नलोपाप्रसङ्गः ।

शे मुचादीनाम् । शे तृप्यादीनामिति । आदिशब्दः प्रकारे । तेन नोपधा
गृह्यन्ते । तेषां नलोपे कृते नुमागमस्तस्य विधानसामर्थ्यादसिद्धवदत्राऽऽभादिति वा
नलोपस्यासिद्धत्वादुपधात्वाभावालोपाभावः । किमर्थमिति । य एवोपदेशे नकारः

उ०—भेनेति । तस्यापि व्याख्यानं यदन्यथेति । अकारेणापीति । प्रथमातिक्रमे कारणाभावादि-
त्यर्थः । निरनुनासिक इत्यादि । इदं चिन्त्यम् । विधेयविषय उच्चारणार्थानामपीरसंज्ञाप्र-
वृत्तेः । तस्माद्भाष्योक्तमेव सभ्यक । नन्वमंस्तेत्यादावनिदितामिति नलोपव्यावृत्तय इदित्त्वं
सार्थकमत आह—अमंस्तेति । सिजाश्रय इति । अहसातामित्यादावनुदात्तोपदेशेति विहि-
तः । ननु सार्वधातुकाश्रय उपधालोपोऽप्याभीयत्वादसिद्धः स्यादेवेत्यत आह—समानाश्रयं
हीति । बहिरङ्गस्थेति । बहिर्भूततडपेक्षत्वात् । ननु तासेरिदित्वाभावे मन्तेत्यादौ टिलोपे
तशब्दस्थानिकत्वेन ङितमाकारमाश्रित्य उपधानलोपः स्यादत आह—मन्तेत्यादाविति ।
लुटः प्रथमस्य ङादेशः । वस्तुत उत्करीत्या तासिरिदिदेव । सिचीव भाष्योत्कर्त्याऽत्र नुम-
भावः साध्यः । तदेवं धातूपदेशावस्थायां नुमर्थमिति स्थितम् ।

शे मुचादीनाम् । ननु तृम्पादयस्तुदादौ पठ्यन्ते तत्र व्यवस्थावाच्यादिशब्दाश्रयणे
निरनुषङ्गानामपि नुमस्यादत आह—प्रकारेति । प्रकारः सादृश्यम् । ननु तेषां नुमि परस्य
नस्यानुस्वारपरसवर्णयोः पूर्वनस्य श्रवणप्रसङ्गोऽत आह—तेषां नलोप इति । अनदितामि-
त्यनेन । अस्य नुमोऽपि लोपः कुतो नेत्यत आह—तस्थेति । विधानेति । अत एव मुचा-
दिष्वपि लोपाभावः । असिद्धत्वादिति । चिणो लुङ्न्यायेन । भाष्ये वृषित इति ।

लुप्तनकारत्वात् ॥ २ ॥

लुप्यतेऽत्र नकारोऽनिदितां हल उपधायाः किञ्चि [६. ४. २४] इति- ।
यदि पुनरिम इदितः पठ्येरन् । नैवं शक्यम् । इह हि लोपो न स्यात् ।
तृपितः दृपित इति । यदि पुनरिमे मुचादिषु पठ्येरन् । न दोषः स्यात् ।
अथवा नैवं विज्ञायत इदितो नुम्धातोरिति । कथं तर्हि । इदितो नुम् ।
ततो धातोरिति ।

नेट्यलिटि रधेः ॥ ७ । १ । ६२ ॥

इमौ द्वौ प्रतिषेधावुच्येते । उभौ शक्याववक्तुम् । कथम् । एवं वक्ष्यामि ।

प्र०—पठ्यते तस्यैव श्रवणं भविष्यतीति* प्रश्नः । नुमनुषक्ता इति । नुम्ग्रहणं न-
कारोपलक्षणार्थम् । यदीति । इदित्वे तु नुमः सिद्धिर्नच लोपः प्रसज्यते ।
यदि पुनरिति । नोपधानां मुचादिषु पाठे नुमः सिद्धिरित्यर्थः । अथवेति ।
मुचादिषु तावन्न पठिताः, गौरवप्रसङ्गश्च । नोपधानां मुचादिषु पाठेऽर्थनिर्देशः कर्तव्यः ।
अनोपधानामन्यत्र पाठेऽर्थो निर्देष्टव्य इति मत्वा परिहारान्तरोपन्यासः । इदितो
नुमिति । नन्वेवं धातूपदेशावस्थायां नन्न लभ्यते । नैष दोषः । धिन्विक्पृष्योर
चेति ज्ञापकाद्धातूपदेशावस्थायां नुम्न भविष्यति । अत्र ह्यागन्तुरिकार उच्चारणार्थ
इत्यङ्गत्वाभावेऽपि नुमनुषक्तपाठस्येदमेव प्रयोजनम् । धातूपदेशावस्थायामेव नुम्यर्थो
स्यादिति । यदि धातोरिति योगविभागः क्रियते तदा सर्वस्य सर्वत्र नुम्प्रसङ्गः ।
नैष दोषः । शे मुचादीनामिति शङ्ग्रहणस्य धातोरित्यत्र सिंहावलोकितन्यायेनापेक्ष-
णाद्योगविभागस्येष्टसिद्धयर्थत्वाद्वा । अन्ये तु भाष्ये योगविभागद्विषयप्रदर्शितेत्याहुः ।
तेन शे मुचादीनामित्यत्र श इति योगविभागः क्रियते । तत्र च धातोरिति
वर्तते । ततो मुचादीनामिति पूर्वयोगस्यासर्वविषयत्वज्ञापनार्थं तेनेष्टविषये नुमः सिद्धिः ।

नेट्यलिटि रधेः । लिट्येवेति । इट्येव लिटीत्येवं तु नियमो न भवति । शास्त्र-

उ०—अनिटकारिकासु इयना निर्देशात्तादादिकयोः सेट्त्वादिद् । इदित्पाठे हि सर्वत्र नुमन्याहो-
पश्च न स्यादिति भावः । न पठिता इति । अनेन न्यासभेददोष उक्तः । दोषान्तरमाह—
गौरवेति । द्विरर्थनिर्देशादिति भावः । अर्थो निर्देष्टव्य इति । अधुना तु तृप दृप् तृप्ता-
वित्यादिक्रमेण पठ्यन्ते । नन् धिन्वीर्तीका निर्देशादिक्रमस्येऽङ्गस्य धातोर्नुमपपन्न इति
कथं ज्ञापकमत आह—अत्र हीति । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । वस्तुतो विभक्तं धातो-
रिति सूत्रं पूर्वत्रापकृत्य तत्सामर्थ्यात्तदर्थलाभ इति बोध्यम् । ननु तर्हि शे सर्वधातोः प्रस-
ङ्गोऽत आह—योगविभागस्येति । अत एवेदितो नुमिति चरितार्थम् । दिक्प्रदर्शितेति ।
अत्रारुचिबीजं तु भाष्यस्वारस्यभङ्गः । इष्टविषये । रुनकारविषये ।

नेट्यलिटि । इट्येवेति । एतं नियमे ररन्धेत्यत्र न स्याद्द्रुधितेत्यत्र च स्यादिति

इदि लिदि रधेनुंभवतीति । तन्निमगार्थं भविष्यति । लिदधेवेडादौ नान्यस्मि-
न्निडादाविति ।

आहो यि ॥ ७ । १ । ६५ ॥

इह कस्मान्न भवति । आलभ्यते । अस्तु । अनिदितां हल उपधायाः
किङिति [६. ४. २४] इति लोपो भविष्यति । इह तर्हि आलम्भ्या गौः
पौरदुपधात् [३. १. १८] इति यत्यवस्थिते नुम् । तत्र को दोषः ।
आलम्भ्या एष स्वरः+ प्रसज्येत आलम्भ्या इति* चेष्ट्यते । नैष दोषः ।
अन्तस्वरितत्वं चेष्ट्यते । धातुग्रहणसामर्थ्यादुपदेशे नुम्विधानमिति÷ ।

न सुदुर्भ्यां केवलभ्याम् ॥ ७ । १ । ६८ ॥

अथ केवलग्रहणं किमर्थं न न सुदुर्भ्यामित्येवोच्येत ।

प्र०-स्येष्टसिद्धचर्यत्वात्कवसौ रेधिवानिति भवति द्विर्वचने सत्येत्त्वाभ्यासलोपयोः कृतयोरिति
नुमागमस्तस्यौपदेशिककिञ्चाश्रयो लोपः । ये तु कसुं छान्दसमेव मन्यन्ते तेषां विचार
एवायं नास्ति । छन्दसि दृष्टानुविधानात् ।

आहो यि । यत्यवस्थित इति । यकारादेः प्रत्ययस्य निमित्तत्वेनोपादाना-
त्पूर्वमेव तेनोत्पत्तव्यमिति भावः । एवं स्वर इति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेण यतो
नाव इत्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गः । अन्तस्वरितत्वं चेष्ट्यते इत्यर्थः । धातुग्रहणसामर्थ्या-
दिति । यीति विषयसत्तमी । तेन धातूपदेशावस्थायामेव यकारादौ प्रत्यये विध-
यभूते नुमागमस्ततोऽदुपधत्वस्य विधाताण्यत्प्रत्यये सतीष्टस्वरसिद्धिः ।

न सुदुर्भ्यां केवलभ्याम् । उपसर्गात्खल्वञोरिति प्राप्तो नुम्प्रतिषिध्यते ।
केवलग्रहणमिति । इह केवलग्रहणेन समानजातीय उपसर्ग एव निवर्तयितव्य

उ०-ननुद्द्योपादानं सार्थकं स्यादिति भावः । ननु रेधिवानित्यत्र नुम्येत्त्वाभ्यासलोपौ न स्याता-
मत आह—कृसाविति । एत्त्वाभ्यासलोपोत्तरं वस्वेकाजादितीट् । कृतद्वित्वानामेकाच्चां तत्र
ग्रहात् । औपदेशिकेति । संयोगात्परत्वेनाऽऽतिदेशिककिञ्चाभावादिति भावः । ये त्विति ।
पपुष आगन्तं पपिवद्व्यमिति विभाषा पूर्वाह्नेतिसूत्रस्थभाष्यप्रयोगविरोधोऽत्रारुचिः । यचु
भाष्येऽपि छान्दसः कसुरित्युच्यते तस्यायं कसुप्रयोगश्छान्दस इत्यर्थ इति न विरोधः ।

+ आहो यि । यकारादेरिति । यीत्यस्य परसप्तमीत्वात्पूर्वमदुपधत्वाद्यदेव स्यान्न तु
ण्यदित्यर्थः । कृदुत्तरेति । यद्यपि ण्यत्यपि नुमा विहतनिमित्ततया वृद्धेरभावाद्भूते न विशेष-
स्तथाऽपि स्वरे विशेष इत्यर्थः । अन्तस्वरितत्वमिति । कृदुत्तरपदप्रकृतिस्वरेणेत्यर्थः । ण्यति
इत्यनुबन्धकत्वाद्यतो नाव इत्यस्याप्रवृत्तेः । ननूपदेशे नुमि यीति सप्तम्यनुपपन्नेत्यत आह—
विषयेति ।

न सुदुर्भ्याम् । अनेकस्य नुमः प्रक्रान्तत्वात्कस्यायं प्रतिषेध इत्यत्राऽऽह—उपसर्गा-
दिति । अनन्तरत्वात्खल्वञोरित्यनुवर्तनाच्चेति भावः । समानजातीय इति । केवलशब्दस्य

+ ६. १. २१३; ६. २. १३९. * ३. १. १२४; ६. १. १८५; ६. २. १३९. ÷ ७. १. ५८.

+ धनविह्वनान्तर्गतौ ग्रन्थः कपुस्तके न दृश्यते ।

सुदुरोः केवलग्रहणमन्योपरगप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

सुदुरोः केवलग्रहणं क्रियतेऽन्योपसृष्टान्मा भूदिति । प्रसुलम्भम् । नैषोऽस्ति प्रयोगः । इदं तर्हि । सुप्रलम्भम् । प्रेण व्यवहितत्वान्न भविष्यति । इदं तर्हि । अतिसुलम्भम् । कर्मप्रवचनीयसंज्ञाऽत्र बाधिका भविष्यति सुः पूजायामतिरतिक्रमणे च [१. ४. ९४; ९५] इति । यदा तर्हि नातिक्रमणं न पूजा । इदं चाप्युदाहरणम् । सुप्रलम्भम् । ननु चोक्तं प्रेण व्यवहितत्वान्न भविष्य-

प्र०—इष्यते । स च सुदुर्भ्यां पूर्वो नास्त्यनभिधानात्प्रत्ययाभावात् । सुदुर्भ्यां परे तु तस्मिन्यञ्चमीनिर्देशादेव व्यवधाने प्रतिषेधो न भविष्यतीति प्रश्नः । नैषोऽस्ति प्रयोग इति । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानं न त्वनेनापूर्वः शब्दोपजनः क्रियते । अपि च प्रारम्भादिविशिष्टायाः क्रियायाः सुकरत्वं दुष्करत्वं च प्रतिपाद्यमिति पूर्व प्रेण धातोः संबन्धः पश्चात्तद्विशिष्टस्य सुदुर्भ्याम् । अतिसुलम्भमिति । सौकर्यादिविशिष्टधात्वर्थस्यातिविशेषणमिति पूर्व सुदुर्भ्यां संबन्धः पश्चादतिना । इतरस्तु पूजाया अतिक्रमणस्य वा द्योतकोऽतिशब्द इति मत्वाऽऽह—कर्मप्रवचनीयसंज्ञेति । ततश्चोपसर्गत्वाभावादतेः केवलावेवात्र सुदुराविति नुम्प्रतिषेधेन भाव्यम् । नहि विजातीयः केवलत्वं विहन्ति । यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यां कवलाभ्यां प्रवेष्टव्यमित्युक्ते पुरुषान्तरस्य प्रतिषिध्यते प्रवेशो नतु शुक्रादेरेवं सुदुरौ परस्परसहितौ विजातीयसहितवेष्ठाकिनौ च केवलावेव भवतः । सुदुर्लभमतिसुलभं सुलभं दुर्लभमिति कृच्छ्राकृच्छ्रार्थौ च सुदुरौ क्रियाया विशेषकत्वादुपसर्गावेव खलुनिमित्तां प्रतिपद्येते । यदा तर्हीति । पूजातिक्रमणयोरतेः कर्मप्रवचनीयसंज्ञाविधानादन्यत्रोपसर्गत्वात्तत्सहितयोः सुदुरोः केव-

उ०—सजातीयान्तराभाववचनत्वात् । उपसर्ग इति । पूर्वसूत्रादुपसर्गपदानुवृत्तेः । अनभिधानादिति । तादृशस्थलेऽनभिधानेन खलादिप्रत्ययाभावादित्यर्थः । ननु शास्त्रेण प्रयोगः स्यादत आह—प्रयुक्तानामिति । अप्रयुक्ते शास्त्राप्रवृत्तेरिति भावः । अपि चेति । इदं चिन्त्यम् । सुकरत्वेन निर्णीतस्य प्रारम्भदर्शनात् । तस्मादनभिधानमेव युक्तम् । तदेव ध्वनयन्नाह—सौकर्यादिविशिष्टधात्वर्थस्येति । उपसर्गत्वाभावादिति । अत्रोपसर्गादित्यस्यानुवृत्तेरिति भावः । नन्वतिशब्दसत्त्वे कथं केवलत्वमत आह—नहीति । परस्परेति । सजातीयस्योभयान्यस्याभावात् । अत्र वदन्ति । किमत्र सुदुरोः परस्परसाहित्येन निमित्ततोत्तरिरेषाक्षतया । नाऽऽद्यः । सुलभमित्यसिद्ध्यापत्तेः । नान्त्यः । सुघटितवाक्ये केवलपदेनान्योपसर्गव्यावृत्तेरिवैतद्व्यावृत्तेरपि वक्तुं युक्तत्वादिति । चिन्त्यमेतत् । केवलपदेन सूत्रोपस्थितातिरिक्तोपसर्गान्तरमेव व्यावृत्त्यते । अत एव सुलभमित्येवेति कयटाशय इत्यन्ये । नन्वतिसुलभमित्यत्र नुम्कथम् । सोरपि कर्मप्रवचनीयत्वेनोपसर्गत्वाभावात् । अकृच्छ्रार्थे हि खलु । अकृच्छ्रत्वं पूजैव । अत एव भाष्ये सुः पूजायामित्यस्यापि ग्रहणमत आह—कृच्छ्राकृच्छ्रार्थौ चेति । एवं चोपसर्गत्वाभावात्खलेव न स्यात् । भाष्ये त्वनुवृत्तिप्रदर्शनार्थमेव तदुपादानम् ।

तीति । नैष दोषः । सुदुर्भ्यामिति नैषा पञ्चमी का तर्हि । तृतीया । सुदुर्भ्या-
मुपसृष्टस्येति । व्यवहितश्चाप्युपसृष्टो भवति ।

विभाषा चिण्णमुलोः ॥ ७ । १ । ६९ ॥

चिण्णमुलोरनुपसर्गस्य ॥ १ ॥

चिण्णमुलोरनुपसर्गस्येति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । प्रालम्भि । प्रलम्भं प्रल-
म्भम्* । तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । इहोपसर्गादित्यपि प्रकृतं नेत्यपि+
तत्राभिसंबन्धमात्रं कर्तव्यम् । विभाषा चिण्णमुलोरुपसर्गान्नेति ।

उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः ॥ ७ । १ । ७० ॥

अधातोरिति किमर्थम् । उस्वासत् पर्णध्वत् । अधातोरिति शक्यमवक्तुम् ।

प्र०-लत्वाभावान्नुम्भवत्येव । का तर्हिाति । पञ्चमीपक्षेऽपि केवलग्रहणमतिसुलम्भमित्येव-
मर्थं कर्तव्यमिति क्रमानुलङ्घनाय तृतीयैवाऽऽश्रयितव्येति भावः । वाक्यकारेण पठितं
सुदुरोः प्रतिषेधो नुम्बधितत्वषत्वणत्वेष्वित्यतस्तन्मते नातिसुलभमिति सोरुपसर्गत्वा-
भावान्नुम्भ प्राप्नोति । भाष्यकारेण चात्र नुमागमोऽभ्युपगतस्तस्माद्वाक्यकारस्यापि केवल-
सुदुःशब्दविषय एव नुम्बधिवुपसर्गसंज्ञानिषेधोऽभिमतः । षत्वेऽपि पूजायामेव । तथा च
सुषिक्तं नाम किं तवात्रेति षत्वं च क्षेपे भवत्येव ।

विभाषा चिण्णमुलोः । लभेऽन्नेति नित्ये नुमि प्राप्ते विभाषाऽऽरभ्यते ।
चिण्णमुलोरिति । सोपसर्गस्य तु नित्यमेव नुम्भवति । उपसर्गान्नेति वाक्यभेदेन
विकल्प एव प्रतिषिध्यत इति नित्यमेव नुम्भवति ।

उगिदचाम्० । अधातोरिति किमर्थमिति । अञ्चतिग्रहणान्नियमार्थाद्धातोर्निवृत्तिः

उ०-अकृच्छ्रत्वमात्रेण च न पूजेति भावः । एतेन सुदुरोरुपपदयोः खला घञो बाधात्सूत्रे घञग्र-
हणं व्यर्थमित्यपि शङ्का समाहिता । कृच्छ्राकृच्छ्रातिरिक्तार्थयोस्तत्संभवात् । किंचास्मा-
त्त्वल्कर्मण्येवेति भावेऽपि घञः संभवो बोध्यः । ननु सर्वथा केवलग्रहणस्य कर्तव्यत्वे
भाष्ये तृतीयाश्रयणे को हेतुरत आह—क्रमेति । पञ्चमी हि परशब्दयोग उपपदविभाक्तिः ।
तृतीया तु कारकविभक्तिरिति तृतीयैवोचितेति बोध्यम् । तस्मादिति । भाष्यकारेणात्र नुम-
भ्युपगमादित्यर्थः । प्रसङ्गादाह षत्वऽपीति । इदं च प्रथमाध्यायशेषभाष्ये ध्वनितम् ।
षत्वं चेति । चेन सुलम्भं नाम किं त्वयाऽन्नेत्यादौ क्षेपे नुमित्येके ।

विभाषा० । प्राप्तविभाषेयमित्याह—लभेऽन्नेति । नित्यमेवेति । अनुपसर्गस्येति विक-
ल्पस्यैव प्रतिषेधादिति भावः । विकल्प एवेति । अनन्तरत्वादिति भावः ।

उगिदचाम्० । नियमार्थादिति । न चाचामिति लुप्तनकारनिर्देशेन नलोपिन एव
यथा स्यान्नतु पूजार्थस्येत्येतदर्थमचामित्यस्य चारितार्थ्यात्कथं त्वदुक्तनियमार्थत्वम् । भाष्य-

अ. ७ पा. १ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । १९५

कस्मान्न भवति उखासत् पर्णध्वदिति ।

उगित्यञ्चतिग्रहणात्सिद्धमधातोः ॥ १ ॥

उगित्यञ्चतिग्रहणादधातोः सिद्धम् । अञ्चतिग्रहणं नियमार्थं भविष्यति ।
अञ्चतेरेवोगितो धातोर्नान्यस्योगितो धातोरिति । इदं तार्हं प्रयोजनमधातुभूतपूर्वस्यापि यथा स्यात् । गोमन्तमिच्छति गोमत्यति गोमत्येतेरप्रत्ययो गोमानिति ।

नपुंसकस्य झलचः ॥ ७ । १ । ७२ ॥

झलचो नुम्बिधावुगित्प्रतिषेधः ॥ १ ॥

झलचो नुम्बिधावुगिलक्षणस्य+ प्रतिषेधो वक्तव्यः । गोमान्ति ब्राह्मणकुलानि । श्रेयांसि भूयांसि । ननु च झलक्षण उगिलक्षणं बाधिष्यते । कथमन्य-

प्र०—सिद्धेति भावः । गोमानिति । क्तिबन्ता धातुत्वं न जहतीति धातुरयमित्यञ्चतिग्रहणाच्चियमार्थान्न स्यात् । अधातुग्रहणाच्च भवति । तस्य ह्येतत्प्रयोजनमवस्थान्तरेऽपि यस्याधातुत्वं दृष्टं तस्य संप्रतिधातुत्वेऽपि नुम्यथा स्यादिति । अथात्र कथं दीर्घत्वम् । यावताऽत्वसन्तस्य चाधातोरित्यधातोस्तद्विधीयते । उच्यते । आधातोरिति तत्र योगविभागः क्रियते । तत्र चासन्तस्येत्यनुवृत्त्याऽत्वन्तस्य पर्युदासाभावः ।

नपुंसकस्य । गोमन्तीति । परत्वाज्झलक्षणे नुमि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानादुगिलक्षणः प्राप्नोतीति तस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । ननु चेति । व्यक्तौ पदार्थे सकृद्गतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति भावः । इतर आकृतिपक्षमाश्रित्याऽऽह—कथमन्यस्येति । उभयोर्नुमोः प्रसङ्गे परस्य प्रतिबन्धादप्रतिपत्तौ प्राप्तायां विप्रतिषेधे परं कार्यमिति वचनेन परो नुम्बिधीयमान उत्तरकालप्राप्तनिमित्तवन्तं पूर्वनुमं नैव

उ०—प्रामाण्येनाचामित्यस्याऽऽवृत्त्या तस्यापि सुलभत्वात् । अत एवास्य परनिपातः । अत एव च नलोपेन निर्देशोऽकारलोपाकरणं चेति बोध्यम् । ननु क्तिबन्तस्य प्रातिपदिकत्वं न धातुत्वमत आह—क्तिबन्ता इति । अत एवात्वसन्तस्येत्यत्राधातुग्रहणं चरितार्थम् । न चोपदेशिकस्योगितो धातोश्चेदञ्चतेरेवेति नियमेन सिद्धेऽधातुग्रहणं व्यर्थमेवेति वाच्यम् । सामान्यापेक्षनियमार्थत्वात् । तत्फलं नामधातूनामुगितश्चेति ङीबभाव इत्याहुः । तत्र चासन्तस्येति योगविभागसामर्थ्यादेकदेशानुवृत्तिः । तेन पिण्डग्र इत्यादौ दीर्घाभावः ।

नपुंसकस्य० । परत्वादिति । झलन्तलक्षणावकाशः—सर्पौषि । उगिलक्षणस्य गोमानिति पुंसि । यौगपद्यासंभवरूपो विरोधोऽत्र । उभयोरन्त्यादचः परत्वासंभवात् । सावकाशत्वेनापवादत्वासंभवादाह—व्यक्ताविति । इदमुपलक्षणम् । विप्रतिषेधसूत्रभाष्योक्तस्य तन्न्या-

स्योच्यमानमन्यस्य बाधकं स्यात् । अस्ति खल्वपि संभवे बाधनं भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यात् । किंच स्याद्यद्यत्रोगिलक्षणोऽपि स्यात् । द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्रसज्येत । न व्यञ्जनपरस्यकस्य वाऽनेकस्य वा श्रवणं प्रति विषेशोऽस्ति । ननु च प्रतिज्ञाभेदो भवति । श्रुतिभेदोऽस्ति किं प्रतिज्ञाभेदः करिष्यति । ननु च श्रुतिकृतोऽपि भेदोऽस्ति । इह तावच्छ्रेयांसि भूयांसीति परस्यानुस्वारेऽकृते पूर्वस्य श्रवणं प्राप्नोति । तथा कुर्वन्ति

प्र०-शक्नोति बाधितुं तथा चोच्यते पुनः प्रसङ्गविज्ञानात्सिद्धमिति । अन्यस्येति । अनुमः । अन्यस्येति । अनुम इत्यर्थः । स्यादेतदन्यस्याप्युच्यमानं कार्यमन्यस्य बाधकं भवति । यथोक्तमग्नेरीच्चाद्वरुणस्य वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेत्यत आह—अस्ति खल्वपि । क्रमेण च नुमो विधानादन्त्यादचः परत्वं संभवति । यथा पचतीति धात्वपेक्षं लट्शपोः । प्रतिज्ञाभेद इति । एकस्य प्रतिज्ञैको नकार इत्यपरस्य द्वौ नकाराविति । श्रुतिभेदोऽस्तीति । कथं पुनः श्रुतिभेदाभावो यावताऽनेकहलुच्चारणेनाधिकः कालो व्याप्यत एकहलुच्चारणे चाल्पः । उच्यते । अच्कालव्यतिरेकेण व्यञ्जनानि कालान्तरं नाऽऽक्षिपन्तीति दर्शनाश्रयेणैतदुक्तम् । यत्तु शास्त्रे व्यञ्जनानां कालः परिगण्यते तद्गुरुलाघवनिरूपणायानेकोच्चारणे हि प्रयत्नस्य गौरवं भवति लौकिके तु प्रयोगे गुरुलाघवानादराच्छ्रुत्यभेद उच्यते । अन्ये तु व्यञ्जनानां कालभेदमिच्छन्त्येव । परस्यानुस्वार इति । अयोगवाहनामट्सूपदेशाज्झलत्वाभावात्पूर्वस्थ नकारस्यानुस्वारो नास्ति । ननु च वर्णग्रहणे जातिग्रहणाद्द्वयोर्नकारयोरेकोऽनुस्वार आदेशो विधास्यते । नैतदस्ति । स्थानिभेदादनुस्वारादेशद्वयप्रसङ्गात् । न इति वा गुणत्वादेकत्वसंख्याया विवक्षितत्वादेकस्यैव नकारस्यानुस्वारः स्यान्नतु द्वयोः ।

उ०-यमूलभूतस्य दृष्टान्तस्यापि । नन्वङ्गन्त्यैकत्वादन्त्यस्येत्युक्तमत आह—अनुम इति । अग्नेरिति । तत्र वृद्धौ नास्ति संभव ईत्वस्य, इद्वृद्धावित्यनेन बाधादिति भावः । नन्वेकस्मादन्त्यादचः परत्वं द्वयोर्नुभोर्न संभवतीत्यस्ति च संभव इत्युक्तमत आह—क्रमेण चेति । यद्यपि प्रयोगे न संभवति विधानकाले तु संभवतीति भावः । भाष्ये—व्यञ्जनपरस्येति । व्यञ्जनं परमस्येति बहुव्रीहिः । अधिकः काल इति । द्वयोर्व्यञ्जनयोर्मात्रा कालः । एकस्य त्वर्थमात्रा काल इति भावः । दर्शनाश्रयेणेति । व्यञ्जनानामकालत्वमिति यच्छिक्षाकृतां मतं तन्मतेनेदमुक्तमिति भावः । यत्तु शास्त्र इति । ऐ औच् हयवरट् सूत्रादौ । गुरुलाघवनिरूपणायेति । प्रयत्नगौरवेण कल्पितकालभेदेनेत्यर्थः । अन्ये त्विति । अत एव हलो यमामित्यादि चरितार्थम् । ननु परस्यानुस्वारे कृते तमेव झलमाश्रित्य पूर्वस्यापि भवत्वित्यत आह—अयोगेति । शर्षु पाठमनाश्रित्येदम् । स्थानिभेदादिति । तस्योच्चारणप्रसङ्ग इत्यर्थेन जातेस्तत्प्रसङ्गाभावाज्जातिग्रहणमशक्यमिति भावः । न इति वेति । इदं चिन्त्यम् । अनु-

कृषन्तीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः पूर्वस्य णत्वं × प्राप्नोति । अथै-
कस्मिन्नपि नुमि णत्वं कस्मान्न भवति । अनुस्वाभीभूतो णत्वमात्रिकापति । कृते
तर्हि परसवर्णे कस्मान्न भवति । असिद्धे च परसवर्णः ।

विप्रतिषेधात्सिद्धम् ॥ २ ॥

विप्रतिषेधात्सिद्धमेतत् । झलक्षणः क्रियतामुगिलक्षण इति झलक्षणो भवि-
ष्यति विप्रतिषेधेन । झलक्षणस्यावकाशः । सर्पाणि धनूंषि । उगिलक्षणस्याव-
काशः । गोमान् यवमान् । इहोभयं प्राप्नोति । गोमन्ति ब्राह्मणकुलानि ।
यवमन्ति ब्राह्मणकुलानि । श्रेयांसि भूयांसीति । झलक्षणो भविष्यति विप्रति-
षेधेन । ननु च पुनःप्रसङ्गविज्ञानादुगिलक्षणः प्राप्नोति ।

पुनःप्रसङ्ग इति चेदमादिभिस्तुल्यम् ॥ ३ ॥

पुनःप्रसङ्ग इति चेदमादिभिस्तुल्यमेतद्भवति । तद्यथा । युष्मदस्मदोरमा-
दिषु कृतेषु पुनःप्रसङ्गान्निशीकुण्णुमो न भवन्ति । एवं झलक्षणे कृते पुनःप्र-
सङ्गदुगिलक्षणो न भविष्यति । यदप्युच्यतेऽसति स्वल्पि संभवे बाधनं
भवत्यस्ति च संभवो यदुभयं स्यादिति सत्यपि संभवे बाधनं भवति । तद्यथा ।
दधि ब्राह्मणेभ्यो दीयतां तक्रं कौण्डिन्यायेति सत्यपि संभवे दधिदानस्य तक्र-
दानं निवर्तकं भवति । एवमिहापि सत्यपि संभवे झलक्षण उगिलक्षणं बाधि-
ष्यते । अथवाऽस्त्वन्नोगिलक्षणोऽपि । ननु चोक्तं द्वयोर्नकारयोः श्रवणं प्रसज्ये-
तेति । परिहृतमेतन्न व्यञ्जनपरस्यैकस्य वाऽनेकस्य वा श्रवणं प्रति विशेषोऽस्ति ।
ननु चोक्तं प्रतिज्ञाभेदो भवतीति श्रुतिभेदेऽसति प्रतिज्ञाभेदः किं कर्ष्यति ।
ननु च श्रुतिकृतोऽपि भेद उक्त इह तावच्छ्रेयांसि भूयांसीति परस्यानुस्वारे
कृते पूर्वस्य श्रवणं प्रसज्येत कुर्वन्ति कृषन्तीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः

प्र०—णत्वमिति दृष्टातीति । न प्राप्नोतीत्यर्थः । अनुस्वारे कर्तव्ये पूर्वत्रासिद्धमिति णत्व-
स्यासिद्धत्वादनुस्वारो नकारस्य भवति नतु णत्वम् । णत्वे च कर्तव्येऽसिद्ध एवा-
नुस्वार इति णत्वाभावः । असिद्धे च परसवर्ण इति । असिद्धप्रकरणे परसवर्णस्य
विधानाण्णत्वे कर्तव्ये तस्यासिद्धत्वाण्णत्वाभावः । विप्रतिषेधादिति । व्यक्तिपदार्था-
श्रयसाहितात् । तद्यथा दधीति । यद्यपि दृष्टान्ते सामान्यविशेषभावो बाधहेतु-
र्दीर्घान्तिके तु विप्रतिषेधे परमेवेति नियमस्तथाऽपि विनाऽपि विरोधेन दृष्टं
बाधकत्वमिति प्रदर्शनाय दृष्टान्तोपन्यासः । परस्येति । अयोगवाहानामविशेषो-

उ०—वादे संस्याया अविवक्षणात् । अन्यथा नकारान्तरे न स्यात् । ननु विप्रतिषेधाश्रयपूर्वपक्षे
तेनैव सिद्धान्तोऽयुक्तोऽत आह—व्यक्तीति । सकृद्वृत्तिन्यायाश्रयणादित्यर्थः । विनाऽपि
विरोधेनेति । असंभवरूपेणेत्यर्थः । भाष्ये—परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोरिति ।

कृतयोः पूर्वस्य णत्वं प्राप्नोतीति । नैष दोषः । अयोगवाहानामविशेषणोपदेश-
श्चोदितः+ । तत्रेह तावच्चेयांसि भूयांसीति परस्यानुस्वारे कृते तस्य स्रग्ग्रह-
णेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारो भविष्यति कुर्वन्ति कृषन्तीति परस्यानुस्वारपरसवर्णयोः
कृतयोस्तस्य स्रग्ग्रहणेन ग्रहणात्पूर्वस्यानुस्वारपरसवर्णौ भविष्यतः ।

नैव वा पुनरत्रोगिलक्षणः प्राप्नोति । किं कारणम् । मिदचोऽन्त्यात्परः
[१. १. ४७] इत्युच्यते न च द्वयोर्मितोरचामन्त्यात्परत्वे संभवोऽस्ति ।
कथं तर्हिमौ द्वौ मितावचामन्त्यात्परौ स्तः । बह्वनइवाहि* ब्राह्मणकुलानीति ।
विनिमित्तावेतौ ।

तत्र बहूर्जि प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

बहूर्जि प्रतिषेधो वक्तव्यः । बहूर्जि ब्राह्मणकुलानीति ।

अन्त्यात्पूर्वं नुममेके ॥ ५ ॥

अन्त्यात्पूर्वं नुममेक इच्छन्ति । किमविशेषणाऽऽहोस्विद्बहूर्जावेव । किंचातः ।
यथाविशेषेण काष्ठतक्षीति भवितव्यम् । अथ बहूर्जावेव काष्ठतइक्षीति भवित-
व्यम् । एवं तर्हि बहूर्जावेव । बहूर्जि ।

प्र०-पदेशाश्रयणादनुस्वारस्य झलत्वात्पूर्वस्याप्यनुस्वारो भवति । ततो द्वयोरनुस्वारयोः
भूतिं प्रति विशेषाभावः । कुर्वन्तीत्यत्रापि पूर्वस्य नकारस्यानुस्वारपरसवर्णयोः कृतयोः
परसवर्णस्यासिद्धत्वाणत्वस्यातिक्रमः । न च द्वयोरिति । ननु च यद्यपि प्रयोगे पूर्वेण नुमा
परस्य नुमोऽन्त्याजपेक्षमानन्तर्यं विहन्यते तथाऽपि क्रमेण विधाने द्वयोः संभवत्येव
परत्वमित्युक्तम् । नैष दोषः । प्रयोगाश्रयेणैतदुक्तम् । प्राधान्यात्प्रयोगस्यान्त्याद्वचः
परो मित्प्रयोक्तव्य इत्यानन्तर्यमेवात्र संश्रितम् । न च द्वयोर्नुमोरेकाजपेक्षमानन्तर्यं
संभवति । पचतीत्यत्र तु सार्धधातुके परतः शब्दविधानाद्विकरणव्यवधानमाश्रितमेव ।
विनिमित्ताविति । भिन्नक्रमवित्यर्थः । उकारात्पर आमां परो नुम् ।
तत्रेति । झलच इति द्विधाश्रयणे दोषः । बहव ऊर्जो येषामिति बहुव्रीहिः ।
यद्यविशेषेणेति । काष्ठं तक्षुवन्तीति क्वपि कृते जसः शिभावे च ककारष-

प्र०-कृतयोरपीत्यर्थः । इदं पराभ्युपगमरीत्या । वस्तुतः परसवर्णस्यासिद्धत्वात्ततः पूर्वमेवानु-
स्वारः । विनाऽपि विरोधेनेति । प्रयोगेऽसंभवरूपविरोधेन विनाऽपीत्यर्थः । विधानकाले
यौगपद्यासंभवरूपो विरोधोऽस्त्येवेति बोध्यम् । णत्वस्यातिक्रम इति । अप्राप्तिरित्यर्थः ।
आनन्तर्यमेवेति । प्रयोगकालिकमेवाऽऽश्रितं नतु विधानकालिकमित्यर्थः । उकारात्पर इति ।
आम्नुमोः प्राप्तयोः पूर्वं परत्वादुकारात्पर आम् ततः पुनःप्रसङ्गविज्ञानादामः परो
नुमित्यर्थः । अचः परस्य झल इत्यर्थे दोषाभावादाह—इद्वेति । ककारषकारयोरिति ।

+ शिवसू* ५४. * ७. १. ९८; ७२.

१ अ. 'विनिमित्तावि' ।

अ. ७ पा. १ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ११९

स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । अच इत्येषा पञ्चमी । अच उत्तरो यो श्लतदन्तस्य नपुंसकस्य नुमा भवितव्यं यश्चात्राच उत्तरो नासौ श्लनापि तदन्तं नपुंसकं यदन्तं च नपुंसकं नासावच उत्तरः । इहापि तर्हि न प्राप्नोति । काष्ठतद्भूक्षीति । अत्र योऽच उत्तरो श्लन तदन्तं नपुंसकं यदन्तं च नपुंसकं नासावच उत्तरः । नैतदस्ति । श्लजातिः प्रतिनिर्दिश्यते । अच उत्तरा या श्लजातिरिति । यदि पञ्चमी कुण्डानि वनानीत्यत्र न प्राप्नोति । एवं तर्हीकोऽचि विभक्तौ [७. १. ७३] इत्यत्राचः सर्वनामस्थान इत्येतदनुवर्तिष्यते । एवमपि षष्ठ्यभावाच्च प्राप्नोति । सर्वनामस्थान इत्येषा सप्तम्यच इति पञ्चम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मिन्निति निर्दिष्टे पूर्वस्य [१. १. ६६] इति ।

इकोऽचि विभक्तौ ॥ ७ । १ । ७३ ॥

अजग्रहणं किमर्थम् ।

इकोऽचि व्यञ्जने मा भूत् ।

इकोऽचीत्युच्यते व्यञ्जनादौ मा भूत् । त्रपुभ्याम् त्रपुभिः ।

अस्तु लोपः

अस्त्वत्र नुम् । नलोपः प्रातिपदिकान्तस्य [८. २. ७] इति नलोपो भविष्यति ।

स्वरः कथम् ।

पञ्चत्रपुभ्याम् पञ्चत्रपुभ्यः । इगन्ते द्विगावित्येष स्वरो* न प्राप्नोति ।

स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि

प्र०—कारयोर्मध्ये नुम्प्राप्नोति तस्य श्लपरत्वादनुस्वारप्रसङ्गः । अच इत्येषेति । श्लच इति न द्वंद्वः, किं तर्हि श्ललिति लुप्तषष्ठीकं पदमच इति तु पञ्चम्यन्तम् । कुण्डानीति । इगन्तस्योत्तरसूत्रेण सिध्यतीत्यकारान्तस्यैव नुमोऽप्राप्तिरुच्यते । एवं तर्हीति । वाक्यभेदेनाजन्तस्य सर्वनामस्थाने नुम्विधीयते । सर्वनामस्थान इत्येषेति । ननु पञ्चमीसप्तम्योर्द्वयोरपि सावकाशत्वात्परत्वात्पञ्चम्यैव प्रकल्पिकया भाव्यम् । एवं तर्हिष्वचित्वात्परशब्दस्य सप्तम्यपि क्वचित्प्रकल्पिका भवतीत्यदोषः ।

इकोऽचि विभक्तौ । अजग्रहणमिति । हलादौ नुमो लोपविधानात्तन्निवृत्त्यर्थमजग्रहणं नोपयुज्यत इति प्रश्नः । स्वरो न प्राप्नोतीति । नुमेगन्तताया विधातात् ।

उ०—ककारात्पूर्वस्त्विष्यत इति भावः । एवं तर्हीति । अनुवृत्तिसामर्थ्यादिक इति साहचर्याच्चेति भावः ।

इकोऽचि वि० । लुप्ते किं नेत्यनेन कैमुतिकन्यायः प्रदर्श्यत इत्याह—स्वर इति ।

श्रूयमाणेऽपि नुमि स्वरो भवति । पञ्चत्रपुणा पञ्चत्रपुण इति ।

लुप्ते किं न भविष्यति ।

लुप्त इदानीं किं न भविष्यति । किं पुनः कारणं श्रूयमाणेऽपि नुमि स्वरो भवति । संघातभक्तोऽसौ नोत्सहतेऽवयवस्येगन्ततां विहन्तुमिति कृत्वा ततः श्रूयमाणेऽपि नुमि स्वरो भवति । इदं तर्हि । अतिराभ्याम् अतिराभिः । नुमि कृते रायो हलि [७. २. ८५] इत्यात्वं न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । नुम्किञ्चतामात्वमिति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वादात्वम् । इह तर्हि प्रियतिसृभ्याम् प्रियतिसृभिः नुमि कृते तिसृभावो+ न प्राप्नोति । इदमिह संप्रधार्यम् । नुम्किञ्चतां तिसृभाव इति । किमत्र कर्तव्यम् । परत्वात्तिसृभावः । अथेदानीं तिसृभावे कृते पुनःप्रसङ्गानुष्कस्मान्न भवति । सरुद्रतौ विप्रतिषेधे यद्वाधितं तद्वाधितमेवेति । अत उत्तरं पठति ।

इकोऽचि विभक्तावज्ग्रहणं नुम्नुटोर्विप्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

प्र०-लुप्ते किं नेति । स्वरे कर्तव्ये नलोपस्य शास्त्रेणैवासिद्धत्वं प्रतिपाद्यते नतु प्रयोगे नकारस्य सद्भावः । ततश्च नुमः सद्भावेऽपि यत्र स्वरो भवति तत्रासद्भावे कथं न स्यादित्यर्थः । संघातभक्त इति । अङ्गस्य विधानाद्वहिरङ्गत्वाच्च नुमोऽन्तरङ्गः स्वरः पूर्वमेव प्रवर्तते । अतिराभ्यामिति । अतिरिभ्यामिति स्थिते नुमि कृते तेन व्यवधानाद्रैशब्दस्याऽऽत्वं न प्राप्नोति । सुब्विधौ नलोपस्यासिद्धत्वाच्च । अथापि पदाङ्गाधिकारे तस्य च ग्रहणं भवति तदुत्तरपदस्य चेति रैशब्दान्तस्याङ्गस्याऽऽत्वं विधीयत इति नास्ति नुमाऽङ्गस्य व्यवधानम् । तथाऽपि नकारस्याऽऽत्वं प्राप्नोति तस्मिन्पूर्वस्य यणि सत्यतिर्याभ्यामिति प्राप्नोति । परत्वादात्वमिति । आत्वमनित्यं नुमि कृते तेन व्यवधानादप्रसङ्गादथवा शब्दान्तरप्राप्त्या नुमि कृते नकारस्य प्रसङ्गात् । अकृते त्विकारस्य नुमप्यनित्यः । कृत आत्वे प्राप्त्यभावात् । परत्वात्तिसृभाव इति । शब्दान्तरप्राप्त्या नुमनित्यः । तिसृभावस्तु नुमि कृते तेन व्यवधानान्न प्राप्नोतीत्यनित्यः । स हि यद्यपि त्रिशब्दान्तस्याङ्गस्य विधीयते तदङ्गत्वाच्च नुमव्यवधायकस्तथाऽपि निर्दिश्यमानस्याऽऽदेशा भवन्तीति त्रेरेव तिसृभावेन भाव्यम् ।

उ०-हेत्वन्तरमप्याह-बहिरङ्गत्वाच्चेति । विभक्तिनिमित्तकत्वादिति भावः । विभक्तिविषये नुमिति भाष्याशय इत्यन्ये । तेन व्यवधानादिति । समुदायभक्तस्यावयवं प्रति व्यवधायकत्वादिति भावः । नलोपे कृतेऽपि दोष एवेत्याह-नलोपस्येति । तथाऽपि नकारस्येति । वस्तुतो नुमि कृते रैशब्दान्ताङ्गभावादात्वं न स्यादित्येव वक्तुं युक्तम् । भाष्ये परत्वादात्वमिति । न चाऽऽकारस्य वृद्धितया वृद्ध्यौत्वेति पूर्वविप्रतिषेधानुमेव स्यात् । तत्र वृद्धिशब्दविहितवृद्धेरेव ग्रहणात् । अत्र चेदमेव भाष्यं मानम् । रैशब्दस्याऽऽत्वमिति पक्षेऽप्याह-अथवा शब्दान्तरेति ।

अ. ७ पा. १ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २५१

इकोऽचि विभक्तावज्ग्रहणं क्रियते नुमो नुड्विप्रतिषेधेन यथा स्यात्+ ।
त्रपूणाम् जतूनाम् ।

इतरथा हि नुमो नित्यनिमित्तत्वान्नुडभावः ॥ २ ॥

अक्रियमाणे सज्ग्रहणे नित्यनिमित्तो नुम् । कृतेऽपि नुटि प्राप्नोत्यकृतेऽपि ।
नित्यनिमित्तत्वान्नुमि कृते नुटोऽभावः स्यात् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् ।
क्रियमाणेऽपि वा अज्ग्रहणेऽवश्यमत्र नुडर्थो यत्नः कर्तव्यः । पूर्वविप्रतिषेधो
वक्तव्यः X । इदं तर्हि प्रयोजनं नुटि कृते नुम्मा भूदिति । किं च स्यात् ।
त्रपूणाम् जतूनाम् । नामि [६. ४. ३] इति दीर्घत्वं न स्यात् । मा
भूदेवम् । नोपधायाः [६. ४. ७] इत्येवं भविष्यति । इह तर्हि शुचीनाम्
इन्हन्पूर्वार्थम्णां शौ शौ च [६. ४. १२; १३] इत्यस्मान्नियमान्न
प्राप्नोति दीर्घत्वम् । अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकरस्येत्येवं न भविष्यति । नैषा परि-
भाषेह शक्या विज्ञातुम् । इह हि दोषः स्यात् । दाग्मीति । एवं तर्हि लक्षणप्र-
तिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति ।

प्र०—स च नुमा व्यवहित इति तिसृभावस्याप्राप्तिस्तदेवमुभयोरनित्ययोः परत्वात्तिसृभावः ।
त्रपूणामिति । सत्यज्ग्रहणे द्वयोरपि नुम्नुटोरनित्यत्वाद्विप्रतिषेधे सति नुमचिर-
तृज्वद्भावभ्यो नुडिति पूर्वविप्रतिषेधान्नुड भवति । तस्मिंश्च नामीति दीर्घत्वमसति त्वज्-
ग्रहणे कृताकृतप्रसङ्गित्वान्नित्यत्वान्नुमेव स्यात् । नुडर्थो यत्न इति । अज्ग्रहणं
च कर्तव्यं पूर्वविप्रतिषेधश्च वक्तव्य इति यत्नद्वयमाश्रयणीयम् । तत्राज्ग्रहणमकृतैक
एव नुडर्थो यत्नः कर्तव्य इत्यर्थः । नुटि कृत इति । यत्नान्तरेण नुटि
कृते नुम्प्राप्नोतीत्यर्थः । किंच स्यादिति । न लोपे कृते दोषाभाव
मन्यते । नामीति । नलोपस्य सुबिधावसिद्धत्वादजन्तत्वाभावात् । इह तर्हीति ।
इहन्निति नियमः सर्वस्योपधालक्षणस्य दीर्घस्येति व्याख्यातम् । नैषेति । अनि-

उ०—इदमप्युक्तीत्या चिन्त्यम् । स च नुमेति । विभक्तावित्यस्याङ्गविशेषणत्वमेव न्याय्य-
मितीदं चिन्त्यम् । त्रिशब्दान्ताङ्गाभावात्तिसृप्राप्तिरिति वक्तुं युक्तम् । विप्रतिषेधस्याज्ग्र-
हणसाध्यत्वं दर्शयति—सत्यज्ग्रहण इति । पूर्वविप्रतिषेधादिति । नुटोऽवकाशोऽङ्गी-
नाम् । नुमोऽवकाशस्त्रपूणे । नुम्नुटोर्विशेषं दर्शयति—तस्मिंश्चेति । यत्नः कर्तव्य इति ।
नित्यमपि बाधित्वा पूर्वविप्रतिषेधवचनसामर्थ्यान्नुडित्यर्थः । यत्नान्तरेणेति । पूर्वविप्रति-
षेधरूपेणेत्यर्थः । सकृद्गतिन्यायमनाश्रित्येदम् । ननु नलोपः प्रातिपदिकान्तस्येति नलोपे
कृते नामीति दीर्घः सिध्यतीत्यत्राऽऽह—नलोपस्येति । ननु स नियमोऽनन्तरत्वात्स-
र्वनामस्थाने चेति दीर्घस्यैवेत्यत आह—सर्वस्येति । अत एवानुनासिकस्य क्वीति दीर्घ-

उत्तरार्थं च ॥ ३ ॥

उत्तरार्थं तर्ज्यग्रहणं कर्तव्यम् । अस्थिदधिसकथ्यक्षणामनङ्गुदासः [७. १. ७५] अजादौ यथा स्यात् । इह मा भूत् । अस्थिभ्याम् अस्थिभिरिति । तर्ज्यग्रहणं स्वस्त्यैवायमग्रहणं कुर्वीत । इह क्रियमाणे यदि किञ्चित्प्रयोजन-
कस्ति न दृश्यताम् । इहापि क्रियमाणे प्रयोजनमस्ति । किम् । अजादौ यथा
स्यत् । इह मा भूत् । ऋषु जतु । एतद्रपि नास्ति प्रयोजनम् । विभक्तावित्यु-
च्यते न चात्र विभक्तिं पश्यामः* । प्रत्ययलक्षणेन X । न लुमताऽङ्गुत्सव [१. १. ६३] इति प्रत्ययलक्षणस्य प्रतिषेधः । एवं तर्हि सिद्धे सति यदङ्गग्रहणं
करीषी तज्ज्ञापयत्याचार्यो भवतीह कश्चिदन्योऽपि प्रकारः प्रत्ययलक्षणं नामेति ।
किमेतस्य स्थापने प्रयोजनम् । हे ऋषु । हे ऋषो । अत्र गुणः- सिद्धो भवतीति ।

इकोऽचि व्यञ्जने मा भूदस्तु लोपः स्वरः कथम् ।

स्वरो वै श्रूयमाणेऽपि लुप्ते किं न भविष्यति ॥ १ ॥

रायात्वं तिसृभावश्च व्यवधानानुमा अपि ।

नुद्वाक्यम् उत्तरार्थं तु इह किञ्चित्त्वपो इति ॥ २ ॥

३०-यस्मिन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेनेति वचनात् । तथा च वाग्मिन इत्यादावपि नियमाद्दी-
र्घाभावः । तत्रैवायमिति । एवं हि स्वरितत्वं न प्रतिज्ञेयं भवति । प्रत्यक्षश्रु-
तिसंभवे चानुमानं नाऽऽश्रयितव्यं भवति । हे ऋषु हे ऋषो इति । हे ऋषु
इति प्राप्ते हे ऋषो इति भवतीत्यर्थः । केचित्तु रूपद्वयमिष्यत इत्याहुः । क्वचित्प्रत्यय-
लक्षणं लुमता लुतायामपि संबुद्धौ भवतीत्येतदङ्गग्रहणेन ज्ञाप्यते नतु सर्वत्रेति वदन्ति ।

३१-इत्यापि नियमः । तत्रान्न वा करणे विशेषं दर्शयति-एवं हीति । अनुमानमिति ।
अप्रितत्वादिष्वुत्तरत्र शब्दोऽनुमीयते । सूक्ष्मं शब्दोच्चारणमेवात्रानुमानम् । ननु प्रत्यय-
लक्षणप्रतिषेधाभावस्य ज्ञापितत्वाद्धे त्रित्वित्युक्तमत आह-इति प्राप्त इति । केचित्त्विति ।
यस्मिन् ग्रहणस्यादिति सूत्रस्य भाष्यं मानम् । प्रकृतभाष्ये कश्चिदन्योऽपि प्रकार इत्यादि-
शब्दश्च । अस्मिन् प्रत्ययलक्षणाभावं समुच्चिनोति । तदुपपत्तिं दर्शयति-कचिदिति ।
प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधस्यानित्यत्वमनेन ज्ञाप्यत इति तदाशयः । सर्वत्रेत्यस्य काल इति
शेषः । भाष्यश्लोके-व्यवधानादिति । नुमा व्यवधानाद्रायात्वं तिसृभावश्च न प्राप्नुत
इत्यपि न । अस्त्वितिद्धेरिति शेषः । संहिताया अविवक्षणाद्युमा अपीति दीर्घाभावः ।
पूर्ववत्प्रतिषेधसिद्धयर्थमङ्गग्रहणमित्यस्योत्तरं नुद् वाच्य इति । तु इहेत्यत्रेकोऽसर्वर्ण इति अङ्गु-
त्सवः । ऋषौ इतीत्यत्र संबुद्धौ शाकल्यस्येति प्रगृह्यत्वम् ।

* ७. १. २३. X १. १. ६२. + ७. ३. १०८.

नुम्प्रतिषेधः ॥ ७ । १ । ७४ ॥

किमिह पुंस्त्वविधितिदिश्यते । नुम्प्रतिषेधः । कथं पुनः पुंवदित्यनेन नुम्प्र-
तिषेधः शक्यो विज्ञातुम् । वतिनिर्देशोऽयं कामचारश्च वतिनिर्देशे वाक्यशेषं
समर्थयितुम् । तद्यथा । उशीनरवन्मद्रेषु यवाः । सन्ति न सन्तीति । मातृव-
दस्याः कलाः । सन्ति न सन्तीति । एवमिहापि पुंवद्भवति पुंवन्न भवतीति
वाक्यशेषं समर्थयिष्यामहे । यथा पुंसो न नुम्भवत्येवं तृतीयादिषु भाषितपुंस्क-
स्यापि न भवतीति । किमुच्यते नुम्प्रतिषेध इति न पुनरन्यदपि पुंसः प्रतिपदं
कार्यमुच्यते यत्तृतीयादिषु विभक्तिष्वजादिषु भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत । अना-
रम्भात्पुंसि । न हि किञ्चित्पुंसः प्रतिपदं कार्यमुच्यते यत्तृतीयादिष्वजादिषु
भाषितपुंस्कस्यातिदिश्येत । नुम्प्रकृतस्तत्र किमन्यच्छक्यं विज्ञातुमन्यदतो नुम्प्र-
तिषेधात् ।

पुंवदिति नुम्प्रतिषेधश्चेद्गुणनाभावनृडौस्त्वप्रतिषेधः ॥ १ ॥

प्र०— तृतीयादिषु० । किमिहेति । अन्यत्र पराश्रयाणि कार्याण्यतिदिश्यन्ते
नतु स्वाश्रयकार्याभावः । इह तु विपर्ययो दृश्यत इति मत्वा ब्रह्मः ।
कथं पुनरिति । पुंवदित्यनेन नुम्प्रतिषेधोऽशक्योऽतिदेष्टुम् । नहि पुंसि नुम्प्रति-
षेधो विहितः । कामचारश्चेति । यत्र क्रिया शब्देन नोपात्ता तत्र कामचारः ।
नतु ब्राह्मणवत्क्षत्रिये वर्तितव्यमित्यादावुपात्तक्रियेऽतिदेशे । प्रतिपत्ता चोपमाने भावा-
भावयोरन्यतरमवगत्य वाक्यशेषं कल्पयति । तत्र पुंसि नुम्भावदर्शनात्पुंसके पुंव-
दतिदेशश्च न सम्भवः प्रतीयते । तत्रेह शास्त्रे यथालक्ष्यं क्वचिद्भवतीत्यस्याध्याहारः ।
क्वचिन्न भवतीत्यस्य । क्वचिदुभयस्य । यथा स्थानिवदतिदेशे । तथा च वाय्वो-
रित्यादौ स्वाश्रयलोपाभावः । नहि किञ्चिदिति । तस्माच्छसो नः पुंसीति नत्व-
तिदेशस्तृतीयादिषु पुंवद्भावातिदेशात्पूर्वसर्वणदीर्घाभावाच्चेह न सम्भवति । नुम्प्रकृत

उ०— पुंस्त्वविधितिः ॥ अन्यत्रेति । गोतो णिदित्यादौ । तत्र हि णिदाश्रयवृत्त्याय-
तिदिश्यते । स्वाश्रयमात्रस्तु नान्तिदिश्यते । नैवमिह । यतः स्वाश्रययोरनुम्प्रतिषेधोऽभावो
कुर्यते । पुंस्त्वविधित्वादिर्कं तु न दृश्यत इत्यर्थः । नहि पुंसीति । पुंसि यद्विहितं
तत्पुंसकेऽपि भवतीति हि पुंवदित्यस्यार्थ इति भावः । नतु क्वचिन्नियमदर्शनात्कथं
कामचारोक्तिरत आह—यत्र क्रियेति । कथं पुनः कदाचिद्भावस्य प्रतीतिः कदाचि-
द्भावस्येति विभागोऽत आह—प्रतिपत्ता चेति । शास्त्रे च लक्ष्यानुसाराद्व्यवस्थेः आह—
यथा लक्ष्यमिति । यथा स्थानिवदिति । अचः परस्मिन्नित्यत्र तन्त्रादिन्यायेन वाक्य-
भेदाश्रयणादिति भावः । न सम्भवतीति । एवं च नत्वस्येह विषयेऽसंभवाद्ब्रह्म

पुंवदिति नुम्प्रतिषेधश्चेद्गुणनाभावनुडौत्वानां* प्रतिषेधो वक्तव्यः । गुण । ग्राम-
 ष्ये ब्राह्मणकुलाय । गुण । नाभाव । ग्रामण्या ब्राह्मणकुलेन । नाभाव । नुट् ।
 ग्रामण्यां ब्राह्मणकुलानाम् । नुट् । औत्त्वम् । ग्रामण्यां ब्राह्मणकुले ह्रस्वत्वम-
 प्रतिषिद्धं ह्रस्वाश्रयाश्चैते विधयः प्राप्नुवन्ति ।

ह्रस्वाभावार्थं च ॥ २ ॥

किंच । नुम्प्रतिषेधार्थं च । कथं पुनरत्राप्रकृतस्यासंशब्दितस्य ह्रस्वत्वस्य
 प्रतिषेधः शक्यो विज्ञातुम् ।

अर्थातिदेशात्सिद्धम् ॥ ३ ॥

नैवं विज्ञायते भाष्यते पुमाननेन शब्देन सोऽयं भाषितपुंस्कः भाषितपुंस्कस्य
 शब्दस्य पुंशब्दो भवतीति । कथं तर्हि । भाष्यते पुमानस्मिन्नर्थे सोऽयं भाषि-
 तपुंस्कः भाषितपुंस्कस्यार्थस्य पुंवर्थो भवतीति ।

प्र०-इति । अनेन प्रत्यासत्तिमाश्रयति । ह्रस्वत्वमप्रतिषिद्धमिति । तस्याप्रकृतत्वात् ।
 अर्थातिदेशात्सिद्धमिति । यद्यपि प्रकरणमनपेक्ष्य व्याप्त्याश्रयेणापि ह्रस्वाभावः
 सिध्यति तथाऽपि संभवात्परिहारान्तरमाश्रितम् । यदि कार्यातिदेशः स्यात्तदा प्रकृत-
 त्वाप्रकृतत्वलक्षणो भेदः स्यादर्थे त्वतिदिश्यमाने नास्त्ययं भेदः । नैवं विज्ञायते
 इति । यदा शब्देऽन्यपदार्थे कार्यातिदेशः स्यात्तदा प्रकृतत्वात्तस्यैव नुमः प्रति-
 षेधः स्यान्न ह्रस्वस्य । भाष्यते पुमानस्मिन्नर्थे इति । अर्थोऽन्यपदार्थ आश्रीयते
 स चार्थो नपुंसकलक्षणो विरोधान्नाऽऽश्रीयते । नहि नपुंसकेऽर्थे पुंसो भाषणमुप-
 पद्यते । तस्माच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्तलक्षणोऽर्थोऽन्यपदार्थत्वेनाऽऽश्रीयते । तद्योगाच्चाभि-
 धेयं नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कमुच्यते । तस्यार्थस्य पुंस्त्वातिदेशाद्भावपि नुमह्रस्वौ
 न भवतः । पुंसि द्वयोरप्यभावात् । अर्थस्य चापौरुषेयत्वादिदेशासंभवात्तद-

उ०-किंचिदित्युक्तमिति भावः । भाष्ये-ग्रामण्यां कुल इति । पुंवच्चाभावे तु नुमि ग्रामाणि-
 नीत्येव । संभवादि । व्यापित्वाच्चेत्यापि द्रष्टव्यम् । भाष्ये पुंशब्दो भवतीत्यस्य पुंशब्दव-
 त्कार्यं भवतीत्यर्थः । भाष्येऽस्मिन्नर्थे इति । यत्रार्थे प्रवृत्तिनिमित्तलक्षणे बुद्धिस्थे सतीत्यर्थः ।
 नपुंसकलक्षण इति । व्यक्तिरूप इत्यर्थः । प्रवृत्तिनिमित्तेति । यथा ग्रामण्यादिशब्दानां
 ग्रामनयनादि । ननु प्रवृत्तिनिमित्तस्य पुंवच्चेऽपि तदाश्रयस्य वलीबत्वसत्त्वेन नुमह्रस्वौ दुर्वा-
 रावत आह-तद्योगाच्चेति । यदप्यभिधेयं नपुंसकं तदपि भाषितपुंस्कमुच्यत इत्य-
 न्वयः । अत्रापि पक्षे फलतः कार्यातिदेशः संपद्यत इत्याह-तस्यार्थस्येति । अभि-
 धेयस्य क्लीबरूपार्थस्येत्यर्थः । नन्विदमेसंगतम् । अर्थस्याजादितृतीयादिविभक्तिपरत्वासंभवात् ।
 तदुक्तं स्त्रियाः पुंवदिति सूत्रे भाष्ये । न ह्यर्थेन पौर्वापर्यं संभवतीति चेत् । न ।
 अर्थातिदेशादित्यस्यार्थविशिष्टशब्दरूपातिदेशात्सिद्धमित्यर्थेनादोषात् । भाषितपुंस्कक्रीबत्व-

तद्धितलुक्प्रतिषेधश्च ॥ ४ ॥

तद्धितलुक्श्च प्रतिषेधो वक्तव्यः । पीलुर्वक्षः । पीलुः कल्म* । पीलुना पीलुन इति ।

न वा समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कविज्ञानात् ॥ ५ ॥

न वा वक्तव्यम् । किं कारणम् । समानायामाकृतौ भाषितपुंस्कविज्ञानात् । समानायामाकृतौ यद्भाषितपुंस्कमाकृत्यन्तरे चैतद्भाषितपुंस्कम् । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्यमानं गंस्यते । एतदप्यर्थनिर्देशान्तिद्धम् ।

ई च द्विवचने ॥ ७ । १ । ७७ ॥

किमुदाहरणम् । अक्षी ते इन्द्र पिङ्गले । नेतदस्ति । पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धम् × । इदं तर्हि । अक्षीभ्यां ते नासिकाभ्याम् । इदं चाप्युदाहरणम् । अक्षी

प्र०—तिदेशद्वारेणानेककार्यातिदेश एवायं संपद्यते । तत्र यद्यप्यन्तरङ्गो ह्रस्वस्तथाऽप्यपवादविषयं प्रकल्प्योत्सर्गाणां प्रवर्तनान्नात्र प्रवर्तते । ह्रस्वाभावाच्च गुणार्दानां निमित्ताभावादप्रवृत्तिः सिद्धा । तद्धितलुगिति । अर्थातिदेशस्यैव प्रयोजनान्तरं चोद्यमुत्वेनोपन्यस्यते । फले लुगित्यांगत्रो लुकि कृतं पीलुशब्दो वृक्षाकृतौ पुलिङ्गः । फलाकृतौ नपुंसकलिङ्ग इति पुंवद्भावाद्युमाऽप्रसङ्गः । नवेति । नन्वाकृतिरेवान्यपदार्थत्वेनाऽऽश्रिता भाषितपुंस्कशब्दस्य तु भाषितपुंस्कव्यपदेशो नैवाऽऽश्रितः । सत्यम् । साक्षाच्छब्दस्य भाषितपुंस्कव्यपदेशो नास्ति । अभिधेयद्वारकस्तु केन निवार्यते । तत्र पीलुशब्दो वृक्षाकृतौ पुलिङ्गः । फलाकृतौ नपुंसकलिङ्ग इति पुंवद्भावाप्रसङ्गः ।

ई च द्विवचने । पूर्वसवर्णेनेति । अक्षि औ इति स्थिते छान्दसात्पुं-

उ०—विशिष्टार्थवाचकशब्दस्य पुंस्त्वविशिष्टार्थवाचकशब्दरूपातिदेशात्कृत्वत्वस्य निवृत्त्या तत्प्रयुक्तकार्याप्राप्तिरित्याशयात् । अर्थातिदेशद्वारा कार्यातिदेशाश्रयणे फलं दर्शयति—अनेककार्येति । असिद्धत्वातिदेश इति पुंस्त्वस्यायमाहार्यातिदेशस्तत्फलमनेककार्यातिदेश इत्यन्ये । प्रकल्प्येति । अपवादशाल्वैयर्थ्यमेतन्मूलम् । अत्राप्यर्थघटितातिदेशाश्रयणवैयर्थ्यम् । नन्वर्थस्यान्यपदार्थत्वात्तद्धितलुक्पाकृतिभेदात्प्रतिषेधोऽनर्थक इत्यत आह—अर्थातिदेशस्यैवेति । वार्तिके तद्धितलुक्ः प्रतिषेध इति समासः । तद्धितलुगन्तस्येत्यर्थः । ननु समानायामाकृतौ भाषितपुंस्केत्युक्त्या शब्दस्यान्यपदार्थत्वं भाति तदयुक्तमिति शङ्कते—नन्विति । साक्षादिति । भाष्यं तु फलितार्थकथनपरमिति भावः । अनेन पूर्वभाष्यस्य मङ्गुलरित्या व्याख्यानं सूचितम् । वृक्षाकृतौ । वृक्षत्वव्याप्यजातौ । एवं फलाकृतावित्यपि । पीलोः फलमिति व्युत्पत्तावपि फलत्वावान्तरजातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तमिति भावः ।

ई च द्वि० । ननु परत्वाद्युमि तेन व्यवधानात्पूर्वं सवर्णद्विधिं न भाव्यम् । न च पुंवद्भावः । अभाषितपुंस्कत्वादत आह—छान्दसादिति । ननु नुमः पूर्वं दीर्घोऽस्त्वत

ते इन्द्र पिङ्गले । ननु चोक्तं पूर्वसवर्णेनाप्येतत्सिद्धमिति । न सिध्यति । नुमा* व्यवहितत्वात्पूर्वसवर्णो न प्राप्नोति । छन्दासि नपुंसकस्य पुंवद्भावो वक्तव्यो मधोर्गृभ्णामि मधोस्तुप्ता इवाऽऽसत इत्येवमर्थम् । पुंवद्भावेन नुमो निवृत्तिर्नुमि निवृत्ते पूर्वसवर्णेनैव सिद्धम् । स्वार्थस्तर्हीकारो वक्तव्यः× । उदात्तस्वरो यथा स्यान्नपुंसकस्वरो मा भूदिति । ननु च पुंवद्भावातिदेशादेव स्वरो भविष्यति । अशक्यः पुंवद्भावातिदेशः स्वरे तन्न श्रयितुम् । इह हि दोषः स्यात् । मध्वस्मिन्नस्ति मधुर्मास इति+ । स तर्हि पुंवद्भावो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । प्रकृतं÷ पुंवदिति वर्तते

प्र०-वद्भावाच्छीभावे नुमि चासति प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यनेन । नुमा व्यवहितत्वात् दिति । प्रथमयोः पूर्वसवर्ण इत्यत्राक इति वर्तते । तेनागचोः स्थाने पूर्वसवर्णदीर्घ उच्यमानो नुम्व्यवधाने नास्तीत्यक्षिणी इति प्राप्नोति परत्वाच्च नुम्प्राप्नोति । ईकारस्तु विधीयमानः परत्वान्नुमं बाधते । तेन शीभावे कृते पूर्वसवर्णेनाक्षी इति सिध्यति । नुमि निवृत्त इति । अप्रवृत्तिरेव निवृत्तिः । शीभावोऽपि पुंवद्भावाच्च भवति । स्वार्थ इति । उदात्तग्रहणानुवर्तनादीकार उदात्तः । नपुंसकस्वर इति । नब्विषयस्यानिसन्तस्येत्याद्युदात्तत्वम् । ननु चेति । अव्युत्पत्तिपक्षे चोद्यते । व्युत्पत्तिपक्षे त्वशेर्निदिति निच्चादाद्युदात्तत्वेन भाव्यम् । मधुर्मास इति । मत्वर्थे मास-तन्वोर्मधोर्ज्ञ चेति यत उत्पन्नस्य लुगकारेकाररेफाश्च वक्तव्या इति लुकि कृते मासे पुंसि मधुशब्दो वर्तते इत्याद्युदात्तत्वं न स्यात् । तस्माद्यस्यान्यत्र नपुंसकत्वं दृष्टं तस्यासत्यपि नपुंसकत्व आद्युदात्तत्वमिष्यत इति पुंवद्भावेऽपि स्वार्थेनातिदेशार्थ-मीकारो विधेयः । स तर्हीति । मधोर्गृह्णातीत्येवमार्थः । प्रकृतमिति । वाक्य-

उ०-आह-परत्वाच्चेति । एतत्सूत्रसत्त्वे यथा सिध्यति तथा दर्शयति-ईकारस्त्विति । इतरः प्रकारान्तरेणैतत्सूत्रं विनाऽपि नुमो निवृत्तिं दर्शयति-छन्दासि नपुंसकस्येति । भाष्ये मधोस्तुप्ता इत्यादौ क्षीरवाची नित्यनपुंसको मधुशब्दः । नन्वीकारविधावपि कथं तस्यान्तोदात्तत्वमत आह-उदात्तेति । नब्विषयस्येति । नपुंसकविषयस्येत्यर्थः । अद्व्युत्पत्तीति । अत्र पक्षे पुंवत्त्वेन नपुंसकत्वाभावाच्चब्विषयस्येत्यस्याप्रवृत्तौ प्रातिपदिकस्वरेणा-न्तोदात्तत्वमिति भावः । व्युत्पत्तीति । अत्र पक्षे सत्यपि पुंवत्त्व आद्युदात्तत्वमेवेती-कारो न वक्तव्य एवेति भावः । तस्माद्यस्यान्यत्रेति । नब्विषयस्येत्यत्र त्वेवमशब्दो न नित्यनपुंसकपरः । मध्वस्मिन्नित्यत्र मधुशब्दस्य माक्षिकमद्यमकरन्दान्यतमवाचकस्य शाश्व-तकोशसमतोभयलिङ्गस्य भाष्यसमतस्वरानापत्तेः । मकरन्दस्य मद्यस्य माक्षिक-स्यापि वाचकः । अर्थर्चादिगणे पाठात्पुनपुंसकयोर्मधुः ॥ इति शाश्वतः । अत्र सूत्रेऽनु-

नाभ्यस्ताच्छतुः ॥ ७ । १ । ७८ ॥

कस्यायं प्रतिषेधः । नुम इत्याह । तच्नुमो ग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क प्रकृतम् । इदितो नुम्धातोः [७. १. ५८] इति । तद्वा अनेकग्रहणेन व्यवच्छिन्नमशक्यमनुवर्तयितुम् । एवं तर्हि सर्वनामस्थान इति-
वर्तते सर्वनामस्थाने यत्प्राप्नोति तस्य प्रतिषेधः । तद्वै बहुतरकेण व्यवच्छि-
न्नमशक्यमनुवर्तयितुम् । अथेदानीं व्यवहितमपि शक्यतेऽनुवर्तयितुं नुमेवानुवर्त्य
इहार्थमुत्तरार्थं च । इह चैव प्रतिषेधः सिद्धो भवतीह चाऽऽच्छीनद्योर्नुम् [८०]
इति नुम्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति ।

आच्छीनद्योर्नुम् ॥ ७ । १ । ८० ॥

इह कस्माच्च भवति । अदती धृती लुनती पुनती । लोपे X कृतेऽवर्णाभा-

प्र०—भेदेन संबन्धः क्रियते । छन्दसि नपुंसकं पुंवदित्येकम् । अस्थ्यादीनां छन्दसि
द्विवचन ईकारो भवतीति द्वितीयं वाक्यम् ।

नाभ्यस्ताच्छतुः । कस्यायमिति । आच्छीनद्योर्नुमिति नुम्ग्रहणाद्व्यवहितानु-
वृत्तिर्नाऽऽश्रिता । नचानन्तरः प्रतिषेधार्ह इति प्रश्नः । एवं तर्हीति । उगिदचां
सर्वनामस्थाने धातोरित्यतः सर्वनामस्थानं निषेध्यलक्षणार्थं विज्ञायते । सर्वनाम-
स्थाने यत्प्राप्नोति तदभ्यस्ताच्छतुर्न भवतीति नुम एव प्रतिषेधः संबध्यते । बहुतर-
केणेति । नुमागमश्चतुर्भिर्योगैर्विच्छिन्नः सर्वनामस्थानं तु पञ्चमिरिति प्रकर्षप्रत्ययनिर्देशः ।

आच्छीनद्योर्नुम् । इह कस्मादिति । सर्वत्रैवावर्णस्य निवृत्त्या भाव्यम् । कचि-
ल्लुका कचिच्छ्लुना कचिदेकादेशेन क्वचिच्छनाभ्यस्तयोरात इति लोपेन । तत्रा-
वश्यं भूतपूर्वगतिराश्रयितव्या । अवर्णनिवृत्तिशास्त्रस्य वा नुमागमविधानात्पूर्वं विप्र-
तिषेधादप्रवृत्तिस्ततश्चात्रापि प्रसङ्ग इति भावः । लोपे कृत इति । नित्यत्वाद-

उ०—वृत्तावक्ष्यादीनामेव द्विवचन एव पुंवत्त्वं स्यान्नतु मधोरित्यादावत आह—वाक्यभेदेनेति ।

नाभ्यस्ता० । नन्वनन्तरस्यायोग्यत्वाद्वाव्यवहितस्यैव प्रतिषेधो भविष्यतीति प्रश्नानुप-
त्तिरत आह—आच्छीति । यद्यत्र नुमोऽनुवृत्तिस्तर्हि तत्र तदुपादानं व्यर्थमिति स्पष्टमेवे-
त्यर्थः । न चानन्तर इति । शत्रन्ताद्विधानाभावादित्यर्थः । निषेध्यलक्षणार्थमिति ।
निषेध्योपलक्षणार्थमित्यर्थः ।

आच्छीनद्योः । कचिदित्यादि । अदतीत्यादौ लुका । जुह्वती-
त्यादौ श्लुना । तुर्दतीत्यादावेकादेशेन । लुनतीत्यादौ इनाभ्यस्तयोरिति । तत्रावश्य-
मिति । सांप्रतिकावर्णान्तादुत्तरस्य शतुरसंभवात् । विप्रतिषेधादिति । परत्वाच्च नुम एव
प्रवृत्त्या ततः पूर्वं लुगादीनामप्रवृत्तिरित्यभिमानः । कचित्तु पाठः प्रतिबन्धादिति ।
नुम्विधेरनवकाशत्वप्रसङ्गेन प्रतिबन्धात्पूर्वमप्रवृत्तिरित्यर्थः । अयमेव युक्तः पाठः । ननु

वात् । किं तर्हस्मिन्योग उदाहरणम् । माती यान्ती । अप्राप्येकादेशे+ कृते
व्यपवर्गाभावान्न प्राप्नोति । अन्तादिवद्भावेन व्यपवर्गः । उभयत आश्रये
नान्तादिवत् । नोभयत आश्रयः करिष्यते । नैवं विज्ञायतेऽवर्णान्ताशतनुम्भ-
वतीति । कथं तर्हि । अवर्णान्नुम्भवति । तच्चेदवर्णं शतुरनन्तरमिति ।

शङ्क्यनोर्नित्यम् ॥ ७ । १ । ८१ ॥

नित्यग्रहणं किमर्थम् । विभाषा मा भूदिति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । सिद्धो-
ऽत्र पूर्वणैव × । तत्राऽऽरम्भसामर्थ्यान्नित्यो विधिर्भविष्यति । तदेतन्नित्यग्रहणं
सांन्यासिकं तिष्ठतु तावत् ।

सावनडुहः ॥ ७ । १ । ८२ ॥

अनडुहः सावाम्प्रतिषेधो नुमोऽनवकाशत्वात् ॥ १ ॥

अनडुहः सावाम्प्रतिषेधः प्राप्नोति । किं कारणम् । नुमोऽनवकाशत्वात् ।
अनवकाशो नुमामं* बाधते ।

न वाऽवर्णोपधस्य नुम्बचनात् ॥ २ ॥

न वैष दोषः । किं कारणम् । अवर्णोपधस्य नुम्बचनात् । अवर्णोपधस्य
नुमं वक्ष्यामि । तदवर्णग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । प्रकृतमनुवर्तते । क

प्र०-न्तरङ्गत्वाच्च । पूर्वोक्तेनैवाभिप्रायेण चोदयति—किं तर्हीति । इतरः सांप्रतिकमवर्णा-
न्तं दर्शयितुमाह—यातीति । नैवं विज्ञायत इति । एवं हि विज्ञायमानेऽवर्णं शता
चोभयमाश्रितं स्यात् । अवर्णान्नुम्भवतीति । अवर्णात्पर इत्यर्थः । शत्रवयवव्य-
तिरिक्तश्चावर्णो गृह्यते । आदित्युपादानसामर्थ्यात् । तच्चेदवर्णमिति । शत्रवयवस्त-
कारः शतृशब्देनोच्यते । नह्यन्यथैकादेशे कृते शतुरनन्तरमवर्णं भवति । उभयत
आश्रये च नान्तादिवदित्युक्तम् । तस्माच्छत्रवयवस्तकारः शतृशब्देनोच्यते । शत्र-
वयवाकारव्यतिरिक्तं चावर्णमेकादेशात्मकमाश्रीयत इति न कश्चिद्दोषः ।

सावनडुहः । आमागमः सर्वनामस्थानमात्रे विधीयमानः सौरन्यत्र सावकाशो
निरवकाशेन नुमा बाध्येतेति मत्वाऽऽह—अनडुहः साविति । अवर्णोपधस्येति ।
न चाऽऽमा विनाऽवर्णोपधत्वसंभव इति निमित्तमेव नुम आमिति बाध्यबाधकभावाभावः ।

उ०-विप्रतिषेधाभिरवकाशत्वाद्वा पूर्वं नुमो लोपलुकोरप्रवृत्तिरत आह—नित्यत्वादिति । पूर्वो-
क्तेनेति । निरवकाशत्वरूपेणेत्यर्थः । व्यतिरिक्तश्चेति । तदवयवग्रहणे तु व्यभिचाराभावो
इति भावः । एकादेशेऽवर्णं शत्रनन्तरत्वं न संभवतीत्यत आह—शत्रवयव इति ।

शङ्क्यनो० । सांन्यासिकमिति । पूर्वसूत्रे वाग्रहणानुवृत्तौ तात्पर्यग्रहार्थं तदावश्य-
कमिति भावः । अन्यथा सामर्थ्येनास्यैव वैकल्पिकत्वं स्यादिति बोध्यम् ।

सावनडुहः । वार्तिके प्रतिषेधशब्देनाभावं उच्यते । निमित्तमेवेति । तथा चोपजी-

भै. ७ पा. १ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २०९

प्रकृतम् । आच्छीनद्योर्नुम् [७, १. ८०] इति । यदि तदनुवर्ततेऽनदुहि
यावन्त्यवर्णानि सर्वेभ्यः परो नुम्प्राप्नोति । नैष दोषः । मिदचोऽन्त्यात्परः [१,
१. ४७] इत्यनेन यत्सर्वान्त्यमवर्णं तस्मात्परो भविष्यति ।

पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम् ।

अथवा पुनःप्रसङ्गान्नुमि कृत आम्भविष्यति ।

यथाऽऽत्वादिषु द्विर्लक्ष्यम् ॥ ३ ॥

तद्यथा—जगले मम्ले ईजतुः ईजुरित्यात्वादिषु* कृतेषु पुनःप्रसङ्गद्विर्व-
चनं भवत्येवमत्रापि नुमि कृत आम्भविष्यति । नैष युक्तः परिहारः । विप्रति-
षेधे पुनःप्रसङ्गे विप्रतिषेधश्च द्वयोः सावकाशयोर्भवति । इह पुनरनवकाशो
नुमामं बाधते । एवं तर्हि वृत्तान्तादेष परिहारः प्रस्थितः । कस्माद्वृत्तान्तात् ।
इदमयं चोद्यो भवत्यनदुहः सावाम्प्रतिषेधो नुमोऽनवकाशत्वादिति । तस्य परि-
हारो न वाऽवर्णोपधस्य नुम्बचनादिति । ततोऽयं चोद्यो भवति यत्र तर्ह्यवर्ण-
प्रकरणं नास्ति तत्र त आमा नुमो बाधनं प्राप्नोति बह्वनद्विर्वाहिः ब्राह्मण-
कुलानीति । तत उत्तरकालमिदं पठितं पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धमिति ।

प्र०—अनदुहि यावन्तीति । अनदुहोऽकारान्तत्वासंभवादनदुहाऽवर्णं विशेष्यते न त्ववर्णे-
नानदुच्छब्दस्ततः सर्वावर्णानां नुम्प्रसङ्गः । यद्येवं सत्यामप्यादित्यस्यानुवृत्तौ यदेव
संनिहितमवर्णं तस्यैव नुम्स्यात्तथा च नुमाऽऽम् बाध्येत । नैष दोषः । आग-
मिभेदात् । आमनदुहो नुम्त्ववर्णस्य । तस्मात्सर्वावर्णांनुम्प्रसङ्ग एव दोषः ।
मिदचोऽन्त्यादिति । मिच्चलिङ्गाच्च मित्परिभाषोपतिष्ठते । तदुपस्थानादुकारात्परो नुम्प्र-
सक्त आदित्यधिकारादवर्णादन्त्यात्परः क्रियते । न चाऽऽम्प्यकृतेऽवर्णोऽन्त्यो भवतीति
सामर्थ्यादामि कृते नुम्बिधीयते । अथवोकारात्पर एव विधीयते ।
तत्राऽऽदित्यधिकारादयमर्थो भवति । यथाऽवर्णात्परो नुम्भवति तथा कर्त-
व्यमेवं चावर्णात्परो भवति । यदि कृते नुम्प्राप्नोति । एवं च सत्यादित्य-
धिकारोऽनुगृहीतो भवति । परिभाषा च न त्यक्ता भवति । पुनःप्रसङ्गविज्ञा-

उ०—व्यविरोधान्न नुम् बाधके इत्यर्थः । यद्येवमिति । तावतैवाऽऽदित्यनुवृत्तिः कृतार्थेति भावः ।
आगमिभेदादिति । तद्वेदेऽपि नुम्नुटोर्बाध्यबाधकभावस्य दृष्टत्वात्संभवेऽपि बाधाच्चेदं
चिन्त्यम् । तस्मान्नुमाऽऽम्बाध्येतेति पूर्वपक्ष एव भाष्यतात्पर्यमुचितम् । नत्वाम्नुमोर्बा-
ध्यबाधकभावाभावे । ननु परिभाषाधिकारयोः परस्परप्रतिबन्धादुभयोरप्यनुवृत्तिः स्यादत
आह—मिच्चलिङ्गेति । अथवेति । अत्र पक्षे वाक्यभेदः क्रियते—अनदुहोऽन्त्यादचः
परो नुमित्येकम् । स चावर्णात्पर इत्यादि द्वितीयम् । तेनाऽऽम्ः प्रवृत्तिरनुज्ञाता भवति
तदाह—एवं चेति । न त्यक्ता भवतीति । आमश्च बाधो न भवतीत्यपि बोध्यम् ।

* १. १. ४५; १५१-२. + ७. १. ७२; ९८,

दिव औत् ॥ ७ । १ । ८४ ॥

दिव औत्वे धातुप्रतिषेधः ॥ १ ॥

दिव औत्वे धातोः प्रतिषेधो वक्तव्यः । अक्षद्यूरिति । अधात्वधिकारा-
त्सिद्धम् । अधातोरिति वर्तते । क प्रकृतम् । उगिदचां सर्वनामस्थानेऽधातोः
[७. १. ७०] इति ।

अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषः ॥ २ ॥

अधात्वधिकारात्सिद्धमिति चेन्नपुंसके दोषो भवति । काष्ठतङ्क्षि कूट-
तङ्क्षि । नपुंसकस्य झलचः [७२] अधातोरिति प्रतिषेधः प्राप्नोति ।

उक्तं वा ॥ ३ ॥

किमुक्तम् । अननुबन्धकग्रहणे हि न सानुबन्धकस्येति X । अथवा संब-
न्धमनुवर्तिष्यते ।

इतोऽत्सर्वनामस्थाने ॥ ७ । १ । ८६ ॥

इतोऽद्वचनमनर्थकमाकारप्रकरणात् ॥ १ ॥

प्र०—नाद्वेति । चार्थे वाशब्दः । बह्वनद्ववांहीत्यत्र परत्वादामि कृते पुनःप्रसङ्गविज्ञानान्नपुं-
सकस्य झलच इति नुम्क्रियत इति वाक्यार्थः । भाष्यकारस्तु न्यायव्युत्पादनार्थं विक-
ल्पार्थं वाशब्दं व्याख्याय दूषयित्वा समुच्चयार्थमेव व्याचष्टे—वृत्तान्तादिति ।
प्रसङ्गो वृत्तान्तश्चोद्यप्रसङ्गादित्यर्थः । अथवा वृत्तोऽतिक्रान्तोऽयं प्रबन्धश्चोद्यसमाधा-
नलक्षणस्तदन्ते व्यवस्थितं यच्चोर्थं तदुपचाराद्वृत्तान्तशब्दवाच्यं तस्मादित्यर्थः ।

दिव औत् । दिव औत्व इति । विशेषानुपादानाद्धातोरपि प्राप्नोति ।
अक्षद्यूरिति । ऊठि कृत एकदेशविकृतस्यानन्यत्वादौत्वप्रसङ्गः । अननुबन्धकग्रहण
इति । अव्युत्पन्नं दिविति प्रातिपदिकमननुबन्धकम् । व्युत्पत्तिपक्षेऽप्यवयवानां
प्रत्ययादीनां सानुबन्धकत्वं न प्रातिपदिकस्य । संबन्धमिति । उगिदचामित्यनेन ।
दिव औदित्यत्र त्वधातोरिति वर्तते उगिदचामिति निवृत्तम् ।

इतोऽत्सर्वनामस्थाने । इतोऽद्वचनमिति । क्वचिदेकादेशविधानात्क्वचिद्दीर्घविधा-

उ०—चार्थ इति । प्रकृतदोषस्य नेदं परिहारान्तरं किंतु दोषान्तरस्यैव परिहार इत्यर्थः ।
परत्वादिति । आमनद्ववानित्यत्र सावकाशो नुम् श्रेयांसीत्यादौ । न्यायेति । प्रकृत-
दोषपरिहारत्वासंभवरूपेत्यर्थः । तदन्त इति । प्रकृतचोद्यपरिहारे कृते बह्वनद्ववां-
हीत्यत्र कथमिति यच्चोद्यं तस्माद्धेतोरयं परिहार इत्यर्थः ।

दिव औत् । ननूठि दिव्रूपाभावोऽत आह—ऊठीति । द्युत्पत्तीति । दिवे-
र्दिविरीतीति भावः । दिव आचारकिप् नास्त्येवेति न तत्र पक्षयोः फलभेदः ।

इतोऽत्स० । क्वचित्पन्था इत्यादौ । क्वचित्पन्थानावित्यादौ ।

अ. ७ पा. १ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २११

इतोऽद्वचनमनर्थकम् । किं कारणम् । आकारप्रकरणात् । आदिति+
वर्तते ।

षपूर्वार्थं तु ॥ २ ॥

षपूर्वार्थं तर्ह्यद्वक्तव्यः । ऋभुक्षाणमिन्द्रम् । ऋभुक्षाणमिन्द्रम्* ।

पुंसोऽसुङ् ॥ ७ । १ । ८९ ॥

असुङ्चुपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्धयर्थं बहिरङ्गलक्षणत्वात् ॥ १ ॥

असुङ्चुपदेशिवद्भावो वक्तव्यः । उपदेशावस्थायामेवासुङ् भवतीति वक्त-
व्यम् । किं प्रयोजनम् । स्वरसिद्धयर्थम् । उपदेशावस्थायामसुङि कृत इष्टः
स्वरो यथा स्यात् । परमपुमानिति । अक्रियमाणे ह्युपदेशिवद्भावे समासान्तो-
दात्तत्वेऽसुङान्तर्गतोऽस्वरकस्यास्वरकः स्यात् । किं पुनः कारणं समासान्तो-
दात्तत्वं तावद्भवति न पुनरसुङ् । न परत्वादसुङा भवितव्यम् । बहिरङ्गल-
क्षणत्वात् । बहिरङ्गलक्षणोऽसुङ् । अन्तरङ्गः स्वरः । असिद्धं बहिरङ्गमन्त-

प्र०—नाच्च ह्रस्वस्य श्रवणेन भाव्यमित्याकार एव प्रकृत इतो विधेय इत्यर्थः । षपू-
र्वार्थमिति । वा षपूर्वस्य निगम इति दीर्घविकल्पेन रूपद्वयसिद्धिराकारविधौ त्वेक-
मेव रूपं स्यादीर्घविकल्पस्तु तक्षणमित्याद्यर्थं स्यात् ।

पुंसोऽसुङ् । असुङीति । पातेर्दुस्सुनित्याद्युदात्तस्यः पुंसः सकारस्याविद्यमा-
नोदात्तत्वादनुदात्तस्य स्थानेऽसुङि क्रियमाण आन्तरतम्यादनुदात्तं पदमेकवर्जमिति
वचनाद्वाऽनुदात्त एव भवतीति पुमानित्यादौ दोषाभावः । परमपुमानित्यत्र त्वन्तरङ्ग-
त्वात्समासान्तोदात्तत्वे कृते सर्वनामस्थान उत्पन्नेऽसुङ् क्रियमाणोऽनुदात्तः प्राप्नोति ।
उदात्तश्चेष्ट्यते । ननु चोकारस्य कृतमपि समासान्तोदात्तत्वमसुङि कृतेऽनन्त्यत्वान्न
व्यवतिष्ठते । नैतदस्ति । अन्तरङ्गे स्वरे कर्तव्ये बहिरङ्गस्यासुङोऽसिद्धत्वान्निवृत्तस्य
चानिवर्तनादुपदेशिवद्वचनात्तु पूर्वमसुङ् भवति । पश्चात्समासान्तोदात्तत्वम् । अस्व-
रकः स्यादिति । प्रवृत्तिकाले स्वरविशेषस्यानुपादानादनभिमतानुदात्तत्वप्रसङ्गाच्चास्व-
रक इत्युच्यते । न ह्रस्वरकस्याच उच्चारणं संभवति । अथवोदात्तत्वाभावाद-

उ०— पुंसोऽसु० । समस्तोदाहरणदाने बीजमाह—पातेरिति । दुस्सुन उगित्वं बहु-
पुंसीत्यादौ ङीबर्थम् । सूतेः सस्य पोऽन्त्यस्य ह्रस्वोऽस्सुनप्रत्यय इति स्त्रियामिति-
सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । दोषाभाव इति । सर्वथाऽप्यनुदात्तस्यैवेष्टत्वादिति भावः । अन्तरङ्ग-
त्वादिति । विभक्त्यनपेक्षत्वेनेति भावः । अनन्त्यत्वादिति । असुङस्त्वन्त्यत्वात्प्र-
वर्तयिष्यत इत्यर्थः । अनभिमतेति । एवं चास्वरक इत्यस्यानभिमतस्वरक इत्यर्थ
इति भावः । अकृतव्यूहपरिभाषा तु नास्त्येवेति भावः । अथवेति । अत्र पक्ष
इष्टमुदात्तत्वं स्वरशब्देन विवक्षितमिति भावः । उभयं कर्तव्यमिति भाष्यार्थो न ग्राह्य

रङ्गे । स तर्ह्युपदेशिवद्भावे वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आद्युदात्तनिपातनं करि-
ष्यते । स निपातनस्वरः समासस्वरस्य बाधको भविष्यति । एवमप्युपदेशिवद्भावे
वक्तव्यः । स यथैव हि निपातनस्वरः समासस्वरं बाधत एवं प्रकृतिस्वरमपि
बाधेत । पुमान् । तस्मात्सुष्ठुच्यतेऽसुष्ठुच्युपदेशिवद्वचनं स्वरसिद्धयर्थं बहिरङ्ग-
लक्षणत्वादिति ।

गोतो णित् ॥ ७ । १ । ९० ॥

किमिदं गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्त्वमुच्यत आहोस्वित्सर्वनामस्थाने
परतो णित्कार्यमिति दिश्यते । कश्चात्र विशेषः ।

प्र०—स्वरक इत्युच्यते । एवमपीति । यस्मादुदात्तनिपातने दोषस्तस्मात्तत्परित्यागेनेत्यर्थः ।
प्रकृतिस्वरमिति । पुमानित्यादावाद्युदात्तत्वमित्यर्थः । प्रकृतिस्वरस्य कोऽवकाश इति
चेत्पर्यायः स्यात् ।

गोतो णित् । गाङ्कुटादिसूत्रे यावन्तः पक्षा उक्तास्ते सर्वे इह संभवन्ति । तत्र
णकारस्येतः सर्वनामस्थानेऽभावाद्भावे वा तदनुवादे प्रयोजनाभावाणित्त्वव्यपदेशाभावः ।
संज्ञाकरणेऽपि ङिणद्वग्रहणे संज्ञिनोऽसंप्रत्ययः । शब्दभेदाद्भावनापक्षे णकार आदेशः प्राप्नोति ।
ण्वुलादि वा प्रसिद्धणित्वं प्राप्नोति तद्वदतिदेशस्तु निर्दोषत्वादाश्रीयते । भाष्ये तु भावना
पक्ष एवाऽऽशङ्क्य निराकृतः परस्तात्स्थापितश्च । किमिदमिति । ण् इयस्य तणिण-
त्तस्य भावो णित्वम् । तेनायमर्थः—अणितः सर्वनामस्थानस्य स्थाने णित्सर्वनाम-

उ०—इत्याह—यस्मादिति । प्रकृतिस्वरस्य । नित्यत्वप्रयुक्ताद्युदात्तत्वस्य । पर्याय इति । कदा-
चिदाद्युदात्तत्वं कदाचिदन्तोदात्तत्वमित्यर्थः । वस्तुतस्तूपदेशिवद्वचनेन सर्वनामस्थान इति
विषयसप्तमी व्याख्येयेति बोध्यत इति । तत्र । एवमप्यन्तरङ्गत्वेन पूर्वं स्वरस्य दुर्वा-
रत्वात् ।

गोतो णित् । यावन्त इति । ङित्त्वादिसंबन्धप्रतिपादनम् । भावनम् । संज्ञा-
करणम् । अतिदेशश्चेति चत्वार इत्यर्थः । तत्राऽऽद्यः संभवन्नपि दोषसत्त्वाच्चाऽऽश्रित
इत्याऽऽह—तत्र णकारस्येति । अत्र पक्षे गोतः परं सर्वनामस्थानमित्संज्ञाकण-
कारसंबन्धवदित्यर्थः । तत्रासतः संबन्धप्रतिपादनं न युक्तम् । सत्त्वेऽपि दोष एवे-
त्याह—भावे वेति । तृतीयोऽपि नेत्याह—संज्ञाकरणेऽपीति । शब्दभेदादिति ।
णित्त्वमिति हि संज्ञा न तु ङिणदितीति भावः । कृत्रिमाकृत्रिमन्यायेनाणादीनां ग्रहणं न
स्यादिति तु तत्त्वदूषणम् । द्वितीये भाष्याभिसंहितं दोषमाह—भावेनेति । अत्र पक्षे
गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्त्वमित्यर्थः । तत्र कर्मधारयाश्रयण आह—णकार इति ।
बहुव्रीहावाह—ण्वुलादि वेति । सूत्रे णित्त्वव्यपदेशेन णित्त्वयुक्तसर्वनामस्थानं लक्ष्यत इत्या-
शयेनाऽऽह—तेनायमिति । णित्सर्वनामस्थानमिति । अर्थत आन्तर्यादिति भावः ।

अ. ७ पा. १ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २१३

गोतः सर्वनामस्थाने णित्कार्यातिदेशः ॥ १ ॥

गोतः सर्वनामस्थाने णित्कार्यमतिदिश्यते ।

सर्वनामस्थाने णित्त्ववचने ह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यनिर्देशात् ॥ २ ॥

सर्वनामस्थानस्य णिद्वचने ह्यसंप्रत्ययः स्यात् । किं कारणम् । षष्ठ्यभावात् । षष्ठीनिर्दिष्टस्याऽऽदेशा उच्यन्ते* न चात्र षष्ठीं पश्यामः । एवं तर्हि वतिनिर्देशोऽयम् । गोतो णिद्वद्भवतीति । स तर्हि वतिनिर्देशः कर्तव्यो न ह्यन्तरेण वतिमतिदेशो गम्यते । अन्तरेणापि वतिमतिदेशो गम्यते । तद्यथा । एष ब्रह्मदत्तः । अब्रह्मदत्तं ब्रह्मदत्त इत्याह ते मन्यामहे ब्रह्मदत्तवदयं भवतीति । एवमिहाप्यणितं णिदित्याह णिद्वदिति गम्यते । अथवा पुनरस्तु गोतः परस्य सर्वनामस्थानस्य णित्वम् । ननु चोक्तं सर्वनामस्थाने णित्ववचने ह्यसंप्रत्ययः षष्ठ्यनिर्देशादिति । नैष दोषः । गोत इत्येषा पञ्चमी सर्वनामस्थान इति सप्तम्याः षष्ठीं प्रकल्पयिष्यति तस्मादित्युत्तरस्य [१. १. ६७] इति ।

अथ तपरकरणं किमर्थम् । इह मा भूत् । चित्रगुः शबलगुरिति । नैतदस्ति । ह्रस्वत्वे ऋते न भाविष्यति । स्थानिवद्भावात्प्राप्नोति । अत उत्तरं पठति ।

तपरकरणमनर्थकं स्थानिवत्प्रतिषेधात् ॥ ३ ॥

तपरकरणमनर्थकम् । किं कारणम् । स्थानिवत्प्रतिषेधात् । प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो गोः पूर्वाणिच्चात्वस्वरेषु स्थानिवद्भावो न भवतीति+ । स चा-

प्र०—स्थानमादेशो भवति । ण्वुलादयस्तु तदर्थभिधानेऽसमर्थत्वान्न भवन्ति । एतन्न्यायाश्रयेण गाङ्गकुटादिसूत्रेऽपि भावनापक्षे न कश्चिद्दोषः । गोत इत्येषेति । भावनापक्षे गोत इति पञ्चमी तद्वदतिदेशपक्षे तु षष्ठी । तपरकरणमिति । स्थानिवत्त्वनिषेधादानर्थक्यमिति प्रश्नः । चित्रगुरिति । तपरस्तत्कालस्येत्यत्राणि नानु-

उ०—भाष्ये णित्वमित्यस्येत्संज्ञकणकारसंबन्धस्तद्वत्संबन्ध इति वाऽर्थः । भाष्येऽन्त्ये विशेषमाह—गोत इति । कार्यातिदेश इत्येतावद्वक्तव्यमत्र पक्ष इत्यर्थः । आद्ये विशेषमाह—सर्वनामस्थाने णिद्वचने हीति । तथा च सर्वनामस्थानस्येति वक्तव्यमित्यर्थः । हिशब्दोऽप्यर्थः । तद्वदतिदेशपक्षे त्विति । गोशब्दस्य सर्वनामस्थाने णितीव कार्यं भवतीत्यर्थादिति भावः । ननु चित्रगुरित्यत्र ह्रस्वत्वेऽङ्गाधिकारे तदन्तविधिसत्त्वेन स्थानिवत्त्वाद्गोशब्दान्तत्वेन प्राप्तणिद्वत्त्वस्य निवृत्तये तपरत्वमावश्यकमत आह—स्थानिवत्त्वेति । गोः पूर्वाणिच्चात्वेत्यादिनेति भावः । ननु गोशब्दस्यानणत्वात्कथं तत्कालग्रहणमत आह—तपर इति । दृष्टव्यं चेति । तत्पक्षेऽपि तदपेक्ष-

* १. १. ४९. ÷ १. २. ४८. + १. १. ५६*.

वश्यं प्रतिषेध आश्रयितव्यः ।

इतरथा हि संबुद्धिजसोः प्रतिषेधः ॥ ४ ॥

यो हि मन्यते तपरकरणसामर्थ्यादत्र न भविष्यतीति संबुद्धिजसोस्तेन प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । हे चित्रगो चित्रगव इति× । अथेदानीं सत्यपि स्थानिवद्भावप्रतिषेधे गुणे कृते कस्मादेवात्र न भवति । लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैवेति । ननु चेदानीमसत्यपि स्थानिवद्भावप्रतिषेध एतया परिभाषया शक्यमुपस्थातुम् । नेत्याह न हीदानीं कचिदपि स्थानिवत्स्यात् ।

तृज्वत्क्रोष्टुः ॥ ७ । १ । ९५ ॥

स्त्रियां च ॥ ७ । १ । ९६ ॥

अथात्र विभक्तावित्यनुवर्तत उताहो न+ । किं चातः ।

तृज्वत्स्त्रियां विभक्तौ चेत्क्रोष्ट्रीभक्तिर्न सिध्यति ।

प्र०-वर्तत इत्यनणोऽपि तत्कालस्य ग्रहणम् । इतरथा हीति । यदि स्थानिवत्त्वनिषेधो नाऽऽश्रीयते तदा सत्यपि तपरकरणे संबुद्धौ जसि च गुणे कृते स्थानिवत्त्वात्तत्कालत्वाच्च णित्वं स्यादित्यर्थः । प्रतिषिद्धे तु स्थानिवत्त्वे गुणे कृते गोरूपस्य लाक्षणिकत्वाणित्वात्प्रसङ्गः । अव्युत्पत्तिपक्षाश्रयेणैतदुच्यते । व्युत्पत्तिपक्षे तु सर्व एव लाक्षणिकः । नहीदानीमिति । स्वाश्रया या प्राप्तिः सा लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषावशान्मा भूत्स्थानिवत्त्वनिमित्तत्वात्तु स्यादेव प्राप्तिः । नहि सा पूर्वोक्तया परिभाषया निवार्यते । स्थानिवत्त्वस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात् ।

तृज्वत्क्रोष्टुः । अथात्र विभक्ताविति । तृज्वत्क्रोष्टुरित्यत्र सर्वनामस्थानाधिकाराद्विभक्त्याधिकारस्य न दोषो न प्रयोजनम् । विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्राप्यादिशब्दस्य व्यवस्थावाचित्वाद्विभक्तय एव गृह्यन्त इति तत्रापि न विचार इति स्त्रियां चेत्यत्रैवायं विचारः क्रियते । इष्टतोऽधिकाराणां प्रवृत्तिनिवृत्तिभावात् । क्रोष्ट्रीभक्तिरिति । क्रोष्ट्री भक्तिरस्येति बहुव्रीहिः । भक्तिशब्दस्य प्रिया-

उ०-याऽस्य विलम्बोपस्थितिकत्वाच्चिन्त्यमिदम् ।+ केचिन्नु तपरकरणमोकारान्तोपलक्षणार्थम् । वर्णनिर्देशेषु तपरत्वस्य प्रसिद्धत्वात् । तेन द्यौर्द्यावाविति सिद्धम् । विहितविशेषणाच्च चित्रगवित्यादौ न दोषः । वर्णग्रहणेऽपि कचिल्लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषाङ्गीकाराद्वेत्याहुः ।

तृज्वत्क्रोष्टुः । भाष्ये सूत्रद्वयोपादानात्सूत्रद्वयविषयोऽयं विचार इति भ्रमं निवर्तयति-तृज्वदिति । विभक्त्यधिकारस्येति । इकोऽचीत्यतः । न प्रयोजनमिति । सर्वनामस्थानस्य विभक्तित्वाव्यभिचारादिति भावः । तत्रापीति । अत एव तदत्र नोपात्तम् । यद्यपि बहुयोग्यव्यवच्छिन्नत्वादननुवृत्तिरेवोचिता तथाऽपि कृत्वाचिन्तयाऽयं विचार इत्याह-इष्टत इति । बहुव्रीहिरिति । क्रोष्ट्री सेव्याऽस्येत्यर्थः । प्रियादिविविति । जाते-

तृज्वत्स्त्रियां विभक्तौ चेत्क्रोष्ट्रीभक्तिरिति+ न सिध्यति । एवं तर्हीकार एव तृज्वद्भावं वक्ष्यामि । तदीकारग्रहणं कर्तव्यम् । न कर्तव्यम् । क्रियते न्यास एव । प्रश्लिष्टनिर्देशोऽयम् । स्त्री ई स्त्री स्त्रियामिति ।

ईकारे तन्निमित्तः सः

ईकारे चेत्तन्न । किं कारणम् । तन्निमित्तः सः । तृज्वद्भावनिमित्तः स ईकारः । नाकृते तृज्वद्भाव ईकारः प्राप्नोति । किं कारणम् । ऋचेभ्यो ङीप् [४ . १ . ५] इत्युच्यते ईकारे च तृज्वद्भावः । तदिदमितरेतराश्रयं भवति । इतरेतराश्रयाणि च न प्रकल्पन्ते । एवं तर्हि गौरादिषु* पाठादीकारो भविष्यति ।

गौरादिषु न पठ्यते ॥

न हि किञ्चित्तुन्नन्तं गौरादिषु पठ्यते । एवं तर्ह्येतज्ज्ञापयत्याचार्यो भवत्यत्रेकार इति यदयमीकारे तृज्वद्भावं शास्ति ।

प्र०—दिषु पाठात्पुंवद्भावाभावः । अत्रान्तरङ्गानपि विधीन्बहिरङ्गो लुग्बाधत इति लुकि कृते विभक्त्यभावान्न लुमताऽङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधाच्च तृज्वद्भावो न प्राप्नोति तदभावाद्देकारान्तत्वनिमित्तो ङीबपि न प्राप्नोति । एवं तर्हीति । विभक्तिर्निमित्तत्वेन नाऽऽश्रीयते किं तर्हीकारः । स्त्री ई स्त्रीति । स्त्रिया ई स्त्रीत्वस्य द्योतक ईकार इत्यर्थः । षष्ठीसमासः । अर्थगतं च स्त्रीत्वमीकार आरोप्य नदी-संज्ञानिमित्तावामाटौ क्रियेते । गौरादिषु पाठादिति । पृथिवी क्रोष्टु पिप्पल्यादयश्चेति च्छेदाध्यायिनः पठन्ति । न हि किञ्चिदिति । संहिताध्यायिनो न पठन्ति । सर्वा-

उ०—श्वेत्यस्याप्युपलक्षणमिदम् । पूर्वनिपातप्रकरणानित्यत्वादाहिताग्न्यादित्वाद्राजदन्तादित्वाद्वा भक्तिशब्दस्य न पूर्वनिपातः । केचित्तु क्रोष्टुशब्दस्य तस्येयमिति पुंयोगात्स्त्रियां वृत्तिः । एतेन भक्तिशब्दस्य पूर्वनिपातापत्तिः । किञ्च जातिवाचकत्वाज्जातेश्वेत्येव निषेधः सिद्ध इत्यपास्तमिति । तन्न । दाम्पत्यरूपपुंयोग एव तत्प्रवृत्तेः । त्वदुक्तपुंयोगे तस्येदमित्यणापत्तेस्तत्रैव भाष्य उक्तत्वाच्च । ईकार एवेत्येवकारार्थं दर्शयति-विभक्तिरिति । स्त्रीशब्देन स्त्रीत्वमुच्यते । द्योतकत्वसंबन्धः षष्ठ्यर्थ इत्याह—स्त्रीत्वस्येति । ननु स्यात्स्त्र्यत्वाभावान्नदीत्वाभावे कथमामाटावत आह—अर्थगतं चेति । स्त्रीत्वरूपार्थगतमित्यर्थः । तस्यापि स्त्रीशब्देनाभिधाने स्त्रीत्वात् । आचार्याणां मतभेदेन क्रोष्टुशब्दपाठापाठावुक्तावित्याह—छेदाध्यायिन इति । सर्वात्मना अपाठमिति च्छेदः । गौरादिषु न पठ्यते । ईदृशं तुन्नन्तं न किञ्चिदिति भाष्याक्षरार्थ इति भावः । सर्वथा पाठोऽप्रामाणिक इति तात्पर्यम् । ननु ङीप्ङीषोरनुदात्तत्वोदात्त-

तेनैव भावनं चेत्स्यादनिष्टोऽपि प्रसज्यते ।

यद्यापि नास्ति विशेषो ङीपो* वा ङीषो वा ङीनपि तु प्राप्नोति X । इह च न प्राप्नोति । पञ्चभिः क्रोष्ट्रीभिः क्रीतै रथैः पञ्चक्रोष्ट्रभी- रथैरिति । एवं तर्हि ।

न चापरं निमित्तं संज्ञा च प्रत्ययलक्षणेनः ।

प्र०-त्मनाऽपाठं प्रतिपादयितुमेतदुच्यते । ङीपो ङीषो वेति । उदात्तयणो हल्पूर्वादिति ङीप उदात्तविधानात् । ङीनपीति । ततश्चाऽऽद्युदात्तत्वप्रसङ्गः । नन्वीकारे तृज्व-
द्भावविधानात्सतिशिष्टश्चित्स्वरः नित्स्वरं बाधिष्यते । ततश्चोदात्तयणो हल्पूर्वादित्यु-
दात्तविधानान्नास्ति विशेषः । नैतदस्ति । क्रोष्ट्रशब्द आद्युदात्त एव तत्र ङीनि-
कृते प्रयोजनाभावादकृते तृज्वद्भावे नित्स्वरः न प्रवर्तत इति पूर्वं तृज्वद्भावः पर-
त्वाद्वा । अत्र कृते नित्स्वरः सतिशिष्टश्चित्स्वरं बाधेत । यदि तु शापकेन-
पिप्पल्याद्यन्तर्भावः क्रोष्ट्रशब्दस्यानुमीयते तदा न कश्चिद्दोषः । अपूर्वस्य त्वीका-
कारस्यानुमानमाश्रित्य श्लोकवार्तिककारेण दोष उपात्तः । शार्ङ्गरवाद्यन्तर्भावानुमान-
मपि स्यादिति तस्याऽऽशयः । पञ्चभिरिति । तद्धितार्थेति समासः । आर्हादिति
ठक् उत्पन्नस्याध्यर्थपूर्वेति लुक् । लुक् तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुकि कृते न लुमताऽ-
ङ्गस्येति प्रत्ययलक्षणप्रतिषेधादीकारनिमित्तस्तृज्वद्भावो न प्राप्नोति । अन्तरङ्गाणां च
विधीनां लुका बाधनात्पूर्वमेव तृज्वद्भावो न लभ्यते । तत्राऽऽद्येन सर्वनामस्थाने
तृज्वद्भावोऽन्त्येन त्वजादिषु तृतीयादिषु विकल्पनेति हलादौ मध्यमेनाप्राप्तिरुच्यते ।
पञ्चक्रोष्ट्रभिरिति । केचिदाहुः । भस्याढ इति ठक्छसोश्चेति वा प्राप्तः पुंवद्भावो
जातेश्चेति निषिध्यते । तदयुक्तम् । भत्वाभावाच्छस्सहचरितस्य ठको ग्रहणात्प्राप्ति-

उ०-त्वकृतो विशेषोऽस्तीत्यत आह—उदात्तयण इति । आद्युदात्त एवेति । तुन्तत्वा-
दिति भावः । उक्तयुक्तेर्नहि प्रयोजनानुवर्तिप्रमाणमिति न्यायविरुद्धत्वादाह—परत्वा-
दिति । तृज्वत्त्वनित्स्वरयोर्युगपत्प्राप्तावाद्युदात्तत्वान्तोदात्तत्वयोर्यौगपद्यासंभवेन परत्वात्तृ-
ज्वद्भावः । सतिशिष्ट इति । तृज्वदतिदेशेन स्वरविशिष्टस्यैव रूपस्यातिदेशा-
न्नित्स्वरः पञ्चात्प्रवर्तमानः सतिशिष्ट इति भावः । वस्तुतोऽस्त्येव दोष इत्याह—
शार्ङ्गरवाद्यन्तरिति । भाष्ये दोषान्तरमाह—पञ्चभिरिति । बाधनादिति । अन्त-
रङ्गानपीति परिभाषणादिति भावः । नन्वत्र पुंवद्भावेन सिद्धान्तेऽपि तृज्वद्भावो
दुर्लभोऽत आह—केचिदित्यादि । आद्याप्राप्तौ हेतुर्भत्वाभावादिति । लुकि प्रत्यय-
लक्षणाभावेनैकादेशात्पूर्वमेव ठको लुका च तत्त्वाभाव इति भावः । अन्त्याप्राप्तौ
हेत्वन्तरमप्याह—छस्सहचरितस्येति । एवं तदुक्तपुंवद्भावप्राप्तिं दूषयित्वा तदुक्तस-

अ. ७ पा. १ आ. २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २१७

न चापरं निमित्तमाश्रीयते । अस्मिन्परतः क्रोष्टुस्तृज्वद्भवतीति । किं तर्हि ।
अङ्गस्य क्रोष्टुस्तृज्वद्भवति । अङ्गसंज्ञा च भवति प्रत्ययलक्षणेन ।

किं पुनरयं शास्त्रातिदेशः । तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्यते । आहोस्विद्रू-
पातिदेशः । तृचो यद्रूपं तदतिदिश्यत इति । कश्चात्र विशेषः ।

तृज्वदिति शास्त्रातिदेशश्चेद्यथा चिणि तद्वत् ॥ १ ॥

तृज्वदिति शास्त्रातिदेशश्चेद्यथा चिणि तद्वत्प्राप्नोति । कथं च चिणि ।
उक्तमङ्गस्येति तु प्रकरणादाङ्गशास्त्रातिदेशातिसिद्धमिति* । आङ्गं यत्कार्यं

प्र०—रेव पुंवद्भावस्य नास्ति । जातेऽथेति प्रतिषेध औपसंख्यानिकस्य पुंवद्भावस्य नास्त्येव ।
यथा हस्तिनीनां समूहो हास्तिकमिति । अङ्गसंज्ञा चेति । लब्धाङ्गसंज्ञकस्य यत्कार्यं
प्रत्ययलक्षणं तन्न लुमताऽङ्गस्येत्यनेन निषिध्यते । न चाङ्गसंज्ञाऽङ्गस्य कार्यमिति
प्रत्ययलक्षणेन भवत्येव । तत्र स्त्रियां वर्तमानस्य क्रोष्टुशब्दस्य लब्धाङ्गसंज्ञकस्य
तृज्वद्भावे सति ङीप्रत्ययः कार्यः । कार्यकालत्वे तु संज्ञापरिभाषस्याङ्ग आश्रिते
प्रत्ययोऽप्याश्रितो भवति । यथा वव्रश्चेति । तदाऽङ्गस्येत्येतदत्र नापेक्ष्यम् । किं
पुनरिति । शास्त्रस्य शास्त्रं प्रत्यासन्नमिति प्रत्यासत्त्या शास्त्रातिदेशः प्राप्नोति । प्राधा-
न्यात्तु रूपातिदेशप्रसङ्गः । रूपार्थत्वाच्छास्त्रप्रवृत्तेः । कार्यातिदेशस्तु शास्त्रातिदेशाद-
भिन्नत्वात्पृथङ् नोपन्यस्तः । तृज्वदित्यादिरूपेऽतिदिश्यमाने सूत्रसंनिवेशस्यानपेक्षणात्प्र-
करणकृतव्यवस्थाभावः । शास्त्रातिदेशे तु प्रत्यासत्त्याऽङ्गप्रकरणसंनिकृष्टस्यैव शास्त्रस्या-

उ०—माधानासंगतिमप्याह—जातेऽथेतीति । यथेति । यस्येति लोपे तु तस्य स्थानिवत्त्वा-
न्नस्तद्धित इति टिलोपानापत्तिरिति भावः । भाष्ये—न चापरमिति । विभक्तावि-
त्यस्य विच्छिन्नत्वात्सर्वनामस्थान इत्यस्य लक्ष्यानुरोधाच्च नानुवृत्तिरिति भावः । प्रत्य-
यलक्षणं प्रत्ययनिमित्तम् । नन्वीकारे परतो विधानान्न चापरमित्यनुपपन्नमत आह—
तत्र स्त्रियां वर्तमानस्येति । प्रह्लेषो नाऽऽश्रीयत इति भावः । इदं च यथो-
द्देशपक्षाश्रयणेनेत्याह—कार्यकाले त्विति । अत्रापि गतिमाह—तदाऽङ्गस्येति । अपे-
क्षालक्षणत्वादधिकारस्येत्यर्थः । वस्तुतस्तु कार्यकालपक्षेऽपि क्रोष्टुशब्दः प्रत्ययेऽङ्गसंज्ञो
भवति । अङ्गसंज्ञकस्य च तृज्वद्भाव इत्यर्थात्तृज्वत्त्वमनैमित्तिकमेव । उरदित्यादौ तु लक्ष्या-
नुसारादावृत्त्याऽत्वं प्रति निमित्तत्वेनाप्यन्वयः । प्रकृते तु तत एव नेति बोध्यम् ।
निरूपितं चेदं ष्यङ् इति सूत्रे । न लुमतेत्यस्य चानित्यत्वादङ्गसंज्ञाविषयेऽप्राप्तिः ।
अत एव न लुमता तस्मिन्निति न्यासे न दोष इति भाष्याशयः । अत एव गुणो
यस्यैव शास्त्रातिदेशादीनामङ्गाधिकारे पाठः संगच्छते । कार्यातिदेशस्त्विति । शास्त्रातिदे-
शस्य कार्यफलकत्वादिति भावः । रूपातिदेशे तु नायं दोष इत्याह—रूप इति ।

तदतिदिश्यते । एवमिहाप्यनङ्गुणदीर्घत्वान्यतिदिष्टानि* रपरत्वमनतिदिष्टम्+ । तत्र को दोषः ।

तत्र रपरवचनम् ॥ २ ॥

तत्र रपरत्वं न सिध्यति तद्वक्तव्यम् । नैष दोषः । गुणेऽतिदिष्टे रपरत्वमप्यतिदिष्टं भवति । कथम् । कार्यकालं संज्ञापरिभाषं यत्र कार्यं तत्र द्रष्टव्यम् । क्रतो ङिसर्वनामस्थानयोगुणो भवति× । उपस्थितमिदं भवत्युरणरपरः [१. १. ५१.] इति ।

एवं तर्ह्ययमन्यो दोषो जायते । आहत्य तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्येतानाहत्य वेति । किंचातः । यद्याहत्य दीर्घत्वमतिदिष्टमनङ्गुणरपरत्वान्यनतिदिष्टानि÷ । अथानाहत्यानङ्गुणरपरत्वान्यतिदिष्टानि दीर्घत्वमनतिदिष्टम् । अस्त्वा-

१०-तिदेशः स्यान्न विप्रकृष्टस्य । यथा चिण्वद्भावेन । वृद्ध्यादीन्येव भवन्ति न हनि-
णीडादेशाः । रपरत्वमिति । यथोद्देशपक्षे प्रकरणान्तरे संनिवेशादिति भावः । कार्य-
तत्त्वमिति । प्रधानदेशत्वाद्गुणानामङ्गाधिकार एव परिभाषायाः संनिधानादित्यर्थः ।
आहत्येति । उच्चार्योद्घोष्येत्यर्थः । शास्त्रशब्दे या शासनक्रिया शास्त्रकरणिका
नक्षेपस्य पौर्वकाल्याश्रयः क्त्वाप्रत्ययः । तत्र यदि तृच्छब्दवच्छास्त्रमतिदिश्यते तदाऽऽहत्य
यच्छास्त्रमिति पक्षोऽथ ऋकार एव तृच्छब्दे विवक्ष्यते चकारः स्वार्थस्तकार-
स्वप्रसिद्धशङ्कानिवृत्त्यर्थः । ऋज्वदित्युच्यमानेऽप्रसिद्धातिदेशः संभाव्येत । ऋच्छ-
ब्दनिवन्धनसमासान्तशास्त्रादेशविषयः संदेहो वा स्यात् । तस्मादकारमात्रप्रतिबद्धशा-
स्त्रातिदेशेऽनाहत्यैष पक्ष उद्भवति । अनङ्गुणरपरत्वानीति । ऋदुशनस्फुरदंसोनेहसां
चेत्यनङ् । क्रतो ङिसर्वनामस्थानयोरिति गुणः । उरणरपर इति रपरत्वम् । दीर्घ-
त्वमनतिदिष्टमिति । नहि तद्वत् इत्युच्यते । किं तर्ह्यप्युत्तृजिति तृच्छब्दोच्चा-

उ०-शास्त्रातिदेशे तस्याष्टाध्यायीस्थत्वात्सूत्रसंनिवेशरूपतदपेक्षणेन प्रत्यासत्तिन्यायावसर इति
भावः । प्रधानदेशत्वादिति । उरण् रपर इति परिभाषा कार्यकालपक्ष एव च युक्ततर
इति भावः । तत्ताद्विध्यैकवाक्यतापन्न आङ्गत्वमुद्धिरप्यस्तीति तात्पर्यम् । नन्दमूर्तश-
ब्दरूपशास्त्रस्याऽऽह्ननमयुक्तमत आह—उच्चार्येति । तृच्छब्दमुच्चार्येति भावः । ननु-
त्तरकालक्रियाया अश्रवणात्त्वानुपपत्तिरत आह—शास्त्रशब्द इति । शास्यतेऽनेनेति
शास्त्रमिति व्युत्पादनादिति भावः । शासनमत्र विधानम् । भाष्ये तृच इति शेष-
षष्ठी बोध्या । अप्रसिद्धाशङ्केति । अप्रसिद्धत्वाशङ्केत्यर्थः । ऋज्वदिति । कुत्वं
तु सौत्रत्वान्न । अप्रसिद्धातिदेश इति । ऋच्छब्दयुक्तशास्त्रादर्शनात्किमत्रातिदिश्यत
इत्यप्रतिपत्तिः स्यादित्यर्थः । समासान्तशास्त्रेति । ऋकूपूरब्धूरित्यर्थः । संदेह

* ७. १. ५४; ७. ३. ११०; ६. ४. ११. + १. १. ५१. × ७. ३. ११०; ÷ ६. ४. ११; ७. १. ५४;

७. ३. ११०; १. १. ५१.

१ ख. °शे कार्यातिदेशे च शास्त्रकार्ययोरष्टा° । २ ख. °ति । अप्रसिद्धप्रतियोगिक्रान्तिदेशसं-
भावनया किम्° ।

हृत्य । ननु चोक्तं दीर्घत्वमितिदिष्टमनङ्गुणपरत्वान्यमितिदिष्टानीति । नैष दोषः । दीर्घत्वेऽतिदिष्टेऽनङ्गुणपरत्वान्यमितिदिष्टानि भवन्ति । कथम् । उपधाया इति वक्षते* न चाकृतेष्वेतेषु दीर्घभाविन्युपधा भवति । कुतो नु खल्वेतदेतेषु विधिषु कृतेषु योपधा तस्या दीर्घत्वं भविष्यति न पुनः क्रोष्टोर्योऽन्तरतमो गुणस्तस्मिन्कृतेऽप्रादेशे च योपधा तस्या दीर्घत्वं भविष्यति । नैकमुदाहरणं योगारम्भं प्रयोजयतीति । तत्र तुज्वद्वचनसामर्थ्यादेतेषु विधिषु कृतेषु योपधा तस्या दीर्घत्वं भविष्यति । अथवा किं न एतेनाहत्यानाहत्य वेति । आहत्यानाहत्य च तृचो यच्छास्त्रं तदतिदिश्यते ।

प्र०—रणेन । न चावयवसमुदाययोर्युगपद्विवक्षा यतस्तृचप्रतिबद्धं ऋकारप्रतिबद्धं च शास्त्रमितिदिश्येत । न चाकृतेष्विति । अचो दीर्घेण भाव्यं न च क्रोष्टुशब्दस्योकारान्तस्याजुपधा संभवति । तत्र क्रोष्टेत्यत्रानङि कृतेऽजुपधा भवति । क्रोष्टारावित्यादौ तु गुणरपरत्वयोः कृतयोः । न पुनरिति । क्रोष्टुशब्दस्य जसि चेत्युकारस्य गुणोऽस्त्येव तस्यावादेशे कृतेऽकारस्य दीर्घः स्यात् । ततश्च क्रोष्टाव इति स्यात् । नैकमिति । अन्यथा दीर्घविवावेव क्रोष्टुशब्दं निर्दिशेत् । ननु दीर्घविधौ क्रोष्टुशब्द उपादीयमाने स्त्रियां च विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येवमर्थं तृज्वत्क्रोष्टुरिति वक्तव्यमिति गौरवं स्यात् । नैष दोषः । अचि र क्त इति रादेशे प्रकृते क्रोष्टोः स्त्रियां च विभाषा तृतीयादिष्वचीत्येवं रादेशविधानादौरवाभावात् । ननु रादेशे क्रोष्टुः क्रोष्टुरिति न सिध्यति । नाप्युदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरः । एवं तर्हि द्विः क्रोष्टुग्रहणं योगविभागादुपधा । तदुक्तम्—अक्षराधिक्यादपि धोगविभागो गरीयानिति । तदेवं तृज्वद्भावविधानसामर्थ्याद्याहृशी तृच उपधा यादृशान्यनिमित्ता तादृश्या एव तादृशान्यनिमित्तायाः क्रोष्टुशब्दस्योपधाया दीर्घो भवतीत्यनङ्गुणरपरत्वेषु कृतेषु दीर्घो भवति । अस्मिन्परिहारे पूर्वोक्तगौरवप्रसङ्गादसमाश्वसन्परिहारान्तरमाह—अथवेति । तृज्वदिति

उ०—इति । तद्वा ऋकारमात्रप्रतिबद्धं शास्त्रं वेति संदेहः स्यादित्यर्थः । ननु तृज्वदिति समुदायनिबन्धनशास्त्रस्याप्यतिदेशोऽस्त्वत आह—न चेति । वाक्यभेदप्रसङ्गादिति भावः । नन्वेकोदाहरणफलकमपि मुद्रादणित्यादि शास्त्रं दृश्यतेऽत आह—अन्यथेति । यदि क्रोष्टाव इत्येव फलं स्यात्तर्ह्यपुनस्त्यत्रैव क्रोष्टुग्रहणं कुर्यात् । अतोऽतिदेशसामर्थ्यात्कृतेष्वनङादिषु योपधा तस्या दीर्घत्वमिति भावः । मिति गौरवमिति । तत्र तु सामर्थ्याद्रूपातिदेश एवेति भावः । नापीति । क्रोष्टेत्यादौ । क्रोष्टुशब्दस्य तुज्वन्तत्वेनाऽऽद्युदात्तत्वात् । तृज्वत्त्वे तु चित्त्वादन्तोदात्तत्वेन स्वरसिद्धिरिति भावः । गौरवप्रसङ्गादिति । योगविभागादक्षराधिक्यं गुर्वेति भावः । कथं पुनरेकेन वाक्येन

अथवा पुनरस्तु रूपातिदेशः । अथैतस्मिन् रूपातिदेशे सति किं प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यत आहोस्विच्छ्रुतेष्वतिदेशेषु । किं चातः । यदि प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यत ऋकार एकोऽतिदिष्टोऽनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्यनति-

प्र०-समुदाय एवाऽऽश्रीयते । तत्र व्याप्तिन्यायाश्रयाद्यत्किञ्चित्तुचो दृष्टं शास्त्रं तत्सर्वमतिदिश्यते । एवं भूयो लक्ष्यं लक्षणं चानुगृहीतं भवति । नन्वङ्गप्रकरणोपात्त एव शास्त्रेऽतिदिश्यमाने क्रोष्टीति यणादेशशास्त्रस्यानाङ्गत्वादितिदेशो न स्यात् । एवं तर्हि स्त्रिया-माङ्गशास्त्रातिदेशासंभवादानाङ्गस्याप्यतिदेशः । विभाषा तृतीयादिष्वचीत्यत्र तर्हि क्रोष्टरित्यत्र गुणविधावतिदेशस्य चरितार्थत्वात्क्रोष्टा क्रोष्टोरिति यणादेशाप्रसङ्गः । क्रोष्टरित्यत्र ऋत उदिति शास्त्रं च न प्रवर्तते । तत्रापि तृतीयादिग्रहणसामर्थ्यादनाङ्गस्याप्यतिदेशोऽन्यथा विभाषाडावित्येव ब्रूयात् । स्यादेतदभावातिदेशार्थं तृतीयादिग्रहणं स्यात् । ततश्च घिलक्षणौ गुणनाभावौ न स्याताम् । कोष्टवे कोष्टुनेति । तत्र वक्त्रधीने वाक्यशेषेऽभावातिदेशस्यैवाऽऽश्रयणात् । एवं तर्हि क्रोष्टीति स्त्रियामीकारो न प्राप्नोति । अनाङ्गमपीकारशास्त्रमतिदेशसामर्थ्यादितिदिश्यत इत्येषोऽप्यदोषः । अथवोत्तरयोर्योग्योरारम्भसामर्थ्याद्रूपातिदेश एवाऽऽश्रीयते । पूर्वसूत्रे तु पक्षभेदविचारः । अथवेति । सूत्रत्रय एकरसप्रवृत्तिर्भवति सर्वरूपसंग्रहश्चेति भावः । प्रागादेशेभ्य इति । क्रोष्ट इत्येतदृकारान्तम् । कुतेष्विति । क्रोष्टाराविति रेफाद्यन्तम् । तत्र प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तत्प्रत्यक्षम् । तृज्वदित्युच्चारणात् । व्यापकं लघु च । तस्मिन्नतिदिष्टे तन्निमित्तानामनङ्गदीनां सर्वेषां स्वशास्त्रेण प्रवर्तनात्कुतेषु चाऽऽदेशेषु यद्रूपं लौकिकं तत्प्रधानं तदर्थत्वादितरस्य । प्रक्रियालाघवं च भवतीति पक्षद्वयसंभवः । ऋकार एक इति ।

उ०-पक्षद्वयलाभोऽत आह—समुदाय एवेति । भूय इति । अनङ्गुणयणादिसंबन्धि भूयो लक्षणं तद्विषयं भूयो लक्ष्यं चेत्यर्थः । आङ्गशास्त्रातिदेशासंभवादिति । न च पञ्चभिः कर्त्रीभिः क्रीतो रथः पञ्चकर्ता रथः । हे पञ्चकर्तः, पञ्चकर्तरीति स्त्रीलिङ्गदृष्टस्य डिसंबुध्योर्गुणस्यातिदेशेन तच्चरितार्थम् । स्त्रियामित्युक्त्या प्रत्यासत्तिन्यायेन स्त्रीत्वनिमित्तकस्य तन्निमित्तानिमित्तकस्य वाऽतिदेशेन तादृशस्याऽऽङ्गस्यासंभवादिति भावः । न स्यातामिति । तृजन्ते तयोरभावदर्शनेन तुजन्तेऽप्यभावातिदेशादित्यर्थः । रूपातिदेश एवेति । अत एव पञ्चक्रोष्टुभिरिति सिध्यति । तदेव ध्वनयन्नाह—भाष्येऽथवेति । उत्तरसाहचर्यादिति भावः । तत्राऽऽद्य उपपत्तिमाह—तत्रेति । प्रत्यक्षत्वे हेतुस्तृज्वदित्युच्चारणादिति । व्यापकत्वलघुत्वयोर्हेतुमाह—तस्मिन्निति । द्वितीयपक्ष उपपत्तिमाह—कुतेषु चेति । प्राधान्ये हेतुमाह—तदर्थत्वादिति । आदेशात्प्रागरूपस्येत्यर्थः । प्रक्रियालाघवं चेति । पक्षान्तरे त्वनेन क्रोष्ट इति रूपम् । ततोऽनङ्गादिप्रवृत्तिरिति प्रक्रियागौरवमित्यर्थः । ननु ऋकारातिदेशे तत्तच्छास्त्रैरेव तेषां

अ, ७ पा, १ आ, २] पातेञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गधिकारः । २११

दिष्टानि । अथ कृतेष्वादेशेष्वृकारोऽनतिदिष्टोऽनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्मविदिष्टानि । उभयथा च स्वरोऽनतिदिष्टो न हि स्वरो रूपवान् । अस्तु प्रागादेशेभ्यो यद्रूपं तदतिदिश्यते । ननु चोक्तमृकारोऽतिदिष्टोऽनङ्गुणरपरत्वदीर्घत्वान्य-

प्र०—तदतिदेशसामर्थ्याच्च कार्यान्तराणामप्रसङ्गः स्यादिति मन्यते । ऋकारोऽनतिदिष्ट इति । किं पुनर्ऋकारातिदेशस्य प्रयोजनम् । प्रयोगसमवायिरूपातिदेशेन गतत्वात् । अत्र केचिदाहुः—यत्र ऋकारस्य विकाराभावः पञ्चक्रोष्टृभी रथैरिति तत्र ऋकारोऽनतिदिष्टः स्यादिति । तदयुक्तम् । नहीदं वचनं कृतेष्वादेशेष्विति । लौकिकप्रयोगरूपोपलक्षणं त्वेतद्यथा च क्वचित्कृतेष्वादेशेषु लौकिकं रूपं तथा क्वचिदकृतेष्विति नास्ति विशेषः । अत्रोच्यते । यदि ऋकारमनतिदिश्य कृतेष्वादेशेषु यद्गुणं तदतिदिश्यते तदा क्रोष्टेत्यादाबुदात्तयणो हल्पूर्वादिति स्वरो न स्यात् । उदात्तयणोऽभावात् । सति तु ऋकारातिदेशे तत्स्थानिकस्य यण उदात्तत्वात्स्वरः सिध्यति । ननु स्वरदोषमनन्तरमेव वक्ष्यति तत्किमर्थमत्राभिधीयते । अत्रैकतरपक्षाश्रयेण स्वरदोष उच्यते । परस्तात्तु पक्षद्वयेऽपि वक्ष्यते । नहि स्वरो रूपवानिति । ननु शब्दस्य श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यस्वभावो रूपम् । स्वरोऽपि श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वाद्गुणमेवासाध्यस्य व्यतिरिक्तं रूपं नास्तीति नहि स्वरो रूपवानित्युच्यते । तदा तृप्पूरूपस्यापि रूपं नास्तीति तदपि न रूपवदिति नातिदिश्येत । रूपातिदेशश्च प्रक्रान्तो न रूपवदतिदेशः । अत्रोच्यते । प्रागादेशेभ्यो यद्रूपमित्यत्र तावत्पक्षे स्वरोऽशक्योऽतिदिष्टम् । तद्धि रूपं शास्त्रीयम् । न च स्वरो रूपत्वेनाऽऽश्रितः शास्त्रे । ण्वुल्लुच्चावित्यस्मिन्नुच्चारणे स्वरस्य भेदहेतुत्वेनानाश्रयणात् । लुङ्लङ्लङ्लङ्क्ष्वङुदात्त इत्यादाबुदात्तदिग्रहणात् । याऽपि चितोऽन्त उदात्त इति स्वरप्रतिपत्तिरसावप्यनुमानान्नतुच्चारणात् । कृतेष्वादेशेष्वित्यत्र तु पक्षे यद्यप्युच्चारण उदात्तादिगुणानामभेदकत्वं शापितं तथाऽपि

उ०—सिद्धेस्तान्यनतिदिष्टानीत्युक्तमत आह—तदतिदेशेति । पञ्चक्रोष्टृभिरिति । पञ्चभिः क्रोष्टृभिः क्रीते रथैरित्यर्थः । यण उदात्तत्वादिति । उदात्तस्थानिकत्वाच्चृज्वद्भाषे चित्स्वरेण ऋकारस्योदात्तत्वादित्यर्थः । एकतरेति । लौकिकरूपातिदेशे स्वरदोषः पर्यवस्यतीतीहोच्यते । उत्तरत्र पक्षद्वयसाधारणं स्वरदोषं वक्ष्यतीत्यपौनरुक्त्यमिति भावः । ननु शब्दस्येति । यत्तु पृथिव्यादिवृत्ति गुणभूतं रूपं तस्य शब्देऽसंभवः । अन्यादृशो रूपव्यवहारस्तु स्वरेऽपि समान इत्यर्थः । अथास्येति । मतुष उपादानादिति भावः । अयुक्तश्च भाष्ये मतुषप्रयोग इत्याह—रूपातिदेशोऽस्मि । अत्र भगवतो गूढाभिप्रायमाह—प्रागादेशेभ्य इति । रूपत्वेनेति । शास्त्रीयस्य तृप्पूरूपदेर्भेदकत्वेनेत्यर्थः । अस्मिन्नुच्चारण इति । उच्चारणविषय इत्यर्थः । भेदहेतुत्वेनानाश्रयणे हेतुर्लुङ्लङिति । अनुमानादिति । उदात्तगुणबोधकशास्त्ररूपादित्यर्थः । एवं

नातिदिष्टानीति । नैव दोषः । ऋकारेऽतिदिष्टे स्वाभया अवैते विधयो भविष्यन्ति । यदप्युच्यत उभयथा च स्वरोऽनतिदिष्टो न हि स्वरो रूपवानिति स चकारग्रहणसामर्थ्यात्स्वरो भविष्यति+ ।

रूपातिदेश इति चेत्सर्वादेशप्रसङ्गः ॥ ३ ॥

रूपातिदेश इति चेत्सर्वादेशः प्राप्नोति । सर्वस्य तुनन्तस्य तृशब्द आदेशः प्राप्नोति+ ।

प्र०-यथाऽऽन्तरतम्यात्स्वर आश्रीयमाणो भेदकस्तथाऽतिदेशादपि किंतूदात्तयणव्यपदेशाभावात्स्वरासिद्धिः । यथेवं रूपवानिति किमुच्यते रूपमिति हि वक्तव्यम् । तत्र केचिदाहुः । भाष्यकारवचनात्स्वार्थिको मतुबथवा स्वरवानेव स्वरः । अर्शआदिवावच् । नहि स्वरवानृकार उदात्तादिना रूपेण रूपवाञ्छास्त्र आश्रीयते । तस्याभेदकत्वात् । ऋकारेऽतिदिष्ट इति । तदर्थत्वाद्ऋकारातिदेशस्येति भावः । स्वाश्रया इति । स्वं निमित्तं शास्त्रं वाऽऽश्रयो येषामिति समासः । स चकारेति । अन्यथा तृवदिति ब्रूयात् । न च तृस्तृजभ्यामन्योऽर्थवांस्तृशब्दोऽस्ति यस्य ग्रहणे दोषः स्यात्तस्मादनुमेयोऽपि स्वर उच्चारणेऽनाश्रीयमाणोऽपि चकारोच्चारणाद्भवति । सर्वादेशप्रसङ्ग इति । रूपातिदेशशब्दात्स्थान्यादेशभावोऽभ्युपगतो भवतीत्यनेकार्णवत्त्वात्सर्वादेशस्तृशब्दः प्राप्नोति ।

उ०-चातिदेशकाले स्वराप्रतिपत्तेस्तदतिदेशोऽशक्यक्रिय इत्यस्वरकस्यैव ऋकारस्यातिदेशात्तत्स्थानिकयण उदात्तस्थानिकत्वाभावात्क्रोष्टेत्यादौ स्वरासिद्धिः । क्रोष्टा क्रोष्टारावित्यादौ च स्वरासिद्धिरिति भावः । तत्राऽऽद्य पक्ष एव नहि स्वरो रूपवानिति हेतुर्भाष्य उक्तः । अन्त्ये तु स्फुट एव हेतुरिति नोक्तः । भेदक इति । तेन क्रोष्टेत्यादौ स्वरसिद्धिरिति भावः । क्रोष्टेत्यादौ तु तदसिद्धिरित्याह-किंत्विति । परे तु तृजन्तरूपस्यातिदेशः । रूपशब्देन वर्णरूपावयवसंस्थानं तद्देव च शब्दस्य रूपमित्युच्यते । स्वरस्तु न तद्वानिति शब्दत्वादिवञ्च शब्दस्य रूपम् । तदुक्तम्-स्वरो न रूपवानिति यथाश्रुतमेव भाष्यं योजयन्ति । तदर्थत्वादिति । यस्य तु विधेर्निमित्तमेव नासौ बाध्यत इति न्यायादिति भावः । अप्रधानत्वादृकारस्य स्वशब्देन परामर्शसंभवो दीर्घस्य ऋकारानाश्रयत्वं चात आह-स्वं निमित्तमिति । ऋकारान्तस्यानडादिविधानादिति भावः । बुद्धिस्थपरामर्शकः स इति तात्पर्यम् । शास्त्रं वेति । ऋकारेऽतिदिष्टे स्वशास्त्रमाश्रित्यैते विधयः कार्याणि भविष्यन्तीत्यर्थः । ननु तृवदित्युक्ते पितृशब्दस्थतृशब्दस्याप्यातिदेशः स्यादात दीर्घो न स्यादत आह-न चेति । अर्थवत्परिभाषयाऽर्थवत्स्तृरूपस्यातिदेशः इत्यर्थः । उणादीनामव्युत्पन्नत्वात्तत्रत्यतृशब्दोऽनर्थकः । व्युत्पात्तिपक्षेऽप्यनान्तर्यात्क्रोष्टुशब्दस्थाने पितृरूपानतिदेश इति बोध्यम् । अनुमेयोऽपि । अतिदेशकालेऽप्रतीतोऽपि । तदेवाऽऽह-उच्चारणेऽनाश्रीयमाण इति । नन्वतिदेशे कथं सर्वादेशप्रसङ्गोऽत आह-रूपेति । रूपातिदेशद्वारेणाऽऽदेश एव फलतो विधीयत इत्यर्थः ।

सिद्धं तु रूपातिदेशात् ॥ ४ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । रूपातिदेशात् । रूपातिदेशोऽयम् । ननु चैवमेव कृत्वा चोद्यते रूपातिदेश इति चेत्सर्वादेशप्रसङ्ग इति ।

सिद्धं तु प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स तदादितदन्तविज्ञानात् ॥ ५ ॥

सिद्धमेतत् । कथम् । प्रत्ययग्रहणे यस्मात्स विहितस्तदादेस्तदन्तस्य च ग्रहणं भवतीत्येवं तुनन्तस्य तृजन्त आदेशो भविष्यति । एवमपि किञ्चिदेव तृजन्तं प्राप्नोति । इदमपि प्राप्नोति पक्तेति ।

आन्तरतम्याच्च सिद्धम् ॥ ६ ॥

क्रोष्टोर्यदन्तरतमं तद्भविष्यति । किं पुनस्तत् । क्रुष्टोर्यस्तृज्विहितस्तदन्तम् ।

तृज्वद्वचनमनर्थकं तृज्विषये तृचो मृगवाचित्रत्वात् ॥ ७ ॥

तृज्विषय एतत्तृजन्तं मृगवाचि । तुनो निवृत्त्यर्थं तर्हिदं वक्तव्यम् । तुनः सर्वनामस्थाने निवृत्तिर्यथा स्यात् ।

तुनो निवृत्त्यर्थमिति चेत्सिद्धं यथाऽन्यत्रापि ॥ ८ ॥

तुनो निवृत्त्यर्थमिति चेत्तदन्तरेण वचनं सिद्धं यथाऽन्यत्राप्यविशेषविहिताः शब्दा नियतविषया दृश्यन्ते । कान्यत्र । तद्यथा । घरतिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः स घृतम् घृणा घर्म इत्येवंविषयः । राशिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः स राशिः राशिमः रशनेत्येवंविषयः । लुशिरस्मा अविशेषेणोपदिष्टः स लोष्ट इत्येवंविषयः । इदं तर्हि प्रयोजनं विभाषां वक्ष्यामीति । विभाषा तृतीयादिष्वचि [७. १. ९७] इति ।

प्र०—सिद्धमिति । तृजन्तरूपातिदेशादित्यर्थः । आन्तरतम्यादिति । अर्थेन स्वरूपेण चेत्यर्थः । तृज्विषय इति । तृज्वद्भावविषय इत्यर्थः । घरतिरिति । गृ घृ सेचन इति भौवादिकः । जिघर्तीत्येतत्तु घृ क्षरणदीप्त्योरित्यस्य बहुलं छन्दसीत्यभ्यासस्येचे कृते रूपम् । रशिलुशी अपठितावपि भाष्यकारवचनाद्भातु बोद्धव्यौ । प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यानां नत्वस्मादपूर्वशब्दप्रतिपत्तिरिति नियतविषयत्वमुच्यते । अनेनैव न्यायेनास्तेभूरित्यादीन्यपि प्रत्याख्येयानि । अबुधबोधनार्थं तु किञ्चिद्वचनेन प्रतिपा-

उ०—एवं च क्रोष्टुशब्दस्थाने तृशब्द आदेशः प्राप्नोतीत्याशयः । ननु रूपातिदेश एवाऽऽपादिते दोषे कथं स एव हेतुरत आह—तृजन्तेति । तृज्वद्भावविषय इति । वार्तिके तृशब्देन तद्युक्तोऽतिदेशो लक्ष्यत इति भावः । धातु बोद्धव्याविति । धातुपाठे पठितावाचार्येणेति बोद्धव्यावित्यर्थः । प्रत्याख्येयानीति । अस्तेः सार्वधा-
तुकमात्रविषयत्वादिति भावः । अबुधबोधनाय सूत्राणि न्यायव्युत्पादनाय तु भगव

वावचनानर्थक्यं च स्वभावसिद्धत्वात् ॥ ९ ॥

वावचनं चानर्थकम् । किं कारणम् । स्वभावसिद्धत्वात् । स्वभावत एव तृतीयादिष्वजादिषु विभक्तिषु तृजन्तं तुनन्तं च मृगवाचीति ।

गुणवृद्धयौत्त्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्पूर्वविप्रतिषेद्धम् ॥ १० ॥

गुणवृद्धयौत्त्वतृज्वद्भावेभ्यो नुम्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन* । तत्र गुणस्यावकाशः । अग्नये वायवे । नुमोऽवकाशः । त्रपुणी जतुनी । इहोभयं प्राप्नोति । त्रपुणे जतुने । वृद्धेरवकाशः । सखायौ सखायः । नुमः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । अतिसखीनि ब्राह्मणकुलानीति । औत्त्वस्यावकाशः । अग्नौ वायौ । नुमः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । त्रपुणि जतुनीति । तृज्वद्भावस्यावकाशः । क्रोष्टा क्रोष्टुना । नुमः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । कृशक्रोष्टुनेऽरण्याय । हितक्रोष्टुने वृषलकुलाय । नुम्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । इष्टवाची परशब्दः+ । विप्रतिषेधे परं यदिष्टं तद्भवतीति ।

नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् ॥ ११ ॥

नुमचिरतृज्वद्भावेभ्यो नुट् पूर्वविप्रतिषेधेन वक्तव्यः× । नुमोऽवकाशः । त्रपुणि जतुनि । नुटोऽवकाशः । अग्नीनाम् । वायूनाम् । इहोभयं प्राप्नोति । त्रपूणाम् जतूनाम् । अचि रादेशस्यावकाशः । तिस्रास्तिष्ठन्ति चतस्रास्तिष्ठन्ति । नुटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । तिसृणाम् चतसृणाम् । तृज्वद्भावस्यावकाशः । क्रोष्टा क्रोष्टुना । नुटः स एव । इहोभयं प्राप्नोति । क्रोष्टूनाम् । नुड्भवति पूर्वविप्रतिषेधेन । स तर्हि पूर्वविप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

प्र०—द्यते । न्यायव्युत्पादनार्थं चाऽऽचार्यः किञ्चित्प्रत्याचष्टे । न ह्यत्रैकः पन्थाः समाश्रियते । अतिसखीनीति । अतिक्रान्तः सखा यैरिति बहुव्रीहिः । कृशक्रोष्टुन इति । क्रोष्टुशब्दः स्त्रीपुंसलिङ्ग इत्यन्यपदार्थस्य नपुंसकत्वं प्रदर्श्यते । क्रोष्टूनामिति । तृज्वद्भावः कृते नुटञ्चनजादित्वान्न प्राप्नोतीत्यनित्यो नुडागमोऽपि

उ०—प्रत्याख्यानमिति तात्पर्यम् । किञ्च सूत्रेषु कृतेष्वप्यनभिधानमावश्यकमिति ध्वनयन् वार्तिकमाह—गुणेति । तत्पुरुषे टच्ः प्रसङ्गादाह—बहुव्रीहिरिति । समासोदाहरणस्योपयोगमाह—क्रोष्टुशब्द इति । अन्यथा पुंवद्भावपक्षे कृशक्रोष्टुन इत्यपि स्यादिति भाष्याशयः । ननु कृशक्रोष्टु ङे इत्यस्यामवस्थायां नुमस्तृज्वत्त्वयोः प्राप्तयोः परत्वाच्चृज्वत्त्वे सकृद्वृत्तिन्यायेन नुमभावे कृशक्रोष्टु इत्येव रूपं तच्चेष्टमेव पुंवत्त्वपक्ष इति पूर्वविप्रतिषेधो व्यर्थः । कृशक्रोष्टुन इति तृज्वत्त्वाभावपक्षे साधु । नच पुनः प्रसङ्गविज्ञानपक्षे तत्प्राप्त्या चारितार्थ्यम् । तत्पक्षाश्रयेण वचनकरणापेक्षया सकृद्वृत्तिन्याया-

* ७. ३. १११; ७. १. ९२ (७. २. ११५); ७. ३. ११९; ७. १. ९७; ७. १. ७३. + १. ४. २. × ७. १. ७२; ७. २. १००; ७. १. ९७; ७. १. ५४.

अ, ७ पा, १ आ, २] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २२५

न वा नुड्विषये रप्रतिषेधात् ॥ १२ ॥

न वैतद्विप्रतिषेधेनापि सिध्यति तिसृणाम् चतसृणामिति । कथं तर्हि सिध्यति ।
नुड्विषये रप्रतिषेधात् । नुड्विषये रप्रतिषेधो वक्तव्यः ।

इतरथा हि सर्वापवादः ॥ १३ ॥

इतरथा हि सर्वापवादो रादेशः । स यथैव गुणपूर्वसवर्णौ* बाधत एवं
नुटमपि बाधेत ।

तस्मान्नुड्विषये रप्रतिषेधः ॥ १४ ॥

तस्मान्नुड्विषये रादेशस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । आचार्यप्रवृत्ति-
ज्ञापयति न रादेशो नुटं बाधत इति यदयं न तिसृचतसृ [६, ४, ४] इति
प्रतिषेधं शास्ति नामि दीर्घत्वस्य ।

चतुरनडुहोरामुदात्तः ॥ ७ । १ । ९८ ॥

आमनडुहः स्त्रियां वा ॥ १ ॥

आमनडुहः स्त्रियां वेति वक्तव्यम् । अनडुही अनड्वाही ।

प्र०—कृते तृज्वद्भावे संनिपातपरिभाषयां न प्राप्नोतीत्यनित्यः । नवेति । नुड्रेफयोर्यो
विप्रतिषेध उक्तः स नेत्यर्थः । स यथैवेति । मध्येऽपवादा इत्येतदनाश्रित्यैत-
दुक्तम् । तत्र ह्याश्रीयमाणे गुणं न बाधेत । गुणपूर्वसवर्णग्रहणमुपलक्षणमृत उदि-
त्युत्वस्यापि बाधनात्प्रियतिस्रः स्वमित्यादौ । यदयमिति । नहि रादेशे कृते दीर्घस्य
प्राप्तिः । अनजन्तत्वानुडभावाच्च । एवं च विप्रतिषेधोऽपि न वक्तव्यः । ज्ञाप-
कादेव नुडभावात् ।

चतुरनडुहोरामुदात्तः । गौरादिष्वनडुही अनड्वाहीति पाठोऽपौराणिकः । अन-
डुहशब्द एव डीर्घार्थः पठित इति मत्वा वार्तिकमारब्धम् । अनडुहः स्त्रियां वेति ।

उ०—अयणेन वचनानारम्भे लाघवादिति चेन्न । एतद्भाष्यप्रामाण्यात्पुंवत्त्वविषयेऽनभिधानेन
तृज्वत्त्वाप्रवृत्तेः । तेन कृशक्रोष्ट्र इत्याद्यसाध्वेवेति सुधियो विभावयन्तु । संनिपा-
तपरिभाषयेति । अजादिप्रत्ययसंनिपातलक्षणत्वात्तृज्वद्भावस्येत्यर्थः । भाष्ये विप्र-
तिषेधशब्दस्य न सामान्यपरत्वमित्याह—नुड्रेफयोरिति । अत्रत्यनुड्रेफयोर्बाध्यबा-
धकभावपरभाष्यविरोधाच्छ्वोरिति सूत्रस्थो भिन्नफलकस्याबाधकत्वपरः कैयटश्चिन्त्यः ।
गुणमिति । जसि चेति गुणस्य रादेशात्परत्वादिति भावः । तस्माद्रादेशो बाध्य-
सामान्यचिन्तया सर्वबाधक इत्यवश्यमुपेयमिति तात्पर्यम् । अनजन्तत्वादिति । मध्य-
मणिन्यायेनोभयान्वयि ।

चतुरन० । अङ्गैरप्येव इति । विनयादित्वाट्टक । अपुराणो नवीन इत्यर्थः ।

कृत इद्धातोः ॥ ७ । १ । १०० ॥

उपधायाश्च ॥ ७ । १ । १०१ ॥

उदाद्यपूर्वस्य ॥ ७ । १ । १०२ ॥

इत्त्वोच्चाभ्यां गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । इत्त्वोत्त्वयोरवकाशः । आस्ती-
र्णम् निपुर्ताः पिण्डाः । गुणवृद्धयोरवकाशः X । चयनम् चायकः । लवनम्
लावकः । इहोभयं प्राप्नोति । आस्तरणम् आस्तारकः । निपरणम् निपारकः ।
गुणवृद्धी भवतो विप्रतिषेधेन । अयुक्तोऽयं विप्रतिषेधो योऽयं गुणस्येत्त्वोत्त्वयोश्च ।
कथम् । नित्यो गुणः ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च समाप्तः ।

सिचि वृद्धिः परस्मपदेषु ॥ ७ । २ । १ ॥

सिचि वृद्धावोकारप्रतिषेधः ॥ १ ॥

सिचि वृद्धावोकारस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः* । उदवोढाम् उदवोढम् । उद-

प्र०- कृत इद्धातोः । नित्यो गुण इति । कृताकृतप्रसङ्गित्वालक्षणान्तरेण प्राप्नु-
वन्निधिरनित्य इत्यनाश्रित्य कार्यप्राप्तिमात्रमङ्गीकृत्येदमुक्तम् । लक्षणभेदापेक्षायां तु
लक्षणान्तरस्य प्रवृत्तावपि विप्रतिषेधविषयस्य लक्षणस्याप्रवृत्त्याऽनित्यत्वमेव ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमस्याध्यायस्य प्रथमे पादे
द्वितीयमाह्निकम् । पादश्च प्रथमः ।

सिचि वृद्धिः परस्मैपदेषु । सिचि वृद्धाविति । इहानिर्दिष्टस्थानिकत्वादि
कपरिभाषोपस्थानादोकारस्य नास्ति प्राप्तिः । वदन्नजेत्यत्र त्वच इति स्थानिनिर्द-
शादिकपरिभाषानुपस्थानादोकारस्य वृद्धिप्रसङ्गे वचनम् । तत्र सिचि वृद्धावित्यने-
न प्रकरणं प्रदर्श्यते । अथवा सिचि या वृद्धिर्वदन्नजेत्यनेन तस्यामित्यर्थः । ननु
च वृद्धौ कर्तव्यायां पूर्वत्रासिद्धमिति सिजलोपादीनामसिद्धत्वात्पूर्वं वृद्ध्या भाव्यं
ततः सिजलोपेन ततो ढत्वधत्वष्टत्वढलोपेषु कृतेष्वोत्त्वेनेति वृद्धिविधानकाल ओकारस्या-

उ०- कृत इद्धातोः । नन्वकृते सार्वधातुक इति गुणः, कृते पुगन्तेति कथं नित्यत्वं
लक्षणभेदादत आह-लक्षणान्तरेणेति । गुणाख्यकार्यस्य कृताकृतप्रसङ्गित्वमात्रमा-
श्रित्येवमुक्तम् । अनित्यत्वमेवेति । तथा चात्रत्यविप्रतिषेधखण्डनमेकदेशिन इति भावः ।

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीर्गभजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्द्योते सप्तमस्याध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकं पादश्च ।

सिचि वृद्धिः प० । ओकारे प्रकृतसूत्राप्राप्तेराह-इहेति । उच्यत इति ।

अ, ७ पा, २ ओ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । ३२७

बोडेति । स तर्हि प्रतिषेधो वक्तव्यः । न वक्तव्यः । ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेन । ओत्त्वं क्रियतां वृद्धिरिति वृद्धिर्भविष्यति विप्रतिषेधेन ।

ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेति चेदोच्चाभावः ॥ २ ॥

ओकाराद्वृद्धिर्विप्रतिषेधेनेति चेदोच्चस्याभावः । उदबोढाम् उदबोढम् उदबोडेति । नैष दोषः । उक्तं तत्र + वर्णग्रहणस्य प्रयोजनं वृद्धावपि कृतायामोत्त्वं यथा स्यात् ।

पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्वा सिद्धम् ।

अथवा पुनःप्रसङ्गादत्र वृद्धौ कृतायामोत्त्वं भविष्यति ।

यथा प्रसारणादिषु द्विवचनम् ॥ ३ ॥

तद्यथा । जगले मस्ते ईजतुः ईजुरिति प्रसारणादिषु पुनःप्रसङ्गविज्ञानाद्विवचनं भवति* । इहापि तर्हि पुनःप्रसङ्गविज्ञानादोत्त्वं स्यात् सौढामित्रिरिति ।

प्र०—भाषान्तरार्थः प्रतिषेधेन । उच्यते । वृद्धिरङ्गापेक्षित्वात्प्रत्ययविशेषापेक्षित्वाच्च बहिरङ्गासिजलोपादयस्तु वर्णानिमित्तत्वादन्तरङ्गा इत्यसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इति वृद्धेरसिद्धत्वात्पूर्वत्रेति निर्दिष्टस्यासिद्धविषयस्याभावात्सलोपादीनामसिद्धत्वं नास्ति । पूर्वत्रासिद्धमित्यनेन सलोपादीनामसिद्धत्वादन्तरङ्गलक्षणस्य विषयस्याभावात्तदपेक्षबहिरङ्गत्वस्यापि बहिरङ्गस्याभावादसिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्ग इत्येषा परिभाषा न प्रवर्तते । तदेवं परस्परप्रतिबद्धस्य परिभाषाद्वयस्याप्रवृत्तौ परत्वात्सलोपादीन्कृत्वाऽन्तरङ्गत्वात्पूर्वमोत्त्वप्रवृत्तिमभ्युपगम्य चोदयति । वदन्नजेत्यत्र चान्तरेणान्तग्रहणं तदन्तविधौ सिद्धेऽन्तग्रहणमौपदेशिकहलन्तप्रतिपत्त्यर्थं मन्यते । प्रत्ययलक्षणेन च सिच्यरत्वम् । ओकारादिति । नचान्तरङ्ग ओकारः । बह्वपेक्षत्वात् । उक्तं तत्रेति । ओदस्येत्युच्यमाने तादृपि परस्तेपर इत्यकारस्य तपरत्वाद्भिन्नकालस्य ग्रहणं न स्यादिति तस्यापि ग्रहणार्थं वर्णग्रहणं कृतमिति तत्सामर्थ्यात्कृतायामपि वृद्धावोत्त्वं प्रवर्तते । प्रवृत्तत्वाच्च लक्षणस्य पुनर्वृद्धेः प्रवृत्तिर्न भवति । सौढामित्रिरिति । सौढा अमित्रा येनेति बहु-

उ०—केचित्तु तत्र ढलोप इति विषयसप्तमीति वार्तिकाशयमाहुः । प्रत्ययविशेषेति । परस्मैपदपरसिज्जुपेत्यर्थः । अन्तरङ्गत्वादिति । वृद्धेर्बह्वपेक्षत्वाद्बहिरङ्गत्वं मन्यते । नन्वसिद्धत्वाप्रवृत्ताविदानीं हलन्तत्वाभावात्कथं वृद्धिप्राप्तिरत आह—~~वृद्धिर्न~~ इति । बह्वपेक्षत्वादिति । ढलोप इत्यस्य बहुव्रीहित्वात्परसप्तमीत्वाच्चेत्यभिमानः । बहिर्भूतपरस्मैपदापेक्षत्वेन वृद्धेरोच्चस्यान्तरङ्गत्वमेवेति चिन्त्यमिदम् । यदि त्ववर्णग्रहणप्रत्याख्यानाभाष्यव्याख्यावसरीयास्मदुक्तरीत्या ढलोप इत्यस्य विषयसप्तमीत्वमङ्गी क्रियते तदाऽपि विषयसप्तमीति भाष्याशय इत्याहुः । प्रवृत्तत्वाच्चेति । विकारान्यानुपूर्व्या एकत्वेन

+ ६. ३ ११२. * ६. १. १५; ४५; ८.

१. ख. "बहिर्भूतपरस्मैपदापे" ।

सौढामित्रौ बहिरङ्गलक्षणत्वात्सिद्धम् ॥ ४ ॥

बहिरङ्गलक्षणा वृद्धिः X । अन्तरङ्गमोच्चम् । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे ।

अतो लान्तस्य ॥ ७ । २ । २ ॥

अन्तग्रहणं किमर्थं नातो लं इत्येवोच्येत । केनेदानीं तदन्तस्य भविष्यति । तदन्ताविधिना+ । इदं तर्हि प्रयोजनम् । अयमन्तशब्दोऽस्त्येवावयववाची । तद्यथा । वस्त्रान्तः वसनान्तः । अस्ति सामीप्ये वर्तते । तद्यथा । उदकान्तं गतः । उदकसमीपं गत इति गम्यते । तद्यः सामीप्ये वर्तते तस्येदं ग्रहणं यथा विज्ञायेत । अङ्गान्तौ यौ रेफलकारौ तयोः समीपे योऽकारस्तस्य यथा स्यात् । इह मा भूत् । अश्वह्रीत् अवध्रीत् ।

प्र०-ब्रीहिः । विभज्यान्वाख्याने सट्ट अमित्र इ इति स्थिते परत्वाद्वृद्धिं मन्यते । बहिरङ्गलक्षणत्वादिति । यत्र विप्रतिषेधस्तत्र पुनःप्रसङ्गविज्ञानमिह तु वृद्धिनिमित्ते तद्धितेऽनुपजात एवान्तरङ्गमोच्चं प्रवर्तते । ततोऽर्थान्तराश्रयतद्धितानिमित्ता वृद्धिः ।

अतो० । अन्तग्रहणमिति । अवयववचनोऽन्तशब्दस्तदन्ताविधिनैव च तदर्थो लब्ध इति मत्वा प्रश्नः । तद्यः सामीप्य इति । अन्तशब्दोपादानादेव सामीप्यार्थस्य ग्रहणम् । अङ्गान्ताविति । रश्च लब्ध लम् । ततः षष्ठ्याः सुपां सुलुगिति लुक् । तत्र त्रेणाङ्गस्य विशेषणात्तदन्तविधौ लान्तस्याङ्गस्य योऽकारस्तस्य वृद्धिर्भवति ततोऽन्तस्येत्यकारो विशेष्यते । संनिधानाच्च त्रापेक्षं सामीप्यमकारस्य विज्ञायत इति सामर्थ्यादङ्गान्तरेफलकारसमीपस्याकारस्य वृद्धिरित्यर्थः संपद्यते । अश्वह्रीत् अवध्रीदिति । अत्राङ्गान्त्ययो रेफलकारयोः समीपेऽकारो नेत्यनेन वृद्धिर्न भवति । हलन्तलक्षणा नेटीति प्रतिषिद्धा ।

उ०-लक्ष्यैक्यम् । नन्विह युगपत्प्राप्त्यभावात्कथं विप्रतिषेधोऽत आह-विभज्येति । वृद्धिं मन्यत इति । पुनस्तु न वृद्धिः कृतत्वादिति भावः । अनुपजात एवेति । कुत्सित इति सूत्रभाष्योक्तरीत्या क्रमेणान्वाख्यानमेवोचितमिति भावः । विभज्यान्वाख्यानेऽपि बहिर्भूतनिमित्तकवृद्धेरसिद्धत्वादन्तरङ्गनिमित्तमोच्चमिति बोध्यम् । एवमेव भाष्यव्याख्योचिता ।

अतो लान्तस्य । तदन्तविधिनैवेति । सूत्रे च लान्तस्येति बहुव्रीहिरङ्गं चान्यपदार्थः । स चार्थोऽन्तग्रहणं विनाऽपि सिद्ध इत्यर्थः । अप्रसिद्धार्थोपादाने बीजमाह-अन्तशब्देति । अङ्गान्तावित्यर्थलाभः कथमत आह-रश्च लञ्चेति । फलितार्थकथनं तदिति भावः । अत्रैतत्कैयटपाठस्वरसादङ्गान्तौ रेफलकाराविति भाष्यस्वरसाच्च ' अतो लान्तस्य ' इति पाठ इति लभ्यते । अत्राङ्गान्त्ययोरिति ।

वद्वज्रजहलन्तस्यः ॥ ७ । २ । ३ ॥

हलग्रहणं किमर्थम् । समुच्चयो यथा विज्ञायेत । वद्वज्रज्योश्च हलन्तस्य वाच इति । नैतदस्ति प्रयोजनम् । अज्ग्रहणादेवात्र समुच्चयो भविष्यति । वद्वज्रज्योश्चाचश्चेति । अस्त्यन्यदज्ग्रहणे प्रयोजनं वद्वज्रजिविशेषणं यथा विज्ञायेत । वद्वज्रज्योरच इति । यद्येतावत्प्रयोजनं स्याद्वद्वज्रज्योरत इत्येवं ब्रूयात् । अथैतदपि न ब्रूयात् । अत इति* वर्तते । इदं तर्हि प्रयोजनं हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूत् । कस्य पुनरजन्तस्य प्राप्नोति । अकारस्य । अचिकीर्षीत् अजिहीर्षीत् । लोपो+ऽत्र बाधको भविष्यति । आकारस्य तर्हि प्राप्नोति । अयासीत् । अवासीत् । नास्त्यत्र विशेषः । सत्यां वा वृद्धावसत्यां वा । संध्यक्षरस्य तर्हि प्राप्नोति । न वै संध्यक्षरमन्यमस्ति । ननु चेदमस्ति ढलोपे कृत

प्र०- वद्वज्रज० । हलग्रहणं किमर्थमिति । अज्ग्रहणादेव हलन्तस्य सिद्धां वृद्धिरिति प्रश्नः । अङ्गेन चाचो विशेषणाद्यत्र तत्र स्थितस्याचो वृद्धिविधीयमाना हलन्तस्य प्रवर्तते । अजन्तस्य मा भूदिति । असति हलग्रहणेऽचाऽङ्गस्य तदन्तविधिविज्ञायेत । ततश्चाहोपादीन्वाधित्वा वृद्धिः स्यात् । लोपोऽत्रेति । विशेषणविशेष्यभावे कामचारादङ्गेनाज्विशेष्यते । तत्रापाक्षीदित्यादौ सावकाशा वृद्धिरतो लोपेन पूर्वविप्रतिषेधेन बाध्यते । ण्यहोपावियङ्ग्यगुणवृद्धिर्दीर्घेभ्य इति । अचा त्वङ्गे विशेष्यमाणे वृद्धिरनवकाशाऽतो लोपं बाधेत । आकारस्य तर्हीति । स्थानेऽन्तरतमपरिभाषाया अत्राप्रवृत्तिं मन्यते । तत्प्रवृत्तौ हि प्रधानं वृद्धिविधानं विफलत्वादुपरुध्येत । नास्त्यत्र विशेष इति । विशिष्टविषयव्यवस्थापनं प्रधानस्य गुणेन कर्तव्यमिति प्रवृत्त्यप्रवृत्त्योर्वृद्धिविशेषाभावेऽपि नास्ति प्रधानोपरोध इति प्रवर्तत एवान्तरतमपरिभाषेति भावः । संध्यक्षरस्येति । औकार ओकारस्य प्राप्नोतीत्यस्ति

उ०-लक्ष्यानुरोधाद्व्यकिपक्ष एवाऽऽश्रीयते जातेरन्तावयवत्वासंभवाच्च नाश्वह्रीदित्यत्रापि दोषः । सामीप्यं चाव्यवहित एवेति भावः । नच सिच्येत्यकारविशेषणेन येन नाव्यवधानन्यायेन वाऽश्वह्रीदिति व्यावृत्तावन्तग्रहणं व्यर्थम् अङ्गस्य प्रत्ययांश उत्थिताकाङ्क्षत्वेन तद्विशेषणताया एव न्याय्यत्वात् ।

वद्वज्रज० । कथमज्ग्रहणादहलन्तस्य वृद्धिरत आह—अङ्गेन चेति । हलग्रहणकरणानुरोधाद्व्यधिकरण्यमाश्रीयत इत्यर्थः । अज्ग्रहणसामर्थ्यादच इत्यावर्तते । तेनातो हलादेरित्येतद्विधानार्थाभ्यां वद्वज्रजिभ्यामपि संबन्धोऽङ्गावयवस्याच इत्यर्थश्चेति भावः । वृद्धिर्नवकाशेति । अहोपादिषु नाप्राप्तेषु वृद्धेरारम्भादिति भावः । स्थानेऽन्तरेति । ततश्चौकारादिवृद्धिः स्यादित्यर्थः । अप्रवृत्तौ बीजमाह—तत्प्रवृत्तौ हीति । न हि प्रधानोपरोधेना गुणेन भाव्यमिति भावः । नास्ति प्रधानोपरोध इति । सर्वथाऽप्रवृत्तावेवोपरोधो नतु विशेषाभावेऽपीति भावः । न वै संध्यक्षरमित्येतद्भाष्यप्रामाण्यात्संध्यक्षरान्तेभ्य आचारः

उदबोढाम् । उदबोढम् उदबोढेति* । असिद्धो ढलोपस्तस्यासिद्धत्वाच्चैतदन्यं
भवति । अत उत्तरं पठति ।

हल्ग्रहणमिडि प्रतिषेधार्थम् ॥ १ ॥

हल्ग्रहणं क्रियत इडि प्रतिषेधार्थम् । नेटि [७. २. ४] इति प्रतिषेधं
वक्ष्यति स हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूत् । अलावीत् अपावीत् ÷ ।

न वाऽनन्तरप्रतिषेधात् ॥ २ ॥

न वैतत्प्रयोजनमस्ति । किं कारणम् । अनन्तरस्य प्रतिषेधात् । अनन्तरं
यद्वृद्धिविधानं तत्प्रतिषिध्यते । कुत एतत् । अनन्तरस्य विधिर्वा भवति प्रति-
षेधो वेति ।

तच्चानन्त्यार्थम् ॥ ३ ॥

तच्चानन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं विज्ञायते । कथं पुनरनन्तरं वृद्धिविधान-
मनन्त्यार्थं शक्यं विज्ञातुम् ।

अन्त्यस्य वचनानर्थक्यात् ॥ ४ ॥

अन्त्यस्य वृद्धिविधाने प्रयोजनं नास्तीति कृत्वाऽनन्तरं वृद्धिविधानमनन्त्यार्थं
विज्ञायते ।

प्र०-विशेषः । तस्यासिद्धत्वाच्चैतदन्यमिति । ननु मा भूदन्यमनन्त्यस्याप्यविशेषवि-
धानात्प्राप्नोति । एवं तर्हि पराभ्युपगमनिवृत्तिपरमेतत् । श्रप्परेण संध्यक्षरस्यानन्त्यत्वमभ्युपगतं
निवार्यते । अनन्त्यत्वे त्वोकारस्य यथा वृद्धिर्न भवति तथाऽऽद्यसूत्रे प्रतिपादि-
तम् । हल्ग्रहणमिति । असतीह हल्ग्रहणे नेटीत्यत्राज्ग्रहणानुवृत्तावपि या काचि-
द्वचो वृद्धिः-प्रतिषिध्येत- -यदि-त्वज्ग्रहणानुवृत्तिसामर्थ्याद्वच इत्येवं विहितं या
वृद्धिस्तस्याः प्रतिषेधो विज्ञायेत तदा न स्याद्दोषः । परिहारान्तरसद्भावात् नैदमुक्तं
तदाह-नवेति । अन्त्यस्य वचनानर्थक्यादिति । कचिदन्यो विधिभाङ्गः न संभ-

उ०-क्विवनभिधानाच्चैत्याहुः । इको गुणेति सूत्रस्थोऽग्रिम एतत्सूत्रस्थश्च कैयटस्तु चिन्त्य इति
बोध्यम् । अविशेषविधानादिति । अङ्गेनाचो विशेषणादिति भावः । अनन्त्यस्य वृद्धि-
रिति सिद्धान्ते दोषः स्यादेवेत्यत आह-अनन्त्यत्वे त्विति । आद्यसूत्रे । सिचि-
रित्यत्र । इतिपादित्वादि । लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेनेति भावः । या काचिदिति । इडादौ
परस्मैपदपरे सिचि परेऽङ्गस्याचो न वृद्धिरित्यर्थेनायावीदित्यादौ सिचि वृद्धेरपि स निषेधः
स्यादित्यर्थः । अनुवृत्तिसामर्थ्यादिति । इडादौ सिच्यङ्गस्य वृद्धिर्नैत्येव सिद्धेरिति
भावः । परिहारान्तरेति । अज्ग्रहणासंबन्धेऽप्यनन्तरस्येति न्यायेन तदर्थसिद्धिरूपलघुपरि-
हारान्तरेत्यर्थः । नन्वनन्तरा वृद्धिर्हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूदित्यर्थं तस्यादिति
शङ्क्यामुक्तमुक्तिं स्मारयति-आप्ये तच्चानन्त्यार्थमिति । कचिदिति । अचिक्रीषीदि-

अतो विभाषार्थं तर्हीदं वक्तव्यम् । अतो हलादेर्लोपोः [७. २. ७] इति विभाषा वृद्धिं वक्ष्यति सा हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूत् । अचि-
कीर्षीत् अजिहीर्षीत् ।

अतो विभाषार्थमिति चेत्सिद्धं वृद्धेर्लोपबलीयस्त्वात् ॥ ५ ॥

अतो विभाषार्थमिति चेत्तदन्तरेणापि हल्यग्रहणं सिद्धम् । कथम् । वृद्धे-
र्लोपबलीयस्त्वात् । वृद्धेर्लोपो* बलीयान्भवतीति । इदमिह संप्रधार्यम् । वृद्धिः
क्रियतां लोप इति किमत्र कर्तव्यम् । परत्वाद्वृद्धिः । नित्यो लोपः । कृतायामपि
वृद्धौ प्राप्नोत्यकृतायामपि+ । अनित्यो लोपो न हि कृतायां वृद्धौ प्राप्नोति ।
परत्वात्सगिड्भ्यां भवितव्यम्× । नात्र सगिटौ प्राप्नुतः । किं कारणम् ।

एकाचस्तौ वलीति वा ।

एकाचः सगिटवुच्येते÷ अथवा वलीति तत्रानुवर्तते* । किं पुनः कार-
णमेकाचस्तौ वलीति वा । दरिद्रातेर्मा भूदिति । दरिद्रातेर्न सगिड्भ्यां भवित-
व्यम् । उक्तमेतदरिद्रातेरार्धधातुके लोपः सिद्धश्च प्रत्ययविधाविति× । यश्चे-

प्र०-वति । अयासीदित्यादौ तु विशेषाभावः । तदेवमिहार्थो हल्यग्रहणस्य नास्तीति
मत्वाऽऽह—अतो विभाषार्थमिति । असति हल्यग्रहणेऽकणीदकाणीदित्यादौ साव-
काशा वृद्धिरचिकीर्षीदित्यादौ परत्वाल्लोपं बाधेत । अथवाऽताऽङ्गस्य विशेषणाच्च-
दन्तस्यैव स्यान्न त्वकाणीदित्यादौ । कृतायामपीति । आतो लोप इटि चेत्यने-
नेति भावः । अत्र शब्दान्तरप्राप्तिर्लक्षणान्तरप्राप्तिश्च नाऽऽश्रिता । कृताकृतप्रसङ्गि-
त्वात् लोपाख्यस्य कार्यस्यानाश्रितोपाधिभेदस्य नित्यत्वमाश्रितम् । परत्वादिति ।
यस्य लक्षणान्तरेण निमित्तं विहन्यते न तदनित्यमिति नाऽऽश्रितम् । लोपेनात्र
वृद्धौ कृतायां न भाव्यमिति तस्यानित्यत्वमित्येतावदाश्रित्योच्यते । वृद्धिरेवापवाद-
निमित्ततामुपयान्ती लोपं विहन्तीति तदपेक्षया भवत्येव लोपस्यानित्यत्वम् । एका-
चस्तौ वलीति । एकीयमतमेतत् । तथा च वा चाद्यतन्यामिति यदाऽऽकारलोपो दरि-
द्रातेर्नास्ति तदाऽदरिद्रासीदिति सगिटवुदाहृतावेव । सिद्धश्चेति । आर्धधातुके विष-

उ०-त्यादौ लोपेनापहारादिति भावः । विशेषाभाव इति । यद्यप्यत्र यमरमेति सगिड्भ्यां
परत्वादपवादत्वाद्वा वृद्धिं बाधित्वा भाव्यं तयोश्च कृतयोरकारान्तत्वं न संभवति तथाऽपि
तदभ्युपगमेऽप्यदोष इत्यर्थः । ण्यल्लोपाविति पूर्वविप्रतिषेधसत्त्वादाह—अथवेति ।
कृतायां वृद्धावतो लोप इत्यस्याप्राप्तेराह—अतो लोप इति । उपाधिभेदस्येति । उपा-
धिभेदः स्थानिभेदो लक्ष्यभेदश्चेत्यर्थः । न भाव्यमिति । बाधकसत्त्वादिति भावः । एतदिति ।
एकाच इत्येतदित्यर्थः । वलीत्येतत्तु रुदादिभ्य इत्यत्र संबन्धावश्यकत्वेन मध्येऽपि संब-
ध्यत एवेति बोध्यम् । अद्यतनीति लुङः पूर्वाचार्यसंज्ञा । विषयेति । अत एव दरिद्रातीति

* ६. ४. ४८. + ६. ४. ६४; ४८. × ७. २. ७३. ÷ ७. २. १०. * ७. २. ३५; ७३.

दामीं प्रत्ययविधौ सिद्धः सिद्धोऽसौ सगिङ्गविधौ । एवमर्थमेव तर्ह्येकाग्रहण-
मनुवर्त्यमेव सगिङ्गौ मा भूतामिति । स एष नित्यो लोपो वृद्धिं बाधियते ।
कं पुनर्भवान्वृद्धेरवकाशं मत्वाऽऽह नित्यो लोप इति । अनवकाशा वृद्धिर्लोपं
बाधियते । सावकाशा वृद्धिः । कोऽवकाशः । अनन्त्यः । अकणीत् अका-
णीत् । कथं पुनः सत्यन्त्येऽनन्त्यस्य वृद्धिः स्यात् । भवेद्योऽताऽङ्गं विशेषये-
त्तस्यानन्त्यस्य न स्यात् । वयं तु खत्वङ्गेनाकारं विशेषयिष्यामः । तत्रानन्त्यो
वृद्धेरवकाशोऽन्यस्य लोपो बाधको भविष्यति । एवं वृद्धिर्लोपबलीयस्वात् ।
अथवाऽऽरभ्यते पूर्वविप्रतिषेधो ण्यल्लोपावियङ्चण्गुणवृद्धिर्दीर्घत्वेभ्यः पूर्वविप्रति-
षिद्धम् × । सा तर्ह्येषाऽनन्त्यायां वृद्धिर्हलन्तस्य यथा स्यादजन्तस्य मा भूत् ।
आपिपाठिषीत् । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । कथम् । हलादेरिति नैषा बहुव्रीहेः
षष्ठी । हलादिर्यस्य सोऽयं हलादिः हलादेरिति । का तर्हि । कर्मधारयात्प-
ञ्चमी । हलादिर्हलादिः हलादेः परस्येति । यदि कर्मधारयात्पञ्चमी अचकासीत्

प्र०—यभूत एव लोपविज्ञानात् । एवमर्थमिति । अचिकीर्षीदित्यादौ वृद्धौ कृतायां सगिङ्गौ
मा भूतामतो लोपस्य नित्यत्वं यथा स्यादित्येवमर्थम् । तत्र नित्यत्वाद्धोपे
पारिशेष्याद्धलन्त एव वृद्धेरवस्थानान्नार्थो हल्यग्रहणेन । अताऽङ्गस्य तदन्तविधिं मत्वाऽऽ-
ह—कं पुनरिति । नित्यादप्यनवकाशं बलवदिति लोपं बाधित्वा वृद्धिः स्यादि-
त्यजन्तनिवृत्त्यर्थं हल्यग्रहणं कर्तव्यम् । इतरस्त्वष्टसिद्धये विशेषणविशेष्यभावे काम-
चाराल्लघुग्रहणसामर्थ्याच्चाङ्गेनाज्विशेष्यत इति प्रतिपादयितुमाह—भवेदिति । अदरि-
द्रासीत्यादिसिद्धये सगिङ्गविधावेकाच इति यदा नानुवर्त्यते तदोभयोरनित्ययोः पूर्व-
विप्रतिषेधेन लोपे कृते हलन्त एव वृद्धिरवतिष्ठते । अथवा लक्षणभेदाच्छब्दान्तरप्राप्त्या
वा लोपस्यानित्यत्वं यो मन्यते तं प्रत्युच्यते अथवाऽऽरभ्यत इति । अपि
पठिषीदिति । अल्लोपस्य स्थानिवद्भावादजन्तमेतदङ्गम् । तत्र पशब्दाकारस्य वृद्धिः
प्राप्नोति हल्यग्रहणाच्च भवति । अचकासीदिति । चकाराद्भल आदेः परोऽकारो भव-

उ०—दरिद्र इत्यत्राजैव न त्वादन्तलक्षणो णः । भाष्ये—सिद्धोऽसौ सगिङ्गविधाविति । तयोः
प्रत्ययोत्पत्त्यनन्तरभावित्वादिति भावः । एवमर्थमेव तर्हीति । वलीति संबन्धेनापि सगि-
टोर्वारणादुपलक्षणमिदम् । लघुग्रहणसामर्थ्याच्चेति । आकारान्ते विशेषाभावेन सगि-
ङ्गभ्यां बाधाच्चात इति तपरकरणाच्च न तद्व्यावृत्त्यर्थं लघुग्रहणमिति भावः । ननु नित्येन
कथं पूर्वविप्रतिषेधोऽत आह—अदरिद्रासीदिति । एकाच इत्यस्याननुवृत्तावपि वलीत्य-
स्यानुवृत्तिसत्त्वात्समिटोरप्राप्तौ लोपो नित्योऽत आह—अथवेति । भाष्ये—सा तर्ह्येषेति ।
अतो हलादेरित्येषेत्यर्थः । अत्र पूर्वविप्रतिषेधेनाल्लोपे कथमजन्तत्वमत आह—अल्लोपस्येति ।
हल्यग्रहणाच्च भवतीति । हल्यग्रहणसामर्थ्यात्सिजुत्पत्तिवेलायां हलन्तो गृह्यत इति भावः ।

अ. ७ वा. २ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्यऽङ्गाधिकारः । २३३

अत्र प्राप्नोति । सिचाऽऽनन्तर्यं विशेषयिष्यामः । हलादेः परस्य सिच्यनन्तर-
स्येति । यदि सिचाऽऽनन्तर्यं विशेष्यते अकणीत् अकाणीत् अत्र न प्राप्नोति ।
वचनाद्भाविष्यति । इहापि तर्हि वचनात्प्राप्नोति । अचकासीत् । येन नाव्यव-
धानं तेन व्यवहितेऽपि वचनप्राप्नोति । केन च नाव्यवधानम् । वर्णेनैकेन ।
संघातेन पुनर्व्यवधानं भवति न च भवति । यदि सिचाऽऽनन्तर्यं विशेष्यतेऽस्तु
बहुव्रीहेः षष्ठी । कस्माच्च भवति । अपिपठिषीत् । व्यवहितत्वात् ।

एवं तर्हीतिदूरमेवेदं हल्यग्रहणमनुसृतम् । हल्यग्रणमनन्त्यार्थम् । अज्यग्रहणम-
निगर्थम् ।

प्र०-तीति वृद्धिप्रसङ्गः । बहुव्रीहावप्ययं दोषः । ननु चाटि कृते हल आदित्वं
नास्ति । नैष दोषः । सिजन्तस्थाङ्गस्याडागमः क्रियमाणस्तस्यैव हलादित्वं निव-
र्तयति नतु सिचि यदङ्गं तस्य । येन नाव्यवधानमिति । ननु वचनादतो लोपो
बाध्यते सिचा ह्यानन्तर्यं आश्रितेऽनन्त्यो नैव वृद्धेरवकाशः स्यात् । नैतदस्ति ।
लघुग्रहणमेवमनर्थकं स्यादव्यवच्छेद्याभावात् । ततश्चानन्त्यस्य वृद्ध्यावकाशत्वादन्त्यस्य
नित्यत्वपूर्वविप्रतिषेधाभ्यां लोपादव्यवधानम् । एव वृद्ध्या भाव्यमिति निदिष्टग्रहणादधि-
कव्यवधाननिवृत्त्यर्थादेन नाव्यवधानमित्याश्रीयते । तदेवमुत्तरार्थं हल्यग्रहणं न कर्तव्य-
मिति स्थित इदमुच्यते । एवं तर्हीति । प्रसक्तानुप्रसक्त्या प्रयोजनकथनप्रसङ्गेन
हल्यग्रहणमतिष्ठतं दूरमपगतमित्यर्थः । काचिदनुसृतमिति पाठः । तत्रायमर्थो दूरं यातं
सदनुसृतं न परित्यक्तम् । एतदुक्तं भवति । अत्रैव सूत्रे हल्यग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति ।
तद्दर्शयति—हल्यग्रहणमनन्त्यार्थमिति । केचिदाहुः । सति हल्यग्रहणे भवत्यगवीदिति ।
केचिद्वृत इद्धातोऽस्ति धातुग्रहणानुवृत्त्याऽगवीदित्यत्रातो हलादलघोरिति वृद्धिर्न
भवतीत्याहुः । सिचा धातावाक्षते पुनर्धातुग्रहणाद्यस्य नित्यं धातुत्वं स गृह्यते ।

उ०-सिजन्तस्येति । अन्तरङ्गत्वादादौ विकरणास्ततोऽडागमस्ततो वृद्धिरिति भावः ।
नन्विति । एवं च येन नाव्यवधानन्यायस्यायमविषय उपसंजातविरोध-
न्यायेन च न परिभाषाबाधः किंतु लोपस्यैव बाधः स्यादिति
भावः । ण्यलोपाविति पूर्वविप्रतिषेधाच्चिन्त्यमिदम् । दूरमपगतमिति । यद्यपीत्यादिः ।
तथाऽपीति शेषः । यद्यप्यतिदूरं गतं निष्फलतया तथाऽपि प्रकृतसूत्र एवानन्त्यार्थ-
मनन्त्यहलोऽपि ग्रहणार्थमिति भाष्यार्थः । तेनाराङ्गक्षीदित्यादिसिद्धिः । यत्तु कैश्चिद्दहलग्रह-
णस्य प्रयोजनान्तरमुक्तं तद्दूषयितुमनुवदति—केचिदिति । अगवीदित्यत्र हल-
न्तत्वाभावाच्चानेगन्तत्वाभावाच्च न पूर्वेण वृद्धिरिति तदाशयः । तददृश्यति—
केचिदिति । अतो हलादेरित्यस्याभावस्य तदावश्यकतया तेनैवास्या अपि व्यावृ-
त्तिरित्याशयः । धातुग्रहणानुवृत्त्या कथमगवीदित्यत्र वृद्ध्यभावोऽत आह—सिचा
धाताविति । धातुपाठपठितानामेव नित्यं धातुत्वमिति भावः । आहुरित्यङ्गिबीजं

हृन्मन्तक्षणश्वसजागृणिभ्येदिताम् ॥ ७ । २ । ५ ॥

किमर्थं जागर्तेवृद्धिप्रतिषेध उच्यते । सिचि वृद्धिर्मा भूदिति+ । नैतदस्ति प्रयोजनम् । जागर्तेर्गुण उच्यते* वृद्धिविषये प्रतिषेधविषये च स बाधको भविष्यति । गुणे तर्हि कृते रपरत्वे च हलन्तलक्षणा वृद्धिः- प्राप्नोति । नेदि

प्र०-तस्मादयमर्थो येन नाव्यवधानमित्येकेन हला व्यवधाने सिजचोवृद्धिः स्यान्न तु संयोगेनाराङ्क्षीदमाराङ्क्षीदित्यादौ । हल्ग्रहणे तु सति वर्णग्रहणे जातिग्रहणात्संयोगान्तस्यापि हल्ग्रहणसामर्थ्याद्भवति । अनन्त्यार्थमित्यस्यायमर्थोऽनन्त्योऽपि हल्कथं नाम गुह्यते । अन्तग्रहणं तु विस्पष्टार्थम् । तदन्तरेणापि तदन्तविधिलाभात् । किंतु हलोऽच इत्युच्यमानेऽज्जग्राहणं हलस्थाने वृद्धिरित्ययमप्यर्थ आशङ्क्येत । अज्जग्रहणमनिगर्थमिति । अन्यथेकपरिभाषोपस्थानादभैत्सीदित्यादावेव स्यान्नत्वपाक्षीदित्यादौ ।

हृन्मन्तक्षण० । किमर्थमिति । गुणेन बाधिता वृद्धिर्न प्राप्नोतीति मन्यते । सिचि वृद्धिर्मा भूदिति । अतो लान्तस्येत्यनेनेति भावः । इतरस्तु सिचि वृद्धिरिति नैतदिति । वृद्धिप्रतिषेधविषयादन्यत्र सामान्यलक्षणेन गुणस्य सिद्धत्वाज्जाग्रोऽविच्छिन्नत्ववृद्धिरिति गुणविधानं वृद्धिप्रतिषेधविषयार्थं संपद्यते । गुणे तर्हीति । अङ्गवृत्त इत्येतत्तु निष्ठितत्वस्य दुर्ज्ञानत्वावनाश्रितम् । यदि तर्हि गुणे रपरत्वे च कृते लक्षणान्तरेण वृद्धिर्भवति तदा जागरक इत्यादावजन्तलक्षणां वृद्धिं बाधित्वा गुणे प्रवृत्ते रपरत्वे चात उपधाया इति वृद्धिः प्राप्नोति । नैष दोषः । चिण्णलोगुणप्रतिषेधात्तुल्लङ्घदुपधालक्षणा वृद्धिर्न भवतीत्यवसीयते । अन्यथा चिण्णलोगुणरपरत्वयोः कृतयोरुपधालक्षण्या वृद्ध्या सिध्यति रूपमिति प्रतिषेधं न विदध्यात् । यदि च कृते गुणे वृद्धिमात्राप्रवृत्तेर्लङ्घं

उ०-न वै संध्यक्षरमन्त्यमस्तीति भाष्यप्रामाण्यात्संध्यक्षरान्तेभ्य आचारक्खिभाव इति । अराङ्क्षीदिति । न च सिचाऽङ्गस्य विशेषणात्सिद्धिः । अस्मादेव ज्ञापकादेतत्प्रकरणं इत आरभ्य वृद्धिभाज एव सिजपरत्वेन विशेषणात् । अत एव लावस्थाया-मडोगम इति पक्षेऽपि न वृद्धिरचकासीदित्यादौ च न वृद्धिरिति भावः । जातिग्रहणादिति । तज्जात्याश्रयादेव वृद्धिरित्यर्थः । तत्रैकस्य गौणमन्त्यत्वं बोध्यम् । स्पष्टार्थत्वमेवोपपादयति-किंतु हल इति ।

हृन्मन्त० । गुणेनेति । जाग्रोऽवीत्यनेनेति भावः । गुणस्य सिचि वृद्धिरित्येतद्बाधकत्वादाह-अतो ल्रेति । इयं हि गुणोत्तरकालप्राप्तेति भावः । सामान्यलक्षणेन-सार्वधातुकार्थधातुकयोरित्यनेन । दुर्ज्ञानत्वादिति । अगतिकगतिरियमिति भावः । अत उपधाया इति । गुणस्तु जागरित इत्यादौ सावकाश इति भावः । सिचिभावेन । गुणोत्तरभाविवृद्धिमात्रेत्यर्थः । इदं चिन्त्यम् । अत उपधाया वृद्धि-

[७. २. ४] इति तस्याः प्रतिषेधो भविष्यति । इयं तर्हि प्रतिषेधोत्तरकाला वृद्धिरारम्भतेऽतो लान्तस्य [२] इति ।

अपर आह । कक्षया कक्ष्या निमातव्या । सिचि वृद्धिश्च प्राप्नोति गुण-
श्च+ । गुणो भवति । गुणे लुते रपरत्वे च हलन्तलक्षणा वृद्धिः* प्राप्नोति
नेटि [४] इति च तस्याः प्रतिषेधो भवति । प्रतिषेधोत्तरकालमतो हलादे-
लङोः [७] इति विभाषा वृद्धिः प्राप्नोति न च किञ्चित् । अतो लान्तस्य
[२] इति च वृद्धिः प्राप्नोति न च किञ्चित् ।

३०-विण्णलोः प्रतिषेध आश्रीयते तदा जागृग्रहणं शक्यमकर्तुम् । इयं तर्हीति । आर्थोऽ-
यमुत्सर्गापवादयोः क्रमः । नेटीति प्रतिषेधे प्राप्तेऽतो लान्तस्येति वृद्धेरारम्भात्प्रतिषे-
धोत्तरकालेत्युच्यते । पाठक्रमेण पूर्वकालाऽपि । अपर आहेति । पूर्वोक्त एवार्थो
वाचोयुक्त्यन्तरेणोच्यते । कक्ष्ययेति । कक्ष्यां विशिष्टदेशस्थं तुलासूत्रं वणिजो व्यव-
हरन्ति । अत्र तु कक्ष्येव कक्ष्या यथा कक्ष्या द्रव्याणां गुरुत्वं परिच्छिनात्ति
तथा शास्त्रं कार्याणां सामान्यविशेषावस्थाभावेन बलाबलं व्यवस्थापयति । हर्म्या-
वस्थावचनो वा कक्ष्याशब्द उपचारादिहावस्थावचनः । तत्र किं कार्यं सामान्या-
वस्थं किं विशेषावस्थमित्येवं कक्ष्यया कक्ष्या निमातव्येत्यर्थः । बलं वा कक्ष्या
यथा तुल्यकक्ष्याविति । तत्र जागृ इ स् ईत् इति स्थिते वाणिजादङ्गो विधिर्ब-
लीयानिति यणादेशं बाधित्वा सार्वधातुकार्धधातुकयोरिति गुणः प्राप्तस्तमपवादत्वाद्वा-
धित्वा सिचि वृद्धिरिति वृद्धिः प्राप्ता तामपवादत्वाद्वाधित्वा जाग्र इति गुणः प्राप्नोति ।
भाष्यकारस्तु दुर्बलत्वादुत्सर्गं परिहृत्य वृद्धेरारम्भ गणयति—न च किञ्चिदिति ।
तस्याः पाक्षिक्या वृद्धेस्पवादभूतं न किञ्चिद्वृणविधानमस्ति यतो जागृग्रहणमकर्तव्यं

३०-बाधनेन तस्य चारितार्थ्याज्जागरक इत्यस्य सिद्धेश्चानेकशास्त्रबाधे मानाभाव इति भाष्या-
शयात् । जागृग्रहणमेव च ज्ञापकं ज्ञापकानां सजातीयपेक्षत्वमुचितमिति सूचयति ।
ननु प्रतिषेधात्पूर्वं पाठादुत्तरकालेत्युक्तमत आह—आर्थोऽयमिति । पाठक्रमादर्थः क्रमो
बलीयानिति भावः । पौनरुक्त्यं परिहरति—पूर्वोक्तेति । पूर्वं प्रतिज्ञामात्रमिदानीं
हेतुप्रदर्शनमिति भेदः । तथा शङ्क्यमिति । बलवता बाधकेन दुर्बलं बाध्यत्वात्प-
रिच्छेत्तव्यमिति भाष्यार्थ इति भावः । हर्म्यावस्थेति । द्वितीयां तृतीयां च
कक्ष्यां प्रविष्ट इति व्यवहारादिति भावः । विशेषवाचिनः सामान्यपरत्वं लक्षणये-
त्याह—उपचारादिति । बलं वेति । कस्यचिद्वलेनान्यस्य बलं निमातव्यं दुर्बलमिद-
मिति ज्ञातव्यमिति भाष्यार्थ इति भावः । दुर्बलत्वादिति । अत्यन्तसामान्यत्वेने-

नेड्वशि कृति ॥ ७ । २ । ८ ॥

किमर्थं पुरस्तात्प्रतिषेध उच्यते न विध्युत्तरकालः प्रतिषेधः क्रियेत । तद्यथा । अन्यत्रापि विध्युत्तरकालाः प्रतिषेधा भवन्ति । कान्यत्र । कर्तरि कर्म-व्यतिहारे न गतिर्हिसार्थेभ्यः [१. ३. १४; १५] इति । देवताद्वे च नेन्द्रस्य परस्य [७. ३. २१; २२] तत्रायमप्यर्थो द्विरिङ्ग्रहणं न कर्तव्यं भवति प्रकृतमनुवर्तते* नैवं शक्यम् । इडर्थं सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपे संनिहितं तद्विच्छिद्येत ।

यदि पुनर्न वृद्धयश्चतुर्भ्यः [७. २. ५९] इत्यत्रैवोच्येत । किं कृतं भवति । विध्युत्तरकालश्चैव प्रतिषेधः कृतो भवति द्विश्वेङ्ग्रहणं न कर्तव्यमिडर्थं च सार्वधातुकग्रहणं लिङः सलोपे संनिहितं भवति । तत्रायमप्यर्थो द्विः प्रतिषेधो न कर्तव्यो भवति । नैवं शक्यम् । इह हि तुष्टोथ दुष्टोथेत्युतो भारद्वा-

प्र०-स्यात् । गुणो वृद्धिर्गुणो वृद्धिः प्रतिषेधो विकल्पनम् । पुनर्वृद्धिर्निषेधोऽतो यणपूर्वाः प्राप्तयो नव ॥ इति संग्रहश्लोकः ।

नेड्वशि० । प्राप्तिपूर्वकत्वात्प्रतिषेधस्यार्थात्पूर्वं विधिप्रकरणं पठितव्यं पश्चात्प्रतिषेध-प्रकरणं क्रमव्यतिक्रमे प्रयोजनाभावादिति ज्ञत्वा वृच्छति—किमर्थमिति । तत्राय-मप्यर्थ इति । न्याय्यक्रमाश्रयणादुपचयोऽप्यस्तीत्यर्थः । इडर्थमिति । रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यत्र यत्सार्वधातुकग्रहणमिद्विविधावुपात्तं तदानन्तर्यालिङः सलोपोऽनन्त्यस्ये-त्यत्र शक्यतेऽनुवर्तयितुम् । यदि त्विड्विधेः परस्तादीदृजनोर्ध्वं चेत्यस्यानन्तरं नेड्व-वशि कृतीत्यादि प्रतिषेधप्रकरणं क्रियते तदा तेन विच्छिन्नत्वात्सार्वधातुकग्रहणं सलो-पविधौ नानुवर्तते । तुष्टोथेति । यथा पपिथ ययिथेत्यादावार्धधातुकस्येतोऽप्राप्त-एकाच इति प्रतिषिद्धः क्रादिनियमात्पुनः प्राप्तोऽचस्तास्वत्थलीति प्रतिषिद्धस्तत्र सत-एव भारद्वाजस्य प्रतिषेधो नान्येभ्य इति नियमात्पक्ष इह भवति । एवं स्तुद्रुस्तुभ्याऽपि प्राप्नोतीत्यर्थः । तथा हि—क्रादिनियमस्य बाधकमचस्तास्वादिति प्रतिषेधमृतो भारद्वा-जस्येति नियमो बाधते । स कथं क्रादिप्रतिषेधं न बाधेत । ननु च मध्येऽ-

उ०-त्यर्थः । प्राप्तय इति । प्राप्यन्त इति व्युत्पत्त्या कार्याणीत्यर्थः ।

नेड्वशि० । न्यायविरोधमुक्त्वा गौरवमप्यत्र पाठ इत्याह—भाष्ये तत्रायमप्यर्थ इति । प्राङ्निषेधपाठ आर्धधातुकस्येडित्यत्र निषेधासंबन्धाय पुनरिङ्ग्रहणं कार्यमित्यर्थः । नियमात्पक्ष इति । नान्येभ्य इत्यत्रापि भारद्वाजस्येत्यस्य संबन्धादिति भावः । ननु भारद्वाजनियमोऽनन्तरत्वादुपदेशेऽत्वतोऽचस्तास्वादिति निषेधस्यैव बाधक इति कथं क्रादिप्रतिषेधबाधस्तेनेत्यत आह—तथा हीति । न बाधेतेति । बाध्यबाध्यस्य सुतरां बाध्यत्वादिति भावः । ननु चेति । भारद्वाजनियमात्परं क्रादिसूत्रपाठमाश्रित्येदम् ।

अ, ७ पा, २ आ, १] पातञ्जलव्याकरणम् । भाष्येऽङ्गमाधिकारः । २३७

पस्य [७. २. ६३] इत्येतस्माच्चियमादिद् प्रसज्येत । लसृभृवस्तुदुसुश्रुवो
लिटि [१३] इत्येष योगः प्रतिषेधार्थो भविष्यति । यद्येष योगः प्रतिषे-
धार्थो य एतस्माद्योगादिद् परिग्राप्यते नियमात्स न सिध्यति । पेचिव पेचिम ।
शेकिव शेकिम । एवं तर्हि लसृभृ इत्येतेषां ग्रहणं नियमार्थं भविष्यति स्तुदु-
सुश्रुवां प्रतिषेधार्थं वृड्वृजोर्ज्ञापिकार्थम् । एवमपि सामान्यविहितस्यैवेष्टः+ प्रति-
षेधो विज्ञायेत विशेषविहितश्चायं* थलीति ।

प्र०—पवादा इति न्यायाद्भारद्वाजनियमोऽचस्तास्वादिति प्रतिषेधं बाधिष्यते नतु क्रादिप्र-
तिषेधम् । नैतदस्ति । पाक्षिक एष परिहारो भेदेन लक्षणापेक्षायां । कार्यमात्रे
तु बाध्यत्वेनोपक्षिते नैष परिहारः । किंच न वृद्धश्चतुर्थ्य इत्यस्मादूर्ध्वमिदं प्रक-
रणं पठितव्यमिति प्रक्रान्तं न तु क्रतो भारद्वाजस्येत्यस्मात्परमिति । ततो भारद्वा-
जनियमात्पूर्वमिदं नतु परमिति कुतो मध्येऽपवादा इति न्यायावतारः । व्याप्तिन्या-
याश्रये च सर्वप्रतिषेधबाधेन भाव्यम् । यद्येष इति । थलि भारद्वाजनियमादिष्टः
प्राप्तस्य प्रतिषेधे विधेये संभवति नियमार्थत्वानुपपत्तिः ।* एवं तर्हीति । योगै-
कदेशः पूर्वं योगशब्देनोक्तश्चोदकेन तु समस्त एव योगः प्रतिषेधार्थोऽनेनोक्त इति
मत्वा चोदितम्—यद्येष इति । तत्र क्रादीनामृकारान्तत्वान्नास्ति भारद्वाजनियमा-
दिष्टप्राप्तिरिति तेषां नियमार्थं ग्रहणम् । स्तुदुसुश्रुवां तु भारद्वाजनियमात्क्रादिनियमाच्च
प्राप्तस्यैष्टः प्रतिषेधार्थम् । वृड्वृजोरिति । एकयोगस्था अपि नावश्यमेकधर्माणः । तत्र प्रत्य-
याश्रयोऽपीष्टप्रतिषेधो नियम्यत इति वृड्वृजग्रहणेन ज्ञाप्यते । एवमपीति । स्तुदुसुश्रुभ्यः प्रति-
षेधो येन नाप्राप्तिन्यायेन क्रादिनियमप्राप्तेभेदेन निवर्तयेत् । नतु भारद्वाजनियमप्राप्तमित्यर्थः । स

उ०—नतु क्रादिप्रतिषेधमिति । भारद्वाजनियमेनाचस्तास्वादिति प्रतिषेधनिवृत्तावप्रा-
प्ताचस्तास्वादित्यनेन न क्रादिनियमस्य बाधो नापि भारद्वाजनियमेनोत्तरत्वादिति भावः ।
मध्येऽपवादस्यापवादाभावेऽप्यनन्तरस्येति न्यायो दुर्वारोऽत आह—व्याप्तीति । भाष्ये
प्रतिषेधार्थो भविष्यतीति । स्तुद्ववादिग्रहणसामर्थ्याद्भारद्वाजनियमप्रापितस्य निषेध
इत्यर्थः । ननु कृसु इत्यस्य प्रतिषेधनियमोभयार्थत्वान्न दोष इति चेत्तदसंभवमाह—
थलि भारद्वाजेति । भाष्ये नियमात्स इति । नियमार्थाद्योगाद्य इद् परिग्राप्यते स
न सिध्यतीत्यन्वयः । ननु कृत्तनसूत्रस्य प्रतिषेधार्थत्वमुक्तत्वेदानीमेकदेशस्य तदर्थ-
त्वकथनं पूर्वापरविरुद्धमतं आह—योगैकदेश इति । भारद्वाजनियमात् थल्यन्यत्र
क्रादिनियमादिति विवेकः । नचैकसूत्रोपात्तानामेकरूपतैव युक्त्येत आह—
एकयोगस्था अपीति । यथा तद्विचार्येत्यादावेकाऽपि सप्तमी विषयभेदाद्भिन्यत
इति भावः । ज्ञाप्यत इति । एतच्चोत्तरत्र स्फुटी भविष्यति । नन्वविशेषात्सर्वस्यैवेष्टः

पुरस्तात्पुनः प्रतिषेधे सत्यनारभ्यापवादोऽयं भवति तेन यावानिष्णाम तस्य सर्वस्यैव प्रतिषेधः सिद्धो भवति । यदि खल्वप्येषोऽभिप्रायस्तन्न क्रियत इति पुरस्तादपि प्रतिषेधे सति तन्न करिष्यते । कथम् । इदमस्ति नेड्वशि कृतीति । ततो वक्ष्यामि X । आर्धधातुकस्य वलदेरिति । इडित्यनुवर्तते नेति निवृत्तम् ।

अथ कुद्ग्रहणं किमर्थम् । इह मा भूत् । बिभिदिव बिभिदिमेति । नैत-
दस्ति प्रयोजनम् । कृसृभृवृस्तुद्रुसृश्रुवो लिटि [१३] इत्येतस्मान्नियमादनेड्व
भविष्यति । नात्र तेन परिप्रापणं प्राप्नोति । किं कारणम् । प्रकृतिलक्षणस्य*
प्रतिषेधस्य स प्रत्यारम्भः । प्रत्ययलक्षणश्चायं प्रतिषेधः । उभयोः स प्रत्या-
रम्भः । कथं ज्ञायते । वृड्वृजोर्ग्रहणात् । कथं कृत्वा ज्ञापकम् । इमौ वृड्वृ-

प्र०—हि थल्येव प्राप्तस्ततश्चासौ स्यादेव । पुरस्तादिति । इणमात्रमनाश्रितविषयविशेषमनारभ्याधी-
तेन प्रतिषेधेन बाध्यत इत्यर्थः । यदि तु भारद्वाजनियमात्परः प्रतिषेधः क्रियेत मध्येऽपवादा
इति चाऽऽश्रीयेत तदा विप्रतिषेधेन सिध्येदेव प्रतिषेधः । अथ कुद्ग्रहणमिति । अकृति कादि-
नियमादिद्भ भविष्यतीति मत्वा प्रश्नः । नात्रेति । भिन्नजातीयत्वादिति भावः । कादिनियमो हि
प्रकृत्याश्रयप्रतिषेधविषयमेवेतं प्रापयेत् बिभेदिथेति । नेड्वशीति तु प्रत्ययाश्रयः प्रतिषेधः ।
तद्विषये कादिनियमाभावादिण भवेत् । बिभिदिवेति । कुद्ग्रहणमकृति प्रतिषेधनिवृत्त्य-
र्थम् । वृड्वृजोर्ग्रहणादिति । सामान्यग्रहणं विशेषनिष्ठं संपद्यत इति प्रदर्शनार्थं
वृड्वृजोरिति भेदेनोपादानम् । वृग्रहणस्य प्रयोजनं ववृमह इत्यादाविण्मा भूदिति । यदि च
कादिनियमः प्रकृत्याश्रयमेव प्रतिषेधं बाधेत न प्रत्ययाश्रयं तदा नेड्वशि श्युकः कितीति
योगद्वयेन यथायोगं सिद्धत्वात्प्रतिषेधस्य नार्थो वृग्रहणेन । तत्क्रियमाणं प्रत्ययाश्रयस्यापि प्रति-

उ०—प्रतिषेधेन भाव्यमत आह—पुरस्तादिति । भाष्ये सामान्यविहितस्येत्यस्य सामा-
न्यनियमप्राप्तस्येत्यर्थः । अनारभ्याधीतेनेति । हेतुगर्भविशेषणम् । सिध्येदेवेति ।
तुष्टाथेत्यादौ भारद्वाजनियमप्रापितेष्टः कृसृभृ इति निषेधः सिध्यतीत्यर्थः । अस्य तु न
भारद्वाजनियमो निवर्तकः, मध्येऽपवादस्यायादिति भावः । किंतु न्यासभेदस्यान्याय्यत्वा-
द्भवतैवं नाऽऽश्रितम् । फलान्तराण्यपि स्वरतिसूतीत्यादौ पुरस्तात्प्रतिषेधारम्भस्य भविष्यन्तीति
दिक् । भाष्ये तन्न क्रियत इति । आर्धधातुकस्येति सूत्र इद्ग्रहणमित्यर्थः । अत्रत्यभाष्य-
विरोधाद्दीधीवेवीटामितिसूत्रस्थभाष्यमेकदेश्युक्तिः । अत्रेद्ग्रहणं कृत्वा गुरुतरयत्नमाश्रि-
त्य तत्रेद्ग्रहणप्रत्याख्यानस्यानौचित्यादित्याहुः । भिन्नजातीयत्वादिति । सजातीयस्य हि
नियमेन भाव्यमिति भावः । प्रकृत्याश्रयेति । एकाच उपदेश इतीत्यर्थः । अयं हि वाशि
कृतीत्युपादानात्प्रत्ययाश्रय इति भावः । ननु वृग्रहणादिति वक्तुमुचितमत आह—सामा-
न्यग्रहणमिति । प्रदर्शनार्थमिति । सर्वत्रायं न्यायो द्रष्टव्य इति निदर्शनार्थमित्यर्थः ।
यथायोगमिति । ववृष इत्यादौ श्युक इति ववृवहे इत्यादौ नेड्वशीत्यस्यापि प्राप्तिस्तत्त्वात्तद्-

आवुदात्तौ तयोः प्रकृतिलक्षणः प्रतिषेधो न प्राप्नोति । पश्यति त्वाचार्य उभयोः स प्रत्यारम्भ इति ततो वृद्ध्वृजोर्ग्रहणं करोति । न खल्वपि कश्चिदुभयवान्प्रतिषेधः प्रकृतिलक्षणः प्रत्ययलक्षणश्च । ततः किम् । तुल्यजातीयोऽसति यथैव प्रकृतिलक्षणस्य नियामको भवत्येवं प्रत्ययलक्षणस्यापि नियामको भविष्यति । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । रुदिवः रुदिमः× । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । उपरिष्ठाद्योगविभागः करिष्यते* । आर्धधातुकस्य । यदेतदनुक्रान्तमेतदार्धधातुकस्य द्रष्टव्यम् । तत इवलादेरिति । तत्र त्वेतावद्द्रष्टव्यं यदि किञ्चित्त्रान्यदप्यार्धधातुकग्रहणस्य प्रयोजनमस्ति । अथ न किञ्चिदिह वा रुद्रग्रहणं क्रियेत तत्र वाऽऽर्धधातुकग्रहणं को न्वत्र विशेषः ।

नेड्वरमनादौ कृति ॥ १ ॥

वरमनादौ कृतीत्प्रतिषेधं प्रयोजयति । ईशिता ईशितुम् । ईश्वरः । व ।

प्र०—षेधस्य निवृत्तिं ज्ञापयति । ननु थलर्थं वृग्रहणं स्यात्तस्य ह्यकिच्चादवशादित्वाच्चेत्प्रतिषेधाप्राप्तिः । नैतदस्ति । वर्धेति निगम इति निपातनं क्रियमाणं भाषायां ववरिथेतीटमभ्यनुजानाति । स्यादेतत्तुल्यजातीय एव प्रतिषेधो नियमेन बाध्यताम् । एकैकाश्रयस्तु कथं बाध्येत इत्याशङ्क्याऽऽह—न खल्वपीति । कुसुभृभ्यो लिटि प्रकृत्याश्रय एवैकाच उपदेशेऽनुदात्तादितीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । केवलायाः प्रकृतेः शब्देनोपादानात् । अथोच्येत चकृष इत्यादौ इयुक्ः कितीतीट्प्रतिषेधः प्राप्नोति । स चोभयवान्प्रकृतिप्रत्ययविशेषाश्रयणादिति । तन्न । अत्राप्यन्तरङ्गत्वात्प्रकृत्याश्रय एव प्रतिषेधः । तस्यैव नियमे विज्ञायमाने वृग्रहणमनर्थकं स्यात् । तस्मात्प्रत्ययाश्रयोऽपि प्रतिषेधो नियम्यत इत्यत्र वृग्रहणं लिङ्गम् । प्रकृतकुसुभ्रपेक्षया च न खल्वपीत्युच्यते नतूभयवान्नास्ति प्रतिषेधः । रुदिवः, रुदिम इति । असति कृद्रग्रहणे रुदादिभ्यः सार्वधातुक इत्यस्येदोऽत्र प्रतिषेधः स्यात्तस्य त्ववशादिरवकाशो रोदित्वादादौ । यदेतदिति । प्रतिषेधप्रकरणमित्यर्थः । ततः सार्वधातुक इत्प्रतिषेधाभावः । यदन्यार्थमार्धधातुकग्रहणं कर्तव्यं तदा योगविभागेनेष्टं साध्यते । यदा त्वस्यान्यप्रयोजना-

उ०—किः । ननु थलर्थमिति । तत्र विध्यर्थमित्यर्थः । निपातनमिति । अन्यथाऽनेन निषेधेन सिद्धेस्तद्वैयर्थ्यं स्यात्तथा च तत्सामर्थ्यादत्र वृग्रहणं नियमार्थं सज्ज्ञापनार्थमेवेति भावः । अत्रान्तरङ्गत्वादिति । प्रकृतिमात्राश्रयत्वादिति भावः । नन्वेवं इयुक्ः कितीत्यस्योभयवतः सत्त्वेन न खल्वपीति वचोऽयुक्तमत आह—प्रकृतेति । कुसुभृविषये न कश्चिदुभयवान्स्तीति भाष्यार्थः । यदि किञ्चित्त्रेत्यादिभाष्यस्याऽऽशयमाह—यदन्यार्थमिति तदा योगविभागेनेष्टं साध्यत इति शेषो भाष्ये पूरणीय इत्याशयः । भाष्ये—अथ न किञ्चिदिति । वेदा-

२ । दीपिता दीपितुम् दीपः । २ । म । भसिता भसितुम् भस्म । म । न ।
यसिता यतितुम् यतनः । अथान्ये ये वशादयस्तत्र कथम् । उणादयोऽव्युत्प-
न्नानि प्राप्तिपदिकानि ।

तितुत्रतथासितसरकसेषु च ॥ ७ । २ । ९ ॥

तितुत्रेष्वग्रहादीनाम् ॥ १ ॥

तितुत्रेष्वग्रहादीनामिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । निगूहीतिः उपलिहितिः
निकुचितिः निपाठितिरिति ।

एकाच उपदेशेऽनुदात्तात् ॥ ७ । २ । १० ॥

एकाज्ग्रहणं किमर्थम् ।

एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थम् ॥ १ ॥

एकाज्ग्रहणं क्रियते जागर्तरिदप्रतिषेधो मा भूदिति । जागरिता जागरितुम् ।
नैतदस्ति प्रयोजनम् । उपदेशेऽनुदात्तादित्युच्यते जागर्तिश्चोपदेश उदात्तः । न ब्रूम
इहार्थं जागर्त्यर्थमेकाज्ग्रहणं कर्तव्यमिति । किं तर्हि । उत्तरार्थम् । श्रुत्युक्तः
किति [११] इतीदप्रतिषेधं वक्ष्यति स जागर्तेर्मा भूदिति । जागरितः जाग-
रितवानिति । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । जागर्तेर्गुण उच्यते+ वृद्धिविषये
प्रतिषेधविषये स च बाधको भविष्यति । तत्र गुणे कृते रपरत्वे च कृतेऽनुग-

प्र०-भावस्तदा लाघवार्थं कृद्ग्रहणमेव कर्तव्यम् । प्रत्याख्यास्यते च तत्राऽऽर्धधातुकग्र-
णम् । भस्मेति । नन्वत्रैव वक्ष्यत्युणादय इति । ततश्चाव्युत्पत्त्याश्रयणादेवेण
भविष्यति । अन्येभ्योऽपि दृश्यत इत्यनेनात्र मनिन्प्रत्यय इत्यदोषः ।

तितु० । निकुचितिरिति । कुञ्चः किन्नावादिभ्य इति क्तिन् । कुच शब्दे
तार इत्यस्माद्वा स्त्रियां क्तिन् ।

एकाच० । एकाज्ग्रहणमिति । एकाचामेवानुदात्तत्वप्रतिज्ञानादनुदात्तग्रहणेनैवा-
तिप्रसङ्गनिवारणात्प्रश्नः । इतर उत्तरार्थत्वमभिप्रेत्याऽऽह-एकाज्ग्रहणं जागर्त्यर्थमिति ।
स जागर्तेर्मा भूदिति । जागर्तिरवोगन्तोऽनेकाच्च संभवतीति तन्निवृत्त्यर्थमेकाज्ग्रह-
णम् । ऊर्णोतिस्तु नुवद्वावात्प्रतिषेधो भवत्येव । चोदकः प्रतिषेधाप्राप्तिकारणमन्यद्-
र्शयति-एतदपीति । स बाधक इति । इदप्रतिषेधस्येत्यर्थः । उपदेशाधिका-

उ०-यदि प्रमाणमिति वदसंदेहे संदेहोक्तिः । को न्वत्र विशेष इत्यनेन न साम्यं विवाक्षितं
किंतु कृद्ग्रहणकर्तव्यत्वमेव तदाह-लाघवार्थमिति । भाष्ये-अथान्य इति । मन्नादिषु ।

तितुत्रतथ० । ननु कुञ्चः किं न बाधित्वा गुरोश्च हल इत्यकारप्रत्ययः स्यादत
आह-कुञ्चरिति ।

एकाच उ० । ननु जागर्तेर्गुणस्य वृद्धिप्रतिषेधबाधकत्वेऽपि प्रकृते किमायातमत आह-
इदप्रतिषेधस्येत्यर्थ इति । परत्वाद्गुणे रपरत्वे चेदप्रतिषेधाप्राप्तेरित्यर्थः । अन्यार्थमिति ।

अ. ७ पा. ९ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २४१

न्तत्वादिट्प्रतिषेधो न भविष्यति । ननु चोपदेशाधिकारात्प्राप्नोति । उपदेश-
ग्रहणं निवर्तयिष्यते । यदि निवर्त्यते स्तीर्त्वा पूर्वा इच्चोच्चयोः* कृतयो रपरत्वे
चानुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । नैष दोषः । आनुपूर्व्या सिद्धमेतत् ।
नात्राकृत इट्प्रतिषेध इच्चोच्चे प्राप्नुतः । किं कारणम् । न क्त्वा सेट् [१.
२. १८.] इति किच्चप्रतिषेधात् । इदं तर्हि । आतिस्तीर्षति निपुर्णति× ।

प्र०—रादिति । अन्यार्थमुपदेशग्रहणमनुवर्त्यम् । उपदेशे च जागर्तिरुगन्तो भवतीति
प्रतिषेधप्रसङ्गः । इतर उपदेशाधिकारस्य प्रयोजनान्तरमपश्यन्नाह—उपदेशग्रहणं निव-
र्तयिष्यत इति । स्तीर्त्वा पूर्व्वेति । इच्चादिषु कृतेष्वनुगन्तत्वात् । लूत्वेत्यादौ
च सांप्रतिकोगन्तसंभवे भूतपूर्वगत्याश्रयणस्यायुक्तत्वादिट्प्रतिषेधो न स्यात् । उपदेशाधिका-
रात्तूपदेश उगन्तत्वात्संप्रत्यनुगन्तत्वेऽपि प्रतिषेधः प्रवर्तते । आनुपूर्व्येति । स्तृ त्वा इति
स्थिते किच्चनिषेधाश्रय इट् इडाश्रयश्च किच्चनिषेध इति प्रागेव संनिहितं किच्चमाश्रित्ये-
ट्प्रतिषेधः प्रवर्तते तत इच्चादीनीत्यर्थः । अत्र चोद्यते कृतेष्विच्चादिषु प्रतिषेधनि-
मित्तोगन्तत्वापगमात्पुनरिट् प्राप्नोति । तस्मिंश्च सति न क्त्वा सेडिति किच्चप्रतिषे-
धाद्गुणे सति स्तेरित्वेति प्राप्नोति । नैष दोषः । पूर्वमेव प्रसक्तस्येष्ट उलक्षण-
प्रतिषेधेन बाधितत्वाल्लक्ष्यस्य संस्कृतत्वाद्ब्रष्टावसरत्वात्पुनः प्रवृत्त्यभावात् । आतिस्ती-
र्षतीति । इत्युक्तः कितीत्यत्र विशिष्टानुबन्धोपलक्षितः प्रत्यय आश्रितः । सनि ग्रह-
गुहोश्चेत्यत्र तु साक्षादिति विशेषमाश्रित्यास्योपन्यासः । अत्रेत्त्वरपरत्वयोः कृतयोरै-
नुगन्तत्वादिट्प्रतिषेधो न स्यात् । उपदेशाधिकारात्चानुगन्तत्वावस्थायामपि भवति ।
सनि ग्रहगुहोश्चेत्यत्र चशब्देनोगनुकुर्यते । इत्युक्तः कितीत्यनेन त्वत्र प्रतिषेधो नास्ति ।

उ०—स्तीर्णमित्याद्यर्थमिति भावः । इच्चादिषु कृतेष्विति । अन्तरङ्गत्वादिति भावः । किच्च-
निषेधाश्रय इति । असति किच्चनिषेधे प्रतिषेधप्राप्तेरिति भावः । किच्चनिषेधो न क्त्वा सेडिति ।
तत इच्चेति । सतीट्यकिच्चेन बाधकगुणप्रवृत्तेरिति भावः । बाधकविषयपरिहारेण च बाध्यस्य
प्रवृत्तिरिति तात्पर्यम् । गुणे सतीति । दीर्घस्यासिद्धत्वेन लघूपधत्वात् । लक्ष्यस्य संस्कृत-
त्वादिति । लक्षणबाधेनैव संस्कृतत्वादित्यर्थः । अयं चेदृशे विषये ब्रष्टावसरन्यायाश्रयणे
हेतुः । वस्तुतो निमित्तापायपरिभाषाया भाष्येऽनाश्रयणादुगन्तत्वापगमेऽपि प्रतिषेधापगमाभा-
वेन न पुनरिट्प्राप्तिरिति चिन्त्यमिदम् । ब्रष्टावसरन्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणस्येको गुणवृद्धि-
ति सूत्रे भाष्ये ध्वनितत्वाच्च । नन्वातिस्तीर्षतीत्यत्रापि झलादेरेव सनः किच्चादि-
दमप्यानुपूर्व्या सिद्धमित्याशङ्क्य लक्षणान्तरं तद्वत् च कंचिद्देशेषमाश्रित्य परिहारा-
न्तरकथनायोदाहारीत्याह—इत्युक्त इति । सनि ग्रहेत्यनेनात्रेट्प्रतिषेध इति भावः ।
नन्वत्रापि पूर्वणैव सिद्धमिति किमुगनुकर्षणार्थेन चेनेत्यत आह—इत्युक्तः किती-

इत्त्वोच्चयोः कृतयो रपरत्वे चानुगन्तत्वादित्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवं
 श्युकः किति [११] इति । इट् सनि वा [४१] इत्येवं भविष्यति । इदं
 तर्हि । आस्तीर्णम् निपूर्ताः पिण्डाः । इत्त्वोच्चयोः कृतयो रपरत्वे चानुगन्तत्वा-
 दित्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । मा भूदेवम् । इट् सनि वेति सनि विभाषा यस्य-
 विभाषा [१५] इति प्रतिषेधो भविष्यति ।

प्र०-इट्प्रतिषेधाश्रयत्वाज्जलादित्वस्य जलादित्वाश्रयत्वात्किञ्चित्स्य किञ्चाश्रयत्वादित्प्रतिषे-
 धस्येतीतिरेतराश्रयप्रसङ्गात् । इट् सनि वेति । स्तु स इति स्थित ऋकारान्तावस्थायामेव पक्ष
 इडभावः । तथा हीद्विकल्पस्य निरवकाशत्वात्सांप्रतिकाभावे भूतपूर्वगत्याश्रयणान्नित्यत्वाद्वा
 न तावद्गुणस्य प्रवृत्तिः । तत्रेदृशे वृत्तो वेति दीर्घविकल्पे रूपद्वयमातिस्तरिषति आतिस्तरिष-
 तीति । इडभावपक्षे त्वातिस्तीर्षतीति । अत्रोच्यते । इडभावपक्षे किञ्चाद्गुणे निषिद्ध इत्वर-
 परत्वयोः कृतयोः पुनरिट् प्राप्नोति । न चेद् सनि वेति विकल्पविधानमनर्थकम् । ऋकारा-
 न्तावस्थायां पक्ष इडभावे किञ्चे सतीत्वरपरत्वयोः कृतयोरिति सति गुणे च सत्यातिस्तेरि-
 षतीति रूपसंपादनार्थत्वाद्विकल्पस्य । अत्र समाधिः । नित्यमिति प्राप्ते विकल्पवि-
 धानाद्भ्रष्टावसरत्वाल्लक्ष्यस्य सिद्धत्वात्पुनरिद्विलक्षणं न प्रवर्तते । आस्तीर्णमिति । कृतेऽकृते
 चेति किदेव निष्ठेत्यनेन विशेषेणास्योपन्यासः । यस्य विभाषेति । ननु ऋकारान्तस्य सनि
 विकल्पविधानान्नित्यत्वादित्त्वोच्चयोः कृतयोरनृकारान्तत्वाच्चस्य विभाषेति प्रतिषेधाप्रसङ्गः ।
 नैष दोषः । सनि विकल्पविधान ऋकारान्तत्वस्यापेक्षणेऽपि यस्य विभाषेत्यत्र यस्य

उ०-त्यनेन त्विति । सनि ग्रहेत्यत्र तु कितीत्यनपेक्षणाच्च दोष इति भावः । भाष्ये श्युकः
 कितीत्यस्येत उक् इति वर्तमाने सनि ग्रहेत्यनेनेत्यर्थः । ननु ऋकारान्तावस्थायामे-
 वेदप्रतिषेधो न पुनरीत्त्वोच्चे इति कथं लभ्यतेऽत आह—तथा हीति । ऋदन्ते
 सनि ग्रहेति प्रतिषेधे प्राप्त इट् सनि वेति विधीयमानो विकल्प इत्त्वोच्चयोः कृतयोऽङ्गित
 इति निमित्तस्य विहतत्वाच्च स्यादिति पूर्वमेव प्रवर्तते । एवं गुणादपि । अथापि भूतपूर्वगत्या-
 श्रयणं तदा नित्यत्वं तस्य । इत्त्वोच्चे त्विति कृतेऽकिञ्चाद्गुणेन बाधिते इत्यनित्ये
 इति भावः । न तावद्गुणस्येति । उपलक्षणमिदमित्त्वोच्चयोरपि । इट्पक्षे गुणः ।
 तदभावे सनः किञ्चात्तदभाव इत्त्वोच्चे । पुनरिट् प्राप्नोतीति । अनुगन्तत्वेन निषेधा-
 प्राप्तेरिति भावः । नित्यमिति । अस्य तद्बाधकनिषेधे प्राप्त इति शेषः । भ्रष्टा-
 वसरन्यायाश्रयणे हेतुः—लक्ष्यस्य सिद्धत्वादिति । संस्कृतत्वादित्यर्थः । एवं च लक्ष्ये
 लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिरिति तत्त्वम् । इदमप्युक्तरीत्या चिन्त्यम् । अनेन
 विशेषेणेति । एवं चात्राऽऽनुपूर्व्या न सिद्धिर्नापि निषेधान्तरप्राप्तिरिति भावः । प्रतिषे-
 धाप्रसङ्ग इति । आदितश्चेति योगविभागेन ज्ञापकेन यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेर्निषेध

अ. ७ पा. २ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहोपाख्येऽङ्गाधिकारः । २४३

इहार्थमेव तर्हि वध्यर्थमेकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् । वध इदप्रतिषेधो मा भूदिति । वधिषीष्टेति + । एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । क्रियमाणेऽपि वा एकाज्ग्रहणे वध इदप्रतिषेधः प्राप्नोति । वधिषीष्टेति । किं कारणम् ।

वध इदप्रतिषेधः संनिपात एकाच्त्वात्प्रकृतेश्चानुदात्तत्वात् ॥२॥

संनिपाते चैव हि वधिरैकाच्श्रूयते प्रकृतिश्चास्यानुदात्ता ।

किं पुनः कारणमेवं विज्ञायत उपदेशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादिति । यङ्लोपार्थम् । यङ्लोपे मा भूदिति । वेभिदिता वेभिदितुम् । चेच्छिदिता चेच्छिदितुम् ।

प्र-० कचिदिद्विकल्पो दृष्टः स धातुराश्रीयते न तु विकल्पकारणमृकारान्तत्वम् । भवति चेच्चोच्चयोः कृतयोरपि स एव धातुरिति प्रवर्तते प्रतिषेधः । तदेवमुपदेशग्रहणस्योत्तरत्रानुपयोगादननुवर्तनाज्जागरित इत्यत्र गुणरपरत्वयोः कृतयोरनुगन्तत्वाच्च्युक्तः कितीति प्रतिषेधाभावादुत्तरार्थमेकाज्ग्रहणं न कर्तव्यम् । वध्यर्थमिति । वधशब्दोऽकारान्तोऽनेकाज्देशः । इतर उपदेशग्रहणमनुदात्तस्यैव विशेषणं न त्वेकाच इति मन्यमान आह—एतदपीति । वधिषीष्टेति । आशिषि लिङ् । कर्मण्यात्मनेपदम् । अतो लोप इत्यकारलोपे कृते वधिरैकाच् । अकारोच्चारणं त्ववधीदित्यादौ हलन्तलक्षणवृद्धिनिवृत्त्यर्थं स्यात् । प्रकृतेश्चानुदात्तत्वादिति । यस्मात्प्रकृतिर्हन्तिरनुदात्ता तस्याश्चोपदेशावस्था गृह्यते । सैव चानेन रूपेणावस्थितेति संप्रत्ययः । ततः प्रतिषेधः प्राप्नोति । ततश्च कृतमप्येकाज्ग्रहणमनर्थकम् । किं पुनरिति । उभयविशेषणमुपदेशग्रहणमस्तु । ततो वधेरुपदेशेऽनेकाच्त्वात्प्रतिषेधाप्रसङ्गः । वेभिदितेति । द्विः प्रयोगे

उ०—इति वक्ष्यमाणत्वादिति भावः । प्रवर्तते प्रतिषेध इति । यदुपाधेरिति नाऽऽश्रीयत इत्याभिमानः । वस्तुतस्तु द्रिदित इत्यत्र यस्य विभाषेत्यस्य वारणायोत्तरत्रानुवृत्तिरावश्यक्यैव । भ्रष्टावसरन्यायस्यात्र शास्त्रेऽनाश्रयणात् । इह किञ्चित्त्रपो इति न्यायेनेहापि फलमावश्यकमित्याशयेनानादराद्भगवता तथा नोक्तम् । अकारान्त इति । अन्यथाऽवधीदित्यत्रातो हलादेरिति वृद्धिः स्यात् । अदन्तत्वे त्वलोपस्य स्थानिवत्त्वाच्च दोषः । एकाज्ग्रहणे कृते तु वध्युपदेशेऽनेकाच्त्वादिदप्रतिषेधाप्रसङ्ग इति भावः । हन्तेः परस्मैपदित्वादाङ्पूर्वत्वाभावाच्चाऽह—कर्मणीति । हलन्तलक्षणेति । अतो हलादेरिति विकल्पनिवृत्त्यर्थमित्यर्थः । अलोपस्य स्थानिवत्त्वेन सिचपराकाराभावादिति भावः । प्रकृतिर्हन्तिरिति । प्रकृतिशब्देन स्थान्युच्यत इति भावः । तस्याश्चेति । हन्तेरेव साक्षादुपदेशो वधेस्तु तद्विकारत्वेन प्रत्ययान्न मुख्य उपदेश इत्यर्थः । तदाह—सैव चेति । भाष्ये संनिपात इत्यस्य प्रतिषेधप्रवृत्तिकाल इत्यर्थः । उपदेशेऽनेकाच्त्वादिति । हनो

एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्क-
आदिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य ॥ ३ ॥

एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्तविशेषणं चेत्कआदिभ्यो लिटि*
नियमस्यानुपपत्तिः । किं कारणम् । अप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्य । द्विर्वचने कृत उप-
देशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति । असतीट्प्रतिषेधे
नियमो नोपपद्यते । असति नियमे को दोषः ।

तत्र पचादिभ्य इड्वचनम् ॥ ४ ॥

तत्र पचादिभ्य इड् वक्तव्यः । पेचिम शेकिम् ।

सनश्चेट्प्रतिषेधः ॥ ५ ॥

सनश्चेट्प्रतिषेधो वक्तव्यः । बिभित्सति चिच्छित्सति । द्विर्वचने कृत उप-
देशेऽनुदात्तादेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ।

इह च नीत्तः तत्वे कृते-ऽनच्कत्वादिट्प्रतिषेधो न प्राप्नोति ।

प्र०-द्विर्वचने भवति भिदिरुपदेशेऽनुदात्त उपदेश एकाजित्यतोऽलोपे कृते संप्रत्ययनेका-
च्चेऽपि प्रतिषेधप्रसङ्गः । श्रूयमाणे त्वेकाच्याश्रीयमाण आवृत्तिसंख्ययैकत्वसंख्याया बाध-
नात्प्रतिषेधाभावः । समुदायस्य चैकाऽङ्गसंज्ञा नतु प्रत्येकमित्येकाचोऽङ्गादित्याश्रयणात्पर-
भिद्विरूपाश्रयोऽपि प्रतिषेधो न भवति । अनुदात्तविशेषणं चेदिति । उभयविशेषणेऽप्यनुदात्त-
विशेषणं भवतीति सामर्थ्यादिनुदात्तस्यैव यदि विशेषणमित्यवधारणं द्रष्टव्यम् । अस्मिन्
नियम इति । कादिसूत्रं प्रतिषेधार्थमस्तु । एवमपि चक्रुष इत्यादि सिध्यति ।
बिभिदिवेत्यादौ चैकाच्त्वाभावात्प्रतिषेधाभावादिट् सिध्यतीति भावः । पेचिवेति ।
एच्चाभ्यासलोपयोः कृतयोरेकाचः श्रूयमाणादितीट्प्रतिषेधप्रसङ्गः । नीत्त इति । ददातेः
क्तप्रत्ययेऽच उपसर्गात्त इति तत्वे कृतेऽनच्कत्वादेकाच्त्वाभावादिट्प्रतिषेधाप्रसङ्गः ।
तत्त्वस्य द्विपदाश्रयत्वाद्बहिरङ्गत्वादनन्तरङ्ग इट्प्रतिषेधेऽसिद्धत्वादिति परिहारः परिहारा-

उ०-वधेत्यपि स्वरूपज्ञापनाय मुख्य उपदेश इति भावः । ननु स्थाने द्विर्वचन उपदेश
एकाजनुदात्तरूपस्य नष्टत्वात्कथं यङ्लोप इट्प्रतिषेधः । न च स्थानिवत्त्वमत्वधित्वा-
दित्यत आह-द्विःप्रयोग इति । ननु यङा व्यवधानात्कथमत्र निषेधप्रसङ्गोऽत
आह-अतोऽलोपेकृत इति । यलोपस्याप्युपलक्षणमिदम् । अनेन यङ्लुग्विषयत्व-
मस्य भाष्यस्य नेति दर्शयति । अत एवाग्रे स्थानिवत्त्वेन समाधानपरं भाष्यं संगच्छते ।
ननु परस्य भिद्विरूपस्य संप्रत्येकाच्त्वात्तदाश्रयः प्रतिषेधः स्यादत आह-समुदायस्य
चेति । यथा चैतत्तथैकाचो द्वे इत्यत्र व्युत्पादितं भाष्ये । तत्वे कृत इति ।
परत्वादिति भावः । द्विपदेति । उपसर्गकान्तदास्येत्यर्थः । उत्तरपदाधिकारे बहिरङ्गप-

नैष दोषः । आनुपूर्व्या सिद्धमेतत् । नात्राकृत इदमतिषेधे तत्त्वं प्राप्नोति । किं कारणम् । ति कितीत्युच्यते । यदप्युच्यत एकाच उपदेशेऽनुदात्तादित्युपदेशवचनमनुदात्ताविशेषणं चेत्कृत्वादिभ्यो लिटि नियमानुपपत्तिरप्राप्तत्वात्प्रतिषेधस्येति मा भून्नियमः । ननु चोक्तं तत्र पचादिभ्य इववचनमिति । नैष दोषः । उक्तं तत्र*थल्यग्रहणस्य प्रयोजनं समुच्चयो यथा विज्ञायेत थलि च सेटि किङ्कति च सेटीति । यदप्युच्यते सनश्चेदप्रतिषेध इति ।

उभयविशेषणत्वात्सिद्धम् ॥ ६ ॥

उभयमुपदेशग्रहणेन विशेषयिष्यामः । उपदेशेऽनुदात्तादुपदेश एकाच इति । यङ्लोपे कथम् ।

यङ्लोपे च तदन्तद्विर्वचनात् ॥ ७ ॥

सन्यङन्तस्य स्थाने द्विर्वचनं+ तत्र संप्रभुधत्वात्प्रकृतिप्रत्ययस्य नष्टः स भवति यः स एकाजुपदेशेऽनुदात्तः । अथापि द्विःप्रयोगो द्विर्वचनमेवमपि न दोषः । न ह्यस्य भिद्युपदेश उपदेशः । किं तर्हि । बेभिद्युपदेश उपदेशः । अथापि

प्र०—न्तरस्य सद्भावाच्चाऽऽश्रितः । तदेव दर्शयति—आनुपूर्व्या सिद्धमिति । थल्यग्रहणस्येति । आरम्भसामर्थ्यादत एकहल्मध्येऽनादेशादेर्लिटीत्यनुवर्तनाच्चान्तरेणापि थल्यग्रहणं थल्येव सेट्येत्त्वाभ्यासलोपयोः सिद्धत्वात्थल्यग्रहणं किङ्कता समुच्चयार्थम् । ततश्चेष्टि कृत एत्त्वाभ्यासलोपयोर्विधाने पेच्चिवेत्यादीनि रूपाणि सिध्यन्तीति नार्थः क्वादिनियमेन । उभयविशेषणत्वादिति । एवं सत्युभयं विशेषणत्वेन संस्पर्शादिनुगृहीतं भवति । एतदर्थं चोपदेश इति मध्ये पठितम् । उभयविशेषणे च क्वादिनियमात्पचादिभ्य इटः सिद्धत्वात्थलि च सेटीत्यत्र थल्यग्रहणं विस्पष्टार्थम् । सन्यङन्तस्येति । सन्यङोरिति षष्ठी । तत्र भिद्यशब्दस्य प्रकृतिप्रत्ययसमुदायस्य सर्वे सर्वपदादेशा इति शब्दान्तर आदेशे कृतेऽयं धातुरयं प्रत्यय इति विभागाभावादित्प्रतिषेधाभावः । नन्वेवं बिभित्सतीत्यत्रापि प्रतिषेधाप्रसङ्गः । इदप्यस्मिन्पक्षे न प्राप्नोतीत्यदोषः । अथवाऽत्रासमाश्वासात्पक्षान्तराश्रयेणाऽऽह—अथापीति । न ह्यस्येति । आचार्यस्य भिद्युपदेशाश्रये होकाच्चादनुदात्तत्वाच्चेदप्रतिषेधः स्यात् । यङन्तस्य तूप-

उ०—रिभाषाया अप्रवृत्तेरुक्तत्वाच्चिन्त्यमिदम् । थल्येवेति । अकिङ्कतः सेटलिटस्थल एव संभावादित्यर्थः । किङ्कतेति । सेटीत्युभयविशेषणम् । तत्र सेङ्ग्रहणं कालावधारणार्थं थलीत्येव थलि पूर्वेण च किङ्कति सिद्धेस्तदाह—इटि कृत इति । विस्पष्टार्थमिति । प्रतिपत्तिलाघवार्थमित्यर्थः । अत्रासमाश्वासादिति । द्विःप्रयोगपक्षस्यैव युक्तत्वादिति भावः । इदंशब्दार्थमाह—आचार्यस्येति । अनुदात्तत्वाच्चेति । प्रत्ययस्वरेणान्तोदात्तत्वा-

* ६. ४. १२१. + ६. १. ९.

१ अ. 'वृत्तिरिति च' एकाचोऽमिति सूत्रस्य भाष्यं त्वेकदेश्युक्तिरिति भाव इति पाठः ।

भिद्युपदेश उपदेश एवमपि न दोषः । अकारेण व्यवहितत्वाच्च भवङ्कति ।
ननु च लोपे कृते* नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद्बोधवधानमेव । न सिध्यति ।
पूर्वविधौ स्थानिवद्भावो- न चायं पूर्वविधिः । एवं तर्हि पूर्वस्मादपि विधिः
पूर्वविधिः । कः पुनरुपदेशो न्याय्यः । यः कृत्स्नः । कश्च कृत्स्नः । य उभयोः ।

प्र०-देशे गृह्यमाणे तस्यानेकाच्चादुदात्तत्वाच्च प्रतिषेधाप्रसङ्गः । ननु च प्रत्यक्षमाख्या-
नमुपदेश इत्युक्तं यडादीनां च प्रत्ययानामुपदेशोऽस्ति ननु तदन्तानां शब्दानाम-
नुमेयरूपाणाम् । नैष दोषः । संकीर्णबुद्देशोपदेशावित्यपि तत्रोक्तम् । अत एव
चेत्संज्ञायां करणसाधन उपदेशशब्दः शास्त्रवाच्याश्रितः । इह तु भावसाधन आश्री-
यते । तेन प्रतिपादनमात्रं गुणैर्वा* प्रत्यक्षेण बोपदेश उच्यते । यङ्विधानद्वारेण
च बेभिद्य इत्यस्य समुदायस्य क्रियादिष्वेव वचनस्याद्य प्रतिपत्तिरस्तीति बेभिद्युपदेश
इत्युक्तम् । बेभिद्यशब्दादिकृतिपावितीकप्रत्ययेऽङ्गोपयलोपयोर्बेभिदीति भवति ।
अथवेत्संज्ञाविधावुच्चारणवचन उपदिशिगृह्यते । तदुक्तमुद्देशश्च प्रातिपदिकानां नोपदेश
इति । इह तु प्रतिपादनवचन इति विरोधाभावः । अथापि भिद्युपदेश इति ।
उच्चारणवचनेऽप्युपदिशौ गृह्यमाणे प्रत्यक्षमाख्यानवचने वा न दोष इत्यर्थः ।
द्विःप्रकार उपदेश उक्ते पृच्छति-कः पुनरिति । किं भिद्युपदेशोऽथ बेभिद्यु-
पदेश इत्यर्थः । यः कृत्स्न इति । कृत्स्नकारित्वात्कृत्स्नः स च भिद्युपदेश एव ।
स हि सर्वसाधारणो भेत्ता बेभिद्यत इत्येवमादीनां प्रतिपत्तिहेतुत्वात् । उभयोरिति ।
केवलस्य भिदेर्बेभिद्यादेशश्च तदवयवसमुदायस्य धातोर्ग्राहक इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
भिदादीनामेवोपदेशोऽस्ति ननु सनाद्यन्तानामवयवसमुदायानामुपदेशशब्दस्य साक्षात्प्र-

उ०-दित्यर्थः । इत्युक्तमिति । उपदेशोऽजनुनासिक इत्यत्र । गुणैः । प्रकृतिप्रत्ययादिभिः ।
नन्वानिर्ज्ञातस्य स्वरूपज्ञानमुपदेश इति भिदेरेव स इति कथं बेभिद्युपदेश इत्य-
त्राऽऽह-यङ्विधानद्वारेण चेति । अथवेत्यादि प्रौढ्या । तत्रत्यभाष्यविरोधात् । इह
त्विति । धातूनामनेकार्थत्वादिति भावः । वस्तुतस्तस्योपदेशत्वमेव नेति मनसि निधा-
याऽऽह-अथापि भिद्युपदेश इति भाष्ये । भाष्ये पूर्वस्मादपीति । तदभावेऽपि विहि-
तविशेषणाच्च प्रागुक्तः कोऽपि दोषः । स्पष्टं चेदमेकाच्चो द्वे इत्यत्र भाष्य इति बोध्यम् ।
कारणे कार्यवाचिशब्द उपचारप्रयुक्त इत्याह-कृत्स्नकारित्वादिति । अस्य कृत्स्न-
कारित्वं दर्शयति-स हीति । अत्रार्थ उभयोरिति भाष्यं योजयति-केवलस्येति ।
तदवयवेति बहुव्रीहिः । अवयवसमुदायानामिति षष्ठीतत्पुरुषः । तत्र हेतुमाह-उपदेश-

पिषितुषिदुषिद्विषिषिवसिदहिदिहिवाहिदुहिनहिरुहिलिहिमिहयश्चोष्मान्तानाम् ।
वसिः प्रसारणी ।

कृसृभृ-स्तुदृशृश्रुवो लिटि ॥ ७ । २ । १३ ॥

कृजोऽसुटः ॥ १ ॥

कृजोऽसुट इति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । संचस्करिव संचस्करिम ।
तच्चाहं वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । गुणे* कृते रपरत्वे चानुगन्तत्वादित्प्रतिषेधो-
न भविष्यति । एवमप्युपदेशाधिकारात्प्राप्नोति X । तस्मादसुट इति वक्तव्यम् ।

श्वीदितो निष्ठायाम् ॥ ७ । २ । १४ ॥

श्विग्रहणं किमर्थं न प्रसारणे कृते प्रसारणपूर्वत्वे चोगन्तादित्येव सिद्धम्-
अत उत्तरं पठति ।

प्र०-तदा यदुक्तं वधिभावात्सीयुटि चिण्वद्भावो विप्रतिषेधेनेति तद्विरुद्धेत । अन्तरङ्ग-
त्वाच्चिण्वद्भावस्य विप्रतिषेधायोगादिति चिन्त्योऽत्र समाधिः ।

कृसृ० । कृजोऽसुट इति । कृतेऽपि सुटि करोतिर्भवत्येवेति प्रतिषेधप्रसङ्गः ।
गुणे कृत इति । ऋतश्च संयोगादेर्गुण इत्यत्र संयोगादेर्गुणविधाने संयोगोपधग्रहणं
कर्तव्यमिति वचनेन । अनुगन्तत्वादिति । इत्युक्तः कितीत्यत उग्रग्रहणमिहानुव-
र्तत इति मन्यते । एवमपीति । यद्यपि संप्रति नोगन्तस्तथाऽप्युपदेश उगन्त
इति स्यात्प्रतिषेधः । किमर्थमुपदेश इत्यनुवर्तत इति चेत् । तुष्टोथेत्यादौ कृतेऽपि
गुण इत्प्रतिषेधार्थं यद्येवमुक्त इत्यपि नानुवर्त्यम् । एवं तर्ह्येतदनेनोक्तं भवति । सत्य-
सति वोगधिकारे कृजोऽसुट इत्यवश्यं वाच्यमिति नार्थ उगधिकारेण ।

श्वीदि० । स्तीर्त्वा स्तीर्णमित्यादीनामुपदेशग्रहणानुवृत्तिमन्तरेण सिद्धेरभिधानादुप-
देशाधिकारोऽत्र नास्तीति मत्वाऽऽह-श्विग्रहणं किमर्थमिति । ननु च श्वि त
इति स्थिते संप्रसारणात्परत्वादित्प्राप्नोति नित्यत्वात्संप्रसारणं भविष्यतीति मन्यते ।
यस्य लक्षणान्तरेणेति क्वचिन्नाऽऽश्रीयत इति पूर्वमेवोक्तम् । संप्रसारणनिमित्तत्वादि-

उ०-पर्युदासाद्द्वस्वोवर्णान्ता इत्यर्थः । अत एव बभूथाततन्थेति संगच्छते ।

कृसृभृ० । कृते सुटि शब्दान्तरत्वादप्राप्तेराह-कृतेऽपीति । यदागमा इति न्याया-
दिति भावः । नन्वत्रोक्त इत्यस्याभावेनानुगन्तत्वादित्युक्तमत आह-इत्युक्त इति ।
वातिके वक्तव्यमित्यावश्यकं कृत्य इति दर्शयति-अन्त्यत्वाच्चिण्वदिति ।

श्वीदितो । ननु इत्युक्त इत्यत्रोपदेश इत्यनुवृत्त्या श्वेरुपदेशेऽनुगन्तत्वात्प्रश्नोऽयमयु-
क्तोऽत आह-स्तीर्त्वेत्यादि । इटोऽनित्यत्वोपपादनायाऽऽह-यस्य लक्षणान्तरेणेत्यादि ।

अ, ७ पा, २ आ, १] पातञ्जलव्याकरणमहतात्परेऽङ्गाधिकारः । ३५९

श्विग्रहणमित्युक्तत्वादुपदेशस्य ॥ १ ॥

श्विग्रहणं कियत् इदमन्तत्वादुपदेशस्य । उपदेश उगन्तादित्युच्यते भयति-
धोपदेश इदमन्तः ।

प्र०—इभावस्य तस्मिन्कृत इटोऽप्रवर्तनादनित्यत्वम् । संप्रसारणस्य तु कृताकृतप्रसङ्गित्वा-
न्नित्यत्वम् । श्विग्रहणमिदमन्तत्वादिति । एकाज्ग्रहणोत्तरार्थताप्रत्याख्यानायाऽऽनुपूर्व्या
सिद्धमिति तत्रोक्तम् । तत्त्वेकाज्ग्रहणमन्यार्थं स्थितं संदुत्तरत्रापि प्रतिपत्तिगौरव-
परिहारायानुवर्त्यम् । ततश्च जागरित इत्यत्र इत्युक्तः क्रितीतीट्प्रतिषेधो न
भवति । ननु वध्यर्थमप्येकाज्ग्रहणं प्रत्याख्यातमैवाऽऽद्युदात्तनिपातनाश्रयेण हन्त्युप-
देशे गृह्यमाणे तदुक्तम् । वध्युपदेशे त्वाश्रीयमाणे एकाज्ग्रहणेनैव वधेरिट् साध्यते ।
आद्युदात्तनिपातने त्वाश्रीयमाणे वधिषीष्टेत्याद्युदात्तत्वप्रसङ्गनिवारणाय लिङीति विषय-
सप्तम्याश्रयणीया । तथा च धानिषीष्टेति विप्रतिषेधाच्चिण्वद्भावानुपपत्तिरन्तङ्गत्वाद्द्विधाभावप्र-
सङ्गात् । यङ्लुङ्निवृत्त्यर्थं चैकाज्ग्रहणं कर्तव्यम् । तस्मिन् हि क्रियमाणे यत्रै-
काज्ग्रहणं किञ्चित्पञ्चैतानि न यङ्लुकीति वचनाद्वेभेदितेत्यादावपीदं सिध्यति । उप-
देशग्रहणमपि इत्युक्तः कितीत्यत्रानुवर्त्यम् । अन्यथा स्तीर्त्वेत्यादिसिद्धयेऽनन्तप्रकार-
परिहाराश्रयणे प्रतिपत्तिगौरवानुषङ्गः । इदमेव श्विग्रहणमुपदेशाधिकारस्य तत्र ज्ञाप-
कम् । अन्ये त्विह श्विग्रहणं सर्वविधिभ्य इङ्गविधिर्बलवानित्यस्य ज्ञापकमाहुः ।

उ०—नन्वेकाच इति सूत्र उपदेशग्रहणस्योत्तरत्र फलाभाव उक्तः । इह च तदाश्रयणमिति
विरोधं परिहरति—एतदुक्तमिति । ततश्च जागरित इति । एवं च स्तीर्णमिति यदु-
पाधोर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेध इत्याश्रयणेऽपि सिद्धम् । तच्चावश्यमश्रयणीयमित्युत्तर-
सूत्रे भाष्य एव स्फुटम् । वध्युपदेशे त्विति । उपदेशमात्रावच्छेदेन य एकाजित्यर्थेने-
त्यर्थः । हन्तेर्विनाशोन्मुखत्वेन तत्र धातोर्नित्यस्याप्रवृत्त्या तत्स्थानिको वधिरप्यान्तर-
तम्यादुपदेशेऽनुदात्त एवोच्चारितः स्थान्यनुरूप इति भावः । तथा चेत्यादि तु
चिन्त्यमित्युक्तमेव । इति वचनादिति । परे त्विण्षिषधविषये यङ्लुङ्गन्तानामन-
भिधानमेव । अत एव पूर्वसूत्रे भाष्य इहार्थमेव तर्हि वध्यर्थमेकाज्ग्रहणमि-
त्यवोक्तं नतु यङ्लुगर्थमित्यपि । एषा परिभाषा च न स्पष्टा । यच्चजर्षा बेभि-
दीतीत्यादौ इयन्श्रमोरकरणात् शितपा शपेति परिभाषा भाष्यसंमतेति तत्र । चर्क-
रीतं चेत्यादौ विशिष्य पाठेन तेषां तत्तद्गणप्रयुक्तकार्याप्रवृत्तेस्तस्मादित्यं परिभाषा
भाष्यासंमतैव । वधेराद्युदात्तनिपातनादेव सिद्धः एकाज्ग्रहणमत्र प्रत्याख्येयमेव । यङ्-
न्तवारणं तूपदेशेऽनुदात्ताद्विहितस्येत्यर्थेनैवेति प्राहुः । आहुरिति । अत्रारुचिबीजं
तूपदेशपदानुवृत्तिशेषात्वात्रेणैव चारितार्थ्यं जाते विशिष्टवचनज्ञापकता न युक्ता भाष्य-
विरोधश्चेति ।

यस्य विभाषा ॥ ७ । २ । १५ ॥

यस्य विभाषाऽविदेः ॥ १ ॥

यस्य विभाषाऽविदेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् । विदितः विदित्वामिति ।
तत्तर्हि वक्तव्यम् । न वक्तव्यम् । यदुपाधेर्विभाषा तदुपाधेः प्रतिषेधः । शविक-
रणस्य विभाषा* लुग्विकरणश्चायम् ।

आदितश्च ॥ ७ । २ । १६ ॥

विभाषा भावादिकर्मणोः ॥ ७ । २ । १७ ॥

किमर्थो योगविभागो नाऽऽदितो विभाषा भावादिकर्मणोरित्येवोच्येत । केने-
दानीं कर्तरि प्रतिषेधो भविष्यति । यस्य विभाषा [७ । २ । १५] इत्यनेन ।
एवं तर्हि सिद्धे सति यद्योगविभागं करोति तज्ज्ञापयत्याचार्यो यदुपाधेर्विभाषा

प्र०- यस्य । विभाषां गमहनविद्विशामिति कसौ विकल्पविधानाद्वेत्तेर्निष्ठायां प्रतिषेधः
प्राप्नोतीति मत्वाऽऽह- यस्य विभाषाऽविदेरिति । वेत्तिरत्र विवक्षितः । विद्वत् लाम
इत्यस्य तु प्रतिषेधो भवत्येव । विन्न इति विद्यतिविनन्त्योस्त्वनुदात्तत्वादित्प्रतिषेधः ।
यदुपाधेस्ति । उपाधिरभिधेयादिर्भेदकः । शविकरणस्य विभाषेति । विशिना
तौदादिकेन । आदितश्च । आदितस्यैव लाभार्थस्य विभाषेति ज्ञानार्थस्य सत्यपि विदि-
रूपत्वेऽर्थस्य भेदकत्वेन रूपवदाश्रयणात्प्रतिषेधाभावः । यद्यपि हन्तिना साहचर्यं
विद्येस्ति तथाऽपि शब्दपरविप्रतिषेधाद्विशिष्यवस्थाहेतुर्न हन्तिः ।

आदितश्च । एवं तर्हीति । रूपाभेदेऽपि यदुपाधीनां भेदकत्वं न स्याद्यो-
गविभागोऽनर्थकः स्यात् । भेदकत्वे तु तेषां भावादिकर्मणोर्विकल्पविधानात्कर्तारि

उ०- यस्य विभाषा । विन्न इति । अभोगप्रत्यययोरिदम् । तयोस्तु वित्त इति ।
विद्यतिविनन्त्योस्तिवति । परे तु तुदादेरप्यनुदात्तत्वादेव निषेधः । विद्वद्विद्य-
तीति । अनुदात्तगणने भाष्य उक्तम् । तत्रेका निर्देशे नुम इव श्नमोऽप्यप्राप्ति-
मिति । अस्मादिद्व्यावृत्तयेऽनुस्वारोच्चारणम् । तत्र भाष्यप्रामाण्याद्विकरण इति चेन्न-
मोऽपि संभव इति विनिगमनाविरहादुभयोरपि ग्रहणम् । विन्दतिविन्दिविद्यतीति पाठे
तु स्पष्टमेव तदग्रहणमिति चिन्त्योऽयं कैयट इत्याहुः । अभिधेयादिर्भेदक इति ।
अभिधेयार्थः । विशेषणमन्त्रमन्त्रोपाधिशब्देन नत्वर्थविशेष उपाधिरिति लक्षित इत्यर्थः ।
शब्दपरविप्रतिषेधादिति । लुग्विकरणपरिभाषानुग्रहाय परसाहचर्यस्यात्रऽऽश्रयणमिति
वक्तव्यम् ।

आदितश्च । भाष्ये कर्तारिति । उपलक्षणमेतत् । कर्मणीत्यपि बोध्यम् । ननु यत्रार्थे

अ. ७ पा. २ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २५५

तदुपाधेः प्रतिषेध इति । किमेतस्य ज्ञापने प्रयोजनम् । यस्मै विभाषाऽविदेरित्युक्तं* तन्न वक्तव्यं भवति ।

क्षुब्धस्वान्तध्वान्तलभन्लिष्टविरिब्धफाण्टबाढानि मन्थमनस्तमः-

सक्ताविस्पष्टस्वरानायासभृशेषु ॥ ७ । २ । १८ ॥

क्षुब्धं मन्थाभिधाने ॥ १ ॥

क्षुब्धं मन्थाभिधान इति वक्तव्यम् । क्षुभितं मन्थेनेत्येवान्यत्र । क्षुब्ध । स्वान्त ।

स्वान्तं मनोभिधाने ॥ २ ॥

स्वान्तं मनोभिधान इति वक्तव्यम् । स्वनितं मनसेत्येवान्यत्र । स्वान्त । ध्वान्त ।

[ध्वान्तं तमोभिधाने ॥ ३ ॥]

ध्वान्तं तमोभिधान इति वक्तव्यम् । ध्वनितं तमसेत्येवान्यत्र ।

प्र०-निष्ठायां प्रतिषेधो न स्याद्भावादिकर्मणोरपि विकल्पप्रतिषेधयोर्विरोधात्प्रतिषेधो न स्यादिति कर्तृकर्मनिष्ठार्थो योगविभागः । यदि तर्ह्युपाधिर्भेदकस्तत उदितो वेति क्त्वाप्रत्यये भाववाचिनि विकल्पविधानाद्भावावाचिन्यामेव निष्ठायां प्रतिषेधः स्यान्न कर्तृकर्मवाचिन्याम् । नैष दोषः । तेन निर्वृत्तं निर्वृत्तेऽक्षयूतादिभ्य इति लिङ्गात्प्रत्ययार्थो भेदकत्वेन नाऽऽश्रीयते ।

क्षुब्ध० । क्षुब्धमिति । यदि धात्वर्थोपाधित्वेन मन्थादय आश्रीयेरन्मन्थादिसाधने धात्वर्थे क्षुब्धादयो निपात्यन्त इति तदा क्षुभितं मन्थेनेत्यत्रापि भावे कस्येदप्रतिषेधः स्यादिति समुदायानामभिधेयभावेन मन्थादय इहोपात्ता इति प्रदृश्यते । द्रवद्रव्यसंपृक्ताः सक्तवो मन्थः । क्षुब्धां गिरिनदीमिवेत्यादयस्तु प्रयोगा असाधव इत्याहुः । अन्ये तूपमानमाश्रित्य समर्थयन्ते । स्वान्तशब्देन बाह्येषु विषयेष्वविक्षिप्तमनाकुलं मन उच्यते ।

उ०-विकल्प उक्तस्तत्रैव प्रतिषेधस्तर्हि कुतो नेत्यत्राऽऽह-भावादिकर्मणोरपीति । तथा च सूत्रवैयर्थ्यं स्यादिति भावः । प्रत्ययार्थो भेदकत्वेनेति । शब्देनाऽऽश्रीयमाणं उपस्थितं भेदक इत्यनेन ज्ञाप्यते । साहचर्यलभ्योऽपि शब्दोपात्त एव । क्तवो भाववाचकत्वं तु न शब्देनाऽऽश्रितमिति भावः ।

क्षुब्धस्वान्त० । ननु मन्थादयोऽर्थाः सूत्र एव क्रमेणोपात्ता इति मन्थाभिधान इत्यादि व्यर्थमत आह-यद्वाति । द्रवद्रव्येति । तथा च दधिमन्थान्मधुमन्थाश्चेति प्रयुज्यते । केचित्तु मथ्यतेऽनेनेति मन्थनदण्डो मन्थ इत्याहुः । मन्थादिषु क्षोभणादिक्रियायोगो यस्याः कथं चिद्द्रव्यव्यः । उपमानमिति । सादृश्यं च यथासंभवं द्रव्यव्यम् । सूत्रे मनःशब्देन विशिष्टं मन उच्यते तत्रैव स्वान्तप्रयोगादित्याह-बाह्येष्विति ।

धृषिंशसी वैयात्ये ॥ ७ । २ । १९ ॥

किमिदं वैयात्य इति । वियातभावो वैयात्यम् ।

दृढः स्थूल-लयोः ॥ ७ । २ । २० ॥

दृढनिपातनं किमर्थं न दृहेर्नेङ् भवतीत्येवोच्येत ।

दृढनिपातनं नकारहकारलोपार्थं परस्य च ढत्वार्थम् ॥ १ ॥

दृढनिपातनं कियते नकारहकारलोपार्थम् । नकारहकारलोपो यथा स्यात् ।
परस्य च ढत्वार्थम् । परस्य च ढत्वं यथा स्यात् ।

अनिङ्गवचने हि रभावाप्रसिद्धिरलघुत्वात् ॥ २ ॥

अनिङ्गवचने हि रभावस्याप्रसिद्धिः । द्रढीयान् । किं कारणम् । अलघु-
त्वात्+ ।

नलोपवचनं च ॥ ३ ॥

नलोपश्च वक्तव्यः । इह च परिदृढय्य गतः ल्यपि लघुपूर्वस्य [६. ४.
५६] इत्ययादेशो न स्यात् । इह च पारिदृढी× कन्येति गुरुपोत्तमलक्षणः
प्यङ् प्रसज्येत÷ ।

प्र०— धृषिंशसी । वियातभाव इति । विरूपं यातं गमनं चेष्टनं यस्य स
वियातोऽविनीतः ।

दृढ० । न दृहेरिति । दृह दृहि बृह बृहि वृद्धाविति धातुषु पठ्यते । तत्र
दृहः स्थूलबलयोरिति एव प्रतिषेधो विधेय इति मत्वा प्रश्नः । दृढनिपातन-
मिति । दादेर्धातोर्ध इति घत्वस्य प्रतिषेधो वक्तव्यः स्यात् । अनिङ्गवचने हीति ।
यदीदो घत्वस्य न प्रतिषेधो विधीयेत ततो ढत्वधत्वष्टुत्वढलोपेषु यद्यपि दृढ इति रूपं
सिध्यति तथाऽपि पूर्वत्रासिद्धमिति ढलोपस्यासिद्धत्वात्संयोगे गुर्विति गुरुसंज्ञायां सत्यां
तन्निबन्धनकार्यप्रसङ्गो लघुसंज्ञाहेतुकार्याप्रसङ्गश्च । द्रढीयानिति । रविधौ पृथु मृदु
इत्यादिपरिगणनमनपेक्ष्योच्यते । परिगणने हि विशेषणानां प्रत्याख्यानाद्भावः सिध्यति ।
नलोपवचनं चेति । दृहेरिदित्वान्नलोपो न प्राप्नोति । दृहेस्तु स्थूलबलयोरपि
दृहितमितिष्यते । दृहि बृहि वृद्धाविति द्वावेव धातू पठ्येते इति वार्तिककाराभि-
प्रायं केचिदाहुः । तथा च बृहेरच्यनिटीति नलोपमुक्तवान् । भाष्यकारस्त्वेतद्वचनं प्र-
त्याख्यानाद्धातुचतुष्टयमिव । पारिदृढीति । इतो मनुष्यजातेरिति ङीष् ।

उ०— दृढः स्थूल० । प्रकृतकार्यात्कार्यान्तरसिद्ध्यर्थं हि निपातनं तन्नेह पश्याम इत्याशये-
नाऽऽह—दृहेति । दादेर्धातेरित्यस्यान्यथेत्यादिः । भाष्येऽनिङ्गवचन इत्युपलक्षणमित्याह—
यदीद इति । लघुसंज्ञाहेत्विति बहुव्रीहिः । कार्याप्रसङ्गश्चेति । घत्वप्रतिषेधारम्भगौरवं
चेत्यपि बोध्यम् । दृहेस्त्विति । दृहेर्निपातनाश्रयणादित्यर्थः । एतद्वचनेति । बृहेरच्यनि-
टीत्येतदित्यर्थः । इतो मनुष्येति । पारिदृढस्यापत्यमित्यत इङ् ।

णेरध्ययने वृत्तम् ॥ ७ । २ । २६ ॥

किमिदमध्ययनाभिधायिकायां निष्ठायां निपातनं क्रियत आहोस्विदध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्तत इति । किंचातः । यद्यध्ययनाभिधायिकायां निष्ठायां निपातनं क्रियते सिद्धं वृत्तो गुणः वृत्तं पारायणम् वृत्तं गुणस्य वृत्तं पारायणस्येति न सिध्यति । अथ विज्ञायतेऽध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्तत इति न दोषो भवति । यथा न दोषस्तथाऽस्तु । अध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्तत इत्यपि वै विज्ञायमाने न सिध्यति । किं कारणम् । वृत्तिरयमकर्मकः । अकर्मकाश्चापि ण्यन्ताः सकर्मका भवन्ति ।

प्र०—दित्त्वं चुरादिणिचोऽनित्यत्वस्य ज्ञापकमाहुः । इदित्त्वेन नुम्विधाने प्रयोजनं चिन्तित इत्यादौ नलोपाभावः । यदि च चुरादिणिच् नित्यः स्यात्तदा चिन्त स्मृत्यामित्येवं पठ्येत । णिचि सति नलोपाप्रसङ्गात् ।

णेरध्यय० । किमिदमिति । किमभिधेयत्वेन कान्तस्याध्ययनमाश्रीयतेऽथ धात्वर्थसाधनत्वेनेति प्रश्नः । अध्ययने चेदिति । अध्ययनविषये धात्वर्थ इत्यर्थः । वृत्तो गुण इति । अध्ययनसामान्यं वृत्तशब्दस्याभिधेयं नतु तद्विशेष इति विशेष-प्रवाचिशब्दप्रयोगाविरोधः । गुणः पदक्रमसंहितारूपोऽध्ययनविशेषो वृत्तो निष्पादित इत्यर्थः । वृत्तं गुणस्येति । भावे निष्ठा । तस्या अध्ययनं नाभिधेयमिति वृत्त-शब्दप्रयोगाप्रसङ्गः । न सिध्यतीति । ण्यन्तस्येति भावः । एवं तस्य सकर्म-कत्वाद्वृत्तं गुणस्येति भावे निष्ठाया अप्रसङ्गाच्चयोरेव कृत्यक्तस्वार्था इत्यत्र भावेऽकर्मकेभ्य इत्यनुवर्तनात् । वृत्तिरयमिति । केवलस्य सकर्मकत्वाशङ्कां निरा-

उ०—शब्दन एव ध्रुषेवृत्तेरित्यर्थः । नलोपाप्रसङ्गादिति । न च ण्यन्तात्किपि नलोपाभावाय तत्स्थानिवत्त्वं तु कौ लुप्ते कौ विधौ च निषिद्धमिति वाच्यम् । असिद्धवदत्रेति णिलोपस्यासिद्धत्वात् । अत्रान्ये त्वित्यादिमतद्वयेऽप्यरुचिबीजं तु गणेर्नित्यण्यन्तत्वपरणेणाविति सूत्रस्थभाष्यविरोधः । ध्रुषेर्विभाषेति प्रकृतसूत्रस्थभाष्यविरोधश्च । इरित्त्वेनैवेदित्त्वेनेव विकल्पस्य सिद्धत्वादेतज्ज्ञापकोपन्यासस्यायुक्तत्वापात्तिश्च । कुट्ट्यादीनामिदित्त्ववदेतदिदित्त्वस्यापि सत्त्वं च । इरित्त्वमपि धात्वन्तरत्वाभावबोधनाय । तस्माच्चिन्ततीत्यादेः साधुत्वं चिन्त्यमेव ।

णेरध्ययने । किमभिधेयत्वेनेति । अध्ययनशब्दो बाहुलकात्कर्मल्युङन्तो ग्रन्थवाचीति भावः । अत एव च वक्ष्यति—संहितारूपोऽध्ययनविशेष इति । नन्वेवमध्ययने चेद्वृत्तिर्वर्तत इति भाष्यमनुपपन्नमत आह—अध्ययनविषय इति । भावे निष्ठेति । वृत्तं गुणस्येति नपुंसके भावे कस्य योग उपसंख्यानमिति षष्ठी शेषलक्षणा वा । ण्यन्त-स्येतीति । णेरित्युक्त्या ण्यन्तस्येदं निपातनमिति लभ्यत इत्यर्थः । वृत्तिरयमित्यादे-र्वैयर्थ्यं परिहरति—केवलस्येति । अकर्मकाणां भावे को भवतीत्यादेरकर्मकत्वे हेतुत्व-

अ. ७ पा. २ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २५५

अकर्मकश्चात्र वृत्तिः । कथं पुनर्ज्ञायतेऽकर्मकोऽत्र वृत्तिरिति । अकर्मकाणां भावे को भवतीत्येवमत्र भावे को भवति+ । तत्रोदितः क्त्व विभाषा X यस्य विभाषा [७. २. १५] इतीदृशप्रतिषेधो भविष्यति । अथ णिग्रहणं किमर्थम् ।

वृत्तनिपातने णिग्रहणमण्यन्तस्यावधारणप्रतिषेधार्थम् ॥१॥

वृत्तनिपातने णिग्रहणं क्रियतेऽण्यन्तस्यावधारणं मा भूदिति । कैमर्थक्या-
नियमो भवति । विधेयं नास्तीति कृत्वा । इह चास्ति विधेयम् । किम् ।
ण्यधिकाद्वृतेरिदृशप्रतिषेधो विधेयः । तत्रापूर्वो विधिरस्तु नियमोऽस्त्वित्यपूर्वं एव
विधिर्भविष्यति न नियमः । कुतो नु खल्वेतदधिकार्थ आरम्भे सति ण्यधि-

प्र०—कृत्य ण्यन्तस्य सकर्मकत्वं प्रतिपादयति । प्रयोज्यमन्तरेण णिचोऽभावाच्चेनास्य सक-
र्मकत्वम् । तत्रैतत्स्याद्भवतु । सकर्मकत्वं कर्मण्येवात्र निष्ठा भवत्वित्याह—अकर्म-
कश्चात्रेति । वृत्तं गुणस्येत्यादावित्यर्थः । अकर्मकाणामिति । भावे कविधानाद-
कर्मत्वं प्रतीयत इत्यर्थः । कर्मणि के वृत्तो गुण इति सामानाधिकरण्येन भाव्यम् ।
भावे तु के शेषविवक्षायां षष्ठी भवति । तस्मान्नैतदण्यन्तस्य वृत्ते रूपमपि तु
केवलस्य । तस्य च यस्य विभाषेतीदृशप्रतिषेधोऽस्त्येव । एवं चाध्ययनमभिधेयं भवतु
विषयो वेति न कश्चिदोषः । अत्राऽऽहुः । वृत्तं गुणस्येति सकर्मकादपि ण्यन्तान्न-
पुंसके भावे क इति भावे कोऽस्त्येव । यस्तु निष्ठेति भूते कः स एवाकर्म-
केभ्यो भावे भवति । वृत्तं गुणस्येत्यत्र च वर्तमानत्वं प्रतीयते न भूतत्वम् ।
अत्रोच्यते । नपुंसके भावे क इत्ययमपि कः सकर्मकेभ्यो न भवति । तयो-
रेव कृत्यक्तखलर्था इत्यत्र क्त्मात्रस्य ग्रहणात्तत्र च भावे चाकर्मकेभ्य इत्यनुवर्त-
नादवश्यं चैतद्वोद्भव्यम् । अन्यथा नपुंसके भाव उपसंख्यानमित्यस्मिञ्छेषविज्ञाना-
त्सिद्धमिति प्रत्याख्याते सकर्मकाद्भावे के विधीयमाने कर्मणो द्वितीया प्रसज्येत
ग्रामं गतमोदनं भुक्तमिति । अथ णिग्रहणमिति । केवलस्य यस्य विभाषेति
प्रतिषेधस्य सिद्धत्वात्सामर्थ्याण्यन्तस्य निपातनं ज्ञास्यते । वृत्तनिपातन इति ।
असति णिग्रहणे ण्यन्तस्यैवेदं निपातनं न तु सन्नन्तस्य यङन्तस्य चेति निश्च-

उ०—मुपपादयति—भावे केति । एवं चेति । वृत्तं गुणस्येत्यस्य सिद्धत्वादिति भावः ।
वृत्तं गुणस्येत्यत्र निष्ठेति कः प्रत्ययः किं न स्यादत आह—वृत्तं गुणस्येत्यत्रेति ।
प्रसज्येत ग्रामं गतमिति । अत्र गत्यर्थकर्मकेति के कोऽधिकरणे चेति च केऽयं प्रयोगो
दुर्वार एव । अत एव भ्रातं देशमित्यादिसिद्धिरिति चिन्त्यमिदमिति केचित् । ननु केवलस्य
निपातनाभावाय णिग्रहणं स्यादत आह—केवलस्येति । विधिरशक्य इति । ण्यन्त-

कल्पः भवत्येति न पुनः सत्यधिकस्य वा स्यादुच्चिकस्य वेति । तस्याणिषाद्यङ्गं
कल्पस्य । अथ किमर्थं विधातृत्वं क्रियते ।

निषातनं पिलोषेद्रगुणप्रतिषेधार्थम् ॥ २ ॥

निपातनं क्रियते णिलोपार्थमिद्गुणप्रतिषेधार्थं च ।

वा दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नताः ॥ ७ । २ । २७ ॥

अथ दान्तशान्तयोः किं निपात्यते ।

दान्तशान्तयोरुपधादीर्घत्वं च ॥ १ ॥

किंच । णिलोपेत्प्रतिषेधौ च+ । उपधादीर्घत्वमनिपात्यम् । वृद्ध्या सिद्धम् । न सिध्यति । मितां ह्रस्वः [६. ४. ९२] इति ह्रस्वत्वेन भवितव्यम् । एवं तर्ह्यनुनासिकस्य किञ्चलोः किञ्चति [६. ४. १५] इत्येवमत्र दीर्घत्वं भविष्यति । न सिध्यति । किं कारणम् । णिच्चा व्यवहितत्वात् । णिलोपे कृते नास्ति व्यवधानम् । स्थानिवद्भावाद् व्यवधानमेव प्रतिषिध्यतेऽत्र स्थानिवद्भावो दीर्घविधिं प्रति न स्थानिवदिति* ।

अथ स्पष्टच्छन्धयोः किं निपात्यते ।

स्पष्टच्छन्नयोरुपधाह्रस्वत्वं च ॥ २ ॥

किंच । णिलोपेट्प्रतिषेधौ चX ।

प्र०—यथावा द्विधिरशक्योऽभ्युषगन्तुमिति नियमो विज्ञायेत । णिलोपार्थमिति । निष्ठायां सेटीति वचनादनिति निष्ठायां णिलोपो न प्राप्नोति । षेरनिटीत्यनेनापि तत्तत्कौण्डिण्यन्यासेन सैटि निष्ठायां विधीयमानेन णिलोपेनानिति निष्ठायां णिलोपस्य बाधनात्प्रत्ययलक्षणेन प्राप्तस्य गुणस्येष्टभावावो निपात्यते ।

वा दान्त० । उपधादीर्घत्वमिति । पूर्वत्रासिद्धे न स्थानिवदिति वक्तव्यम् । तस्मिंश्चोच्यमाने द्विर्वचनादीनि वरेयलोपस्वरपदान्तवर्जं न वक्तव्यानीति दीर्घविधौ स्थानिवत्त्वनिषेधाभावादनुनासिकस्य विवश्लोः विड्तातीति दीर्घत्वाप्रसङ्गः । सूत्रा-

उ३-इत्येव वृत्तेर्ग्रहणे हि तस्य निष्ठायां णिलोपेट्प्रतिषेधयोर्लक्षणान्तरेणाप्राप्त्या तद्विध्यर्थमिदं
स्यान्नान्यथेत्यर्थः । नियम इति । अध्ययन एवेत्येवमित्यर्थः । भाष्ये णिलोपार्थमिति ।
वस्तुतो णिल्लोव निपात्यः । एवं हि गुणप्रतिषेधो न निपात्यः । यद्यपि वृत्तो गुण
इति प्रयोगोऽन्तर्भावित्पण्यर्थमादाय सिद्धस्तथाऽपि प्यन्तस्यानिष्टप्रयोगनिवृत्त्यर्थं सूत्रमिति
तत्त्वम् । तत्तत्कौण्डिन्येति । येन नाप्राप्त्यभावादिदं चिन्त्यम् । निष्ठायां सेटीत्यत्र
सेटीति योगविभागेन सेट्येव निष्ठायामिति नियमाच्चेति वक्तुं युक्तम् । अत एव तत्र
सूत्रे भाष्य उक्तं सेट्यग्रहणमिति प्रतिषेधार्थं संज्ञापितः पशुरिति ।

आ द्रान्तः। द्विर्बचनादीनि वरेयलोपस्वरवर्जं नेति पाठः। सूत्रारम्भाश्रयेणेति। न पदा-

अ. ७ पा. २ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २५७

रूप्यमत्वरसंघुषास्वनाम् ॥ ७ । २ । २८ ॥

घुषिस्वनोर्वावचनमिदप्रतिषेधाद्विप्रतिषेधेन ॥ १ ॥

घुषिस्वनोर्वावचनमिदप्रतिषेधाद्भवति विप्रतिषेधेन* । घुषेरिदप्रतिषेधस्यावकाशोऽसंपूर्वादविशब्दनम् । घुष्टा रज्जुः घुष्टो मार्गः । वावचनस्यावकाशः संपूर्वाद्विशब्दनम् । संघुष्टं वाक्यम् संघुषितं वाक्यम् । संपूर्वादविशब्दन उभयं प्राप्नोति संघुष्टा रज्जुः संघुषिता रज्जुः । वावचनं भवति विप्रतिषेधेन । स्वन इदप्रतिषेधस्यावकाशोऽनाङ्पूर्वान्मनोभिधानम् । स्वान्तं मनः । वावचनस्यावकाश आङ्पूर्वादमनोभिधानम् । आस्वान्तो देवदत्तः आस्वनितो देवदत्तः । आङ्पूर्वान्मनोभिधान उभयं प्राप्नोति । आस्वान्तं मनः आस्वानितं मनः । वावचनं भवति विप्रतिषेधेन ।

हृषेलोमसु ॥ ७ । २ । २९ ॥

हृषेलोमकेशकर्तृकस्येति वक्तव्यम् । हृष्टानि लोमानि हृषितानि लोमानि । हृष्टं लोमभिः हृषितं लोमभिः । हृष्टाः केशाः हृषिताः केशाः । हृष्टं केशैः हृषितं केशैः ।

विस्मितप्रतीघातयोरिति वक्तव्यम् । हृष्टो देवदत्तः हृषितो देवदत्तः । हृष्टा दन्ताः हृषिता दन्ताः ।

अपचितश्च ॥ ७ । २ । ३० ॥

अपचित इति किं निपात्यते । चायश्चिभावो निपात्यते । अपचितः । किनि नित्यमिति वक्तव्यम् । अपचितिः ।

प्र०—रम्भाश्रयेण तु दीर्घत्वसिद्धिं भाष्यकृन्मन्यते ।

हृषेः । सूत्रकारो लोमशब्दं सामान्यशब्दं मत्वा केशग्रहणं न कृतवांस्तथा च लोमनखं स्पृष्ट्वा शौचं कर्तव्यमित्युक्ते केशस्पर्शेऽपि शौचं क्रियते । वार्तिककारस्तु मूर्द्धजाः केशाः, अङ्गान्तरजानि लोमानीति भेदं मत्वाऽऽह—हृषेलोमकेशकर्तृकस्येति ।

अपचि० । चिभाव इति । एतच्चोपलक्षणमिदप्रतिषेधस्यापि निपातनात् । किनीति । किन्नाबादिभ्य इति किन्प्रत्ययोऽयमन्यथा गुरोश्च हल इत्यकारः स्यात् ।

उ०—न्तेति सूत्रे दीर्घग्रहणारम्भेत्यर्थः । भाष्यकृन्मन्यत इति । वस्तुत एतद्भाष्याद्वरेयलोपस्वरवर्जमित्यत्र दीर्घग्रहणमप्युपलक्ष्यत इति परे ।

हृषे० । भेदं मत्वेति । तथा च प्रयोगोऽपि केशश्मश्रुलोमनखान्युदवसन्नानि कुर्विति ।

आर्षधातुग्रहणं ॥ ७ ॥ २ ॥ ३५ ॥

आर्षधातुग्रहणं किमर्थम् । यथा रुदादिभ्यः सार्वधातुकविशेषणं विज्ञा-
पेत । रुदादिभ्यः सार्वधातुकग्रहणं कस्य वलादि-
ग्रहणं विशेषणं स्यात् । अङ्गस्वैरिति वर्तते । अङ्गविशेषणम् । तत्र को दोषः ।
अङ्गस्य वलादेरादित् । तद्यथाऽडाटावङ्गस्वादिको मन्त-
स्तद्वत् । क्रियमाणेऽप्यार्षधातुकग्रहणेऽनिष्टं शक्यं विज्ञातुम् । वलादेसार्षधा-
तुकस्य यदङ्गमिति । डादिनाम चेष्टम् । अङ्गस्य यो वलादिरिति । किंचा-
ङ्गस्य वलादिः । निमित्तम् । यस्मिन् भित्तयेतद्भवति । कस्मिन् भित्तयेतद्भवति ।
प्रत्यये । यावता क्रियमाणे चानिष्टं विज्ञायतेऽक्रियमाणे चेष्टं तत्राक्रियमाणे
एवेष्टं विज्ञायते । इदं तर्हि प्रयोजनम् । इह मा भूत् । आस्ते शेते ।
एतदपि नास्ति प्रयोजनम् । रुदादिभ्यः सार्वधातुकं [७. २. ७६] इत्ये-
तन्निबन्धार्थं भाविष्यति । रुदादिभ्य एव सार्वधातुक इह भवति नान्येभ्य इति ।
एवमपि वृक्षत्वम् वृक्षता अत्र प्राप्नोति । नैष दोषः । वातोरिति वर्तते । एव-
मपि लूम्याम् पूम्याम् अत्र प्राप्नोति । एवं तर्हि विहितविशेषणं धातुग्रहणम् ।
धातोर्यो विहितः । ननु धातोरैकार्यं विहितः । न चार्थं धातोरित्येवं विहितः ।
क पुनर्धातुग्रहणं प्रकृतम् । कृत इच्छातोः [७. १. १००] इति । तद्वै
षष्ठीनिर्दिष्टं पञ्चमीनिर्दिष्टेन चेह विहितः शक्यते विशेषयितुम् । अथेदानीं

प्र०- आर्ष० । रुदादिभ्य एवेति । सार्वधातुक एवेति नियमो रुदविदेति क्त्वा-
सनोः कित्त्वविधानाच्च भविष्यतीत्यनिटः । सनो रुदादिर्हलन्ताच्चेति कित्त्वस्य सिद्ध-
त्वात्कत्वोऽप्यनिट औपदेशिककित्त्वसद्भावात् । लूम्यामिति । विवकन्ता धातुत्वं न
जहति रूपार्थवैकल्यात् । विहितविशेषणमिति । यद्यपि कृत इच्छातोरित्यत्र धातु-
शब्दोऽर्थपदार्थैकस्तथाऽपि सदृशशब्दान्तरानुमानादिह धातोरित्येतत्त्वरूपपदार्थकमाश्री-
यते धातोरित्येवं विहितस्येति । पञ्चमीनिर्दिष्टेनेति । पञ्चम्यन्तानुकरणे धातोरि-
त्यस्मिन्धातोरित्येवं विहितस्येति लभ्यते नान्यथा । अथेदानीमिति । धातुशब्दोऽत्र

उ०- आर्षधातुकस्य० । रूपार्थेति । तत्र रूपार्थवैकल्यं स्पष्टमेव । अर्थो यद्यपि कर्तृरूपोऽ-
धिकस्तथाऽपि धातुत्वप्रयोजकक्रियारूपस्यावैकल्यमस्त्येवेति भावः । यद्यपि तस्या उपसर्ज-
नत्वं तथाऽप्युक्तमस्ति सूत्रेऽधातोरिति निषेधेन भूवादिसूत्र उपसर्जनमूताया अपि
ग्रहणज्ञापनाच्च दोषः । सदृशशब्दोऽत्रेति । शब्दोऽत्राश्रीयत इत्यर्थः ।
इति । प्रत्ययविधौ पञ्चम्यन्तस्य धातोरित्यस्याधिकारादिति भावः ।

अ. ७ पा. २ आ. १] पातञ्जलव्याकरणमहाभाष्येऽङ्गाधिकारः । २५

षष्ठीनिर्दिष्टेन चापि विहितः शक्यते विशेषयितुं शक्यमार्धधातुकग्रहणम-
कर्तुमिति ।

इति श्रीभगवत्पतञ्जलिविरचिते व्याकरणमहाभाष्ये सप्तमस्याध्या-
यस्य द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ॥

प्र०—धातुशब्दस्यानुकरणम् । तेन धातुशब्दस्य यः संबन्धी प्रत्ययस्तस्येद् भवति । यश्च
धातुशब्दव्यापारोत्पन्नः स तत्संबन्धी भवति ।

इत्युपाध्यायजैयटपुत्रकैयटकृते महाभाष्यप्रदीपे सप्तमस्याध्यायस्य द्वितीये पादे
प्रथममाह्निकम् ।

उ०— इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते भाष्यप्रदीपोद्घोते सप्तमस्याध्यायस्य
द्वितीये पादे प्रथममाह्निकम् ।
